

А 2010
22856к

Зейін Шашкин

ТОҚАШ
БОКИН

Л 2010/22856 К 894.34

Ш 32

Зейін

Шашкин

ТОҚАШ
БОКИН

РОМАН

Суретші Ю. МИНГАЗИТИНОВ

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ, АЛМАТЫ — 1967

БІРІНШІ БӨЛІМ

1

Абақтының торлы терезесінен Алатаудың ақбас шыны сәукелеге ұқсайды: кеуде жағы қусырылып, ұштала біткен. Төбесіндегі ақша қарға бөленген топ-топ көк шыршалар үкі тәрізді, алыстан көзге ерекше түседі. Осы табиғаттан Тоқаш көзіне ілінген осы бір алақанның аумағындай ғана жер. Сонау көсілген Алатау аңғарын, қаракөк бұлт басқан аспанды тегіс қамтып, көз аумағына түсіре алмайды. Кешеден бері жапалақтап жауған ақша қар бүгін күн еңкейе басылды. Дала жым-жырт. Мұндағы ренсіз, жүдеу күндер біріне бірі ұқсас. Бүгін міне, кара шапанын сүйретіп, ұзақ түн де келді.

Тоқаш бүгін тағы жалғыз. Серігі — қиял. Кеш батса болғаны — сыбдырсыз жанына кеп, сыбырлай бастайды. Бұл қиял сегіз ай бойы күні-түні қасында, әбден үйреншікті. Кейде балаша шаттана, енді бір жайда сәбише күліп, көңілін көтереді, кейде өлім бейнесінде көрініп кетеді... Тоқаштың кеудесі аумаған сырдың қоймасы. Ой, сыр, қиял — бірінен бірі туып, бірін бірі қуып, ойнақ салады.

Тас еденді камера іші суық, ызғар. Кішірек торлы терезе. Босағада қаңылтыр параша. Қақпағын ашсаң қолқаны қабады. Тоқаш бұған да көнді. Бірақ адамның үйренбейтін жайы да бар. Адамды қанша байлап, тұтқында ұстаса да, көңгісі, үйренгісі келмейді екен. Тоқаш осы ойын кеше қатардағы камерада отырған Сәт ағасына сыр ғып та жазды. Осы сегіз айда Тоқаштың көксегені бостандық.

Тоқаш абақтыға түскеніне емес, онай түскеніне өкінеді. Қолмен істегенді мойынмен көтермек — ел ішіне көтеріліс отын тұтатқан Тоқаш. Екінші арманы — Айгүл.

Тоқаш Айгүлді ойласа жүрегі езіледі. «Қап» деп, ернін тістейді.

...Тау етегіндегі ауыл өртеніп, лаулап жанып жатыр.

Зарлаған қатын-бала. Мөңіреген сныр, қаңсылаған ит. Жұрт жөнкіле қашып барады. Мүлікті де, малды да — бәрін тастаған. Шабуыл жасаған атаман Малышевтің отряды зеңбіректі құрып қойып, ауылды оқтың астына алады.

Тау бөктерінде, жартаста құшақтасып екі адам тұр. Талдырмаш ақ құба қыздың көздерінен моншақ жас домалап, ерніне жиналады. Иілген қара қасы ұшатын құстың қанатындай дір-дір етеді. Жігіт қызды қапсыра құшақтап, әлденеден қорғаған тәрізді. Екеуінің де көзі ауылда...

Осы бір сурет сегіз ай бойы Тоқаштың көз алдынан кетпей қойды. Сондағы қызбен қоштасқан сөзі әлі құлағында:

«Тоқашжаным, қош!.. Тірі болсам — жастығым сенікі. Өлсем — о дүниеде тосам. Ерді сынайтын ауыр күн туды. Маған қарайлама! Сапарың оң болсын!» — деп құшырлана сүйді де, секіріп атына мінді.

Ағыза жөнелді. Тоқаш үн-түн жоқ, теңбіл көктің соңынан қарап, тұрып қалған-ды...

Сол Айгүл кәзір қайда екен? Біреулер соңғы жолыққанда — Аянбек Қытай өтіп кетіпті деді-ау!..

Жұма сайын Тоқашқа біреу тағам беріп жібереді. Абақты қараушысы әйнекшені ашады да, ләм-мим деместен тастап кете барады. Бұл кім екен? Әуелгі кезде Тоқаш «Айгүл емес пе екен?» деп дәмеленді. Үміт — жолаушыға жылтыраған түнгі оттай, көңілге қуаныш түсірді. Бір күні қалаш ішінен тіліктей қағаз шықты. Бір ауыз сөз ғана жазылған: «Қарлығаштың көмегі». Кім екен?

Әлігі қағазды жалғыз терезеден түскен көмескі сәулеге де ұстап қарады. Қолын тани алмады. Бір кезде Петроградта бірге болған достары бар еді — соның біреуі ме?.. Біреу қабырғаны тырс-тырс қағып шақырып тұр. Құлағын тосты: екі де төрт. «Қ» — сонсоң?.. Төрт те үш... Үш те үш... Сонда не болғаны? Осы санды сөзге айналдырып, әр әріпті құрып, оқып шықты: кімсің? — депті.

Тоқаш абақты тілін бостандықта жүргенде біліп алған-ды: декабристердің өмір тарихын жазған бір кітаптан оқыған. Ұмытпаса Бестужевтің ойлап шығарғаны.

Тоқаш бұрын қабырға арқылы тілдесіп көрмеген еді — әлде тор құрып жүрген тергеушінің өзі ме? Сыр тартпақ

болар. Тоқаш қаба сақалын, ұзын мұртын сипап, көңіліне аз секем алды. Қабырғаны тағы қақты. Опырай, кім болса да шебер.

Тоқаш қайта соғып, кім екенін сұрады. Іле жауап алды. Сақа екен. Тоқаш қуанғанынан атып тұрды. Әрине, Сақаның абақтыда отырғанына қуанған жоқ, тірлігіне, шынтақ тірейтін досына кез келгеніне қуанады. Осы тұн қабырға арқылы талай сырдың бетін ашты. Сақаның ісі аяқталып, бүгін-ертең сотқа түспек. Қасында — Сәт, Құрышпай. Кеше оларды басқа камерадан әкеп қосыпты... Бүгін түсте Құрышпайды тағы жауапқа шақырған: жауап алған жаңа адам, түсі суық, көбіне сары ала камшы жайында сұрапты...

Тоқаш ісінде бұл жанды жер. Тергеуші дәл басқан. Тап бүгінге дейін айлаға салып, ізін бастырмай келіп еді. Кім білсін?.. Сол құрғыр камшы қолға қайдан түсіп еді?

Я, қалада, сонау бас арықтың қыратына бүкіл Жетісу өлкесінің әйгілі байлары жиналды. Қымыз сапырылып, ет былқып, пісіп жатыр. Гу-гу, қызу әңгіме — Тоқаш та келді. Қасында бір топ серігі бар: Сақа, Жүніс және Құрышпай.

Топ ортасында губернатордың тілмәші Жайнақтың Ыбрайымы, болыс Сүгірбаев, тырна сияқты серейген ұзын мойын Какенов отыр. Бұлардың келгенін олар ұнатпады.

Ыбрайым қалтасына қолын салып, шірене сөйледі. Даусы шіңкілдеп шықты:

— Патша жарлығы — қазақ балаларын соғысқа жіберсін! — депті.

Жұрт құлаққа ұрған танадай — жым-жырт. Жаңа ғана ара ұясындай гуілдеп жатқан топ басыла қалды. Әркімнің-ақ баласы бар, көрер көзге өлімге қалай қинамақ?

Сүгірбаев пен Какенов бірінің сөзін бірі қоштап, патша жарлығын қолдады. Топта әлі үн жоқ. Тек халфе ғана басын шұлғып, мақұлдаған нышан беріп отыр. Тоқаштың зығыры қайнады. Орнынан атып тұрды. Даусы қалтырап, ызғарлы шықты:

— Бұл халық өміріндегі тар жол, тайғақ кешу, қысылтаяң өткел. Олай болса, ат төбеліндей аз топ, Алматы төңірегіннің қазақтары бұл мәселені шеше алмайды. Бүкіл Жетісу халқы шешеді. Кәне, ел адамдары түгел ме?

Сәт қайда?.. Жігіттер жастығын кім үшін құрбан қылады. Одан да сүйегін туған жерінде қалдырады... Халық шуы лау етіп тұтанды. Жүніс бастаған топ елере түрегелді. Қысқа айбынды сөздер айтылды: «Кісі бермейміз! Жүгініп өлгенше, түрегеп өлеміз!» десті. Жайнақов құп-қу боп, алдындағы дөңгелек столды теуіп жіберді, қағаздар дудырап, аспанға ұшты.

— Боқының ұлы, төрелігінді өз еліңе жүргіз! Іріткі салма, кет!

— Қазақ халқының тағдырын жалғыз сен шешпейсің! — деді Тоқаш айғайлап.

— Шатпа! Патшаның жарлығына құман келтірме!

— Сен мансап үшін халықтың боздақтарын сатып тұрсың!

— Ә, әкеңнің... Патша жарлығы саған қолжаулық па? Бұл сөз Тоқаштың қытығына тиді — қасындағы Зәкірдің қамшысын қолынан жұлып ап, тұра ұмтылды. Сақа ұстап үлгіре алмады. Жайнақовтың үстіне бүркіттей қона түсті сары ала қамшымен бір салғанда-ақ ол есеңгіреп қалды. Сүгірбаев арашалап, айырып жіберді. Тоқаш ентіге басып, пәтеріне тартты. Жылдам жүріп келеді. Қылыш қынабынан суырылды — енді қайта салуға болмас. Тоқаш артына жалт қараса — Құрышпай да өкшелеп келеді екен.

— Сақа мен Жүніс қайда?.. Шақыр!.. Сол күні Тоқаш пәтерінде төртеуі бас қосты. Бокиннің пәтері Эрмиш деген сағатшының үйі еді. Кең, жарық бөлменің терезесі ауладағы бақ жақта: арықтан аққан мөлдір судың сылдыры, бұтақ басындағы құстың әні жаздың тұнық күнінде ерекше ашық естіледі. Төрде көрпе үстінде Жүніс отыр — алдында қымыз құйған кесе. Сөзін жаңа ғана аяқтады. Жауап күткен пішінмен Тоқаш пен Сақаға кезек-кезек қарайды.

— Жүкең ниетін білдірді. Сол дұрыс. Сапар оң болсын. Сақа, сен осында қалып, губернатор төңірегіндегі сырды жеткізіп тұр. Жүкең Қастекке барады. Мен Құрышпаймен Шамалғанда болам. Әуелгі хабарды өзімнен күт! — деді де Тоқаш терезе алдына барды: бұтақ басында алқымы қызыл, сүйрік тұмсық құс без-без етеді: «тез! тез!» деген тәрізді. Тоқаш қайта бұрылды:

— Сақа, сен не дейсің?

— Бастау керек! Орыстар айтқандайын: «Лиха беда нанало!» — біреу бастаса — аржағын тоқтату қиын, халық

қимылы сең емес пе! Мен мұнда, орыстар арасынан тілектестер іздейін...

— Мақұл, мен саған бір адрес берейін, алдымен соған бар...

Түнделетіп Тоқаш Шамалған келді. Аттың шылбырын ердің қасына іле салып, үйге Құрышпайдан бұрын кірді. Үрейлі ауыл әлі ұйықтамапты. Күбір-күбір сөз, аһ ұрған қайғылы қапа, үнсіз сапырылысқан жүріс... От сөнген. Тек Тоқаш барған ортадағы үлкен қоңыр үйдің жабығынан ғана сәуле сығалайды. Тоқаш есікті ашып қалғанда жарық сыртқа лық еткізіп төккен судай, қотанға шашырады.

Оң жақтағы қалың бөстекте Сәт отыр. Қанатын қомдаған бүркіттей айбатты, қабағын түйген, ерні салбыраған, бет-аузы тілім-тілім ажым. Қалай қартайып кеткен? Тоқаш жақында, Петроградтан келген бетінде көрген. Онда баяғы қалпы еді. Сәттің қартаятын күні бар ма осы, деп таңданған болатын. Енді мынау: самайы аппақ, жіңішке ұзын қасына да шық түскен.

Сәт селк етіп басын көтерді. Тоқашты көріп езу тартты. Өткір қоңыр көзі өңменнен өткендей.

— Ел басына қасірет орнады. Ерді сынайтын қара күн туды! — деді Тоқаш амандықтан кейін іле. — Естіген боларсыз? Не ақыл айтасыз, Сәт аға?

Сәт шоқша сақалын сипап:

— Өзің не оймен келіп отырсың? — деді.

— Жігіттердің сүйегін туған жерінде қалдырғаны дұрыс болар. Қашанғы жүгініп өмір сүреміз, ойым осы.

— Ұл боп туған шығар деп, сенен үміт еткен ем. Ақтайтын түрің бар, батамды берем — сапарың оң болсын!

Ертеңінде Тоқаш Үшқоңыр тауында Бекболат Әшкеевпен кездесті. Тұс-тұс жаққа кісі шаптырып, ел білетін, жер танитын, беделді жігіттерді жинады. «Бір жеңнен қол, бір ауыздан сөз шығаруға уәделесті, ант берісті. Сол түні Тоқаш соғыс кеңесін құрды. Онда Пішпек пен Верныйды екіге бөлмек болды. Жүніс — осы аралықтағы қара жолды алып, екі ортадағы қатнасты үзеді. Қырғыздар тобы сол Пішпек, Тоқмақты қамайды да, губернатордың орталығына шабуылды Бекболат жасайды...

Тоқаш ертеңіне сол маңайдағы елді аралап, сөз сөйледі: көтеріліске қатысуға шақырды...

Көтеріліс басталып кетті. Тоқаш жігіттері Самсыға шабуыл жасады. Атаман Малышевтің Самсыда тұратын отряды быт-шыт боп қаша жөнелді. Селоға кіре бергенде, Құрышпай бастаған бір топ телеграф сымын кесіп, бағанасын өртеді.

Сол түні жігіттер Шамалған тауының бөктеріне қонақтады. Ендігі мақсат — Шиен селосын алу. Ұзын хабарға қарағанда атаман қолы соған жиналған. Бірақ Тоқаш қаладан хабар ала алмады. Сақада үн жоқ. Кешегі Құрышпай әкелген дерекке қарағанда, Шиенге губернатор әскер төгіп жатқан көрінеді.

Қарусыз жігіттер зеңбіректің бір оғынан ғана қырылып қалуы мүмкін. Тоқаш айла іздеді. Жоқ, атаман отрядын қолға түсірсе — партизандар қолында зеңбірек те, пулемет те, оқ та болады.

Құрышпайды ертіп Шиен келді. Поселка толған әскер бұзылған құмырсқаның ұясына ұқсайды. Тоқаш тура атаманның штабына барды. Малышев жоқ, орнында жас офицер отыр екен. Тоқаш өзін әдейі былайша таныстырды: мына Пішпек жақтан дәрі шөп жинап, Алатаудан асып келе жатқанымызда, қырғыздар ұстап ап, әуресарсаңымызды шығарды, оқығандарға сенбейді ғой, зорға құтылдық. «Олардың ұясы қай жерде?» — деп офицер шап ете түсті. Тоқашқа керегінің өзі осы. Бастап алып жүрді. Жалғыз тал қылмен көтерілген өрмекші тәрізді. Тау қиялап, жоғары өрледі. Төмен қараса — бас айналады. Терең шатқал. Тоқаш артына қарап еді, солдаттар шынжырдай тізбек-тізбек, бірінен бірі ұстап, өрмелеп келеді. Бірі құласа — бәрі қалмайтын сиқы бар. Кенет үстерінен тау құлады. Тасада тығылып тұрған Бекболаттың отряды дойман тастарды сырғытып жібере берді. Тас та, солдаттар да құлап жатыр.

— Тау құлап келеді! — деп Тоқаш айғай салды да, қия соқпақпен тарта жөнелді. Артында Құрышпай. Атылған мылтық, өкініш сөз, кіжінген айғайдың бірін де құлаққа ілмейді. Тарта берді.

Тауды айналып Шамалғанға келді. Сәт тұтқынға алынған. Кім екен ұстатқан? Ауыл адамдары анықтап айта алмады, ел іші қаптаған бақалшы, саудагерлер, танымайтын жолаушылар. Кім білсін, қайсысының жеткізіп жүргенін... Осыдан екі күн бұрын бет-аузы толған түк — өзбек пе, ұйғыр ма — біреуі осы ауылдан аттаныпты: Тоқаш қайда деп сұраған.

Бұл бір жұмбақ адам. Әлде Сақа жіберген бе? Сол күні кешке қаладан Сақаның өзі келді. Әлгі жұмбақ адам Сақаның елшісі болмай шықты. Бірақ, Сақа айтқан хабардан оның кім екені сезілді. Жақында тілмаш Ыбрайым Жайнақов соғыс губернаторы Фольбаумға барған. Ұзынқұлақ хабарға қарағанда, ел ішіндегі қиян-кескі жанжал, бүлік жайында мәлімет беріп, ақыл сұраған Фольбаум: «бұл бүлікті бастап жүрген кім?» дегенде, Ыбрайым Тоқаштың атын атаған деседі. Бұл сөзге Сақа сенеді. Александр Березовскийдің айтуынша губернатор сол сағатта Тоқаш соңына кісі салып, тұтқынға алуды атаман Малышевқа тапсырған көрінеді.

Тоқаш Сақаға ақыл салды: сол Березовскийдің өмірде көргені көп, ақыл сұра, қолынан келгенін аямасын. Ер мойнында қарыз кетпейді. Әлгі тері-терсек заводында істейтін Өтепов Тәшен қайда екен? Соның орыстар арасында жақын достары бар еді, көмек бере алатын. Сақа Тоқаш ойының алдын орап келіпті. Аанада Тоқаштың өзі берген адресі, аншы түскен іздей, достардың ұясына апарып тіреген. Кәзір сол жерде бұлардың ісіне көмектестің, тілектес жандар бар.

...Осы күндері атаман Малышев жіберген үш адам Ақшиге келіп қонды, Тоқаш бейсауат жүргендердің кім екенін білуге Құрышпайды жұмсады. Іле Құрышпай қайта оралды.

— Сенсең, пәле іздеп жүргендер! — деді Құрышпай елегізіп.

Тау құлады десе мызғымайтын батыл, сері жігіт абыржып қалған: «күле кіріп, күнірене шықпақ. Нанбасаң шапан астынан қанжардың ұшы шығып тұр!» деген Құрышпайдың сөзі Тоқашқа қамшы боп тиді. Тоқаш жанына үш жігіт ертіп, жолаушылар түскен үйге кіріп барды. Төрде қызара бөртеп екі адам отыр: күйектей қара сақалды мосқал еркек қымсынып, бұларға бажырая қарады. Тоқаш та осы біреуді бір жерде көрген тәрізді. Ойлануға мұршасы келмеді. Әлгі қаба сақалдың қасындағы шегір көз, жастау жігіт атып тұрып, қолын қойнына сұқты...

Ей, Құрышпай жігіттің төресі-ау! Өмір көргендігін жасады. Тоқаштың соңынан кірсе де, алға зып ете шығып,

шегір көзді баспен қойып жіберді. Ол өкіре құлады. Тоқаш қаба сақалға жармасты. Үйленбеген, сақа жігітте бірталай күш болмай ма, бірақ қаба сақал бой бермеді. Жігіттер жабыла түсіп, қол-аяғын байлады. Сұрастыра келсе — атаман Малышевтің салған кісілері осылар екен. Тоқашты тірідей ұстап, атаманға алып бармақ, реті келмесе, табанда атып тастауға бұйрық алған.

Тоқаш Құрышпайды алып, сол күні түнделетіп, Қаскелең барды. Қойнында шегір көзден тартып алған алты атары, астында бәйгекөк.

...Түн. Станицаны қараңғылық басқан.

Өзен қабағында аңдысын аңдып отырған Тоқаш пен Құрышпай аттарына мінді. Атаман үйіне тура бұрылды. Көк шатырлы ағаш үйдің терезесінен жылт-жылт от көрінеді. Апырмай, ат тұяғының көшені жаңғырықтыруын қарашы! Атаман бейқам жатпас — күзет те қойған шығар. Рас-ау, әне бір қарайған мылтық асынған солдат емес пе? Аттан түсіп, жаяу барса — қаша алмай қолға түсіп қалар. Дыбысын шығармас үшін көйлектерін жыртып-жыртып, аттардың тұяғын орады.

Жақын келіп, көк шатырлы үйдің сыртын айналды. Аттың шылбырын Құрышпайға ұстата сап, Тоқаш талдан тоқыған шарбақтан аулаға секіріп түсті. Аула толы пәуеске, ерттеулі ат, терезе ашық. Самал жел торғын пердені желпиді. Жүрек те соғады. Әр қадамы санаулы. Сығаласа — оқалы шапан киген ақ сары атаман отыр. Қасында қазақ тақиясын киген Зәкір — дөңгелек кара сақалды, мысық мұрты бар, Верныйдағы атышулы саудагер Исабайдың Зәкірі. Екеуі бір қағазға төніп, кеңесіп отыр... Карта — Жетісудің картасы.

Тоқаш алты атарды суырып алды да, басып-басып жіберді. Жалт бұрылып, шарбақтан қалай қарғып шыққанын өзі де білмей қалды. Бәйгекөк секіріп, зыта жөнелді. Қамшысы қолынан түсіп кетті. Қап!..

Міне, сол сары ала қамшы алдынан шықты...

Камера есігі шықыр-шықыр етіп, зорға ашылады. Тоқаш ойдан сергіп, атып тұрды.

Абақты қараушысы екен.

— Сізді жауапқа шақырады! — деді.

Тоқаш иығына жамылған шапанын сырғыта тастап түрегелді. Бармасқа бола ма? Сергіз ай бойы күнде осы

түн ауа тергеуге шақырады, таң атқанша ұстайды. Тоқаш ұйқыдан қажыды. Адам аштыққа шыдайды екен, бірақ ұйқыға... Үш күннен соң есінен танады.

Абақтының бұлтармасы көп дәлізінен өтіп, аулаға шықты. Оқшау тұрған кішірек ағаш үйде абақты бастығының кабинеті бар, оған қарсы тергеуші кабинеті. Әне, терезесінен от жарқырайды. Абақты қараушысы алдына сап, Тоқашты алып кірді.

Екі адам отыр. Біреуін танымайды: ұзын бойлы, таңқы мұрын. Түсі суық. Оның қасындағы тергеуші — округтік прокурордың көмекшісі. Қатал адам — сөз ұқпайды. Тоқаштан қазір бірдеме сұрайды да, арасына сөз салмай, аузы-мұрны қисаймастан, қайта сұрайды.

Стол үстінде жыландай иіріліп, сары ала қамшы жатыр. Тобылғы сап, алтын сақинамен буындалған, сегіз өрім, дырау қамшы. Тергеуші Тоқашқа үш бұрышты орындық ұсынды.

— Тоқашпай Боқыұлы сіз боласыз ба?.. Дұрыс!.. Мына қамшының иесі сіз бе? — деді ұзын бойлы.

— Жоқ.

— Дұрыс-ақ. Атаман Малышевті атқан сіз ғой?

Тоқаш сәл жымнып, езу тартты. Күндегі белгілі сұрақ.

Құрықты қалай сермесе де, бір түсіре алмай-ақ қойды.

— Жоқ! — Тоқаш ұзын бойлының шегір көзінен көзін алмады — жылан мен мысықтай арбасты.

— Оқ атқан терезе түбінен мына қамшы табылды. О қалай?

— Бұл Зәкірдің қамшысы. Соның қолынан көргем. — Ұзын бойлы мырс етіп күліп жіберді.

— Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам!.. Дәлел? Дәлеліңіз бар ма?

Тоқаш бірнеше куә тартты: тері-терсек илейтін заводтың жұмысшысы Тәшен Өтепов, мұғалім Александр Березовский.

— Сіз атаманға оқ атпадым дейсіз, оған қандай дәлеліңіз бар? — Ұзын бойлы жуан папканы ашып, әр қағазға бір үніліп қояды. Тегі Тоқаштың ісі болуы керек. Кейде Тоқаш жауабын күтпей, екінші сұрақ қояды.

— Мен бұдан бұрынғы жауабымда тергеуші мырзаға талай айтқам: ол оқ атылған күні мен Жауыр поселкасының өртін сөндіріскем... Мұны елден сұраңыз!

Тергеуші папканы қосарлана ақтарысып, аяқ кезінен бір

бетті ашты да, сұқ қолымен көрсетті. Ұзын бойлы аузы жыбырлап, көзімен жүгірте оқып өтті. Тоқаш өзі туралы Шамалған болысы «приговор» түсірді дегенді естіген. Бүкіл ел қол қойып берген. Онда: «Жаныбек қожаның баласы орыс поселкасын өртеп кеткенде, Бокин елді жинап, орыс шаруалары қазақ халқына жау емес, оларды босқа күйдіруге болмайды деп, жігіттерді жинап, өртті өзі сөндірісті!» деген. Осылай болғаны рас та, бірақ ол атаманға оқ атқан күннің ертеңінде еді.

— Қамшының иесімен беттестірsem қайтесіз?

Тоқаштың жүрегі бүлк етті. Тергеуші де талай оқтанып, артынан тайып кеткен-ді. Бұ жолы тура келген қауіптен құтылуы қиын тәрізді.

— Салсын мойныма!

Ұзын бойлы тергеушіге қарады. Ол үнсіз басын изеді де, шығып кетті. Түн ортасында кімді әкелмек, жаным-ау! Ұзын бойлы түксіз, жалаң қабағын түкситіп, Тоқашқа сұқтана қарады. «Енді қайтер екенсің бәлем!» дегендей езуінде мысқыл бар. Шылымын тұтатып, қомағайлана тартты да, зілдене сөйледі:

— Сіресіп мойындамау ерлік емес, қорқақтық,— деп, Тоқаштың қытығына тиді.

Әрине, бұл сөзге шамданып, сырын ашуға бола ма? Тоқаш оның сөзіне құлақ қоймады. Бұл өзі кім? Прокурор ма?

Сырттан сықыр естілді. Есік ашылды. Біреу кіргендей болды. Тоқаш есікке арқасын беріп отыр еді, көре алмады.

— Отыр, Зәкір ақсақал! — деді тергеуші Тоқаштың желке тұсынан. Тоқаш денесімен бұрылып, жалт қарады.

Зәкір Тоқашты қасақана елемеді. Қөз қиығын да тастамады. Танымаған адамның пішіні. Түні бойы ұйқы көрмегендіктен бе, томсарып, түксиіп отыр.

— Мына қамшыны танысыз ба?

Зәкір сәл кідіріп, тұра ұмтылды. Қамшыны стол үстінен жұлып ап, бауырына қысты.

— Қамшым-ай, қамшым! Айналайын серігім...

— Айтпадым ба, бұл Зәкірдің қамшысы деп...

Ұзын бойлы таңданып, «бұл қалай» дегендей тергеушіге бұрылды.

— Қамшы шынымен Зәкірдікі ме?

— Ие, менікі, мынау тартып алып кеткен,— деп Зәкір Тоқашты көрсетті.

— Бұл адам — ардан да, намыстан да ада. Акша үшін туған анасын сатуға бар! — деді Тоқаш іле-шала.

Зәкір ыршып түсті. Айғайлап, қамшысын үйіріп, Тоқашты аркадан тартып-тартып жіберді.

— Тарт тіліңді, бұзық! — деп Зәкір айғайлап, үйді басына көтерді.

Тергеуші мен ұзын бойлы тұра ұмтылып, араға түсті. Зәкір қамшыны қалай жоғалтқанын, Тоқаштың қолынан қалай тартып әкеткенін төпеп айта бастады. Тоқаш түс бермей, шыдап бакты. Ашу шақырып, боқтасу абырой бермес. Дұшпан алдында әлсіздік білдіруге жарай ма!

— Зәкір ақсақал, сізге тергеуші неше сом ақша төледі? — Тоқаш езу тартып, мысқылдай күлді.

— Тоқтат мынаны!.. Әйтпеген күнде... жүндей түтем! — деп Зәкір тісін шақырлатып, қалш-қалш етіп теріс айналды.

Ұзын бойлы Зәкір кетісімен орнынан тұрып, Тоқаштың қасына жақын келді.

— Енді жасырынбақ ойнауға болмас, Бокин! Қәне, мойында!

Тоқаш үнсіз басын шайқады. Ұзын бойлы ашуға басты, құлағына дейін қызарды.

— Кімді ақымақ қылғың келеді? — Тоқаштың нығынан қатты қыса ұстады.

— Тарт қолыңды! — деді Тоқаш.

— Мә, саған! — Ұзын бойлы алақанының қырымен күре тамырдан салып жіберді, Тоқаш есінен танып еденге құлап түсті.

Қанша уақыт өткені белгісіз, Тоқаш камерада оянды...

Үш күн өткеннен кейін Тоқаш айыптау қортындысымен танысты. Абакты бастығы камераға өзі әкеп берді.

Тоқаш әрбір сөзіне жіті қарап, қайталап, ұзақ оқыды. Тағы қайта оқыды. Тағдыры осы бір тарак қағазға сыйған. Әрбір жолдан сот үкімін де ұғуға болады. Дарға асу... Сибирьге айдау... Жоқ-жок. Бостандық! Шіркін, бостандықтан артық нендей жақсылық қасиет бар дейсің!.. Бұл бос қиял! Кеше Бекболатты дарға асқан жоқ па, кімнен рақым күтесің?

Бекболат демекші... Тоқаш қағазға тағы үңілді:

«Жетісу көтерілісінің басшысы Бекболат Әшкеевпен тығыз байланысы болған. Куәлардың көрсетуіне қара-

ғанда, Бокин сол Әшкеев штабында шабуыл жобасын бірге сызысқан». Міне, дар ағашқа апаратын жол осы емес пе? Қуә болған кім екен? Бекболат бұл істе ешкімді де шатпайды. Халық үшін өз басын құрбан етті. Енді қайсысы?..

Тоқаш ерсілі-қарсылы жүрді. Терезеден ұмтылып, тысқа көз салады. Қара көк аспанның шеті ғана көрінеді. Бүгін аспан сонша неге әдемі? Тап-таза тұнық ауа, көгілдір аспан, ну орман, сылдырап аққан су... Бұлардың бәрінен де қадірлі — адам күлкісі, қандай жанға жайлы, жүрекке жұмсақ тиеді... Сол қызыққа қайтып оралмай, мәңгі-бақи қоштасуға бола ма? Тоқаш өлімнен қорқа ма? Әрине, қорқады! Өлімнен қорықпайтын адам бола ма? Тірі жанның бұл өмірді тастап кеткісі келе ме? Тоқаш денесі қалтырап, тоңазыған тәрізді, цемент еденнің ызғары ма? Сәттің беріп жіберген шапанын жұлып ап, бір жағын астына бір жағын үстіне жамылды.

Тоқашқа өшігіп жүргендер аз емес. Соның бірі — тергеуші. Осыдан үш жыл бұрын екеуінің жүз шайысып қалғаны бар-ды. Кәзір Тоқаш соңынан жарық алып түскен де сол.

Гимназияның мұғалімі Нахтманның қызы Зоя — қара көзді, жібек мінезді жайдары қыз екеуінің де жүрегінен орын алған-ды. Тоқаш биші жігіт, қоя ма, емін-еркін билеп, қызды икемдеп, бауырына тартып алды. Қыз да назды күлкісімен арбап, қылығымен қызықтырады. Әсіресе, қыз бойындағы Тоқашқа ұнаған қасиеті — жатсынбай, бауырына кіріп, тіл таба білді. Қаланың кейбір ақсүйектерінің қыздарындай «нәсілге» қарап, шошынбайды... Зоя гимназияны бітірген жылы Тоқаш екеуі алыс сапарға аттанды — Петроградқа саяхат шекті. Тоқаш өмір іздеді. Жұрт көргісі келді. Жетісуда толқыған ой медет таба алмады. Ал, Зоя — институтқа оқуға түспек... Сол бір қуанышқа масаттанған күндер есіне түскенде, Тоқаштың жүрегі шымырлап кетеді. Түн. Сарқырап аққан Еділ... Жүзіп келе жатқан пароход. Өзеннің он жақ қабағы — өркеш-өркеш биік жартас, палубада Зоя мен Тоқаш, көз ұшында жылтыраған қызыл ноқат.

— Анау не? — деді Зоя қолымен нұсқап.

— Ол — біздің үміт. От сияқты жылтырап, мен мұнда лап шақырып тұрғанын қарашы, тегі жақын-ау өзі...

Сол үміт Петроградта алыстап, көзден ғайып болды. Қыз қалаға сіңісіп, жаңа орын тепті де, Тоқаштан суып кетті.

Күндер зымырап өте берді. Тоқаш қалтасындағы азын-аулақ тиын-тебені сарқылды. Қызмет іздеп, жоғарғы сот палатасына барды. Бір кезде Верный сотының тілмәші да болған жоқ па?.. Тоқашты құшақ жая карсы алды. Түркстан өлкесінен түскен арыз, іс көп. Тоқаш қуанып, пәтеріне қайтты. Ертеңіне тағы барды... Екінші күн барды... Күнде ертең, күнде ертенмен уақыт өте берді. Кешегі тілінен майы тамып, бас шұлғыған шінеуніктер әжуалай бастады. Бір күні Тоқаш әбден күдер үзіп, заводка қара жұмысқа түсті. Ең болмаса — жолға ақша табу керек болды. Өстіп жүргенде, бір кезде осы тергеушіден тартып алған қызынан өзі де айырылып қалды... Осы күндерде Тоқаш тонның ішкі бауындай жақын, ниеттес адамдарға кез келді. Өзінің Жетісудағы достары — Иван Покудин сияқты жылы өңді, мейірбан адамдар. Осының біреуі — аңсағай бойлы, салмақты Федор Иванович Столяров бұған әкесіндей мейрімді болды. Выборг жақта, Кіші Посад көшесі, жиырма алтыншы үйде тұрады екен. Кетер-кеткенінше үйінде жатқызып, баласындай күтті... Көп сырласты. Өмірдің ой-шұқырымен таныстырды... Бірнеше рет Ленин жайында әңгіме айтып, Тоқаш ойына канат бітірді... Сол кісі Тоқашты Жетісуға ұшырды. Кетерінде Ереминнің адресін берді ол. Сол Столяровтың берген адресін тергеуші тінткенде чемодан түбінен тапты... Өмір деген осы. Бүгін Зоя да, Столяров та Тоқаштың қасында жоқ. Тағдыры тергеуші Загаруляның қолында.

Есік ашылды. Абақты қараушысы тысқа шығуға шақырды. Таң атқалы асыға күткені де осы бір он бес минуттік таза ауадағы өмір. Қуана барады, егер ерік берсе, алақайлап балаша жүгірер еді. Аулада тоқтап тұруға рұқсат жоқ, арқандаған аттай, айнала жүре береді, жүре береді.

Әдеттегідей Тоқашты аулаға жалғыз алып шықты. Басқа тұтқындарға қосуға сескенеді.

Бниқ дуал. Аржағында бостандық өмір. Тоқаш қызыл кірпіштен қаланған дуалды жағалап, шеңбермен келе жатыр еді, қабырғаға күйемен қап-қара ғып, ескі арабша: «Тоқаш» деп атын жазыпты. Тез қимылмен сып етіп, қағазды ала қойды. Аңдып тұрған абақты қараушысы байқамай да қалды. Қағаз алақанын өртеп барады. Күн-

де камераға асықпайтын Тоқаш, он бес минутті жылдай күтті. Жақсылық па?

Есік жабылар-жабылмаста алақанын жазды. Қағазда: «Кеше Құрышпай аулада ағаш кесіп еді, сырттан хабар әкелді. Жақында сот. Адвокат керек пе? Сақа».

Сот! Аржағы немен тынбақ? Не де болса, өзін-өзі қорғайды. Жүрек кернеген сырды армансыз айтып қалу керек. Оған сөйлеуге Тоқаштың тілі де, ойы да, батылы да жетеді... Бұл ақырғы сот.

Көрші камерада Шамалған, Жайлымыс, Қастек елдерінің азаматтары отыр. Ертең Тоқашпен бірге олар да сотқа бармақ. Солардың көбі-ақ ойдағы сөздерін жеткізе алмай, атылғаны атылып, айдалғаны Сибирьге сапар шегіп кетеді ғой! Солардың айта алмағанын айту — Тоқаштың борышы... Анадан туған ұл емес пе, елге аты шыққан, ақылды анасы Ақбалтырдың ақ сүтін ақтау керек!

2

Толық, денелі, ақ құба әйел губернатордың мекемесіне мешітті көргендей ішінен дұға оқып, әрең кірді. Қабығын аршыған тал таяғына сүйеніп, сатымен көтерілді. Қасындағы қоңырқай жүзді жас әйел қолтығынан демеп келеді.

Қолына қара таяқ ұстаған, әдемі киінген тәпелтек еркек тез-тез басып қастарынан өте берді. Басында қыл қалпақ, дәл тары түйетін келі сияқты, үстінде сәрік қойдың құйрығы тәрізді тілік етек пальто. Бет пішіні ғана қазаққа ұқсайды: қара көз, қара мұрт. Құрғырдың мұрты да өзгеше — танауының астына жапсырып қойған сағыз ба деп қалатындай.

Я, Ақбалтыр есіне енді түсірді: осыдан төрт-бес жыл бұрын Тоқашпен қалаға келгенде, бір рет көргені бар. Сол ғой!

— Шырағым, мынау Ыбрайым мырза емес пе! — Ақбалтыр өкінішті дауыспен, соңынан тесіле қарады.

Халима ұмтылып барып тоқтады. Анау қатарғы бөлмеге кіріп те үлгерді.

— Тегі со кісі білем, апа!.. Мына бір есікке...

— Баста! — деді Ақбалтыр, аяғын ширақ басып.

— Я, сәт! Ораздының жолын бер. Алыстан сүйретіліп келгенде, ұлымды көре алмай кетсем, өшпес арман болар! — Губернатордың мекемесі кең, биік күмбез, аума-

ған ертегідегі хан ордасы секілді. Табалдырықтан төрге дейін төселген масаты кілем, басуға аяйсын. Сырлы бағана. Тағы бір саты — жоғары екінші қабатқа көтеріледі. Тегі жандарал жүретін саты шығар.

Халима есікті жасықтау қақты. Дыбыс жоқ. Ақбалтыр жұдырығымен есікті қаттырақ қағып-қағып қалды. Аржағынан жаңағы қазақ шықты.

— Кіріңіздер, кіріңіздер! — деп әдеппен иіліп, жол берді.

Ақбалтыр әбден таныды. Жандаралдың тілмәші деп еді, септігі тисе жақсы-ау. Кім білсін, елде өсек те тараған: Тоқашты ұстатқанның бірі, Жайнақтың ұлы деген. Не жетпепті бұ шіркінге?

— Шырағым, мен Тоқаштың анасы едім. Өзіңді де бір көргенім бар. Атыңа да қанықпын. Әдейі сені іздеп келдім! — Ақбалтыр көзін Ыбрайымнан алмады.

Ыбрайым жіңішке қасын жоғары көтерді. Қушық беті өзгерген жоқ, сазарған, ешбір жылылықтың лебі білінбеді, тек астыңғы ерні салпынып, езу тартқандай болды.

— Отырыңыз, шешей! — деп орындық ұсынды. — Я, я. Есімде бар. Ана бір жылы сіздің қолыңыздан дәм де татқанмын.

Ыбрайым көзілдірігінің астымен Халиманы да бір сүзіп өтті. Ақбалтырға бұл қарас: «мынау кім?» деген тәрізді көрінді.

— Бұл бала, әлгі Тоқаштың қасында жүретін әнші жігіт болушы еді ғой. Құрышпай, соның қалыңдығы, шырағым! Бұл сөзді естігенде Ыбрайым жіңішке қасын тағы бір керіп, мұрнын шүйірді.

— Я, шеше, бұйымтайыңызды айта беріңіз! — деді Ыбрайым, сәл жымнып.

— Қарағым, біздің жайымыз өзіңе белгілі ғой... Тоқашжан құрбың еді, Құрышпай болса елдің о да бір азаматы... Екеуі де сорлап отыр...

Ыбрайым сөздің аяғын күтпей, қосарлана сөйледі:

— Шеше, сөзіңіз хақ! Тоқаш замандасым, досым еді. Ішім ауырады. Қиналам!. Қолдан келгенін аяп жатқаным жоқ. Үкімет менің қолымда емес.— Ыбрайым шұбырта сөйледі: Тоқаштың ісіне талай араласып та көрді, бірақ, көңілі қайтты. Ылғи алдынан кесе-көлденеңнен біреулер кез келеді: басараздық, бұрын бір сөзге кеп қалған ба, әйтеуір, бүгін солар үшін алмақ.— Тоқаштың мінезі жеңіл еді, көбінесе содан тартып отыр!..

Ақбалтыр бұл сөзді көңіліне ауыр алды: Тоқаш бала болып, үлкеннің бетіне келмегені өзіне мәлім.

— Шырағым, ең болмаса дидарын бір көрсет, сағынып біттім, мүлдем тегі! — Ақбалтыр еңкілдеп жылап жіберді.

— Жыламаңыз, шеше!.. Бұл жағына көмектесейін... Қайтып жүре беріңіз. Өзім хабарлайым... Кешке жақын менің пәтеріме мына қарындасым келіп кетсін! — деді Ыбрайым.

Ақбалтыр орнынан зорға тұрды, қайдам, Тоқашты ұстатқанның бірі осы деген расқа шығып жүрмесе?..

Түске дейінгі ашық күн тағы бұзыла бастады. Таудан ызғар соқты. Кешеден бері еріген қар, қайта қатты. Көк тайғақ мұздаққа айналады. Ілезде аспанды сұрғылт бұлт басты. Ыбрайымның да көңілі бұзылып, қабағы түйіле түсті. Жүрегін тырналайтын бір қара мысық бар — күнде мазасын алады. Тоқаштың шешесін көргесін, тағы да оянып, тырналай бастады. Ол қара мысықты басқа түгіл, Ыбрайымның өзі де көрген жоқ. Ол жасырын сыр. Ешкім білмеуі керек. Әр адамның бір қара мысығы болатын шығар. Оның несі бар? Я, Жайнақтың ұлы, бүкіл Жетісуға әйгілі бай, өзі ғалым, өзі губернатордың оң қолы, көптің бірі бола ала ма? «Қыры көп қиын адам» атанған. Ондай мінездеме берілмесе, губернатор қанатының астына басар ма еді? Тілді құдай сыр жасыру үшін жаратқан. «Қара мысықты» тіл әшкерелемесе, жүрек түбінде мәңгі-бақи жата берер.

Ыбрайым губернатордың адъютантымен сыбайлас дос есебінде амандық сұрасып, анау-мынау әзіл сөз айтып күлдірді. Оның көңлін көтерді. Адъютанттың маз-күлкісін тоспай-ақ. Ыбрайым ерке мінезбен, еркін басып, губернатордың кабинетіне кірді.

Сұңғақ, арық губернатор терезе алдында, екі қолын артына ұстап, ойда тұр. Есік ашылғанда басын пандана бұрды. Қиықты, селеу түстес мұрты қатты ширатылған, тұз көзі шатынай қарады. Ыбрайым сескеніп, жүрегіне секем алды. Губернатор бұрын бұлай қарап көрмеген-ді. Жайнақов оң қолын кеудесіне қойып, басын иіп, тағзым жасады. Фольбаум қарсы жүрді. Бірақ әлі жылыған жоқ, сазарып, салқын амандасты.

— Ыбрайым Жайнақович, өткен түнгі оқиғадан хабарыңыз бар ма? — Фольбаумның даусы ашық, саңқ-саңқ етеді.

Жайнақов губернаторға әрқашанда бөгелмей, тауып жауап беретін. Бұл жолы сәл кідіріп, ойланып қалды. Түнгі оқиғаны естімеген еді. Қап, әлгі келген мыстанның жолын кескені-ай! Күнде губернаторға кірерде әуелі қала хабар-ошарына, өсек-аяңына қанып, тап-тұйнақтай жинақы барушы еді.

— Естімеген едім, ваше высокопревосходительство!

Фольбаум езу тартып, жымиған тәрізді. Кекесін бе, жоқ «сорлы бишара» деген іштей аяныш па?

— Таудағы от өшпепті. Бүлік құмар қырғыздар, тағы топтанып, өткен түн қалаға оралып, із кесіпті...

Жайнақовтың төбесіне жай түскендей болды. Жакында ғана Фольбаумға «қазақтар тыныштанды, сужүректер қашып, батырлары өліп бітті, ауылда қойдан жуас момындар қалды» деп сендірген. Кім екен бастап жүрген? Фольбаум Ыбрайым ойының үстінен түскендей сөзін жалғады:

— Тамырын іздеу керек пе деймін! — деді көк шұғамен тысталған мамық креслоға бар денесімен сүңги отырып. Саусақтарын айқастырып, иегін тіреді. Көзін Жайнақовтан айырмайды.

Осы оқиғаны Ыбрайымның өзінен көріп отырғаннан сау ма? Сұқтанған пішіні жаман.

— Білдім, ваше...

Фольбаум сөзін тағы бөлді:

— Не білдің?

Бокиннің ісіне байланысты абақтыда Сақа Сағатов деген жас қазақ отыр. Соның әкесі, Қастек бүліншілігін бастаған Жүніс, үшті-күйлі жоғалып кеткен-ді. Бұл сол Жүніс! Бокин мен ұлын босатып алуға жасаған әрекеті. Тегі Бокиндерге сот боларын естіген ғой...

Фольбаум тағы да орнынан тұрып, ерсілі-қарсылы жүрді. Ыбрайым қылп етпестен әлі түрегеп тұр.

— Ыбрайым Жайнақович! Бокин ісіне ара түсіп жүрген адамдардың кім екенін білесіз бе?

Жайнақовтың күткені осы еді. Ылтипатпен басын иді де, сөзін ширақ бастап, ойын тұжыра түйді.

— Бокинді жақтайтын белді қауымнан — қалада, түзде кісі жоқ, құл-құтан, көшенің ұры-қарысы болмаса! Он жыл Сибирьге жер аударылған Березовский жақында

қайтып кепті... Кейбір адамдардан Бокинді сол сұраса керек.

Ыбрайым Фольбаумға көз қиығын тағы тастады. Губернатор селсок, керенау тындайды. Мүмкін тілмәш сөзі ұнамай ма? Бұрынғы ширақ қимыл, өктемді шешім жоқ.

— Тергеуді менімше бұдан былай созуға болмайды... Уақыт тар,— деп Жайнақов сөзін түйді.

Губернатор басын көтерді. Сол қолын столдың жиегіне апарды да, қайта тартып алды. Қонырау қақты. Сол сәт есік ашылып, адъютанты кірді.

— Прокурорды шақырыңыз!.. Мен оны күндізгі үште қабылдаймын.— Адъютант шығысымен губернатор тілмәшқа бар денесімен бұрылды.— Таудағы ереуілді бастап жүрген кім екен? Біліңіз! Елге астыртын кісі жіберіңіз! — деп орнынан тұрды.

Ыбрайымға губернатор мінезі ұнамады. Көңлі тым жабыңқы. Солғын. Көтерілістің алғашқы күндері аждаһадай ысқырушы еді. Сондағы бір сурет Ыбрайымның көз алдынан әлі күнге дейін кетпейді.

...Фольбаум Бекболатты алдырды. Губернатордың қасында атаман Малышев, полицмейстер Поротиков, Жайнақовтың өзі. Қару-жарақ асынған бір топ солдат Бекболатты кабинетке алып кірді. Толық, сом денелі қазақ. Бет пішіні де келісті: маңдайы кере қарыс, қонқақ мұрын, шүңірек көз. Қап-қара сакалы кеудесіне түседі.

Губернатор жасақты шығарып жіберіп, адъютантына сөгіс берді; топырлатып солдаттарды кіргізгеніне наразылық білдірді.

Содан кейін губернатор тұтқынға назарын аударды.

Губернатор сөзін Ыбрайым аударды:

— Әшкеев, сіз неге көтеріліс шығардыңыз?

Бекболат жымиып күлді.

— Сенің орнына хан болғым келді!

Бекболат сөзінің кекесін екенін Ыбрайым дауыс ырғағынан түсінді. Бірақ, губернатор оны сол шын мағнасында ұғып қалды. «Жоқ, ваше высокопревосходительство, бұл қазақ келемеж етіп тұр — қу. Халқыма бостандық әпергім келді десе жазаның ауыр екенін түсінеді», деген ойын Жайнақов айтып үлгіре алмады, Фольбаум екінші сұрағын қойды.

— Сізге кім ақыл берді? Қоса айтсаңыз жаза азаяды, Бекболат тағы да мысқылдай күлді:

— Ханға кім ақыл беруші еді, тақсыр-ау! Менің сыйыма, ісіме ортақ адам жоқ!

«Тоқашты қалай жасырасың» деген сөз Ыбрайым тілінің ұшына тағы да оралды. Айттып жіберсе қайтеді? Ақыры соны айтты да.

Бекболат жиіркене қарады Ыбрайымға:

— Тоқаш емес, сен емес пе, сен ғой, көтеріліс баста деген!

Ыбрайымның зәресі төбесіне шықты. Жаутандап губернаторға қарай берді. Қазақша білмегені де жақсы екен. Бүлдірді-ау мына қу бұзық! Губернатор: «не деді, не деді?» деп көңіліне секем алды. «Бокинды білмеймін дейді» Ыбрайым жалтарып жеткізді оның сөзін.

Фольбаум үшінші сұрағын қойды:

— Мойнына алмаса дарға асылатынын біле ме?

— Ерте ме, кеш пе, бір өлімнің болуы хақ! Бірақ, не үшін...

Көзінің оты аумаған бұлтты күнгі нажағайдай, жарқ-жүрк етеді...

Фольбаум полицмейстерге иегін қақты. Бекболатты алып кетті...

Бекболат босағаны аттасымен, губернатор ашуға басты. Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шықты...— Тұтқынның сағын сындырып, терідей уқаламаған тергеуші тергеуші ме?! Заң қайда?

Губернатор біресе жүгіріп есікке, біресе төрге барады. Ыбрайым трашпенкесіне отырды да, Бикеннің үйіне тіке тартты...

3

Бикен терезеден көшеге көз салды. Таудан түскен қараңғылық қанатын жайып, қаланы жапқан. Тау да алыстап, мұнарланып, күңгірт тарта бастаған. Көше бойындағы қаз-қатар тізілген ағаштар, шашы жалбыраған ертегілердегі періге ұқсайды. Аспан тұтасқан қара бұлт. Кеш сұрықсыз, көңілге ақау салады. Бикенді тосып та отырған болар. Бикен айна алдына келді: бүгін өзіне өзі ерекше сүйсінеді. Көкшіл көзі Жетісудің түнгі аспанындай тұнық, мөп-мөлдір. Қара қасы қиылған. Қырат мұрнының желбезегі сәл діріл қағады... Күндегідей сыланып, ұзақ таранбады. Өкшесін соғатын қолаң шашын өрді де,

тиін ішігін нығына іле сап, үйден жұлқына шықты. Жүрек қысқан ой тиышын алып беймаза қылды.

Ат жегілменті. Атшы жоқ. Ух, осы атшы ма, ыңғай бір бүйректен сирақ шығарады да жүреді. Бикен бір жерге барам десе болды – қайдағы жоқты сылтау ғып, әдейі кешіктіреді. Қытығына тиеді.

Бикен олай-бұлай іздеп еді, көрінбеді. Қап!.. Енді қайтті?

Сыртқы қақпадан біреу кірді. Бикен жалт қараса — Сәлімгерей. Көрші татар саудагері Бурнашевтің жалғыз ұлы. Осындайды жүрегі сезгендей, кез келе кететіні бар. Ақ сары, жұқа өнді, талдырмаш бозбала қыз қолын сүйді. Бикен сақылдай күлді.

— Сәлім, осы сен күн бұрын көріп, біліп отыратын болжағыш емессің бе? Маған керек екенінді қайдан білдің? Ха-ха!..

Сәлімгерей мәз: екі езуі екі құлағында. Маржандай тістерін ақсита, дыбыссыз күледі.

— Менің жүрегімде сен дегенде ерекше сезім бар. Сенің ойынды біліп тұрады...

— Ал, онда айта ғой, мен не ойлап тұрмын?

— Ат жегіп бер деп тұрсын!

Бикен тағы күлді:

— Шын, жаным!.. Шын. Қайдан білдің?

Сәлімгерей дереу ат жекті. Ауыздықпен алысқан мақпал қаралар да Сәлімгерейді танитын тәрізді. Әншейінде маңайына ешкімді жуытпайтын, шұлғып, жетегіне көніп, тұра қалды.

Сәлімгерей Бикенді қолтықтап пәуескеге мінгізді де, өзі козлаға отырды. Мақпал қаралар қақпадан шығар-шықпас, еліріп шаба жөнелді. Сәлімгерей делбені шалқая тартып, тежей берді. Қатқақ мұзда ат тұяқтары тарс-тұрс етіп көшені басына көтерді. Бейсауат жан көзге түспейді, ызғарлы түн көше-көшені аралап, әр үйдің ауласына да кірген. Терезе қақпақтары тарс бекітілген. Тек беймаза иттер ғана шабаланып, пәуеске соңынан еріп барып, қала береді.

Бикен ішігіне қымтана оранып, намысын қытықтаған ойына қайта оралды. Қазір Ыбрайым мырзамен ашық сырласып, ниетін білмей, Бикен тәуекелге бел байлай алмайды. Бірақ, Бикен өзіне өзі қатты сақтық жасайды: Ыбрайым қақпанына түсіп қалмай, аяғын аңдап басуы керек.

Бикен кіші жездесі — Ыбрайымды бес саусағындай біледі. Біліп отырып жайыңды табады. Кешегі қайтыс болған Бикеннің апасы сырласқанда айтатын: «Жезден күлсе сақтан!»... Марқұм бірнеше жыл өмір сүргенде, талай сырға қанған екен.

Жездесі бүгін Бикенге көз сап, апаңның орнын бас дегісі келеді. Тіке айтпаса да, емеуінен белгілі. Соңғы кезде Бикенге түрлі сыйлық тартып, келгіштеп жүр. Аанада бір күні, екінші үлкен жездесі Зәкір келіп, ойын-шынды араластыра: «Бикенжан, сен осы Ыбрайым жезденді жалғызсыратпай, апаңның орнын бассайшы, одан артық тең таба алмассың!» деген. Бикен ішінен шошынып үріксе де, жүзін бермей сақылдап күлген: «жездежан, тегі өз қамыңды бірге ойлап жүрген жоксың ба?» деп үй арасындағы бір аяң сөзге ишара жасаған. Ол Ыбрайымның еркектігі шамалы, Ыбрайымның үлкен баласы Зәкірге ұқсапты деген Тоқаштың мысқылы Бикен құлағына да жеткен. Зәкір де мәз боп, қарқылдап күліп, Бикеннің белінен құшып, инедей сақалымен бетін қытықтаған.

Бикен енді Ыбрайымды торға түсіріп, қол қаршыға қыла алса, түпкі мақсатына оңай жеткен болар еді. Ыбрайым күлсе сақтан деп еді ғой...

Сәлімгерей де Қапал көшесі мен Сауда көшесінің мүйісіндегі үлкен ағаш үйдің қақпасы алдына кенет тоқтады. Пәуеске екпінімен доңғалап, аттардың тірсегін соқты, биік көк доға лықсып ортадағы мақпал қараның басына тірелді. Сәлімгерей қарғып түсіп, аттарды аулаға жетектеп кіргізді де, пәуескенің есігін ашып, Бикенді сүйеп түсірді. Бикен қысқа адыммен тез-тез басып, басқышпен жоғары көтерілді.

Дәліз жарық... Оң жақтағы қонақ бөлмеде күбір-күбір сөз. Бикен аз құлағын тосты:

— Сен сабын, тарағыңды алып елге шық... Біл, кім екен, тағы да жел беріп, бүлік шығарып жүрген,— деді. Бұл жіңішке, шіңкілдектеу дауыс — Жайнақовтікі. Белгілі. Оған баяу, қоңыр, қарлыққан дауыс жауап қайырды:

— Бұл жолы ыңғайым келер ме екен. Боқының ұлы менің айтқан сөзімді елге жеткізбеді деп отырмысың?.. Сот қашан дейді, білдің бе?

— Осы жұманың ішінде. Олай жалтақтама: губернатор сенің атыңды ерекше атап отыр.

Бикен көп сөзді шала естіді. Кейбір сөздер тұспалдап ай-

тылғандықтан түсіне де алмады. Бірақ, «осы жұманың ішінде дегенде жүрегі суып, қолы есік тұтқасын нық ұстады.

— Жауды аяған жаралы қалады. Ата жауы кешегі күні уысына түссе, бас кесуге қолы қалт етпес еді.— Тағы Ыбрайымның даусы. Бажасын орға итеріп отырған тәрізді. Бикен екі бажаны талай салыстырған, бірінен бірі өтеді. Кішісі — баспа, үн-түн жоқ, байқаусызда тарпа бассалады, үлкені қаукөкірек, беттен алады. Сонда да болса кіші бажасы үлкенін мұрындықтап ұстайды.

Бикен есікті кенет ашты. Ыбрайым орнынан атып тұрды. Зәкір ыржиып, күле қарады Бикенге.

— Бикенжан, осындай жан тербететін ерке мінезің бар-ау? — Ыбрайым қолтықтап, Зәкірдің қасына апарды. Масаты кілем жапқан тақта үстінде Зәкір шынтақтап жатыр — қолтығында жастық. Томпақ көзі кішірейіп, ұйқысы келген адамдай кілбиіп кеткен, түк басқан бүйрек беті бусанып, балбырап, қызара бөртеп тұр — наша тартқан.

— Айналдым, балдызым! Келші қасыма,— Зәкір күшағын ашты.

Бикен даусын мәнерлеп, еркелік мінез білдірді:

— Әуелі уәде беріндер,— менің тілегімді орындайсыңдар ма, жоқ па?.. Әйтпесе, кетем! Отырмаймын...

— Ойбай-ау, сенің тілегің бізге құдай сөзіндей: тірідей отқа түсуге бармыз! — Ыбрайым Бикеннің оң білегін сылтауратып, тағы ұстады. Қыз қымсынып, қолын босатып алды.

— Жоқ, сенің сөзің Ыбрайымға дәрі шығар... Мен онша өліп-талатын қазақ емеспін.— Зәкір қаба сақалын сипады.

Бикен Зәкірдің мінеп сөйлейтінін біледі:

— Онда мен босқа келген екем. Кетейін! — Есікке жалт бұрылды. Есіктен шыға бергенде, Ыбрайым қуып жетіп, ұстай алды.

— Бикенжан!.. Менің не жазығым бар?

Зәкір қарқ-қарқ күлді.

— Ей, Ыбрайым-ай, әйелге осындай осалдығың бар-ау! Мен білетін балдыз болса:— сен сияқты еркек...— Тұншыға күледі.

Бикен қабағын шытып:

— Айт, жезде, көмейге келген сөзді ұстап қалма!

— Айтсам: сен мына сияқты жігітті жақсы көресің...

Ыбрайым аймалап жүріп, айрылып қала ма деген қау-
пым бар.— Бұл Зәкірдің шын сөзі еді, оны Ыбрайым да,
Бикен де солай ұқты.

Есік қағылды. Іле Сәлімгерей кірді.

— Аса...— Сәлімгерей сөзінің аяғын тісінің арасынан
шығармай, тартынып калды. Ыбрайым тыжырынып:

— Е, сен қайдан жүрсің? — деді де, Бикенге қарады.

— Менің атқосшым... Жігітім!..

Зәкір тағы күлді. Бүгін тым көңілді көрінеді.

— Білем, білем. Сәлімгерей Ыбрайымды мұзға отырғы-
зып кетпесе — менің атымды өзге қой. Е, кәлләнді...—
Зәкір еліріп, даурыға бастады.

Ыбрайым оны сезді де, Бикенді қатарғы бөлмеге алып
кетті.

Бұл бір кезде Бикеннің апасы ұйқтаған бөлме: төрт қа-
бырғасын бірдей толтыра ілген кілем. Оң жақта ақ жі-
бек шымылдық ішінде болыскей крауат. Үстінде қатар-
ланып жиналған мамық жастықтар, торғын көрпе. Кра-
уатқа қарсы үлкен шар айна. Айна алдында қызыл
шұғамен қапталған жұмсақ орындық.

Ыбрайым Бикенді сол орындыққа отырғызды.

— Мынау — кешегі апаңның орны, Бикенжан... Қалай
өзі... Аңыратып қоясың ба? — Бикен айнаға қарап, маң-
дайына түскен шашының талшығын саусағымен кейін
серпіді.

— Жездетай, буынсыз жерге пышақ салма.

— Е, сен апаңнан артық па едің? Жок, мен...

Бикен ерке қылықпен Ыбрайымның мойнын құшты. Ыб-
райым дір-дір етіп, өзін билей алмай, Бикеннің бетін
қапсыра қысып, сүйемкші болды. Бикен сақылдай күліп,
басын шалқайта берді, тапал Ыбрайымның бойы қыздың
ерніне жетпеді. Ыбрайымның ерніне қыздың тамағы ілін-
ді. Құшырлана сүйді. Қыз оның кеудесінен итеріп қап,
кұшағынан шығып кетті.

— Жездетай, байқаңыз, әкеме айтсам...

— Әкей батасын берген. Ендігі жауапты сенен күтем! —
Ыбрайым ентіге сөйледі.

Бикен басын шайқады.

— Мен бұл өмірде бір-ақ адамды сүйем!

— Ол кім?

— Сізге жұмбақ... Маған аян.

— Ғабдулла Какенов па?

Қыз басын шайқады.

— Жаңағы бірге келген татар ма?

Қыз жымып:

— Бұлардың бәрі табынушылар ғой, жездетай,— деді.

— Енді кім, бұл өмірде сенің жүрегіңе патшадай өмірін жүргізген?

Зәкір есіктен басын сұқты.

— Тоқаш!.. Білмеуші ме едің?

Есік қайта жабылды. Зәкір бәрін естіп отырыпты. Тегі Сәлімгерей де естіген болуы керек.

Бикен Ыбрайымға тура қарады:

— Сүюге тұрмай ма?

— Тұрмайды!

— Неге?

— Бикеш, еркеліктің де реті бар. Тұсаусыз кетпе!..

Аяғыңды байқап бас! — Ыбрайым қатал сөйледі: —

Асауға да тұсау сала білеміз!

Зәкір кірді.

— Мырза, асау балдыз сенің жаныңды қытықтап тұрған болар?.. Жездесі ойнағанда, балдызы қарап қала ма... — Бикенді қалқалап құшып, — мырза әлі сенің мінезінді білмейді. Манағы тілегінді айтшы?

— Енді айтпаймын!.. — Ақ тиін ішігін иығына іле сап, үйден ата жөнелді.

Үнсіз тыңдап тұрған Сәлімгерей, жымындап соңынан іле шықты.

Түн көшеден аулаға кіріпті. Қап-қараңғы. Қақпа алдында біреу қараңдайды!.. Бикен елегізе көзін тікті. Жоқ, біреу емес, екеу. Қақпаға жабысып қалған тәрізді, қимылдамайды. Қараңғылық серпіле бастады. Бикен анық көрді: екі әйел тұр, біреуінің қолында таяқ.

— Бұ кім? — Бикен кейін шегінді.

Үн жоқ. Бикен сезіктенді. Кейін қарай шегіне берді.

Қақпаны аржағынан біреу кенет итеріп жіберді. Ауыр қақпа әлігі тұрғандарды қағып қалды — қалпақтай ұшты.

— Ой-ой!

— Көтек! — Жас келіншек кемпірге жармасты. — Өлтіре ме тегі, әкем-ау!

Бикен де сатыдан жүгіріп түсті.

— Сәлім, тарт атыңның басын! Тарт! — Кемпірдің басын сүйеп, орнынан тұрғызды. — Зақым келген жоқ па?.. Қайдан келіп едіңіз?.. Кімді іздеп жүрсіз?

Кемпір жамбасын ұстап, қынжылып:

— Шырағым, баламды іздеп жүрген пендемін... Жайнақтың Ыбрайымына келген едім...

— Баламды? Не қылған бала? Кім еді ол?

— Тоқаш, шырағым. Ұядан ұшқан қыраным еді, торға түсті!

Бикен ернін тістеді. Тоқаштың шешесі екен ғой.

— Ыбрайым мырзаға неге келдіңіз?

— Жолықтырам деген-ді!

Пар қара мақдалды жетектеп, Сәлімгерей де шықты.

— Жүріңіз, апа! Бүгін кеш. Ертең мен өзім жолықтырам.— Бикен Ақбалтырды пәуескеге отырғызды да Халимаға қарап иегін қақты: — Жүріңіз, сіз де...— Күн суық. Бұлар пәуескеге міне бергенде, дабырлаған дыбысқа үйден біреу шықты. Пәуескенің әйнегінен Бикен есік алдында тұрған жалаң бас Ыбрайымның мүсінін көріп қалды...

4

Бикен түні бойы кірпік қақпады. Шарықтаған қиял дәл теңіз толқынындай иіріп алып кетті. Жүзе берді, жүзе берді.

Тоқаштың шешесін пәтеріне апарып, қайтып келсе, әкесі мен Ғабдулла отыр екен. Бикен кіре бергенде Ғабдулла орнынан тұрып, қарсы алды. Орта бойлы, қонкак мұрын қара жігіт. Екі жылдан бері Бикенге құдалық сөйлесіп, сырттан иемденіп жүретін. Бірақ, Бикен де, әкесі де кесіп жауап бермеген-ді.

Бикен өз бөлмесіне еніп кеткенше, Ғабдулла сызылып, түрегеп тұрды. Бикенге мұнысы ерсі көрінді. Қартаң әйелді, үлкен үйдің шаңырағында қалған ананы ғана осылайша сыйлап, түрегеп қарсы алмаушы ма еді? Жас қызға сақа жігіттің мұнша құрмет көрсеткеніне таңы бар. Жігерсіз, ынжық еркектің қылығы да тәйір... Салғаннан әмір етіп, билеп-төстеп әкететін еркекті айтсайшы шіркін. Тоқаш сондай еді-ау!..

Бір күні Бикен Куликов тоғанына биге барған. Қасында немере сінлісі — Ләйлі бар. Жінішке қара мұртты, ақ құба жігіт бидің қақ ортасында шырқобелек айналады.

— Мұндай да қазақ бар екен-ау, бидің түбін түсіретін! — деді, Ләйлі күліп Бикенге.

— Тоқаш деген осы! — деді Бикен.

Ләйлі Бикеннің білегін қатты қысты. Екеуі де онын би билегенін көруге бұрыннан таңсық. Орыстың нелер кербез, сұлу қыздары Тоқашты аңыз қылатын. Бүкіл қалада одан әдемі, шебер билейтін еркек жоқ. Тоқашпен билеу оларға арман еді.

Енді бір үзілісте, Бикен қай жағынан келіп қалғанын байқамай да қалды, әлгі жігіт басын иіп, амандық білдірді. Қимылы ширақ, сөзі жатық, Бикенді биге шақырды. Гимназияда оқитын көрші жұрбыларынан Бикен вальсті үйренген-ді. Содан бері іштей құмартып, арман қылатын: Куликов тоғанына барып, алқа қотан тұрған жастарды бимен бір айналып шықса... О, дүние!.. Міне, қол созса, алдында сол арманы тұр!

Бикен қызараңдап, қымсынып қалды. Тоқаш қызды еркіне жібермеді — қолтығынан ап, топ ортасына кірді. Қандай жеп-жеңіл, шебер билейді! Дөнгеленіп жүріп, Тоқаш: «Басыңды жоғары көтер, күліп биле!» — деп Бикеннің құлағына сыбырлап қояды. Жұрт бұлардан көзін алмай, бақылап тұр... Қыздың намысын жыртқан, шіркін жігіт-ақ екен! — деді Бикеннің шешесі, сол күні кеш сырласқанда. Осыдан бастап, Тоқаш Бикеннің ойынан шықпады. Жүрегінің ең терең түпкірінен орын алды.

Бұл 1914 жыл еді. Іле Тоқаш Петроград кетті. Енді ол қайтып оралғанда, сұрапыл дауыл соқты — соғыс басталды. Ақыры мынау, қайран жігіт зарығып, торға түскен арыстандай... абақтыда отыр.

Бикен таң атқанша көз шырымын алмады. Ойдан ой туа берді. Шынында, Бикен өзін онша көрікті қыз деп те ойламайды. Қайта сіңлісі Ләйлі, Бикеннің өзінен гөрі нәзік те, сымбатты да. Бірақ, Бикенде басқа қыздарда сирек, қылықты наз бар, оны өзі жақсы біледі. Сөйлегенде бұралып, даусы сылдырлап, бет ажары құбылып, сүйкімді дидарланады. Үлкен көкшіл көзі мөлдіреп, күлімдеп тұрады.

Бикеннің осы назды қылығынан, жігіттер жақын келгенде мұздай ериді. Бас киімін шешіп, қыздың табанына салуға дайын. Бикенге ғашықтың бірі Бурнаштың Сәлімгерейі. Әкесі — бай саудагер. Көк базарда магазині бар. Оның қызыл шатырлы ағаш үйі дәл Бикеннің үйінің карама-қарсысында. Кей күні Сәлімгерей терезені ашып қойып, Бикенді андып отырады.

Сәлімгерей сарыауыз балапан. Бикеннен бір жас кі-

ші. Әлі тіс жарып, сөз айтқан емес, бірақ көлденең кісі арқылы ойын жеткізді. Онсыз да қыз жігіт көзіндегі толқыған сырды әлдеқашан біліп алған.

Бикенге Қакеновтан гөрі Сәлімгерей ұнайды. Бұл екеуіне соңғы кезде, кіші жездесі Ыбрайым қосылды. Апасының өлгеніне әлі жыл толмай жатып, балдызына ниетін білдіріп қойды. Тегі осы жылдығының өткенін күтетін болуы керек...

Осы ұйқтамаған бетімен Бикен шай ішіп, ұйқысын ашты да, Ыбрайымды тауып алды. Тоқаштың анасы кеше мерт бола жаздағанын, суықта тоңып Ыбрайымның қақпасын күзеткенін, түнде пәтеріне апарып тастағанын айтты оған. Ыбрайымды ойынды-шынды тілдеп те алды: «Тоқаш сенің егіңе түскен жоқ. Нең бар, абақтыда отырған адаммен ұстасып? Анасының жазығы не? Қолдан келгенді аямайық, сауабы тиер!» Ыбрайым әдеттегідей әзілге айналдырмады. Рұқсат алып берді.

Бикен сол бетте Ақбалтырдың жатқан пәтеріне барды. Мал базарының қақ түбіндегі тоқал үйдің дуалы, тісі түсіп қалған иек тәрізді, кетік-кетік, аржағынан байлаулы тұрған есектің құлағы қалқияды. Қақпа алдындағы қарағаш түбінде ақ жаулықты, толық әйел отыр, — алдында жез құман.

Бикен тани кетті — Тоқаштың анасы. Кеше қара көлеңкеде түсін анық аңғармапты: қыр мұрынды, қызыл шырайлы, кексе әйел. Көзінің айналасында өрмектей тоқылған шым-шытырық ажым. Ой шырмаған үлкен көзін, жақындап келген Бикенге төңкерді ол. Таныды.

— Қарағым, екі көзінің жасына ғана шамасы келген, сорлы анаға, мейірімін түскен, неғылған бала едің?.. Маған сенің мейірімінді түсірген жалғыз құданың өзі болғай да, тегі!

Бикен күлімсіреп, Ақбалтырдың қолтығынан демеді.

— Апа, жүріңіз, балаңызбен жолықтырайын!..

Бикеннің қалтарыс сыры — Тоқашпен шешесін тілдестіріп өзінің де әлі сөнбеген үмітін аңғартпақ, дидарын көріп сағынышын баспақ. Ендігі арман осы ғана. Тоқашты Петроградтан қайтқан соң Бикен бір-ақ рет көрген еді.

Бұлар Ташкент көшесімен жүріп отырып, абақтыға жетті. Бикен биік, темір қақпаның алдында тұрған, мысық құйрық мұртты, абақты қараушысына прокурордың берген рұқсат қағазын ұсынды...

Тоқаш елегізіп, бүгін ерте оянды. Қиялы да шарықтап ұясынан ерте ұшты. Неге екені белгісіз, есіне шешесі түсті, аздан соң оның орнын Айгүл басты. Әне, Шамалған өзенінің жиегінде қымыз шелектің өңезін жуып отырған шешесінің бейнесін, қолына шелек алған Айгүл бейнесі кейін сырғытып, Тоқаштың көз алдына жақындай түсті... Тоқаш көзін уқалап, басын шайқады — елес! Күнде қиялға кеш бата аттай мініп, түні бойы ағызып-ағызып қаратер ғып, танаулатып бірақ тоқтайтын. Қалжырап барып ұйқыға шоматын... Бүгін қиялы жел күнгі түтіндей ұйытқып, айнала соғады. Әне әлгі қыз көз алдына қайта елестеді... Айгүлдің өзі! ...Айгүлдің әкесі Сәт болыстың ағайыны. Тоқаш Айгүлге сол Сәттің аулында кездескен.

Петроградқа жүрерден бір күн бұрын Тоқашты Сәт қонаққа шақырды. Қой сойып, құрмет көрсетті. Ел адамдары жиналды. Ауыл арасының анау-мынау әңгімесі бола бастаған кезде, зеріккен Тоқаш сытылып шығып, өзеннің жиегіне барды. Күн сңкейіп, салқын түскен кез. Биік жартастың көлеңкесі мөлдіреп аққан судың түбінде дір-дір етеді. Жерошақтан жер бауырлап ұшқан түтін судың бетін қабады. Ақбас шыңды Ала-таудан соққан кешкі самал қойын-қонышты аралап, денені мұздатады. Тоқаш жартасқа жақын барды. Өзен жиегінде талдырмаш, жасөспірім қыз тұр: — қолында лықылдап, суға толған шелек. Қос етекті ақ көйлектің сыртынан киген қызыл барқыт желеті белін қынаған, басында үкілі тақия, шолпысы сылдырап, өкшесін соғады. Тоқаш көзін алмай жақындай түсті. О да мұны танып орнында тұрып қалған тәрізді. Қымсынып, әдепті мінез білдіреді. Ақ құба жұқа жүзінде толқыған сырдың көлеңкесі сезіледі. Сәл езу тартып күлімдеп, үлкен қара көзін алмайды.

— Жолыңыз болады екен, Тоқаш ағай! — деді сылдыраған күміс дауыспен қыз.

Тоқаш ойдан сергіп, назарын аударды. Айгүл! Қалай өскен?

— Айтқаның келсін, Айгүлжан! Ұзақ сапарға аттанғалы тұр едім, ырымың жақсы! — Тоқаш қасына жақындады: қандай нәзік жаралған жан?

Шешесі талай айтқан-ды: «Айгүл жақсы қыз боп өс-

ті, соған құда түсейік» деп, бірақ Токаш көңіл бөлмеген еді. Енді шешесінің сөзі алдынан шықты. Айгүл шелегін жерге қоя бергенде, қолынан түсіп кетті — суы ақтарылды да қалды. Қыздың өңі бұзылып, селк етті. Токаш қыздың қолын алып күлімсіреп:

— Су төгілсе — сүйінші! Үрейленбе! — деді де, шелегін суға толтырып, қызға ұсынды: — менің саған дегенде пейілім осы сұдай таза, Айгүл!

Қыз ұзын кірпігін құстың канатындай серпіді — үлкен қара көзі жарқырап, қуаныш атты. Сол сәтте ұзақ сырласты. Бірін-бірі ұғыскандай болды. Дәл қоштасарда Айгүл:

— Аға, кашан ораласыз? — деді.

— Жол кеспейік, қалқам!.. Өмір болса, сен үшін оралам!

Токаш тез қимылмен қызды баурына қысты. Ерні ерніне тақады... Ертеңінде шешесіне:

— Айгүлді көрдім, апа! Түнгі ай астында жарқыраған гүл екен, — деді.

Сол анасы міне тағы көз алдында: тап сондағы қолын қусырып, жүрегіне басқаны, «тәубә, құдай, тәубә!» деген даусы құлағына анық естіледі. Есік ашылды.

— Киінізіз! — деді абақты қараушысы.

Токашта не киім бар? Тозған френчін иығына жамылып, абақты қараушысының сонынан ерді. Тар, ұзын дәлізбен шыға беріс ауызға, темір тордың қасына алып келді. Аржағында екі адамның мүсіні көрінеді. Әйел. Жоқ, шешесі! Шынымен шешесі ме? Рақымы түскен қайсысы екен? Жарты жылдың ішінде күннің көзі бүгін көрінгендей болды.

Ақбалтыр ұлын анадайдан таныды. Қанша жүдесе де көзі сол қалпы. Жар қабағының астынан шүйіре қарайды — бала күніндегі дағдысы. Бет-аузын түк басқан қап-қара қою сақалы, ширатқан ұзын мұрты бар. Тегі Бикен танымай да қалған болар.

Ақбалтыр торға тұра ұмтылды. Басы тор көзінен сыймады, қолымен аймалап, шашын сипады. Сүйе алмады — тор кедергі болды. Ақбалтырдың ерні тор темірге тиді.

— Құлыным, ұлым!.. Қағанағымды қақ жарған! — Тоқаштың да ыстық демі анасының бетін шарпыды.

— Анам!.. Сорлы анам! — Баласының осы бір сыбырлап, бөліп-бөліп айтқан сөзі, бетін сипалаған қолы, Тоқаштың жас күнінде бесікте жатып, жылап, қолымен мамасын іздегенін есіне түсірді. Ана емшегі ініп кетті.

— Сені де көретін күн болады екен-ау?.. Мына бала болмаса.

Тоқаш сонда барып анасынан көзін Бикенге аударды. Тандана басын жоғары көтерді. Қиылған кара қастың астынан қыздың көкшіл көзі мөлдірейді. Ақбалтыр екі жаска кезек қарайды.

Тоқаш басын шұлғып амандасты. Қалың қабағы доғадай иілді. Ұнатпады ма екен? Ақбалтыр әлденені сезгендей:

— Құдай жазып осы бала кез келмесе, сені бүйтіп көрмес те едім, Тоқашжан! — деді.

— Рақмет сізге, Бикен!

Абақты қараушысы келіп, сөздерін бөлді:

— Тездетіңдер! Уақыт аз қалды.

Ақбалтыр абыржып, не айтқанына түсінбей, ұлына қарады.

— Уақыт аз қапты, апа!.. Мен үшін қайғырып, жүдеме! Нартәуекел... Жакында қасымдағы бір жолдасым абақтыдан шығады, бәрін сол айтады. Сонымен ақылдас!

Ақбалтыр жылап, жүрегін кернеген сырын шертті. Жалғыздығын... Ауылда жөнді адам қалмағанын... Ағайындардың Қытай ауып кеткенін айтты.

— Айгүлден де айрылды!

Тоқаш сұп-сұр боп, темір торды шенгелдей ұстағанда жұдырығының тамыры білеуленіп, көгеріп шыға келді.

— Қалай!

— Қытай кетті... Әкесімен бірге.

Тоқаш үнсіз тұрып қалды.

Жолшыбай Бикен Ақбалтырға:

— Айгүлдің атын естіген едім,— деп аржағын айтпай, Ақбалтырдың жауабын күтті.

— Қарағым-ау, о да бір өзін сияқты өмірдің артық жаратқан жаны еді. Қор болды...

Ақбалтыр көзінің жасын сығып-сығып алды да, тақпақтап сөйлеп берді:

Айгүлдің әкесі Аянбек, атақты аншы еді. Жаз болса — құс, қыс болса — тазы салған, осы төңіректегі қасқыр, түлкінің соры да. Мерген десе — мерген, зытып

бара жатқан еліктің құлағына тигізетін. Көтеріліс басталғанда Тоқашжан шақыртып алып, бір топ мергеншіге қолбасшы ғып берді.

Аянбектің оғы мүлт кетпейді. Оның атағы жауға да жетеді. Осы қалада Зәкір деген шала қазақ па, ұйғыр ма біреу бар екен, Аянбектің соңына соны салған деседі... Ақыры тірідей қолға түсірмек болған жерінде, ол қашып Қытай өтеді...

Бикеннің түсі бұзылып, үні шықпай қалды. Артық сөз айтып қойғанын кемпір сонынан сезді. Аңқау басы-ай! Айтқандайын Зәкір Қарден байдың күйеуі. Осы Бикеннің жездесі емес пе еді?

Жалтақтап келе жатқан Ақбалтырдың аяғы тайып кетіп, етпетінен сүріне жығылды. Бикен шап беріп, ұстай алды:

— Апа, тәубә қылыңыз, Зәкір ақсақалдың киесі соғып жүрмесін! — Бикен күлді.

— Мүмкін, шырағым, бұл жалғанда арамдық жағып тұр ғой!

Бикен ернін тістеді.

6

Сақа абақтыдан шыққанда түс мезгілі еді. Ақ жауын. Көшеде жан жоқ. Әшейінде ағылып жатқан арбакештер де көрінбейді. Тым-тырыс, тек анда-санда шақырған әтештің даусы ғана естіледі. Сақа картузын қолына алып, жалаң бас жүріп келеді. Жүруді де ұмытқан ба, тәлтіректей, қадамы шалыс түседі. Жарты жыл абақтыда отыру оңай болмас. Сақаның бүйтіп, оп-оңай абақтыдан құтылам деген де ойында болған емес.

Бәрі баяғы қалпы. Мынау, кешегі өзінің талай оқушы достарымен қолтықтасып жүрген көшесі — бақшаны жағалап, тура тауға тартады.

Таныс адам кез кеп қалса — амандасар ма екен? Әлде абақтыдан шыққан деп қор тұтар ма екен? Сақа бұрын абақтыда тек бұзық, елден безген ер ғана отырады деп ұғынатын. Енді өзі түскен соң ол пікірден безді. Абақтыда жазықты да, жазықсыз да, айыпкер де отырады екен...

Сақа жүріп келеді. Қарсы алдынан бір көзінің ағы бар, қарабұжыр еркек ойқастап өте берді. Таныған адамдай, тесіле қарайды. Қайда көрді осыны? Біраз

жүріп барып, Сақа артына қайта бұрылды. Қарабұжыр ағаш түбінен сығалап тұр. Ғажап! Тегі танитын біреу болды-ау. Жаны ашып тұр ғой...

Сақа каланы шарлап, көп жүрді. Жауынның киімінен өткенін де сезбеді.

Алдымен Тоқаштың сәлемін Ереминге жеткізбекші. «Егерде шыққан бетте таныс таба алмасаң, сол Петр Алексеевичтің үйіне түне. Өзі жеке тұрады. Үйі кең» деген Тоқаш қабырға арқылы тықылдатып...

Сақа Петр Алексеевичтің өзін көрмесе де, сырттан бәлен жыл тұрмыстың ащы-тұщысын бірге татқан дос, жолдастай біледі... Жасы қырық екіде... Тоқаш солай деді ғой. 1905 жылғы көтеріліске қатнасақанда отыздағы жігіт. Одан бері міне, он екі жыл. Сол жылдар ішінде бүкіл Сибирьді аралап, ақыры Верныйға кеп ұя салған. Өзі бакшашы. Ағашты, гүлді, өсімдікті сүйеді дейді.

Тоқаш дәл басып, ашық айтпады, түстеп қана жеңіл-желпі сөздерді: «Қиянат, теңсіздік, зұлымдыққа о кісінің жаны қас...» Аржағын Сақа өзі топшылай жатады да. Рафик бағына кеп кірді. Ағаштар жалаңаш, арса-арса, жауын астында сорайып тұр. Жана ғана тебіндеген мұрт сияқты, бұтақтар түйнегі басын қылтита бастаған.

Еремінді осы бактың ішінде, жеке ағаш үйде тұрады демеп пе еді... Бак күтушілері үшін салынған қазыналық үй болса керек-ті. «Сататын алма бар ма екен?»— Қайта-қайта ұмытпас үшін жаттаған шәкірт тәрізді Сақа осы бір сөзді күбірлеп, айтып келеді.

Терезені қақты. Дыбыс жоқ. Тағы да тарсылдатты. Аздан соң біреу терезені ашып, басын көрсетті, қоңқақ мұрын, қаба сақал.

— Кім керек? — даусы жуан, суық.

— Петр Алексеевич!

— Мен!

— Сіз болсаңыз: «Сататын алмаңыз бар ма?» — деді Сақа көзін шақшита.

— Бар! Кіріңіз! — деді Еремін, қуанған пішінмен.— Я, қайдан жүрсің? Бокинді қайда көрдің?.. Әуелі киімінді шеш! Үсті-басың су ғой, досым! — Петр Алексеевич қалбаңдады да қалды.

Сақа дөңгелек, тапал столдың қасына отырды да, жарты жылдың ішінде көрген-білгенін тегіс баяндады. Өз мойнына қойған кінәсі жоқ, әкесі үшін ұстаған екен.

Әкесіне талай хат жаздырмақ та болған: «райыңнан қайт, қаруды тастап, беріл! Текке қан төкпе. Көтерілістің арты насырға шабады» деп, не жазатынын да айтқан-ды. Сақа көнбеді, азапқа — қыл бұрауға да шыдады.

— Петр ағай, мен сізді бұрын білмеуші едім, сыртыңыздан таныстырған Тоқаш... Абақтыда сіздің сыр-сипатыңызды жеткізіп бақты.— Сақа төтеден сөз бастады. Уақыт тар.

— Бокин жібергесін сенем, айта бер, жатырқама!

— Тоқаштың өмірі қыл үстінде. Бүгін-ертең сот құрмақ...— Сақа Петрдің қасына жақындап, даусын бәсеңдете: — Қалай құтқарамыз? — деді.

Петр үндемеді. Қабағын шытты да, шылымын орады.

— Әкеңнен хабарың бар ма?

— Жоқ.

— Таудағы көтеріліс оты әлі сөнбеген көрінеді. Осыдан екі күн бұрын, түнде губернатор үйінің алдына қағаз жазып кетіпті «Тоқаш пен Сақаны босат! Әйтпесе, Фольбаум тақсыр, өз балаңнан айрыласың» депті.

Сақа елегізіп орнында отыра алмады. Мұны істеген шынымен әкесі ме?..

— Я?.. Сонсоң?

— Сонсон... Сенің шығуыңа осы қағаз себеп болмаса?

— Сонда Фольбаум шын қорыққан ба?

— Кім білсін... Арбау ма, алдау ма?..

Тамақ беріп әлдендірген соң, Петр Сақаны шатырының астына алып, Алматы өзенінің аржақ қабағына алып өтті. Жаңбыр саябырлай бастады. Көп ұзамай бұлар өзеннің жиегіндегі тапал үйге барып кірді. Бұрын көрмеген, қанша сұрастырса да таба алмас. Ығыжығы тапал үйлер — не көше, не номері жоқ. Терезеден үш рет қағып еді — Еремін шамалас жұқа өңді, орта бойлы еркек есік ашты.

— О, Петр! — Ол ақсия күлді, жұқалау ернінің астынан ұсақ ақ тістері көрінеді.— Я, алма теруге шақыра келдің бе?.. Әлде піскен жоқ шығар...

— Мен күзетші тауып алдым!.. Міне!..

— Қәне, бері жарыққа әкелші... О, әбден жарайды, Березовский! — деп өзін-өзі таныстырды. Үй несі Сақаның қолын қысты. Терезе алдындағы карағаштың талпыған бұтақтары жарықты үйге түсірмей тұр. Іші — сапсалқын.

Березовский трубкасына темекіні баса сап, бұрқырата тартты. Көгілдір түгін сақинадай тізбектеліп, қарсы отырған Сақаның маңына үйірілді. Еремін столды шыр көбелек айналып жүр — екі қолы артында.

— Бокинге ор қазып отырған әлігі Кәрденнің күйеулері. Жакында анық білдім. Қаскелеңнің атаманы Андрей Малышев базарда көкіп отырды: «Менің өшімді Зәкір ақсақал мен Ыбрайым мырза әпереді» деп...

Березовскийде әлі үн жоқ. Сақа Ереміннің сөзін бөлді: — Зәкір осы кезде әбден байып, Ғабдуалиевты қуып жетіпті, неге итаршы болмасын, Қытайға көшкен қазақтардың мал-мүлкіне де сол не болыпты деген сөзді абақтыда естідік.

Березовский ешқайсысын естімеген тәрізді, сөзді тыңнан қозғады. Селдір мұртын саусағының сыртымен бір сипап қойып, аңыстай сөйледі.

— Бокиннің кескіні менің есімде жоқ... Сибирьге кетердің алдында көргенім бар. Петр, сенің өз айтуыңа қарағанда, жігерлі, ақылы да бар азамат. Халқын соңынан ертіп, оларға басшылық жасау — кім көрінгеннің қолынан келер ерлік емес!.. Қажетті адам көрінеді, құтқарудың шарасын ойлайық! — Березовский салмақты сөйлейді екен: кесек ой, түйінді сөз тастады.

— Ех, Александр! — Петр басын шайқады. — Тоқаш Бокиннің ерлігін мына Сақадан сұра. Андрей Малышев босқа кіжініп жүрмеген болар... Қырық мың қазақ Қытайға жөңкіле ауған түні Тоқаш Қаскелеңге келіп, терезеден Малышевты атқан... Ажалының жоқтығы ғой, сол жақ құлақтың түбінен тиген оқ, терінің арасымен қуалап отырып, тап шекені ойып өткен.

— Қап! — Сақа санын бір соқты.

— Шекесін танып жүргені сол екен ғой? — Березовский тағы да бұрқыратып, темекісін тартты. — Андрей Малышев екеуміздің кегіміз айқасқан қылыштай жүздесіп тұр. Кімнің жүрегі бұрын дір етсе — сол жеңіледі...

Келесі жолы Сақа Березовскийдің үйінде осы сөздің жалғасын тыңдады...

7

Березовскийге Сақа ұнады: талдырмаш, жұқа өнді, зерек бала. Бала емес-ау, дардай жігіт. Сөйлеген сөзі де бытырап жатпайды, тиянақты көрінді.

Сол күні Березовскийдің үйіне Сақа тапа-тал түсте келді.

— Неге келдің дәл түсте, ізінді аңдушылар жоқ па екен? — Березовский сұқтана қарады: не дер екен?

— Кешкі қараңғылық, бейуақ емес, қайта тапа-талтұс бейуақ деп еді ағам.

— Ағаң кім?

— Тоқаш... Тоқаш Бокин.

Березовский еріксіз жымыды: тауып кетті бала!

— Тоқашты қалай құтқарамыз? — Березовский сөзді Сақаға берді — не ойы бар екен?

Сақа жан-жағына көз тастады. Александр да Сақа көзінің ізін бірге қуып отырды: алдымен қатарғы бөлменің есігі ашылды. Жабық па? Аржағында тірі жан бар ма? Болса — кім? Березовский оның көзіндегі қалтиған осы бір сұрақтарды дәл таныды. Бұ да Березовскийге таныс қауіп. Өз басында талай кездескен. Я, әні, Сақаның көзі есіктен жылжып, көк қағазбен қаптап қойған терезеге ауысты... Одан өздері отырған қара-көлеңкелеу, кіші-гірім бөлмені бір шолып, Александрдың өзіне қадалды. Баланың тырнақ алдысы — күдік туғызбады. Мығым.

— Қалай дейсіз бе? — деді аздан соң Сақа.— Зәкірге кісі салып, райынан қайтсын десек... Петр ағайға айтып едім...

— Я, ол не деді?

— Әурешілік дейді!..

— Зәкір де, Ыбрайым да бір-ақ кісінің қолындағы қаршыға... Қазақ солай демей ме?

— Қайдан білесіз? — Сақа тандана күлді.

Березовский негізгі ойдың желісін үзбеді, трубкасын тағы бір сорып қойып:

— Андрей Малышевтың қолындағы асыранды құс... Малышевтың гимназияда оқыған қызы бар, жазатайым сенімен бірге оқыған жоқ па? — деді.

— Я, оқығанда қандай...

— Жайнақовтың балдызын білесің бе?

— Көргем.

— Осы екеуімен жақын болсаң, біраз сырдың бетін ашуға болар ма, қайтер еді...— Бала түсінді ме, сәл жымыды. Тағы не айтар екен дегендей бала елегізіп, құлағын тосады.

— Малышев қызы ақылды дейді, сұлу дейді, рас па?

— Өзіңіз көрген жоқ па едіңіз?

— Мен бе?.. Жоқ. Аумаған шешесі дейді жұрт.

Сөзден сөз туды. Березовский құса боп жүрген бір жұмбақ өмірдің пердесін көтерді.

Андрей Малышев Жетісуға әйгілі атаманның тұқымы, өзі де ата жолын қуған сабаз. Қу — азғырса тілі, алдаса айласы мол.

Александр Петрович білмейтін оның сыры жоқ. Жедел өскен, бір кезде көшедегі асық үшін, бірінің бірі мұрнын да бұзысқан. Бертін келе, мектеп есігін ашқаннан бері — қырғи қабақ, дүмбілез араздық пайда болды. Андреймен жағаласып, ерегісіп те қап жүрді.

Александр сүйген қызды, Андрей де сүйді. Таласты. Бірақ, Александрдың да мүсініне лайық қылығы бар... Қызға ұнады. Қаскелең өзенінің жиегінде, жартаста нелер әдемі түндерді хикаядағы жұмбақ түндей өткізіп жүрді.

О шақта Александрдың жүрегі бұл дүниеде жалғыз ғана сол қыз бар деп соқпады... Тұрмыстың ащы-тұщы жағына бұрыла берді. Казак-орыс пен солдаттардан ниеттес, сыбайлас жолдас тапты. Топ қарасы көбейе берді.

Осы кезде Березовскийдің басқан қадамын аңдыған Андрей Малышев қақпанына түсірді... Сибирьге айдапты. Қызға өзі үйленді...

— Малышев осындай адам!.. Дақпыртқа қарағанда сол әйелінің ертерек о дүниеге аттануына да өзі себепші болған.— Александр Петрович сырын аяқтап, Сақаны ойлы көзімен бір шолды: сенді ме, әлде бас араздық деп қарады ма?

Сақаның шытынғанда қос қабағы қоюланып, қалында на түседі екен. Жүзінде бір кейіс бар.

— Атаман қызы Петроград кеткен деп еді...

— Осында көрінеді... Бізге қазір сыр таситын адам керек... Онысыз Бокинге ара түсе алмаймыз.

Күн жылжып, дәл терезеден үнілді. Қар ери бастады. Шатырдан дірдектеп аққан тамшы, үй алдындағы қарағаш бұтағына ілініп, құралайдың көзіндегі домалай ағып, жерге түсіп жатыр.

Көшеден шиқылдап, қосаяқ арба өтті. Березовский дауысқа елең етіп, құлағын тосты. Әрбір қадамды санап өткен өмір. Түк басқан саусағымен трубкасына темекі тығындады.

— Сені неге шығарды? — Березовский сұрақты тура қойды. Сақаның өңі бұзылып адырая қарады — көзінде: «сенбейсіз бе?» деген сұрақ. Березовский анық оқыды. — Сенсеңіз өзімнің де таңым бар. — Қызық... Сен тым көзге түсе берме. Басқан қадамыңа сақ бол. Байқайық, не сыр бар екен...

8

Сақа Березовскиймен қоштасты да тура Ақбалтыр жатқан үйге тартты. Шөп базарының жанында, Құрышпайдың бұрынғы пәтеріне түсіпті. Ереміннің айтуына қарағанда, Құрышпайдың қалыңдығы Халима, ебін тауып, Токашпен де кездестірсе керек-ті. Көрдін бе, қандай елті?!

Сақа он қадам жүрген жоқ, көлденең көшенің бұрышынан біреу жалт берді — қалқан құлақ, қара шұбар. Сақа таң қалды: осыны бір жерде көрген тәрізді. Әлгі абақтыдан шыққан күні жолын кескен қара бұжыр емес пе?.. Соған ұқсайды.

Ауыздығымен алысқан екі мақпал қара жанынан ағызып өте шықты. Пәуескеде әдемі киінген қыз отыр. Екеуі біріне бірі қарасып қалды. Осы Бикен емес пе? Бір жылдың ішінде қалай жақсы өскен. Түрі де өзгерген, денесі де толған. Сәл дөңестеу ерекше мұрын — әлде қайраттың, қатымыр мінездің белгісі емес пе екен?

Кешеден бері қайта қатқан көше қарына моншақ сеуіп қойғандай жылтырайды. Көз нұрымен шағылысады. Қара көлеңкелеу абақтыға үйреніп қалған Сақа, аппақ қарға өжет қарай алмайды. Кейде асты еріген күртік қарға түсіп кетіп, етігінің қонышына дейін суға толтырады.

Құрышпайдың пәтерін әрең дегенде тапты. Жан-жағын дуалмен қоршап тастаған Махмут деген ұйғырдың үйі екен. Сақа сырттан біледі — әкесі Жүніс көтерілістен бұрын Махмуттың үйіне қонып кетіп жүретін. Махмут жөн-жоба білетін, ұйғырдың ішіндегі пысық, шымыр жігіт деп еститін. Үйінде екен, есікті өзі ашты. Махмут Сақаның кім екенін білгеннен кейін, самұыр қойдырып, ет астырды. Қалбалақтап, жаны қалмай күтті. Жүгіріп барып, шарап та тауып әкелді. Сақаның «ішпейім» дегеніне көнбеді.

— Шарапты Мұхаммет пайғамбардың өзі де ішкен..
Жұт! — Әдемі, қара мұртын сылап қойып, әңгіменің жі-
бін тарқатты.

— Жүністен хабарың бар ма?

— Жоқ.

— Мен білдім, о кісінің қайда екенін.

— Рас па? — Сақа Махмуттың қолынан шап беріп ұс-
тай алды.— Не білесің?

Махмут түрегеп, есікті мықтап жапты.

— Әлгі Халиманың аузына сөз тоқтамайды, лақ еткізе-
ді... Тоқаштың анасымен екеуі бір жерге қонаққа кетіп
еді... Әкеңнің ерлігін естіп пе ең?

— Шет жағасын.

— Ендеше тірі. Тауда. Барсақ қайтеді?

Сақа сенерін де, сенбесін де білмеді.

— Жоқ. Ақылдаспай болмас. Әуелі хабар жеткізе ала-
сыз ба?

Махмут тісін көстите күлді:

— Заматта... керек болса ертең-ақ.

Осы кезде топырлап Ақбалтыр мен Халима да үйге
кірді.

Саканың кім екенін білген соң, Ақбалтыр дауыс қы-
лып жылап алды. Есіне ұлы түсті ме, жоқ жүрек көр-
неген уайым, қайғы судай тасыды ма, әйгеуір, өксігін
зорға басты.

Сақа абақтының өмірімен таныстырды. Тоқаштың сә-
лемін жолдады: «Зарықпасын, елге қайтып жүре бер-
сін»,— деген-ді. Оған көнетін ана ма?

— Сот болмай қаладан бір қадам аяқ баспаймын, шы-
рағым. Бикен де солай деді,— Ақбалтыр кебісін шешіп,
такта үстіне жайлана отырды.

Сақа Ақбалтырға таңдана қадалды. Бикен?! Сақа сұрап
та үлгірмеді, Ақбалтыр сөзін жалғады.

— Осы қалада жақсылықты Бикеннен ғана көрдім, шы-
рағым... Әлгі Кәрден саудагердің қызын білмеуші
ме ең?

Мм... Березовскийдің көздеген нысанасы осы ғой. Құдай
өзі айдап әкелді. Қазақ не деуші еді: көктен сұрағаның
жерден берді...

— Апа, ол кісіні қайдан білесіз? — Сақа егжей-тегже-
йін білмек болды.

Есік ашылды да, аржағынан Бикен көрінді.— Кімді айг-
са со келеді..

Тиін ішігінің жағасымен мойнын қымтаған, басында камшат бөрік, екі беті ду-ду еткен, қара қасы қиыла дірілдейді.

— О, жазған тәңрім, Бикенжан, жоғары шық! Сені жаңа ғана сөз ғып жатыр ек.

Ақбалтыр кәукелектеп, жанынан орын ығыстырды. Екінші бөлмеден кірген Халима мен Махмут та Бикенге үйіріліп, шұрқырады да қалды.

— Жоғары шығың!

— О, Бикен тоташ, мәртебең өссін!

— Абақтыдан бір жігіт шығыпты дейді...

— Мына кісі! — Халима жұрт аузындағы сөзді жұлып алып бұрын ұсынды. Бикен Сақаға бірінші рет назарын аударды.

— Сіз... Сағатовсыз ба?.. Мені танымай тұрсыз ба?

— Сіз танымаған соң, мен де... — Сөз арасын күлкі бөлді. — Кім біледі, абақтыдан шыққан адамның мүйізі бар, сүзіп алса.

Бикен де жымиып езу тартты — «шының ба?» — дегендей кекесін нышаны бар сықылды.

— Менің жүрегімнің түгі бар, қорықпаймын.

— Мақұл сөз! — Махмут қоштап, қызға ризалығын білдірді. Оның не даусынан, не бет пішінінен ешкім өзгеріс аңғармады, байыпты, ақ ниетімен мақұлдаған тәрізді.

Жұрт ду күлді, алдымен Халима сақылдап, үйді басына көтерді. Махмут әуелі аңдамаса да, артынан өз қылығына түсініп, бірге күлді. Бикеннің келуімен байланысты, өзара күңкіл сөз тоқталып, құбыжық көргендей үрпісіп қалған еді, Махмут мінезі көңіл райын өзгертіп, бұлт тарқаған аспандай жадыратып жіберді.

Бикен Сақаны онаша, тысқа алып шықты. Аулада үйеңкінің жанындағы орындық құрғақ екен, соған келіп отырды.

Түске қарай Алатаудан соққан өкпек жел, қардың берекесін кетіріп, әр жерден бір шұрк-шұрк түсіп, кілегей ғып жатыр... Аспанда жөңкіле көшкен қара бұлт — тау шыңынан аса алмағандай, оралып қала үстіне қайта төнеді.

Сақа аспанды көзімен бір шолып, мағнасыз кескінмен Бикенге үңілді.

— Сізбен онша таныстығым болмаса да, әкем Жүніс

ақсақалды мақтап, «достым!» деп отырғанын құлағым шалып еді.

«Қазір достым деп айтпас!» — Сақа, Бикеннің сөзіне іштей қарсылық білдіріп, қатарласа ой жүгіртті.

— Сондықтан да сіз мені жатырқамай, дұрыс ұғарсыз деп білем!..

«Қалай-қалай сөйлейді! Өмірде алшы түскен қыз» деп кім айтып еді осыны? Е, Құрышпай қу екен ғой?! — Сақа дауыстап:

— Әрине,— деді.

— Тоқаш аман ба?

— Сау-сәламат! — «Сәлем айтты!» десе ме? Жоқ, жоқ. Керегі не шатастырып!» Осы оймен қатар жарысып, көлденеңнен тағы бір аманат есіне түсті: «Бикенмен жақын бол!» Бұл — Березовскийдің сөзі.

— Сізге айрықша сәлем айтты...

Қыздың қоңырқай жүзі бір қызарып, бір бозарды. Енді бір сәтте езу тартып, күлімсіреген тәрізді. Бірақ, көзіне терең, тұңғық ойдың көлеңкесі түсті.

— Ауру-сырқаудан сау ма?

Әрқашанда сөзді бастау ғана мұң, аржағы өзі жалғаса береді. Сақа тілінің ұшындағы сөзді ірікпеді:

— Арманы сізді көру!

Қыз ауыр күрсінді.

— Менің жүрегімді сезе ме екен?

— Сізгенде қандай, бірақ, қолынан келер не бар, бір аяғы көрде, бір аяғы жерде тұрған адам.— Сақа нысанасына жақындай сөйледі.— Кім біледі — тыңынан жол тапса?

— Аман алып қалудың жолы жоқ па? — деді қыз, жігіт ойын сезгендей.

— Сіз таппасаңыз?

— Кім?

— Сіз! — Сақа тайсалмады. Мейлі, қалай ұқса, солай ұқсын. Березовский әшейін айта салған болар. Бұл қыздың қолынан не келеді?..

Қыз орнынан тұрды: жүзін қара бұлт басқан күзгі аспандай тұтасып, күңгірт тартты. Қоштасып, тез-тез басып шыға жөнелді. Қайтып үйге де кірмеді.

Глафира әкесінің көп мінездеріне түсінбейді.

Атаман оқ тиіп, жаралы болған соң Верныйдағы үйіне көшіп кеп, қалада жатып алды. Қаскелеңге анда-санда бір барады, онда да бірер сағат болып, казак-орыстардың дау-жанжалдарын тексеріп, тайып отырады.

Петроградта оқып жүрген жалғыз қызы — Глафираны шақыртып алдырды. Әйелі қайтыс болғаннан бері Андрей Васильевичтің барлық ықласы қызына ауды. Баласын кім жек көрсін, бірақ, атаманның жақсы көргені де өзгеше. Қыз көше қыдырып, құрбыларына барса да қызғанып, жанжал шығаратын болды; бір қадам шалыс басса, пәлеге қалады. Мінезі күн сайын шәлкестеніп барады: қатыгез, ашукор шалдың нақ өзі.

Бірақ Глафира мұның бәрін аурудың зардабы шығар деп ұқты. Шекесінен тиген оқ басының алақандай құйқасын жұлып әкеткен. Сол жара алты ай бойы жазылмай қойды. Уланған оқ па деген ойға Глафира да келеді.

Әкесінің де құдай сүйер қылығы жоқ. Сорлы көшпелі елге не істемеді? Атып-шауып, ғасыр бойы отырған жерінен қуып, Қытай өткізіп жіберді. Глафира бұл жөнінде әкесіне өте ренішті. Талай айтысып, бетіне де басқан. Бірақ, әкесі ыңқ етпейді. Қайта өршеленіп: «Шетінен құрту керек, бұларға ешбір аяушылық жоқ» деуге де аузы барды.

Глафираның өз басы бұ халықтан зиян көрген емес. Қайта гимназияда оқып жүргенде бір жас жігітпен танысқан-ды: өте зерек, ұқыпты, мінезі жібектей, Глафираға сонша ұнаған. Осы күнге дейін есінен кетпейді.

Глафира терезе алдына жақын барды. Кітабының ашылған бетінің бір тарағы: «мені оқышы, мені оқышы» дегендей көтеріліп, діріл қағып қала берді.

Көшенің екі жақ қапталына жарыса шыққан бәйтерек, қарағаштар да, сылдырап аққан арықтағы мөлдір су да, ерсілі-қарсылы жүрген халық та көзіне ілінбейді. Тек тау шыңында шөгіп жатқан ала бұлт қана бұлдырап, бірде бала күніндегі ақ қардан сокқан қала, бірде сонау алыстағы Петроградтың зәулім, салтанатты ақ үйлеріне айналады. Сол қызық думаннан, орталықтан неге келді екен? Әкесі үшін бе? Оқуды қалдырып, өмірді сарп ететіндей Глафирада әке бар ма? Әне,

дәрігер келіп, жарасын қайта таңды. Әкесінің ежелгі сұрағы: «Бітетін күні бар ма? Әбден қажытты!» Кәрі дәрігер кетік тісінің арасынан тілін жылтындатып: «Бітеді. Жан-жағы қабыршақтана бастады», дейді. Осыдан кейін қоштасып, дәрігер қайтып кетеді. Ауыр күрсініп, атаман диванға отырады да, газетін оқиды. Құдайдың құтты күні осы...

Біреу терезе алдынан өтіп бара жатып тоқтап, Глафираға қарағандай болды. Қолын көтере ме? Глафира назарын аударды. Ба! Гимназист қазақ! Бұ қайдан жүр — көктен түсті ме, жерден шықты ма?

Глафира үйден жүгіре басып, тысқа шықты:

— Сәламатсыз ба! — Глафираның көйлегі желмен бірге көтеріліп, тізесіне дейін ашылды. Глафира бір қолымен етегін жауып, бір қолымен шашын басып, тағы да амандасты. Саға... Сағатовтың көзінде қуаныш бар-ау... Баяғыдай емес, жүзі жонылып, бет-әлпеті үшкірлене түскен. — Үйге кіріңіз! — Глафира өз даусын өзі естіді.

Сақа қыз қолын енді қысты. Глафира шаттық күлкімен көшені басына көтерді. Терезеден карап тұрған кім екен? Әлде әкесі ме, Глафира аңғарып үлгірмеді, біреу теріс айналып әрі кетті. Глафира Сақаның соңынан үйге сөйлей кірді.

— Сені мұнда қуып келген қандай тағдыр? Не істеп жүрсің? — Глафира жауап күтпестен, үсті-үстіне сұрақтар қойып, Сақаға тағы үңілді. Түсі қуқыл, дөңес мұрны қоңқиған, жағы пышақ жанығандай жүдеу. Мұнша не болған?

Сақа толқыған сезімін билей алмай, дағдарып қалған тәрізді көрінді. Глафира түсінді де әңгіме шегін өзі тарқатты.

— Петроградтан жақында ғана оралдым. Қайтарған — әкемнің телеграммасы. «Қайт, жараландым!» депті.

Өмір жұмбақ. Шайқалмай, тұнып тұрған елдің іші бір күнде астан-кестені шыққан. Аумаған дауыл соққан теңіздің бетіндей. Жетісу тыныш, жақсы тұр еді. Бұл не? Глафираның іші ашиды.

— Осының кесірінен мен де алты ай абақтыда отырып... тамағымды асырадым! — деді Сақа әзіл тастап. Мүмкін Глафира өзі ашылмағанда, бұл сөзді Сақа айтпас па еді. Манадан бері тілі күрмеліп, шын сырын айта алмай отырғаны осы екен ғой! Глафира абақтыдан шыққан адаммен қатар отырмас деп те ойлаған бо-

лар... Жок, Глафира қайта ондай адамды қызықтап қарсы алады.

— Не үшін?

— «Сныр су ішсе, бұзау мұз жалайды» дейді, біздің халық! Әкем үшін.

Глафира күлімсіреп сөз қосты.

— Орыс та: «ағаш кессе, жанқа түседі» дейді. Уақасы жок...

— Уақасы жок дейсіз бе?

Сақаға бұл сөз ауыр тиді ме, немене, тым ашылып, ойын Глафираның алдына жайратып салды! Қолында қару жок, далада бейқам өскен халықты қардай жауған оққа қарсы айдайды. Оған бармаса, көнбедің деп атып, шабады. Бұ да уақа емес пе? Әкесі зорлыққа көнбей, қолына шокпар алып, елді сонынан ертеді. Сол үшін жазықсыз ұлын абақтыға жабады. Қинайды, зорлайды. Аш-жалаңаш алты ай тас бөлмеде отырып, денсаулығын жояды. Бұ да уақа емес пе?.. Сақа қызып, екілене сөйлейді.

— Әкемді атқан кім?

— Егер мен болсам ше?

Глафира Сақаның көзіне сұқтана үңілді. Шын ба? Әлде ең бастапқы кездескенде содан қысылды ма екен?

Құйындай ұйтқыған сезік заматта Глафираның еркін биледі. Бір бозарып, бір қызарып, Сақаға жауап іздеді.

— Сен емес!

— Неге? Маған ондай ерлікті қимайсың ба?

— Ерлікті?! — Глафираның көзі шарасынан шықты. Сақа да тайсалмайды. Глафираның әкесін ату, өлтіру ерлік сияқты. Оны және ұялмастан бетіне айтады.

Қатарғы бөлмеден етігін сықырлатып, атаман шықты да, есік қақты. Глафира да, Сақа да атып тұрды. Жананы Сақаның сөзін естіп қойды ма екен?.. Шатақ!

Атаман, қаусырма есікті екі қолымен бірдей ашты. Бұтақты, ақ сары қабағы түксініп, ұшты мұрнының желбезегі қусырылып, үнсіз, тесіле қарады.

— Бұл кім?

— Бұл менің бірге оқыған танысым — Сақа Сағатов!

— Е, әлгі ел бүлдіргіш бұзықтың күшігі ме?

— Балағаттамаңыз, тақсыр, мен де сіз сияқты адаммын! — Сақа тайынбады. Қыз араша түсті. Әкесінен тап қазір мұндай қатыгез мінезді Глафира күтпеген еді.

— Папа!.. Бұл менің қонағым, сіз сыйлауға міндеттісіз!

Малышев кейін шегініп есікті тарс жапты. Енді Сақаның да қалғысы келмеді. Түрегелді.

— Глафира Андреевна, рұқсат бер, мен қайтайын. Шақырмаған қонақ... Аржағын өзің түсінесің ғой...

Глафираның да көңлі бұзылды, сөз әрі қарай өрістемеді, іле Сақа да қоштасып кетіп қалды...

Шам жағылып, үй ішін кешкі тағамға шақырды.

Төбедегі алтын жалатқан люстраның жарығы кең залға бірдей тегіс түседі — ас үй жап-жарық. Басын таңған, шапанының жеңін сәл түрген атаман стол басында жалғыз отыр. Күміс қасықты екі саусағының арасына өткізіп, диірменше айналдырады. Алдындағы бір бөтелке венгер шарабы — «токайды» орта түсірген.

Глафира басын көтерместен, еденге қараған бойы, әкесінің оң жағынан кеп өзінің орнына отырды. Әкесінің «бір жерің ауыра ма, Глаша, өңің неге кашқан?» — дегеніне тіл қатпады. Бір стакан кофе ішті де, торттан ауыз тиді. Тым-тырыс. Қабырғадағы сағаттың жүрісі ғана естіледі.

— Я, сөйле, Глафира Андреевна! — деді атаман кекесін пішінмен қызына көз тастап. Тегі Глафираның тіл қатпағанына ызаланған тәрізді. Мейлі... Керек болса Глафира бұдан да қатты айтады:

— Сөйлесем, өмірде әділет, ақиқат деген болу керек. Мына көшпелі, момын халыққа істеп отырғандарың зорлық!

— Мұны саған кім үйретті, жаңағы келген бұзық па?

— Бұлай деуге сіздің хақыңыз жоқ! Адамшылыққа келсек, ол офицер Загарулядан да таза, адал жан!

Атаман қолындағы күміс қасықты лақтырып жіберді — зың етіп үзімнің суы құйылған графинге тиіп, бүйірін тесті. Үзім суы бүкіл дастарқанды былғады.

Петровна бажылдап, екі санын ұрды. Атаман екі қолын артына ұстап, терезеге қарап сілейіп тұрып қалды. Глафира өз бөлмесіне кіріп кетті.

Көңіл шыны тәрізді, шатнаған жерін жамамаса, біртіндеп ұлғая береді. Әкесі мен Глафираның арасы ашыла берді. Соңғы жанжалдан кейін екі-үш күн қызымен сөйлеспей жүрді. Глафира да өзіне тиген еркіндікті пайда-

ланып бақты: кеш жатып, кеш тұратынды шығарды. Түн бойы әкесінен жасырып, социалистердің кітаптарын оқитын болды.

Бүгін де Глафира түске дейін ұйқтап, кешке жақын қыдырып көшеге шықты.

Қыста биыл береке жоқ. Қар ерте еріді, жөнді суық та болмады. Жылда қарағаш бұтағын жерге иетін жұмсақ қардың сілемі де білінбейді.

Күннің көзі бұлт астына түссе де, қала іші жылы. Сөйтсе де Глафира көк жасыл пальтосын киіп, иығына түлкісін сап, сақтана шықты. Петроградта жылы болса да, ыңғай теңізден дымқыл леп соғатын. Верный де ол жағынан қалыспайды. Кеші салқын.

Паркты кесіп, шеркеудің алдынан өтіп бара жатыр еді. Сақа кез келе кетті. Әнеугі атаман алдында тайсалмай, зілді сөз тастаған кең маңдайлы, дөңес мұрын, екі қасының арасы қосыла біткен, жас бала жігіт — Глафираның іздегені осы еді. Оның қасындағы ұзын бойлы, семсер мұрт орысты танымайды. Глафира қарсы жүрді — Сақа тегі өкпелі ме, тура қарамайды, байқамаған кісі боп, қасындағыға бірдеме айтып келеді.

— Сәлеметсіз бе! — Глафира күлімсіреп қолын созды. Сақа қызарандап, басын шұлғып, қысылып қалды. Ойында Глафира өтіп кетер деген болар. Семсер мұрт бұларды жалғыз тастап, өз бетімен кете барды.

— Асығыссың ба? Ана аллеямен жүрейік! — деді Глафира. Екеуі үнсіз қатар жүріп келеді. Сақа сөз түйінін таба алмай, қипақтап біресе кепкасын қолына ап, біресе басына киіп әуре. Қыз оның мінезіне іштей мырмыр күледі.

— Ал, сонымен не істеп жүрсің?

Сақа қыздың пейіліне түсінді ме, әлде көңлін қалдырғысы келмеді ме, сырын ақтарды.

— Не істейін?.. Қазір менің арым, намысым сынға түскен кезең. Жақында ең жақсы көретін досым сотталмақ. Міндетім — қарлығаштай соған қанатыммен су тасу.

— О кім?

— Токаш Бокин!

— Бокин?! О да абақтыда отыр ма? Естігенім осы. Жақсы білем. Петроградта бірге болғамыз... Я, бір кезде мен оған ғашық та болғам... — Глафира ойнақы дауыспен, Саканың әдейі сырын тартты.

— Рас па? — Сақа Глафира сөзін әзіл деп ұққандай, жай немқұрайды сұрайды.

— Бокин үшін осы күнге дейін офицер Загаруля менімен араз. Петроградта бір балда Загарулямен билемей, Тоқашқа еріп кеткем...

Сақа енді сенген тәрізді...

— Сол Тоқашты босатуға... көмек бересің бе?

— Көмек?.. Менің қолымнан не келеді?

— Өзің ойлан! Жақында сот болады...

Сақа байқамай сырын айтып қалғанына өкінді ме, кенет сөзін тоқтатты. Үйінің алдына келгенде Глафира Сақаға қолын ұсынды:

— Менен хабар күт!.. Егер керек болсаң сені қайдан табам?

— Күнде осы үйдің алдынан өтем. Егер керек болсам, терезене бір қағаз жапсыра сал!..

Екеуі дос сияқты боп айрылысты.

10

Бикен Зәкірді іздеді. Сақа оспақтаса да көңілдегісін қызға жеткізіп бақты: Тоқаш өмірі бір тал қылға ілініп тұрған көрінеді. Қайтсе аман алып калады?

Зәкірдің үйі кең. Кіреберістегі қонақ үйдің есігінен төріне дейін төселген масаты кілем. Қатарғы бөлме Зәкірдің жұмбақ үйі. Оған өзінен басқа тірі жан кірмейді. Кілтін күндіз қалтасына сап, түнде жамбасының астына басады деседі. Зәкірдің бір өзінде үш әйел бар: үлкені Бикеннің апасы, ортаншысы өзбек, ең кішісі татар. Үшеуі қаланың үш жерінде тұрады. Әрқайсысының үй-жайы бар. Өзбек ыңғай паранжы сап, бетін бүркеп жасырынып жүреді. Ешкімге ләм-мим деп сөз де қатпайды. Бикен тіптен түрін де көрген емес. Ал, татар әйелі — толық келген, ашық мінезді, тілмәр, сөз қатсаң — майысып, «сіз-біз» деп тұрғаны. Бәрінің үстінен әмір жүргізетін Бикеннің апасы...

Бикен еркін кірді — есікті шалқайта ашты. Төрде тақта үстінде Зәкір отыр, алдында құс мойын — кальян. Тартқаны наша — жүзі буланған, көзі кілбиген, өзіне өзі мәз. Бет әлпеті дүниеге тойған адамның сиқы. Бикен аз іркіліп, босағада тұрып қалды. Бармағымен алақанын қасып, мысқылдай сөйлейтін Зәкір емес, бөтен біреу.

Босағадағы ілулі жез құман — арғы бабасынан келе жатқан «құтым» дейтін Зәкір — салдыр-күлдір еденге түсті. Қыз иығымен қағып кетсе керек.

Зәкір басын кенет көтерді — тыныштығын бұзған бей-сауат жанға бұтақты қабағын түксите, ызғарлы қарады. Бикен сақ-сақ күліп, аяғын бір басып, екі басып жақындай түсті. Зәкір тісін шықырлатып, көзімен сүзді:

— Ақмак! — Даусы қырылдап, қатал шықты.

— Жездетай, не дедіңіз?

— Жоқ, сен емес, Ыбрайым... Алдақашан асау тайды мініп-мініп, жорғалатып қоймай ма. Рәсуа қылды-ау, өтек!

Бикен ерке қылықпен жездесінің мойнына асылды.

— Кім дедің, жезде?

— Әтек деймін!

— Ол не? Әтеш пе...

— Ол — еркектің сәрігі, тарттырылған қошқар...

— Түу, ұятсыз...

Зәкір шыдамады, шап беріп қыздың белінен қапсыра ұстап, өзіне қарай тартты.

— Тұра тұрыңыз... Жезде... Айғай салам. Жамалды шақырам!

Зәкір қылаң мұртын қыз бетіне инедей қадап, қытықтап, жалынды сөз тастады:

— Тиші өзіме!.. Алтынға бөлейін!..

Есіктен паранжы салған өзбек әйелі кірді — қолында леген, шәйнек. Зәкір кейін сескене жылжып, қарқ-қарқ күлді:

— Тұрсын-ханом, мына қыз тоқалдыққа тием дейді, қалай, ұнай ма саған?

Тұрсын-ханом да үн қатқан жоқ, аяғының басына қарайды. Кім білсін не мезгеп тұрғанын? Бет екеш беті де көрінбейді. Сырын болжау қиын.

Бикен күлкісін тыйып салмақты қалпына оралды. Терезе алдындағы ағаш тұғырда мүлгіп отырған үкіге жақын барды: көзі бақырайған, өзі сап-сары. Бұ да Зәкірдің ойыншығы. Жақында елден әкелген. Ала-сапыран, қан төгіс боп жатқанда, үкі кімге дәрі... Әрі-беріден соң берсе жолынан, бермесе Зәкір жезденің қолы ұзын, алып жүре береді... Аанада Тоқаштың шешесі қарғап отырған жоқ па... Расында жездесі тажалдау, нысап жоқ.

Зәкір тәлтіректеп үкінің қасына келді де, қанатынан екі тал қалам жұлып алды.

— Тимеңіз, жезде!.. Ауырмай ма? — қыз қолын ұстап үлгірмеді, екі тал қаламды Бикенге ұсынды.

— Қада, жүрегіңе қада!.. — Зәкір балдызын қолтықтап, қонақ үйге қарай алып жүрді. Тапал, дөңгелек столда буы шығып бұрқырап, бір тегене манти тұр. Зәкір білекті сыбанып жіберіп, бір уыс мантины аузына тықпалап, зорға сидырды. Тісімен шайнады ма, жоқ па, әйтеуір қылқ еткізді — жұтқыншағы кере қарыс көтеріліп, қайта орнына түсті. Неғып қақалмайды екен.

Зәкір қомағайлана асығып-үсігіп былапыт жеді. Тегене азайғанда, басын бір-ақ көтерді. Алдында жатқан ақ орамалға аузын сұртті де, уқалап-уқалап, түрегеп тұрған Тұрсын-ханомға лақтырып жіберді.

— Сен қыздың осы не ойың бар?

— Ойым сол: кеше Тоқаш Бокиннің шешесі келіп жылпап кетті... Мұсылман, қала берді, қазақ емес пе...

Зәкір тыжырайды:

— Соларға үйір болма, дедім ғой... Қоймасаң Ташкенттен әкең келгесін сыбағанды аласың...

— Жезде, сіз неге өшсіз Бокинге?

Зәкір, әрине, шынын Бикенге айтпас. Оны қыз өзі де сезеді. Әйтсе де, әдейі қытығына тие сұрады. Осы жанжал басталғаннан бері, бір күнкіл өсек тараған-ды: «Бокин Зәкірді Қастекте ұстап ап, дүре соқса керек» деген. Шөптің басы тегін қимылдамайды. Зәкірдің Бокин десе, құты кетеді. Атын да атағысы келмейді.

— Бокин менің ата жауым... Мен жер басып жүргенде, оған күн жоқ.

Бикен ернін тістеді. Сөз бітті... Тоқашқа бұл ара түспейді. Анық. Реті келсе — суға батырады.

— Азамат емес пе?.. Өлім алдында кешірілмейтін күнә бола ма, жезде?

— Қой енді, сыпсыңдамай! Ана апаңның қасына барып, көңлін көтерсеңші онан да. Кешеден бері «басым-басым» деп қақсап жатыр! — Зәкірдің мастығы басылған ба, толық денесін қаңбақша көтеріп, тез тұрды да, үйдеп шығып кетті,

Атты жектіріп әуре болғанша, базарға жаяу барса, арықтай ма? Зәкір семіздікті ұнатпайды, арам ет деп санайды. Осы қалада бірнеше саудагерлер бар — Ғабдуалиев, Бурнашев, Пугасов, Иванов—бәрінің де қарындары кебежедей, шүйделері түйенің өркешіндей, жер әрең көтереді. Зәкір олардың қасында «иман жүзді» десе болады.

Зәкір көк базарды аралады. Қаз-қатар тас үйлер — бірінің іші толған мата, енді бірінде аяқ киімдері, түрлі ер-сайман, ұсақ заттар. Бірақ халық аз. Анда-санда ски-екіден қолтықтасып жүрген қала адамдары аялдамай, кіріп-шығып жатыр. Бөрік киген ел кісілері, бұрынғыдай емес, тіпті көзге түспейді.

Лавканың сатушылары есінеп босқа тұр. Соғыс, әсіресе, Жетісу көтерілісі қалтаны қақты, қазір бақырдың өзі алақанды алтындай күйдіреді.

Зәкір соңғы күндері мата магазинін ықшамдап, бір жақ бұрышынан ер-сайман сататын бөлім ашты. Ер-саймандар жиналып қалды: елден қашқан-құтқан жігіттер ат-сайманын бет-бетімен лақтырып тастап кетіпті. Дүннені несіз далаға қалдыруға бола ма, Зәкір қалаға жібере берді, жібере берді. Қазір байлық жағынан Зәкір Ғабдуалидің Ысқағымен таласады. Сәті түссе енді бірер жылда...

Қазір үш жерде үйі бар, үшінші үйді Тұрсын-ханомға арнап, өзен жиегінен салып жатыр. Зәкір өткен жылы Жайнақовты еліктеп Қарғалыда ағаш үй салдырған. Түбі сол Қарғалыдағы тоқу фабрикасына қарай иек артпақ ниеті бар — әуелі ортақтас болса да жарар...

Зәкір өзіне өзі риза. Ел арасына даңқы жайылды. «Зәкір ақсақалды» бұл өлкеде білмейтін жан шамалы. Көтеріліс кезінде ғана бір өсек тарады, әйтпесе... Кейбір бұзықтар «сарт» деп те кемітеді, бірақ аржақ атасы Наманганнан келгенін өзі де жасырмайды. Ата қуысып, ру санасқанда Зәкір «шала қазақ» боп шыға келеді. Қазақтың асылы да осы шала қазақтар...

Көк базардың мүйісіндегі көп терезелі үлкен тас үй Зәкірдің магазині. Жалпақ цемент сатымен бес қадам жоғары көтеріліп, залға енді. Желетінің төс қалтасынан кілтін алып, контордың есігіне салған бармақтың көлеміндей жалтырауық құлыпты ашты. Кірді. Бөлме.

нің іші қара көленкелеу. Әр қабырғаға әртүрлі кілемдер ілінген: хорасан, кашемир, парсы кілемдері құлпырып көз тартады. Терезенің көк барқыт торын кейін ысырды. Құндыз дулат бөркін арқардың мүйізіне іліп, Андижанның ақ ала тақиясын киді.

Тыста «тпрулап» айғай сап, біреу ат тоқтатты. Бұ кім басынып ауладан кірген? Терезеге көз тастады.

«Атаман екен ғой!» Зәкір ернін бұртитып, тәртіпсіз дыбыс шығарды — жақтырмады. Саудашының бірі жүгіріп кеп, атаманның алдынан есік ашты.

— Ләппай, атаман!

Зәкір де орнынан тұрып қарсы жүрді.

— Хош келіпсіз, Андрей Васильевич!

— О, Зәкір ақсақал!.. Сені де көретін күн бар екен-ау, сағындырдың! — Еңгезердей, күрек сақал, ақ сары атаманның құшағына Зәкір сүңгіп кетті.

Малышев екі иығын селкілдетіп, күле сөйледі:

— Хе-хе. Бір тиын шық, екі тиын кір... Солай ма, ақсақал? — Зәкірге бұл күлкі ұнамады. Өтірік күлкі. Бірдеме алуға келгенде мысықтай жорғалайтын әдеті де атаманның. Әйтсе де, Зәкір сыр білдірмеді — езу тартып күлімсіреп, көз қиығын тастады. Тіпті қазақтан, мына Іле бойындағы Қаңлы руынан ешбір айырмасы жоқ. Тап осындай семіз сары, көк көз байлары болатын: үстіне қара барқыт жағасы бар, көк шұға шапан, басына құндыздан тіккен шоқай бөрік киген.

— Сіз бүгін біздің Жәнібек қажыдан аумайсыз! — деді Зәкір. Атаманның «тиын санайды» дегенін жадына ұстап қалып, қарсы мысқылдады. Арасына сөз араластырмай ойын жалғады: — Пітір алғыңыз келіп жүр ме, құдай білсін...

Малышев Зәкір сөзінің астарына түсінді. Сондықтан да қарқылдап күліп, ойын бұлтарды.

— Таба алмадың, ақсақалым! — Атаман қазақтың «к»-сын аудармай, дәл береді. — Бұл жолы мен өзім бермек боп келдім!

— Атаман береді, дегенді бұл жасымда бірінші рет естуім. Естімеген елде көп деген осы-ау.

Атаманның көзі қитарлана күсті.

— Отыр! — Ақсақалды жеңінен тартты. — Сен әзілге басып, түлкіше құйрығыңды бұландата берме!.. — Атаман құрық бойламайтын қулығына салды Зәкірге таныс тәсіл. — Мен бүгін наказной атаманда болып ем.

сөз арасынан жағымсыз леп сездім... Осы сен өткен жылы Қытайға көшкен қазақтардан қанша мал алып қалдың?

Зәкірдің іші мұздап, сескене бастады.

— Малы несі?.. Қанша мал болушы еді? Иесіз қалған малды айтасың ба?

— Иесіз деп, бұлталақтатпа, Зәкір. Фольбаум бәрін біледі... Жай жатқан жыланның құйрығын басып кайтесің.

— Сол малды ал деген өзің емес пе? — Зәкір бұлтаққа салса ұтылатынын сезді де, бармақты атаманның өзіне басты.— Қақ жартысын өзіңнің заемқана тастап кеткем жоқ па?

Малышев мұртының бір ұшын ширатып-ширатып, аузына салып, тістелей бастады.

— Гәп сонда! Фольбаум бәрін естіпті!.. Кімнен шыққан сөз екен, ә?

— Қайдам, жұрттың аузына қақпақ бола аласың ба?

— Сен білмесең, мен білдім: Бокин!.. Түркстан генерал-губернаторының атына арыз жазыпты. Екеуімізді ел тонағыш, бандит қып шығарған!

— Е, патшаға қарсы болса тонамағанда ше?

Малышев алақанымен Зәкірдің аузын басты:

— Жап!

Заңға таныс емес Зәкір тайықсып, бұдан әрі ой қоса алмады. Малышевты үнсіз тыңдай берді.

Суға кеткен тал қармайды. Бокинге қазір өлім төніп тұр. Оған қойылған ауыр айыптың бірі: атаман Малышевты өлтірмек ниетпен оқ атуы. Оған терезе алдында түсіп қалған сары ала қамшы тілсіз қуа. Сол қуаның иесі — Зәкір. Ана жылы Зәкірдің қолынан тартып әкеткені қайда. Бокин қазір Зәкірді — қарақшы, ел тонағыш етіп көрсетсе, ұтпай ма? Зәкірдің куәлігі жүре ме?..

— Осы жұмада Бокинге сот болады! — деп Малышев аз тыныстап, ойын тұжырды. Жирен мұртының екінші ұшын ширатып-ширатып, тікірейтіп қойды. Зәкір атаманнан көзін алмай, жіті қарайды. Әлі де болса Малышев келгендегі түпкі мақсатын айтпай отыр.

— Зәкір, осы сенің куәлігің қалай болар екен? — деп тағы бір түйді Малышев.

Зәкір енді аңдады.

— Бокиннің қамшыны түсіріп алғанын көрген де кісі бар.

Малышев кенет өзгерілді, жайдары пішінмен ақсақалдың иығынан қақты.

— Әй, білесің-ау! Керегі сол кісі. Әнеугіден бері неге айтпадың? О кім?

— Дұнған Яшайло!

Малышев көзін сығырайтып, терезеге тандана төнді. Күн жылжып, бұлт астына кірді. Қала үстін қара көлеңке басты. Бөлме іші де сұрғылт түске боялып, құлпырып тұрған кілемдер күңгірттеніп, реңсіз көрінді.

— О кім?

— Ол бүкіл Хиндустан, Ауған, Шинжанды кезген, елден, тесік-тесіктен өткен қу.

Малышевтің Яшайломен танысқысы келеді. Зәкір атқосшысын Яшайлоға жіберді де, көк ала әбдірені ашып, алтынмен жиектелген кәрден бокал мен Абрам Дюрсоның маркасында шыққан шампанскоены алып, Малышевтың алдына қойды. Сарт етіп тығыны аспанға ұшты. Зәкір бір тамшысын сарп қылмай, дәлдеп құйып, атаманға ұсынды. Атаман судай жұтты. Үш бокалдан кейін, әңгіме тиегі өзінен өзі ағытылды. Малышев құсықтай бей-жай қылған бір сырдың бетін тағы ашты.

Кейде адам аяғының қисық басқанын сезбей қалатын тәрізді. Осынша дұрыс-ау деп, есептеп-ақ басса да, аржағында ор тұрғанын байқамайды. Жақында Сақа Сағатов деген гимназисті абақтыдан шығарып жіберген-ді. Ондағы мақсат: баланың әкесі Жүніс, бүлік бастаушының бірі, қолға түспей жүр, соны қақпанға түсіру еді. Қазір таудағы қаракшы отын жаққан да сол деген жоба бар. Аңада өзі үйде жоқта бір салт атты қазақ келіп, атаман қызына қағаз тастап кеткен. «Малышев, кезек заман! Ұлымды босаттырмасаң, орнына аманатқа қызыңды алып қашам» — деп ашық жазған. Әрине, Малышев олардың қоқанлоқысынан қорықпайды, Жүністің баласын абақтыдан шығарғанда көздегені: қақпанды әкесіне құрып, баласын сол ізбен қоя берсе — екеуі де түспей ме?

Бірақ атаманның ойындағыдай болмай шықты. Бала қу, желдің қай жақтан шыққанын сезіп қалған. Оның үстіне... Жөк, аржағын тәптіштеп қайтеді. Мүмкін құр күдік болар...

Атаман сөзін бітірер-бітірмес, есікке сыймаған кісідей, біреу жартылап кірді: әуелі басы, сонсоң жарты денесі, ең ақырында сол аяғы есік жапты. Қарабұжыр, қош-

қар тұмсық, дембелше ерск. Сол көзін жұқалап шел басқан.

— Асс...

— Отыр, отыр! — Зәкір бөліп сәлемін айттырмады.

— Яшайло осы дейсің бе? — Атаман басынан аяғына дейін тағы бір шолды. Басында сәлде, үстінде қара ала шапан, аяғында мәсі — аумаған бұхаралық өзбек.

Яшайло қолын жүрегіне басып, иіліп, тағзым қылды.

— Исмаил, сен мына атаманды танысың ба? — Зәкір ымдап, қасынан орын нұсқады.

Яшайло бір тізерлей жүресінен отыра беріп:

— Ләппай!.. Атаман десе, Жетісуда жылаған бала уа-нады. Мен бала құрлы жоқпын ба? — деді ыржиып.

Атаман ақ сары қабағын шытып, жақтырмаған пиғыл білдірді.

— Сонда не, қорыққанынан уанған ба? — Зәкір шек-сі-лесі қатып, атаманның жанын қытықтай күлді. Атаман реті келгенде өзі де Зәкірді аямайды. Кезек заман — ал-сын сыбағасын!

— Сен шекарадан талай өтіп, жасырын алтын саудасын жүргізеді деген хабарды мен де естігем. Бала дейсін бе, Яшайлоның сырын білмейтін...— енді атаман зіл тастай сөйледі.

Яшайло жымыып, дыбыссыз денесімен күлді. Зәкір енді атаман сөзін қоштап күлді. Бұл да бай-саудагердің түрт сайтан, түрті еді.

— Ләппай, атаман! Сөзіңде астар, жүзіңде ызғар бар. Менен ала алмай жүрген кегің болса, тезірек айт, ба-сымды иіп, келіп тұрмын. Бірақ жерде жатқан таяқтың бір басын бассан, екіншісі қайтуші еді, атаман?

Өртене бастаған сөзді Зәкір дер кезінде басты. Атаман мен Яшайло шекісіп барып тоқтасты. Табысты.

Атаманның әдісі: біреудің мінін айтып, қылмысын беті-не басып, бағындырып алады. Әсіресе, қажетті адамын шенеп, кекетіп, сағын сындырады. Зәкірге бұл көптен мәлім. Осы жолы да атаман сол әдісіне көшті. Яшай-лоның да ұзақ шалқаюға шамасы келмеді, еңкейе берді.

— Сары ала қамшыны менің үйімнің терезесі алдында Бокиннің түсіріп алғанын сен көріпсің ғой?

— Әлгі менімен Қаскелеңге барған түні ше? — Зәкір Яшайлоның аузына сөз салды.

Яшайло басын изеді.

— Сотқа куә керек...— Атаман Яшайлоның бет-әлпетіне ұрлана көз қиығын тастады.

— Соған сені ұйғарып едік! — Зәкір білді. Яшайлоны арбау қиын. Қайта оған тіке айтқан дұрыс. Сондықтан да Малышевтың аузындағы сөзін қағып алып бұрын айтты.

Яшайлода үн жоқ. Қірпігін жыпылықтатып, терең ойланған сипат білдіреді. Зәкір Яшайлоның бұл қылығына да таныс: бірдеме тілеп отыр. Зәкір қалтасынан алтын монетті алып, алақанына сап, салмақтады.

— Сен кеше: «есегім тырапай асты» деп ақша сұрап едің... Мә, құлқың жаман-ау, соны сатып ала алмайтындай болып жүрсің бе?! — алтын монетті керенау қимылмен лақтырып еді, Яшайло жерге түсірмей қағып алды. Алақанын күйдіргендей үрледі де, қалтасына жып еткізіп сала қойды.

— Куә болса несі бар? — Яшайло енді жайлана отырып, Зәкірдің арт жағында жатқан күміспен нақышталған шақшаны алды да, насыбайды кең танауына атқылады.

Атаман Зәкірге көзін қысып, ым қақты. Зәкір оны — «оңаша қалдыр» деп ұқты да, магазин залына шықты. Приказчик есінеп босқа тұр. Зат алушы жұрт жоқ. Зәкір енді құритын болды. Ел ішінің бүлігі саудаға да қырсығын тигізді. Бірлі-жарым станицадан келген казак-орыстар болмаса, ер-сайманды кім алсын, тәйір. Матаны ауызға алуға тұрмайды. Матаның көкесі Ғабдуалшевте!.. Зәкірдің іші ашиды — қолдан келер дәрмені жоқ.

Осы бүгін неше сомға сауда жасады екен? Кеше не бары 50 тиынға зат сатыпты... Жок, ер-сайманның күні әлі алда. Соғыс біткен жоқ...

Зәкірді түрлі ой кернеп, аулаға шықты да, шашылып жатқан жүн-жұрка, тері-терсекті жинауға әмір беріп, конторына қайта оралды. Еміс-еміс сөздерді құлағы шалды: «Сағатов деген... Түсіндіңіз бе?» — Бұл Малышевтың даусы.

Зәкір есікті аша бергенде, аржағынан сүйеніп тұрған Яшайло үстіне құлады.

Яшайло із кесті. Бірақ, онай кездестіре алмады. Бір күні Зәкірдің магазиніне келіп, иесін таба алмай көк базарға барды. Күн еңкейген мезгіл. Базардағы халық селдіреп, тарай бастапты.

Көр-жер сатқан орыстың әйелдері мен қыстан сақтап шыққан алмасын алдарына жайып салған өзбектер ғана қалған, басқа бейуақ жүрген адамдар көрінбейді. Базар шетінде бір топ дұңған, ұйғыр, татар сүйек ойнап жатыр екен. Бәрі де ентелеп, балаша қуанған. Айғайлап, ерегісіп, базарды басына көтереді.

Яшайло мысықғай басып, білдірместен шеттен орын алды. Анадай жерде талдырмаш жас жігіт пен семсер мұрт орыс күңкіл-күңкіл сөйлесіп тұр екен. Яшайло талдырмаш қазақты салғаннан таныды: Сақа! Көптен ізін кесіп аңдып жүргені де, анадағы атаманның таныстырғаны да осы. Бірақ ол жолы Яшайло қулық есеппен Сақаның сонына бұрыннан түсіп жүргенін атаманға айтпай кеткен еді.

Яшайло Сақаның қасындағы семсер мұртқа көз тастады: Яшайлоның білмейтіні жер астында. Мұны да таныды. Әлгі он жыл жер ауып қайтқан казак-орыс. Не сөйлесіп тұр екен? Яшайло құлағын тосып, тыңдап көріп еді, естілмеді. Яшайло бір қадам ілгері аттамақ бол, қасындағы ұйғырға соқтықты.

— Уай, соқырмысың? — деп ол баж етіп, нығымен итеріп қалды. Яшайло тәлтіректеп барып, сүйек ойнап жатқан бір жігіттің үстіне құлады. Ол ыршып түсті.

— Ғафу етіңіз! — Яшайло тұра сала, ойынға ентелеген болды. Бірақ көз қиығы Сақа мен Березовскийде. Енді бір сәтте, ол екеуі базардың қақ ортасымен сауда көшесіне қарай аяңдады. Яшайло екінші жақ қапталмен бақылады да отырды. Олар ешқайда бөгелмей, Рафиқ бағының ішіндегі ағаш үйдің алдына кеп тоқтады. Қақты. Есік ашылды. Екеуі де кірді.

Кеш қарая бастады.

Яшайло терезе алдындағы ағаш түбіне кеп, жабысып тұра қалды. Үй ішінде дабыр-дүбір сөз. Қақырынған дауыс. Құлағын тосты. Анда-санда ғана бір сөз саңқылдап анық естіледі. Бар ұққаны үш сөз: «Бокин... Сот... Тау». Орысша тілге онша жетік емес, кейбір сөздер Яшайлоға қисық естіле ме, кім білсін. «Еремни» деген сөзге мүлде

түсінбеді. Кісі аты ма? Зат па?.. Яшайло тағы да ентелей құлағын терезеге тоса беріп еді, ат тұяғының дүрсілі естілді — тым жақын. Артына жалт бұрылса, салт атты қазақ бақ қақпасынан өтіп, сол үйге тіке бұрылды. Яшайлоның жаны қысылды, жуан ағаштың қалтарысына тығылды. Салт атты ел қазағы көрінеді — маңдайына түсіре киген бөркінен-ақ белгілі. Аттан қарғып түсіп, қамшысымен есікті қақты. Аржағынан біреу шығып кіргізіп алды.

Орыс үйінде ел қазағы не алады? Тегін жүріс емес. Яшайло үйдің екінші жақ мүйісіне айналды. Ептеп басып, түстік жақтағы терезе түбіне барды. Пердесі екі елі көтеріңкі екен, сығалап қараса — дөңгелек столдың басында төрт адам отыр, манағы семсер мұрт пен Сақадан басқа, қаба сақал орыс пен жаңағы кірген ел қазағы.

Қаба сақал бұрқыратып темекі тартқан, көзін қазақтан айырмайды. Сақа да көзін одан алмайды... Семсер мұрттының түсін аңғара алмады — арқасымен отыр. Құлағын тікті. Ауа кіретін кішкене әйнекшесі ашық екен, сөздері саңқ-саңқ етіп, анық естіледі:

— Жүніс ше? — деді семсер мұрт қазақша.

— Жүніс Түркстанға кетпек еді, баласы шықты деген хабар алған соң тоқтады. Анық-танығын біл деп әдейі мені жіберді...

— Түркстаннан не алады? — Орысшалап қаба сақал жігіттің сөзін бөлді.

— Мешітке барып құран оқымақ.— Қазақтың бұл сөзін Сақа қаба сақалға орысша аударды.

— Ба! Батырдың сиқын қара! — деді тағы да, әлгі қаба сақал. Бұл мысқыл Жүністің баласына ұнамаған тәрізді — қызараңдап, жігітке ала көзімен қарады. Жігіт байқамай басқанын аңдады білем, іле:

— Үзілген үміті жалғанды, енді бармас! — деп шайып-жуды.

— Токаш халін естідіңдер ме? — Қаба сақал шылымын бір тастамайды. Яшайло қадағалап қарап еді, семсер мұрттың қолындағысы трубка екен.

— Естідік ұзын хабардан, жақында сот болмақ дейді.— Жігіт аздап орысша да түсінетін болу керек. Қаба сақалдың: «спроси, Березовский, что они намерены предпринять, в случае, если его осудят на смертную казнь?»— деген сөзіне, қазақша айтқызбай-ақ, жауап берді.

— Ондай күн болса, біз дайын! Жүністің қатты тапсырғаны да осы еді, біле кел! Не айтады екен дейді.

Яшайлоның жүрегі соғып, аузына тығылды. Атаманның манағы тапсырғаны осы. Көктен іздегені жерден табылды. Енді атаман уәдесін қалай орындамас екен...

Яшайло өз ойын қудалаймын деп, сөз өткізіп алды. Қап!..

Жігіт бөркін қолына алып, маңдайының терін сұртті де: — Қару-жарақ мол, қолымыз аз! Көп жігіттер шыдамай, Балқаш бойына, Түркстанға өтіп жатыр...

Яшайлоға бір сұркия ой келді: қазір барып атаманға айта қойса, ә? Тапқан ақыл!.. Бұдан әрі тындамады. Тек кетіп бара жатқанда: «сен барып қайт!» деген семсер мұрттың сөзін аңғарып қалды. Кімге айтты?

Яшайло енбектеп қақпа алдына қайта оралды. Шарбақтан секіре бергенде, бір ит кеп аяғынан алды. Тісі мәсіден балтырына өтіп те кетті, бірақ оған Яшайло қарамады — зытты...

13

Соңғы күндері Глафира мазасызданып, үй ішінен орын таба алмады. Қапа басты. Әсіресе, кеше офицер Загаруля келіп кеткен соң, көңлі бұзыла бастады. Петроград есіне түсті: уайымсыз шат өмір, бал, би, жаркыраған Нева проспектісі...

Енді соның бәрінен айрылып, Азияның алыстағы түкпіріне тап болды. Сырласып, шер таркататын адам жоқ. Жігіттің төресі — Загаруля. Еңкек, басы сопақ, аумаған қауын. Көріксіз жігітті сыпайы, жағымды мінез көркейтпей ме? Әкесінің жақсы көретін Загарулясы қабағын түйіп, шіренеді де отырады.

Осыдан бір жыл бұрын Петроградта: «жерлеспіз!» деп қасынан қалмай біраз әуре болған. Бір күні соғыс пайдасына қойылған сауық кешке алып барды. Сонда әлгі, абақтыға түскен тілмаш қазақ — Токаш Бокин де жүр екен. Глафираны көрісімен ол биге шақырады. Бұдан бұрын да Глафира Токашпен бір билегені бар. Өте жеңіл, әсем билейді. Ерді де кетті. Загаруля соған намыстанып, Бокинге байланысқан...

Я, Бокин Глафираның жауы боп шықты, әкесін атқан да сол екен. Загаруля мен атаман соны бір кеш дат қылды. Бірақ, неғұрлым Загаруля Бокинді жамандаса, соғұр-

лым оның Глафира алдында беделі өсе түсті. Мүмкін Загаруля баяғыдан кек сақтап қалған болар. Әлде Глафира оның өзін жек көргесін, қыз көңлі Бокинде деп ойлай ма екен? Тек!.. Глафираға әлі жігіт ұнап көрген емес...

Глафира алдында жатқан Жорж Сандтың «Консуэласын» ашып қойып, қолымен басын тіреп, шынтақтап жатыр, әлі бір жолын да оқыған жоқ.

Біреу тықылдатқан тәрізді болды. Қыз құлағын тікті. Сақа ма? Түн ішінде не ғып жүр. Әлде қауіп туды ма екен? Қыз тақтадан аяғын түсіріп, басын көтерді. Тағы да тықылдатты. Әкесінің терезесі. Кім екен?

Глафира түрегеліп, жұмсақ көк замшы туфлийін киді де, айнаға барып, шашын түзеді. Ауызғы бөлмеге шықты. Әкесі біреуге есік ашты. «Ғафу етіңіз, тақсыр атаман!» деп бейтаныс кісі орысша шүлдірлей бастап еді, атаман сыбырлап, «тсс!» деді. Екеуі ұрлана басып, қонақ үйге барды. Глафира да ептеп, сықырлатпай, есігін ашты. Қонақ үйге құлағын тосты:

— Рафик бағының ортасындағы ағаш қараушысының үйінде... Бокинді босатып алмақ болды...

— Кім-кім?

— Он жыл Сибирьден жер ауып келген орыс...

— Березовский. Тағы?

— Қаба сақал орыс. Танымадым. Тегі бақшашы ма дейіім...

— Тағы?

— Сақа Сағатов!..

Глафираның жүрегі қағып-қағып кетті — Сақа!

— Жігіт бүлікшілер тобынан, таудан... қазір үйді қоршап ұстаса...

Глафираның әрі тыңдауға дәті шыдамады, бөлмесіне қайта оралды да, тез-тез киініп, ақырын басып тысқа шықты.

Көше тас қараңғы. Мүлгіген қала, қар аралас жаңбыр жауып тұр. Глафира Рафик бағына тура тартты. Ойланып, толғанған жоқ. Бар тілегі — Сақаны көріп, ескерту!.. Күндіз заматта жететін бақ өлшеусіз алыстап кетті. Қазір атаман да атын жектіріп үлгірген болар. Қозлаға жаңағы тыңшыны отырғызып ап, полицмейстерге барды — Глафираның үйінен алыс емес. Қолма-қол қарулы атты әскерді алып, Рафик бағын қоршайды. Әлгі ақ құба, жұқа өнді жас қазақты тұтқындайды, қолын артына

байлап, шырылдатып, абақтыға жабады... Сонсон... Сонсон Глафира қайтып оны көрмейді. Сибирь қуады — жер ауып, іріп-шіріп қор боп өледі. Глафира аяйды... Жок, аямайды, оны күніне бір көрмесе, тұра алмайтын сияқты. Сағынатын тәрізді... Шын ба? Қой, Глафира, елікпе! Сен кім, ол кім?..

Шарбактың кіші есігін аша бергенде, арс етіп, жүндес қанден ақ ит тұра ұмтылды. Глафира шыңғырып, кейін шегінді. Кенет есік ашылды — үй жарығы бақшаға төгілді. Баспалдаққа енгезердей қаба сақал кексе еркек шықты:

— Дик, кет! — ит несінің даусын естісімен, құйрығын бұлаңдатып, кете барды.

— Кім керек сізге?

— Маған ба?.. Маған Сақа Сағатов...— Глафира тілін зорға икемге келтірді.

Қаба сақал тесірейіп үнілді де, «жүріңіз!» деп үйге қарай бастады.

Үлкен жарық бөлмеде, дөңгелек столдың қасында қаннен-қаперсіз екі адам отыр: бірі Сақа, екіншісі ұзын бойлы, мұртты еркек. Глафираны көріп Сақа атыш тұрды.

— Глафира!

— Сақа, қазір сені тұтқынға алады. Қаш!

Екі еркек біріне-бірі таңдана қарады. Сақа балалығы ма:

— Кім айтты? — деді.

Глафира тәптіштеп баяндаған жоқ, бар білгенін асыға-үсіге лық еткізіп төге салды.

— Қалай дейсің, Березовский? — деді қаба сақал, семсер мұртқа. Глафира бір қадам кейін шегінді. Әкесінің «бұзық, қанішер» дейтін кісісі осы екен ғой? Березовский жымыды да, Глафираның қолын қысты:

— Рақмет, қызым! — Ақырын ғана қолынан тартып, сәл өзіне қарай икемдеді — «бері жүріңіз» деген ишарат білдірді. Қыз алға аттады. Березовский орындық ұсынды.

— Петр! Шай әкел, қызым тоңып қалыпты. Түн суық.

— Жок, жок! Рақмет...— Глафира басын шайқады. Қайып төніп, есіктен сығалап тұр, шай ішейік дейді! Қызық адамдар! Сақа неге қашпайды? Неге отыр?

Көз ілеспеді, стол үсті мейіз, алма, түрлі жеміске толды. Мойны сорайып, шарап та қонақтады, бұрқ-сарқ етіп, ашулы, шертиген сары самаурын да столдың бір шетінен

орын тепті. Глафира аң-тан: лезде қалай жасала қалған стол?

Березовский мұртын ширатып қойып, бір-бір бокалдан толтыра шарап құйды.

— Мұның бәрі саған жат көрінер, қызым. Алайда, үйрене бер. Өмірдің қызығы алда!.. Мына бокалды, қызым, сенің ақ жүрегің үшін көтерем! — Березовский қағып салды. Петр шарапты ұрттап, дәмін татып рақаттана сораптап ішті. Сақа ернін ғана тигізіп, столға қайта қойды. Глафираның қолындағы бокал дірілдеген қалпы ерніне жетпей орта жолда тұрып қалды.

Осы кезде шабаланып, ит тағы үрді. Ат тұяғының дүрсілі естілді:

— Сақа, келіп қалды! Қаш! — деп Глафира бокалын жартылай төгіп орнынан ұшып тұрды.

Березовский қыздың қолынан тартып, қайта отырғызды. — Отыр, қызым! Абыржыма!

Салдыр-гүлдір бір топ полиция кіріп келді, ең алдында атаманның өзі. Үй ішінде отырғандардың бірі де қыбыр етпеді, отыра берді.

Атаманның көзі шатнап, ұясынан шықты. Қолы дірілдеп, даусы қалтырап:

— Глаша! — деді.

Глафира әкесіне салмақпен сұстана қарады.

14

Тоқаш соңғы күндері ұйқыдан біржола қалды. Таң атысымен әуелі түрлі қимылдар жасап, денесін шынықтырады. Содан соң ұзақ күнге отырып алып сотта айтатын сөзін ойланып, қағаз бетіне түсіреді. Желісін бір салып алса, ертең сөйлеуге де жеңіл. Міне, екі тетрадьты түгелдей жазып толтырды. Айтпақ сөзі әлі көп. Ой... ой... Жүректі улаған арман, ізгі тілек бәрі де осы тетрадьқа сыйып жатыр. Тек сотта айтып үлгіре алса...

Тоқаш бүгінгі жазғанын қайта оқыды: «Адам өмірдің ойыншығы» — дейді шығыста. Бұл сөзде бір ақиқат бар сияқты. Адам бұл дүниеге келген соң тіршілік құрамын деп басын тауға да, тасқа да ұрады. Өмір дариясында қалқыған қайықтай есе береді, есе береді, қай күні дауыл соғып, суға батады, соны күтеді. Оның атын өздері «тағдыр» дейді... Енді ойыншық емей немене? Ал, егер,

жалғыз еспей, өзі сияқты адамдармен бірлесіп, кеме жасап, теңізде сайран салса ше? Онда ол бақытқа айналмай ма? Олай болса, жеке адамның басына «тағдыр» үйір, балапан басына төнген қара құстай төнеді. Ал бақыт халық басына күн нұрындай жарқырайды...» Тоқаш өрі қарай созбады, ішінен күліп жіберді: бұл сотта сөйлейтін сөз емес, жайдақ философия! Сотқа ащы тіл, ұстарадай өткір ой керек. Тоқаш тетрадьтың біраз бетін жұлып ап ұсақтап жыртып, парашаға тастады. Осы кезде камераның есігін ашып, абақты қараушысы Тоқашты киім-кешегімен басқа бір камераға алып барды.

— О, Тоқашжан!

— Кімді айтсаң со келеді! — Қарсы алдынан Сәт пен Құрышпай өре түрегелді. Тоқаш кезек-кезек құшақтап, баурына қысты. Жарты жыл бойы ең бірінші рет көзіне жас іркілді. Дабдырлап, біріне-бірі кезек бермей, жамырай сөйледі. Әрқайсысының жүрегінде күпті ой, жасырын тілек, күйінген арман ішке сыймаған соң бұрынырақ айтып, үн деп дем алғысы келетін тәрізді. Тұтқының мұндай күйінішін Тоқаш жақсы түсінеді. Өзі тап соның бірі. Сәт қартайыпты: өзі ашаң жүзді еркек бұрынғыдан да гөрі сылынып, жақ сүйектері арса-арса, сорайып шығып тұр. Бойында өзгермегені пістік мұрны мен жұқа ерні ғана.

Құрышпай да жүдеген. Сығырайған тышқан көзі де аздап үлкейе түскен тәрізді. Жалғыз-ақ қолағаш мұрнының ұшы со қалпы бұқаның әукесіндей қыж-қыж.

— Не қып сені үйіріңе қосты? — Құрышпай орамды әзіл тастамай сөйлемейді. Әзіліне күлкі және қоспайды.

Тоқаш өзі де таң қалады:

— Сотқа апаратын болар...

Тоқаш жауабын Сәт ұнатпаған сияқты, қоңырқай жүзін көлеңке басты.

— Меніңше істі қысқартқан, — деді Сәт.

— Я, сонда не демекшісіз? — Тоқаш тандана сұрады.

— Үмітсіз сайтан. Сәтекең: «халық камын жейтін азаматтар бар, соларды арқау қылам» дейді. — Құрышпай бір көзін жұмып, бір көзінің қиығын Сәтке тастады.

— Ұл боп тумай кетсін, егер бізді өлімге қиса... — деді Сәт, Құрышпай сөзін мақұлдап.

Тоқаш шұғыл бұрылып, Сәтке төнді. Апырмау, осы ағайын кімді ишаралап отыр?

— О қандай халық ұлы еді, ақсақал? Кімге үміт артасыз?

— Ө-өзіміздің Тынышпайдың Мұхамеджанына үміт арттам. Мемлекет думасына сайланғанда өз қолыммен кепіл бергем... Қала берді Жайнақтың Ыбрайымы.

Тоқаш күліп жіберді. Құрышпай да оған қосылды. Дәліздегі абақты қараушысынын тырп-тырп басқан қадамы естілді — келе жатыр. Темір кілтпен есіктің аржағынан періп-періп қалды.

— Түн ортасында бұл не күлкі?! Қысқартындар!

Сәт сұрланып, ыза кернеген сыздақ пішінмен:

— Жетеді енді! Тоқтатындар, карцерге барғыларың келмесе! — деді.

Тоқаш күлкісін зорға басты.

— Тапқан екенсіз, ел қамқоршысын. Жайнақтың ұлынан жақсылық күтуіңіз — әлі де абақты дәмі таусылмаған екен! — деген Құрышпай сөзін Тоқаш бөліп жіберіп, қызу, түйдектете сөйлеп кетті:

— Сүйеніш қып отырған ардагерлер, сізді мансабы үшін құрбан қылды, қазақтың қыршын жастарын патшаның тахыты үшін өлімге қиды. Соны неге түсінбейсіз? Қазақтың басына үйшік тіктіріп, ел қылам десе, кеше Бекболатпен неге бір болмады?

— Олар да қараңғы қазақтың бакытына туған некен-саяқ. Қайтесің құлақтарын шулатып.

Құрышпай мүйіз шақшасын алып, насыбайын атты. Әдетінше шырт еткізіп еденге түкірді. Тоқаш тыжырынып — «түкірме!» дегендей бүйірден түртіп қалды да, Сәтті тағы түйреді.

— Аталы сөзге дау бар ма! Өз бетімен жайылған некен-саяқ үйірге қосыла ма! Әй, Сәт ағай, ойыңыз өте таязау, түбі көрінеді.

— Тәйт әрі! Олардың білімі мен беделін күндейсің бе? Екі сөзіңнің бірі солар. Жоқ, абақтыға түсірген солар дейсің бе?

— Енді кім? — тақымдап Құрышпай да қалыспады.

Сәттің Құрышпай сөзіне еті үйренген бе, елемейді.

— Азын-аулақ оқыған, көзі ашық азаматтар арасы да ала ауыз, қара халық қайда барып оңсын. Алтау ала болса — ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса — төбедегі келеді. Бірлік қана ел қылады, шырағым! — деді Сәт шоқша сақалын сипап қойып.

Тоқаш өз жүрегін Сәтке ұғындыра алмағанына қиналды.

Сәт сияқты мұндас, көпті көрген, жақсы мен жаманның парасатын айыратын адам, Жайнақтың Ыбрайымын түсінбейді деуге сенбейді. Монтансып отырғаны да, немесе, ой өресі жетпеген мешеулік те.

Тоқаштың енді сөзді қор қылғысы келмеді. Көңіл күйінің бәсеңсіп, төмен түскенін Құрышпай да сезінгендей, біраз үн-түн жоқ, әрқайсы өз ойымен болды.

Кір басқан төбеден өрмекші төмен жорғалап, дәл Сәттің алдына кеп, теңселіп тұрып алды. Үзілер ме екен?

Сәт пен Тоқаш бірдей көрді.

— Қараңдар! Мынау бір жақсылықтың нысанасы! — деді Сәт.

— Е, тағы қайдан жақсылық таба қалдыңыз? — деді Құрышпай кекетіп.

— Өрмекші! — Сәт қарындаштай сүйрік қара саусағымен өрмекшіні нұсқап, балаша қуанды.

Құрышпай да сығалай үңіліп, бұ жолы Сәтті қоштады.

— Не бәріміз, не біріміз босанамыз!

Тоқаш мырс етті.

— Ақасақалды ардагерлері ұмытпас.

— Тоқаш қарағым, тым әрі кетпе! Мені тақымдай беріп қайтесің.

— Үй артында кісі бар. Қояйық! — деді Құрышпай, мүләйімсіп, даусын кенен.— Үшеуден үшеу отырып керіс, аспан айналып жерге неге түспей тұр десейші.

Құрышпай да шұғыл ойлайды екен. Тоқаштың Сәтті кеміткісі кеп отыр дейсің бе?

— Ер шекіспей бекіспейді. Ха-ха. Сәт ағаң сияқты халық бастаған ел адамы дос пен қасты айыра білуі керек. Жазатайым ертең өмір кілті қолға тие қалған күнде, дос бола біліңіз дегенім де! — Тоқаш езу тартып, мысқылдай сөйледі.

— Тышқан өле алмай жүріп, құйрығына қалжуыр байлайды дейтін еді. Қазылып қойған көрін сығалап тұрып: «өмір кілті қолға тисе» дейсің.— Сәт те кекете ілді.

— Мен өлсем, Сақа бар! — Тоқаш Құрышпайдың нығына қолын артты, күні-түні жүрегіне тікенекше қадалған күдік тағы да мазасын алды. Соны достарының алдына тағы да тартты:— Жазаның ен ауырын береді ғой. Оған сөз жоқ. Бірақ өкініш, арман қалып барады артта!

— Ә, өкінесің бе, бәлем? Онда үйінде неге отырмадың, атқа мінген сенің не теңің? — деп Құрышпай табалағандай. Бірақ Тоқаш Құрышпайдан арам ниет күтпейді.

Ол әдейі қайрап айтқан еді. Сәт аң-таң, екеуіне кезек жаутандайды.

— Я, өкініш!.. Түк бітіре алмадым.

— Е, неге олай дейсің, шырағым: «Дүниеде өлмейтін: жақсының аты, ақынның хаты» дейді Жиренше шешен,— деді Сәт, әңгіме ырғағына ілесіп.— Халық аузындағы ер жігіттің аты өлмейді.

— Біз Жамбыл сияқты ақын емеспіз, сіз сияқты жақсы атқа да ие болғамыз жоқ қой...— деді Тоқаш сағы сынып.

Есік ортасындағы кішкене әйнекшені ашып: «Бокин! Бокин!» деді де, бір буманы тастап жіберіп, жаба қойды. Тоқаш буманы алды. Ақтарса — «Түркстан ведомості» атты газетке ораған бір бөлке нан.

— Міне, саған өрмекші!.. О, тоба! — деді Құрышпай жорып.

— Нан! — Тоқаш алай-бұлай аунақшытып тандана қарады. Шешесі жіберсе — ет, май... Әлгі аты жоқ, белгісіз досы болса — мейіз, шекер... Бұл орыс жолдастарының тартуы-ау. Мәні бар нан екен.

— Сәт ағайға, ылғи қазы мен қарта, жал-жая келуші еді, саған нан келді ме? Бұ да ырыстың бөлектігі. О, тоба! Бір үзім берші! — деді Құрышпай қолын созып.

Тоқаш нанды ортасынан қақ бөліп еді, ішінен қағаздың шеті көрінді. Мм! Нан мәнісі осы екен. Суырып алса — хат!

«Ардақты Тоқаш!

Ертең сот. Адвокат керек пе? Тағы да ойлан... сөзіңе берік бол. Жалғызбын деп және ойлама! Сенің қамыңды жеуші достар да бар. Баладан бәрін естідік. Қош! 21 февраль, 1917 жыл».

Тоқаш үнсіз терезеге қарады: «баладан естідік». Ол — Сақа. Ал, жазған кім?.. Әлде Еремін бе?

— Уай, не депті, айтсаңшы? Аузымыздың суын ағызбай! — деді Құрышпай.

— Жақында сот... Ал, кәне адвокат жалдайсыңдар ма?

— Менің ақшам жоқ! — деді Құрышпай күңк етіп.

— Ал, Сәт аға, сіз ше?

— Себі тиер...

— Маған да керек емес. Менің айтар сөзім дайын! Өзімді өзім қорғауға тілім де жетеді! — Тоқаш ерсілі-қарсылы жүрді.

Бозарып атқан таң сәулесі үйге кірді. Бұрыш-бұрышта-

ғы көлеңке ағаш тапчанның астына қарай сырғыды. Әсіресе терезеге қарсы отырған Сәттің бет-ажарын анық көрсетеді.

Қолын басының астына сап, шалқасынан жатқан Құрышпай ыңылдап, өлең айтты.

Жүрек қысып, еркін өмір іздейді,
Көңіл шіркін жалғыздыққа төзбейді.
Елден басқа еш нәрсені місе етпей,
Қазып қойған көрді де бас сезбейді...

Таң атысымен терезеге қараймын,
Болса екен деп бір жақсылық қалаймын,
Босқа тосам әуреленіп күн сайын,
Жібермейді, неге өкпелі құдайым!..

Ах, шіркін, домбырам болар ма еді! — деп Құрышпай аунап түсіп, үнсіз жылады...

15

Ертең түсте Бокинді сотқа шақырды. Енді өрмекші әкелген үміт те, қуаныш та саудырап адыра қалды. Тоқаш соттан қайыр күтпейді: заң — қырғи құс, тырнағына ілінсе, бүріп түседі. Рақым жоқ. Айыптау қортындысында, Тоқаштың барлық ісін қылмыс заңының сексен жетінші статьясына жатқызған. Бұл екі сан Тоқаштың үрейін алады. Жаналғыш әзірейілден кем емес. Тоқаш ана жылы округтік сотта тілмаш боп істегенде, бұзау бақты дейсің бе! — біледі. Бұл екі сан — өлім жазасы деген сөз.

Абақты бастығының өзі келіп, күзет бөлмесіне үшеуін де апарды. Бұрынғы көрген қорлық: ұру, соғу, зеку, балағаттау түк те емес екен, қорлықты енді көрді. Үшеуінің де аяқ-қолына кісен салып, тұс-тұсынан қоршап көшеге алып шықты.

Қаптаған халық. Таңдана ма, қызықтай ма, бұлардың алдын орап жүргізбейді. Балалар да шулап, біріне бірі бұларды қолымен көрсетеді. Топ ішінен жаны ашыған, аянышты сөздер де Тоқаш құлағына еміс-еміс келіп жатыр.

Күн бүгін қандай жарық! Сәулесін шүмектеп құйып тұр, Тоқашқа ақырғы рет арнаған тәрізді. Қар еріп, көше құрғап кеуіп қапты. Ағаштардың бұтағы шешек ата бас-

таған. Көктем! Жазды қуана қарсы алып, Тоқаш жан-жағына тамашалай қарайды. Жүрегі бәйге атындай желігеді. Тоқаш серіктеріне көз қиығын тастады: көңіл күйі қандай екен!

Құрышпай жігіт — тояттанған қырандай жан-жағына елегізе көз салып келеді. Жабырқамайды, қайта таныс келіншектеріне көзін қысады. Басын іздейді.

Ұнжұрғасы түсіп, самарқау жүріп келе жатқан Сәт. Шашы аппақ — қар басқан Алатаудың шыңындай.

Бұлардың соңынан ерген топтың қарасы қомақтана берді. Шу да күшейді. Тоқаш таныс адам іздеді. Сақа қайда? Еремін көзге бір ілінсе, шіркін!

Паркпен қатарласа бергенде, зарлаған дауыс шықты. Тоқаш селк етті — қолындағы кісені сылдыр-сылдыр етіп, жүрек дүрсіліне қосылып, шешесінің зарымен үндесті.

Көшенің қақ ортасында таяққа сүйенген шешесі тұр. Парлап аққан жасы тамшылап, кеудесіне тамады. Шاپанының екі өңірі екі жақта.

Қасында екі әйел: бірі қызыл барқыт пешпет киген, басында — үкілі құндыз бөрік. Екіншісі — жұпыны киімді тапал әйел.

— Құлыным, Тоқашым!..

Анасының ащы зарынан Тоқаштың құйқа тамыры шымырлап, төбе шашы тік тұрды. Өмірде жыламаған адамның көзіне жас іркілді. Топ ішінде де еңкілдеп жылаған дауыс. Қарулы жасақ жақын келін қалды, жолдан таймаса соғып кетуге бар. Бірақ, ашынған ана мызғымады.

— Тай жолдан!

— Әкет!

— Атам! — деген үрейлі, оқыс әмірлі сөздер көбейді. Тоқаш шыдамады, шешесіне ұмтыла бергенде Құрышпайға соғылып, қолы кісендеулі адам сүйене алмай тыраң асты.

— Тоқта! — Жасақ бастығы бұлардың қасына барды. Абыр-жұбыр. Қол-аяғы кісендеулі Құрышпайды тұрғызу да қиын. Қулық та жасады ма немене, әйтеуір, Құрышпай тырбаңдай берді. Дәл осы мезгілде жан ұшырған ана да кеп, ұлын бассалды. Кезенген мылтықтың ұшына да, ақырған бұйрыққа да қарамады.

Тоқаштың көзін, бетін, мұрнын сүйіп, аймалап жатқан ананы жасақ зорға дегенде айырды.

Тоқаш аңдамапты, Құрышпай тыраң асқанда, Халима

да кеп құшақтаса керек. Сілейіп тұрып қалған қазақша киінген қыз ғана.

— Ей, Тоқаш, сен ана қызыл пешпетті таныдың ба?

— Жоқ.

— Бикен емес пе?

Соның өзі-ау. Көзін Тоқаштан алмайды. Анада анасын абақтыға ертіп әкеліп еді... Рақмет...

Сот мекемесінің алды толған қара топыр халық, ат, арба. Есік аузында мылтық асынған екі солдат. Еріп келген топ, іркіліп, қақпа алдында тұрып қалды.

Үшеуін сот залына кіргізіп, жан-жағы қоршалған, кішірек сәкінің үстіне шығарды. Екі бүйірден мылтық кезенген екі солдатты күзетке қойды. Зал әлі бос.

Тоқаш тықырдың жақындағанын жан жүйесі, жүйке тамырымен сезінгендей. Ең ақырғы алыс. Бас кессе де, тіл кеспек жоқ. Жүрек қысқан өкініш, арман үшін кек қылышын қынабынан суыратын кезең. Тоқаш сөзін неден бастайды? Қызыл тілді әттең орамға бір келтірсе... Бұдан әрі Құрышпайдың әзілі. Сәттің қынжылуы — бірі құлағына енбеді. Тулаған оймен алысып әуре-сарсаң болды. Терезеден сығалаған күннің сәулесі теңбіл-теңбіл боп еденде жатыр — дір-дір етіп, сынаптай толқиды. Сыртта дабыр-дүбір дауыс.

Біреулер кіріп, енді біреулер шығып жатыр. Тоқаш бірін аңғармады, өзімен өзі әлек.

Құрышпай бүйірден түртіп қалды:

— Көрдің бе?

— Нені?

— Көзін жоқ па? О, зұлым!

Тоқаш енді көрді — Зәкір!

— Қасындағысын танысың ба?

— Жоқ. — Құрышпай екіленіп айғай салды: — Ей, қу сарт!

Зәкір түтігіп қап-қара боп кетті. Құрышпай солдаттардың тоқтатқанына көнбеді:

— Қазақтардан тартып алған мал-мүлкің аз дегендей, біздің қанымызды ішкің келді ме?

Тоқаш сақ-сақ күлді! Бәлеме, со керек!

Бұл жанжалдың үстіне қызын ертіп атаман Малышев кірді. Атаманның шекесі таңулы, өңі суық, бұқадай сүзе қарайды. Ақ құба, талдырмаш қыз көзімен біреуді іздеп, Тоқашқа кеп тоқтады — таныған сияқты, қызарып күлімдегендей болды.

Тоқаш теріс қарап кетті. Ойы түрлі саққа жүгірді: неге күлімдеді? Адал ниетін білдіре ме, жоқ, мысыққа ойын, тышқанға өлім керек пе?

Осы кезде залға бір топ адам кірді, ішінде Петр Еремин бар. О да көрді, сәл басын изеді. Енді Тоқаш бар қайратын шақырып, денесін жинақы ұстады. Сын. Өлім біреу-ақ. Тірі жүріп қор болғанша, бас имей, өліп кеткен артық. Ең болмаса ертең біреуі жақсы сөзбен аузына алар...

— Сот келеді! — деді абақтының бастығы жүгіріп кіріп. — Тұрындар.

Есік шалқасынан ашылды — үш офицер тез-тез басып, төрге, сот орнына барып отырды. Хатшы бір құшақ қағазды әкеліп столға қойды. Ең соңынан Загаруля шықты. Паң — қадам басуға ерінеді. Қозғалысында керенаулық бар, әрине, кемеліне кеп, толған адамның қылығы. Пішту! Тоқашқа көрсеткен қыры ма? Кеше ғана қанден иттей шабаланғаны қайда?..

Зал тым-тырыс. Ұшқан шыбынның ызыңы естіледі. Жұрттың көзі сотта. Ортадағы қоңқақ мұрын ақ сары, сот мәжілісін ашты. Бірінші ғып Сәтті шақырды.

— Сәт Ниязбеқұлы, өзіңізді кінәлы деп санайсыз ба? — деді сот бастығы. Сәт салқын ғана жауап қайырды — мойнына алмады.

Загаруля сөз алып, түрлі астарлы сұрақ қойып, тұзақ құрды. Бірақ, Сәт орысша білмегендіктен тілмаш арқылы жауап қайырды. Талай айтыста ысылған әккі болыс маңына да отырғызбады. Құрышпайды шақырып еді, қасарып үндемеді — жауап бермей қойды.

Айыптаушының тілегі бойынша куаларды шақырды. Баяғы Зәкір!..

— Зәкір Исабаев, сіз мына қамшыны танысыз ба? — деді Загаруля сары ала қамшыны саптап.

Тоқаш Зәкірден көзін айырмады.

Зәкір басын көтерместен:

— Білем. Бұл менің қамшым, — деді.

Құрышпай күйінгенінен жерге түкірді.

— Түу, төбет! — Біреу тұншыға күлгендей болды. Тоқаш дыбыс шыққан жаққа басын бұрып еді — атаманның қызы орамалмен аузын басып зорға отыр. Қасындағы әкесі шаяндай қып-қызыл...

— Азамат Қалдыбайұлы, сізді тәртіпке шақырам! — сот

бастығы қоңрау сылдыратты да, Глафира жаққа қаһарлана көзін төңкерді.

— Бокиннің бұл қамшыны Малышев үйінің терезесі алдына түсіріп алғанын қайдан білесіз?

— Әй, төбет, саған неше сом берді ақысына? — Құрышпай ұшып тұрып еді, солдат нығынан басып отырғызып қойды. Тағы да қоңрау қағылды.

— Сол түні біз аржағынан, Богородскийден келе жатып, Қаскелең түнеп ек. Ат жайлап жүріп көрген мына атқосшым, — Зәкір қасындағы қара шұбарды нұсқады.

Загаруля күлімдеп, орнынан тағы тұрды:

— Атқосшы, көргеніңіз рас па?

— Әлбетте! — деді қара шұбар, міз бақпастан. Тіпті қымсынып, ұялу дегенді білмейді.

Сот енді Тоқашты атады. Қара шұбар жайында ойға шомған Тоқаш, аңдамай қалды, кешігіп, атын екінші рет атағанда барып, орнынан тұрды.

— Қінам жоқ, ол жөнінде тергеуде де айтқам!

— Мына жараны салған кім? Бүкіл елді дүрліктіріп, бүлікке бастаған кім? — Бет-аузы жыбырлап, ашуға булығып, атаман сөзін аяқтай алмады.

Сот қоңрау қағып, тәртіпке шақырды:

— Ваше благородие атаман, сабыр етіңіз. Сізге сөз береміз әлі!

Тоқаштың да атаманнан басқа ешкім көзіне ілінбеді. Басын таңған Малышев кешегі елді зар қақсатқан атаман тұлғасына айналады: эне ақ боз атқа мінген атаман дөңес үстінде тұр. Қолын сілтеп, зеңбірекке бұйрық береді, ол гүрс-гүрс атып, ауылды оқтың астына алып жаттыр. Ауыл өртенді. Бала-шаға шулап, тым-тырақай қашып барады.

— Сот алдында қылмысты боп, бүгін мен емес, мына атаман Малышевтың тұруы керек. Бейбіт жатқан ауылды өртеп, жас сәби бала мен қорғансыз әйелдерді қырған осы!

Залда біреулер жөтелді, біреулер орындықты сықырлатып отыра алмады, сот бастығы қоңрау соқты, Тоқаш оны елеген жоқ. Ақырғы сөз, ақырғы!

— Атаман Малышев қазақ елін тонап, әбден байыды. Қаскелеңде, Верныйда — екі жерде үйі бар. Займкесі толған мал. Малышев қазақтар қолынан өлмесе, бүгін осы сот алдында өлім жазасын алуы әділеттік болар!.. — Тоқаштың көзі атаманнан сотқа ауды. Сот қоңрауын

шылдыратып: «Тоқтат, бұл үгіт!» — деп Тоқаш сөзін басқысы келеді. Бұл залда қоштап іштей риза боп отырғандарды да, күлімдеп, тамашалап тыңдаған Глафираны да, артында мылтық асынып тұрған кәрі солдаттың да мәз боп тұрғанын сезбеді Тоқаш. Қынабынан суырған қылыштай өткір сөзді жан-жағына сермей берді. Тоқаштың көзіне енді Загаруля ілінді: сұп-сұр танауы делдиіп, ернін тістеп, сотқа алая қарап тұр екен.

— Мынау прокурордың көмекшісі,— Тоқаш кісенін сылдыратып, екі қолын бірдей көтерді.— Кісіліктен біржола ада, шаш орнына бас алатын жендет!.. Қазақ байларынан пара алып, қылмысын жасырған зұлым.

Қонрау бебеу қағып, шырылдап, Тоқаш сөзін естіртпеуге тырысты, Тоқаш одан да қатты айғайлап, кенірдектей сөйледі:

— Мына куәлікке келген Зәкір ақсақалың сатынды, зұлым!..

— Жап аузын, жап!

— Тоқтат!

— Әкет! — Зал у-шу. Тыста да айғай күшейді...

Еремин Сақаның құлағына:

— Салды сойқанды Тоқаш! Екі өлім жоқ. Жігіт! — деді, құлағының түбін қасып.

Сақаның өні қашып, тілі күрмелді, Ереминге мақұлдап та, даттап та пікір қоса алмады. Еремин де Сақаның өні бұзылып, әрең тұрғанын сезеді. Тоқашқа жаны ашиды. Қайтсін, досы...

— Құрыды де! — Сақа шыдамады, теріс айналып, жылап жіберді.

— Енді қолдан келгенді аянбай бақ! — Еремин айнала-сына қарап еді, қаптап тұрған қаланың жатағы: қазақ, ұйғыр, орыс. Көбінесе жүн жуатын заводта, темекі фабрикасында істейтін жұмысшылар. Топ арасында күбір-күбір сөз, жүректен атқан күйінішті ыстық леп. Қазандай дулат бөріктерін маңдайларына баса киген Сәттің де ағайындары лек-лек арбамен келіп қапты.

— О, құдай жазған, не деп тұр?

— Тоқаш айтысып жатыр, дейді?

— Кіммен? Тәңірім?

— Қойшы, тегі, не сандырақтап тұр? — деген оқыс сөз, үрейлі дауыс Сәтті қолдаушы топтан шығады.

— Ей, анталамай терезеден аулақ кет!

— Былай жүр, атам! — Қарулы жасақтар терезеден сыртқа қарап тұрған Еремінді қуды. Бірақ Еремінге бұл үйреншікті әкірең. Сибирьде, Нерчин кенінде талай естіген, құлағы қанған әкіреңі. Березовский жоқ, неге кешікті екен? Ташкенттен бір азамат келді деп еді. Соған кетті ме? Айғай!.. Сауда көшесінің мүйісінен бір бала бұрылып ап, айғайлап зырлап келеді. Бір тарақ қағазды жоғары көрсетіп, қолын бұлғайды. Терезесі ашық үйлерден біреулер басын сұғып, балаға тіл қатады. Тындамайды. Тура сот үйіне қарап, зытып келеді.

Еремін алыстан анық таныды. Пochтада істейтін Егорка. Енді оның сөзі де жетті:

— Телеграмма!.. Телеграмма, патша...

— Не дейді?! Патша?

— Есі ауған ба?

— Я, құдай, өзің жәрдемші бола гөр!

— Ләйім жақсылыққа лайықта!

Бала сөзі түгелдей естілді:

— Телеграмма!.. Патша тақтан құлаған!

Еремін елегізіп, жан-жағына көз жіберді. Халық төбесінен жай түскендей аңырып, есінен айрылып қалған сияқты. Тілі шықпайды. Түсі ме, өңі ме? Бұл не тұрыс, не қылған сабырлылық. Аспан неге қажарылмайды? Күн неге күркіремейді? Жоқ, бұл жалған!

Еремін терезеден атып түсіп, сот мекемесіне кіре берген Егорканың жағасынан алды.

— Бері бер! — Егорка бермей, тырысып байқап еді, жұлып алды.

— Лука Потапыч, сот бастығына жеткіз деген! — Бала қайсарып, тағы жармасты.

— Тоқта, оқысын! Сонсоң өзіңе береді.

Терезеден абақты бастығы басын сұқты, зекіп жасаққа ұрысты. «Шуды басыңдар!..» — деп әмір берді. Оны тыңдаған халық жоқ.

Еремін дауыстап телеграмманы оқыды:

«Николай Второй отрекся от престола...» дегенде есік аузында тұрған солдаттардың мылтығы қолдарынан түсіп кетті. Біреулер жүгіріп сот залына кірді:

— Ура, патша тақтан құлапты! Ура!

Зағаруля алты атарын суырып ап, басып-басып жіберді — үй төбесінің балшығы тасырлап жерге түсті. Үй іші көк түтін. Ешнәрсе біліп, андап болмайды. Сырттағы ха-

лық шулап, айғай сап жабырлап үйге кіріп жатыр — бірін бірі басып-көктеп, сығылыса, тырмыса кіреді. Есі шыққан сот бастығы қонрауды лақтырып тастап, басқа есікпен қаша жөнелді.

Атаман Малышев алты атарын суырып ап, күжілдеп: — Бүлік! — деп қыр көрсетіп байқап еді, арт жағынан біреу шекеден салып өтті. Мұрттай ұшты. Глафира бақырып, әкесіне тап берді.

Еремин бастаған топ Тоқашқа қарай ығысты. Қүзеттегі солдаттар тым-тырақай қашып та үлгірген, Тоқаш, Құрышпай, Сәт үшеуі кісендерін сылдыратып, топқа қарсы жүрді.

— Ура, бостандық! — Халық Тоқашты көшеге алып шығып, жоғары көтерді. Еремин сөз сөйлемек болып еді, жұрт елемеді. Бірі құшақтап, бірі сүйіп, бірі жылап, үшеуін көтеріп алды да кетті...

Тоқаш ерте тұрды да, үй-ішін оятпастан аяндап, Басарықтың сыртындағы дөнеске шықты.

Көктем Жетісу атрабына биыл ерте түсті. Алатаудан сырғып кеп, қала үстінде қалықтаған көк жібек мұнар — көктемнің белгісі. Ағаштар да шешек атып, көк, қызыл, жасыл түске боялған.

Тоқаш сағынып көрген қаласына қайта-қайта көз тастайды. Құмарынан шығар емес. Ең арты сылдырап аққан арық суы, жүрегін кернеген сырдай, кейде еркелеп, мазасын алады да, кейде үрей шақырады. Абақтының зардабы бойдан тез шығар емес. Түнде ұйқысын, күндіз шаттығын бұзады.

— Шіркін бостандық, әшейінде қадірін білмейді, қарашы айналаның кеңін! — деді Тоқаш өзіне-өзі дауыстап. Сөйтті де біреу естіп қойды ма дегендей жан-жағына қарады. Қарағаштың басына қонған сзуысқан ұшып-қонып, шықылық атып, келемеждегендей болады. Мейлі, Тоқаш сыр бүкпейді. Адамның жеке басының бостандығы, халық азаттығы егіз, дүниеге қатар туған.

Тап былтыр Тоқаш жалғыз өзі тау басына шығып, кеудесін керіп бүгінгідей дем алмап па еді?.. Зіл басып тұратын. Ал, бүгін ше, ақжарқын көңілге көктемнің көрікті күні сай туған.

Тоқаштың қиялы шырқап, өткен күннің уақиғасын ширата берді.

Сәт кеше ауылға аттанған. Енді үйде. Бала-шағасымен мез-мейрам боп жатқан да болар. Кәрі адам ғой, қорлықты көп көрді. Соңғы кезде қалжырап та қалды. Алланы есіне көбірек түсіріп, Жайнақтың Ыбрайымын аузына ала бастады... Шалды көзден таса қылмау керек, Құрышпай әзілдесе де шын айтады. Әй, Құрышпай-ай, жігіттің ардагерісің-ау! Үйінде Халимасының қасында ұйықтап жатқан болар. Сақа о да ұшты-күйді жоқ болды. Кеше Березовский: «әкесіне жолықпақ» деп отыр еді, әлде тауға кетті ме екен?

Тоқашқа бір суық ой кірді: маңайында жүрген жігіттер бытырап, бет-бетімен кеткен. Жемге тойған бүркіт аң ауламайды деуші еді, соған ұқсап жүрмесін... Біллік кім-

де, соны түсіне ме екен? Абақтының есігі қайта ашылып, желкеден итеріп тағы да кіргізіп жібермесін.

Токаш пәтеріне қайта оралды.

Шешесі самаурынды қайнатып, шайды жасап, тосып отыр екен. Пәтер иесі Эрмиш қызметіне, әйелі базарға кетіпті. Токаштың көптен бері шешесімен жеке ішкен шайы осы болар.

— Апа, елге қайтасың ба, енді? — Токаш әңгіме қозғады, бірер пияла шайды ішкен соң.

Ақбалтыр да баласынан көзін алмайды. Қуана қарайды.

— Е, қарағым, жолым болды, құдайым көз жасымды иді. Енді қайтам. Ондағы інілерің де сағынды ғой... — Ақбалтыр сәл кідіріп, пияласына қою шайды құйды да, сөзін жалғады. — Қарағым, осы патша құлады дегенге шын сенесің бе?

Токаш күлді.

— Әбден тізесі өтсе керек, тақыты төңкеріліп қалса да сенбейсің-ау, апа?! Патша тахтында отырса екеуміз осылай рақаттанып шай ішер ме ек...

— Енді кімнің өкіметі болмақ? — Ақбалтыр қауіптен сұрады.

— Енді Жайнақовтардың, байлардың өкіметі...

— Онда сен байдың баласы емессің, тағы да жауып қоймай ма? — «Мүмкін» деген тілінің ұшындағы жауапты іркіп қалып күлкімен шайып-жуды. Шешесінің жүрегіне үрей ұясын салғысы келмеді.

— Біз көппіз ғой, апа!

— Қайдам, қарағым, шайылып қалған жүрек. Менің сұрап отырғанымның мәні бар: арманым саған қосақ тауып беріп, қызығыңды көру еді...

Шешесінің қақпанына түсіргенін Токаш енді сезді. «Заман қиын, қоя тұрайық!» деп қалай айтады. Жаңа ғана үрейін басып, сенетіндей сөз айтқан жоқ па?

— Әлі ерте шығар.

— Кімге? Саған ба? О не дегенің, отызға келгенше сүр бойдақ болайын деп пе ең? Қой, шырағым, ауылға кел, той жасаймын!

— Той?.. — Токаш есіне әлде не түскендей, көзі от шашып, жүзі бал-бұл жанып, кенет сұрады. — Айгүл қайтып па?

— Айгүл Қытай ауған... Енді оны тосып отырасың ба. Тірі ме, өлі ме кім біледі...

Анасының сөзі жүрегіне тікенектей қадалды. Шешесін

бұрын тап мұндай, қатыгез деп ойламаған-ды. Жоқ, Ай-гүлдің тұлғасын Тоқаш көрге өзімен бірге алып түседі... Тоқаш ішіп отырған пияласын жерге қойды.

Шешесі қипақтап жұбата сөйледі. Қате айтқанын түсінді.

— Менің сөзіме өкпелеп қалдың ба, қарағым? Қайтейін құдай жазбағасын. Неке қиған қосағың емес, саған құдай да, адам да риза... Осында сен абақтыда жатқанда жанын салған, қолынан келген жақсылығын аямаған бір қыз бала бар. Менің ықыласым соған ауып жүр, қарағым.— «О кім» деп Тоқаш өзі сұрар ма деп шешесі атын іркіп айтпай отыр. Оны Тоқаш біледі. Әдейі саза-рып бұ да үндемеді.

— Атақты жердің баласы. Өзі сұлу. Одан артық не керек.

Тоқаш сызданып, қабағын түйді — бұл баласының ашу шақырған қалпы еді. Түсінді де, Ақбалтыр ыдысын жинай бастады. Әңгіме аяқталмай қалды.

Со күні кешінде Тоқаш жаңа ашылған «Бостандық үйіне» жиналысқа барып келіп еді, Ақбалтыр алдынан шығып:

— Қарағым, саған қайырлы болсын айтуға Бикен келіп, тосып-тосып жаңа сенің алдында ғана кетті! — деді.

— Бикені кім? — Тоқаш тандана сұрады.

— Ойбай-ау, Бикенді сен білмеуші ме едің? Әлгі Қарден байдың қызы. Абақтыға ауық-ауық жасырын тамақ түсіріп тұрған да сол емес пе! — Е, абақтыға анда-санда құпия келіп тұратын тамақтың сырына енді қанды. Қандай ақылды қыз. Абақтыда сарғайып отырған қазақтың азаматына қарлығаштай қанатымен су тасыған неткен жан! Мұндай ардақтың еңбегін, тілегін немен ақтайды? Өзі сұлу, өзі ақылды, бұдан артық Тоқашқа жар керек пе? Ха-ха. Тоқаш кейде лағып кетеді. Бикенмен екеуінің арасында қазылған көр бар, көрінер көзге соған түсуге бола ма?..

Шешесі қипақтап, тағы қасына барды. «Ашулы ма, жоқ па?» дегендей жүзіне үніледі.

— Қарның ашты ғой, аukat ішпейсің бе, тегі?

— Апа, тағы бір сөз айтқың келіп тұрған сияқты. Емеу-рінің солай — құлағым сізде! — Тоқаш жымнып, Ақбалтырды құшақтады. Шешесі жас күніндегідей иіскелеп, бауырына қысып, бетінен сүйді.

— Абақтысы құрғыр, мінезінді қатайтып жіберген бе,

көнбейсің айтқанға?..— Ақбалтыр өзінше қулық жасады — бала мінезін иітіп ап, өз ырқына көндірмек. — Әлгі Бикен мына бір хат тастап кетті. Зер сала оқысайшы!..

Ақбалтыр қалтасынан үш бұрышты қағазды алып, Тоқашқа ұсынды.

Шырмауық алды-артын орап, шырман бара жатыр. Тоқаш керенау қозғалыспен хатты ашты:

«Тоқаш ағай! Қадамыңыз қайырлы болсын. Мен сізді шын жүрегіммен қуанып, қарсы алам... Сол үшін бүгін біздің үйге келіп, қонақ болыңыз. Әкем де шақырады. Бұл сізге жасаған тойымыз деп ұғыңыз!

Бикен».

Жоқ, Тоқашты жұрт көзінде ажуа қыла алмайды. Тапқан екен ақымақты. Қағазды уқалап-уқалап лақтырып жіберді.

Ақбалтыр түс бермеді:

— Қарағым, бір қате сөз жазып па?

— Мен оның үйінде қонақ боп, Зәкірмен, Ыбрайыммен бір дастарқаннан дәм татпаймын! — Тоқаш ерсілі-қарсылы жүре берді.

Бикен қытықты жерін басты. Ата жауының қулығы — оңай қолға түсірмек. Бикеннің қолымен мойнына арқан тастап нөкталап алмақ! Іші қатқан дұшпандық, көзге жылпылдап: «Әй, сені ме!» деп отырған қонақтың мәні шамалы.

— Зәкірді шақырмайтын болар, Бикен солай деген-ді.

— Бармайым!

— Бар, шырағым, шақырғанға бармаған, шақыруға зар болар деген аталарын. Тек сырынды берме. Өзіңді мықты, зор ұста!

Тоқаштың бұл сөзден кейін тауалы қайтып қалды. «Шынында неге қашады? Ат құйрығын кесетін заман әлі ерте. Іштен шалу керек емес пе?» — деді бір ой жүрек түбінен.

Бұ да мақұл!..

2

Тоқаш қонаққа Құрышпайды ерте жүрді. Шешесі «бар» деп жұмсаса да, артынан қипақтап, дәл кетерде киініп жатқан Тоқашқа: «Мен бара алмаспын, басым көтертпей ауырып барады, Құрышпайды ерте кет. Ордалы жы-

лан ғой, жалғыз барма, шырағым!» — деді. Тоқаш шешесінің қам жеген сөзіне түсінді.

Құрышпайдың үйіне барса — Халима базарға кеткен, Құрышпай қайын ағасымен қарт соғып отыр. Кішірек дөңгелек столдың үсті толы бақыр тиын, түрлі бұйым. Махмуттың әшейінде тікелей тұратын қиық мұрты салбырап кеткен, кең танауы қусырылған, ашудан демігеді. Құрышпай ерегіске тоя ма, лезде қайын ағасын тыр жалаңаш қалдырған: үйін, алма ағашын, жалғыз атын — тегіс ұтқан. Сибирьде жер ауып жүргенде, талай атақты алаяқ куларды қарттан ұтып, пенде қылғанын Тоқаш Құрышпайдың өз аузынан естіген. «Қарт жасамаймын, құдайдың әмірі, ынғай ұтыс шығады» дейтін. Міне, ойда жоқ жерде сол сөзінің үстінен түсті.

Құрышпай езу тартып жымиып қана отыр. Аузын ку шөппен сұрткендей, шімірікпейді.

— Өзіне тарт! — деді Махмут Тоқашқа төрден орын берген соң.

Екі көзі Құрышпайда, тышқан аулаған мысықтай — бар ынта-жігерімен, телміре қадалып қалыпты.

Қарт тартқанда Құрышпайдың қолы қолына жұқпайды, көз ілеспейді. Алдында жатқан қартқа екінші қарт алып қосты да, сығалап көз тастады. Жаба қойды. Күлімсіреп қайын ағасына:

— Саған нешеу керек?

Махмут қалшылдап, қартына тағы бір қарап:

— Он тоғыздан ассаң сенікі!

— Ендеше менікі жиырма! — Құрышпай қартты қайын ағасының алдына тастай берді. Махмут жерге түкірді де, орнынан тұрып кетті.

— Ал, Тоғашжан, тар жерде жолдас болған қазақтың азаматы едің, куә бол: мынау үй, алма ағашы, шабдар ат осы сағаттан бастап менікі. Солай ғой, Маха, ә? — деп ол шімірікпестен Махмуттың бетіне үңілді.

Салы суға кеткен Махмут басын изеді де, шығып жүре берді. Тоқаш балаша сақылдап екі нығын селкілдете күлді. Ол Құрышпайдың мінезіне қанық. Қалжыңбас, Махмуттың сарандығын сезді ме, әйтеуір қытықтаған тәрізді.

— Қайын ағанды өкпелетем деп Халиманың қаһарына тап болма! Байқа, ұйғыр қызы шақар келетін. — Тоқаш сөзіне күлкі араластырды.

— Сен қалжыңды білмейтін қазақ ең. Ұнады-ау тегі?

— Сенен жұққаны да!..— Тоқаш арнап келген мәнісін айтты. Думаннан бас тартатын Құрышпай бар ма, сөзге келместен домбырасын қолтығына қысып ала жүрді. Олар келсе Кәрденнің қонақ үйі толған қаланың қаратаяқтары. Мес Кәрденнің өзін санамағанда, бөтен төрт кісі отыр: біреуі қоңқаш мұрын сіріңке қара Ғабдулла Қакенов — Пішпектің тілмәші, Ақбалтырдың айтуына қарағанда, Бикенді соған бермек; оның оң жағында ірк-ірк етіп, майдан шайлаған Сүгірбай, бұл — Шамалғанның болысы... Төрде тапал Ыбрайым — Кәрденнің ортаңшы күйеуі, Тоқаштың ежелгі қасы... Тағы бір ақ сарм жас жігіт отыр, жаңылмаса — татар саудагері Бурнашевтың баласы.

Бастығы Кәрденнің өзі боп, бәрі де орындарынан тұрып қарсы алды. Кәрден Тоқаштың бетінен сүйді. Жайнақов сып етіп, Қакеновтың қолтық астынан өтіп кетіп, «ой, баурымдап» құшағын жайды. Тоқаш кейін шегініп жиіркене қарады. Дабыр сап басылды. Құлаққа ұрған танадай. Ыбрайым мұндай қылықты күтпеген сияқты, ыржиған беті аңтарылып тұрып қалды.

— Ағайын арасына өкпе жарасқан, Тоқашжанның назын көтеріп алдық! — деп Сүгірбай қарқылдап күліп, шайып-жуа бастады. Тоқаш со қалпында бәріне қол беріп, жағалай амандасып шықты. Тек Жайнақов қана сұрланып, қалтарыста қалды. — Осы кезде қатарғы бөлмеден Бикен де кірді.

— Сапарың оң болсын, қарағым, біраз бейнет көрдің, — деді Кәрден қасына кеп отырған Тоқашқа.

— Я, несін айтасыз, ақсақал, мына Ыбрайым мырзаның дұғасы арқасында тамұқтың дәл аузынан қайттым.

Сүгірбай тағы да күлкісімен шайып-жуды.

— Ыбыкенді біз ғалым деп жүрсек, молда ма еді? — Бұртнып отырған Ыбрайымға көзін қысқан тәрізді болды. Ыбрайым жыпылықтап, қозғалып, еріксіз жымыды.

— Тоқаш төренің тілі ащы болатын, бәріне де сеніп қап жүрмендер: менің дұғам тиетін мекеге барғаным жоқ. Хе-хе. — Ыбрайым үйдің ішін көзімен тегіс шолды — дем беруші іздегендей.

Ыбрайымның үзеңгілесе, топ арасына түспек ниетін Тоқаш енді сезді. «Арсыз!» деді іштей Тоқаш. Бет-аузы қисаймай, моп-момақан бола қалуын!

— Сіз мекеге бармасаңыз да, мырза, кешегі ақ патша-

ның шарапаты тиген дұғалы құлының бірі едіңіз... Әлде жұрт білмейді деп ұғасыз ба?

Жұрт жым-жырт. Қарқылдап отырған Сүгірбайдың өзі де су сенкендей басыла қалды. Сөз әзілден кекесінге айналды. Қарден қызына сыр тастай қарады. Зерек қыз түсінді де, қонақтарды ас үйге тамаққа шақырды.

Қарденнің ас үйі кең, биік, жоғары төбеде ілулі тұрған алтындатқан люстрадан ақторғын жарық, үйдің төрт бұрышына бірдей теп-тегіс түскен. Есіктен төрге дейін төселген кілем. Ұзын столдың үсті толған түрлі тамақтар: буы шыққан манти, туралған суық қазы, қарта. Татардың бәліші, ақ, қызыл шарап, қызыл алма — әрқайсысы мені бұрын же дегендей.

Бикен алғашқы қарсы алғанда үстінде қос етек көк жібек көйлегі бар еді, қазір өзбекше тігілген шәйі көйлектің етегінен қызыл шалбардың балағы көрінеді. Басында оқалы тақия, ұзын, ұсақ бұрымдары қаз-қатар тізіліп, тізесін соғады.

Әкесінен тізгінін алып кеткен ерке қыз, елдегі қазақ қыздарындай қымсынып, іркілмейді, — өзін-өзі еркін ұстайды. Сәлімгерейге шарап құйғызды да, өзі Тоқашқа, Жайнақовқа, Какеновқа тамақ салды.

— Тоқаш аға, сізге арналған той... — Маржандай аппақ тістерін ақсита күлді. Ұзын ақ саусақтарын майыстырып, Ыбрайымның алдына қазы, қартаны жақындатты.

— Жезде, сіз қартаны жақсы көруші едіңіз...

Ыбрайым қырғи көзбен қыздың толық кеудесін барлады да, дәм татқандай тамсанды... Одан өтіп, Какеновтың қасына барды. Баяу, самал дауыспен:

— Сіз де ұнатқан тамақтан салып алыңыз!

— Өз қолыңызбен!

— Сізге не ұнайтынын білмеймін ғой...

Тоқаштың сол жағында бір кісіден төмен Құрышпай отыр, қасындағы ақ сары жігіт, шарапты құйып болған. Көзімен ол Бикенді аңдып, қыз қимылын қалт қылмай отыр. Құрышпай тегін отырсын ба, шынтағымен оны бүйірден түртіп қалды.

— Аузыңды жап!

Ақ сары қызарандап, сескенгендей Құрышпайдың қасынан әрі сырғыды.

Қарден мен Сүгірбай қабақтарымен Тоқашты нұсқап қойып, сыбырласады — сөз ғып отырған тәрізді. Бикен әкесіне «сөйле!» дегендей тағы да ым жасады.

Кәрден саусағымен сақалын сипап алып:

— Ағайындар! — деді, басын шалқайтып: — заман болса аумалы-төкпелі. Бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, ел болайық. Кеше ғана жауласып та, пышақтасып та бақтық. Не таптық? Енді бірлік, татулық керек. Сол үшін бүгін Тоқаш төрені шақырып, бас қосып отырмыз. Арадағы өкпені, кіркілжіңді тастайық! Өсек-аяңға ермейік!..

Тоқаш тап мынадай сөзді күтпеген-ді. Кінәні Ыбрайымға артып аяғына жығады десе... Тоқашты іліп-қағытады ғой. Ақкөңіл Тоқаш жаудың шалыс ізін аңғармапты. Әйтпесе, кешегі менсінбей, сырттан кекетіп, кез келгенде солғын ғана бас изейтін Ыбрайым мырза, неғын бүгін Тоқаш алдында бас иіп қалды десе? Бәсе...

Бұл көзді бояу, арбау. Тоқаш сөзін сөйлейтін халық та бар екенін сезген соң, мына «аумалы-төкпелі» заманда баурына тартпақ... қу!

Бәрі Кәрден сөзін қоштап, шулап қоя берді. Бірақ, Тоқаш шарабын ішпеді. Қолын көтеріп, шуды басты:

— Туыстар! Кәрден ақсақал: «бірлік, татулық» дейді. Зәкір мен Ыбрайым тұрғанда, жұрт бірігіп, ел болмайды! — біреу қозғалып, енді біреуі даусын кенеп, қысылып қалды.

Тоқаш аз кідіріп, отырғандарды көзімен бір шолып ап сөзін жалғады:

— Осы тосты, осы үйдің көркі, айы мен күні — Бикен үшін көтерейік, жігіттер!

— Тапты Тоқаш! Тапты! — Құрышпай дем берді.

— Тоқаш аға, сіздің маған деген көңіліңіз адал екеніне көзім енді жетті. Рақмет! — Бикен Тоқашпен қағыстырды да, отырғандарға қарады. — Кәне, мен үшін кім ішпейді?

Бәрі де көңілсіз, селсоқ ішті. Қайтып жұрт тост көтермеді. Әрқайсысы өзара шүйіркелесіп, көршілерімен ғана кеңесіп кешті өткізді. Тоқаш қасына Бикенді отырғызып, қызу әңгімеге кірді. Тоқаш арақ ішпейді, тек тойда, бас қосқанда бір-ақ рюмке ішіп қоятын. Бикен қанша жалынса да бір рюмкадан артық аузына алмады. Жайнақов пен Какенов бірін-бірі кезек мақтасады, өзара мәз. Кәрден мен Сүгірбай алдарындағы қазы, қартаны жайпап, мантиға қол салды. Құрышпай қасындағы Сәлімгерейге баса құйып, ләйлітіп алды. Оның көзі кілбиіп Бикенді қасына шақыра берді... Қыз да қызара бөртіп

гүл-гүл жайнайды. Көкшіл көзі мөлдіреп, жұқа ерні балбырап, Тоқаштың жанын қытықтайды. Екеуі осы кеш жүрек сырын ұғысқандай, анда-санда біріне-бірі құмарта көз тастайды. Мұны Ыбрайым да, Ғабдулла да, Сәлімгерей де сезген тәрізді, жақтырмай отыр. Тамақ артынан бәрі де қайтадан қонақ үйге барды. Бикен өз бөлмесінің есігін ашып қойып рояль тартты, Тоқаш қасына келді. — Билеңізші!.. Сіздің биіңізді сағындық! — деді Бикен саусақтарын клавишадан алмай, бетін бұрып Тоқашқа. — Абақтыда сіңірім қатып кетсе керек, аяғым илікпейді. Бұлардың мәз-мейрам боп, әзілдесіп тұрғанын сезген Құрышпай, есікті жапты да, қонақ үйде жерге отыра қап, домбырасын бебеу қақтырды. Домбыраны бірде күлдіріп, бірде жылатып, безілдетіп алды да, шарықтап әнге басты. Ән ырғағымен бірге теңселіп отырып-отырып, жортақтап кетті.

Ду күлкі. Әсіресе мәз болған Бурнашев. Қакенов пен Ыбрайым терезе алдында шылым тартып, күбірлесіп тұр еді. Рояльдың үні басылар-басылмас, есікті шалқасынан ашып, кіріп барды. Еденде домбыра тартып отырған Құрышпайдың да көзі шалды: қыз Тоқаштың мойнына асылған... Біріне-бірі телміріп, көзбен сүйісіп тұр екен. Татарша шүлдірлеп, еліріп тұрған Сәлімгерей де күлкісін кенет жиды. Өндіршектеп, бұ да барды. Құрышпай бір жанжалдың туғанын енді түсінді. Домбырасын нығына арта салып, бұ да есіктен төнді. Тоқаш саспады, қыз білегін мойнынан ақырын сырғытып тастап, Ғабдуллаға бұрылды. Бетіне бетін тақап:

— Жап, есікті! — деді ызғарлы.

— Шық үйден! — Қакенов тісін шықырлатып, қыр-қыр етті.

— Үй менікі, Қакенов мырза, байқап сөйлеңіз! — деп, Бикен жанжалды әкесіне білдірмейін деді ме, есікті жапты.

Қыз көзінің отты ұшқыны бетін қайтарды ма, Қакеновтың жүні жығылып, үн-түн жоқ шықты да кетті.

— Мен қайтайын, Бикеш!..— Тоқаш қыздың қолын қысып қайтуға ыңғайланды.

— Келесіз бе, біздің үйге?..

Тоқаш басын изеді.

Досының үйіне Александр Березовский кешірек келді. Қас қарайған мезгіл. Домаланған жүндес ақ ит шабаланып, қарсы жүгірді.

— Дик! — Березовский қалтасынан бір үзім нанды көрсетті. Ит таныды ма, жоқ, нан исіне алданды ма, құйрығын бұландатып, қаңсылап, қолына ұмтылды.

Есікте құлып тұр. Ешкім жоқ. Березовский үйді айналып, бақшаның ішіндегі күркеге барып отырды. Көктем кеші — жылы да тымық... Жерден бу шығып, бақша ішін көк мұнарға бөлеген.

Жаз да келді — бостандықты да ала келді. 1917 жылдың көктемін Березовский бақытты көктем деп санайды. Кеудесі кеңіп, қиялы алысқа, бәлікке мезгейді...

Бірақ, осы бостандыққа кім ие? Петроградта, Россияда үкімет кімнің қолына көшті?.. Жетісу сияқты шет өлкені кім билемек?

Березовскийдің ұйқысын шайдай ашқан осы бір екі сұрақ. Осыған кім жауап береді? Тек оңаша қалса болды — құлақ тұсынан зыңылдап мазасын алады...

Жетісудың соғыс губернаторы, казак-орыстың наказной атаманы Фольбаумның қорыққаны сонша — жүрек қабы жарылып өлген. Кеше жерлесе керек-ті...

Енді үкімет тізгіні кімде болмақ? Кеше Петроградтан телеграмма келді деген хабар тарап еді... Әлде Петр соны білуге кетті ме? Қала толған жаңа өмірді көксеген азаматтар. Алаң, клуб, мешіт — құмырсқаның ұясындай құж-құж қайнайды. Тап кеше көзге ешкім түспейтін еді, қайдан жаңашыл бола қалды? Жер астынан шықты ма?..

Күн сайын губернатордың үйінде, қазіргі «Бостандық сарайында» айтыс, жанжал. Көкезу шешендер өндірішпектеп, басқаға жол бермейді. «Уақытша үкімет, Уақытша үкімет!» деп қол шапалақтап, тамағы қарлыққанша айғайлайды... Жоқ, бұлай қол қусырып отыра берсе — тізгінді тартып әкететін түрі бар...

Аяғын сүйрете басып, таяғын тықылдатып біреу келеді: әне, шықыр-шықыр етіп дәу қара құлыпты аша бастады.

Александр Петрович есікке қайта оралса, айтқанындай Петр. Соңғы кезде өкшесін қажатып алып, аяғын сылтып басады.

— Мені көп тосып қалдың ба?.. Бері жүр, жаңалық

бар! — деді, үйге Березовскийден бұрын кіріп.

Шам жақты.

— Жаңа ғана «Бостандық сарайынан» шықтым... Эсерлер есіре сөйлеп, жұмақты орнатып жатыр. Қалай да халықты алдау!.. Сен бүгін неге жоғалып кеттің? Көз жұмбай кеме көшпейді. Сенің ақылың керек. Тапқыр едің, айтшы: күшіміз жете ме? — Еремін бір көзін қысып, басын сәл қисайтыңқырай жауап күтеді. Березовский досының сырын біледі: «көп өлшеп, бір-ақ пішу керек», деген қағидаға ие адам. Ойының салмағын таразыға сап өлшеп тұр.

— Дұрыс жолға бастай білсек, қолқанат болатындар табылады.

— Олар кім?

— Телеграфтағы достар. Баспаханадағы топтар. Қала берді қазақ, ұйғыр арасындағы тілектестер.

— Бокинді көрмедің бе?

— Жоқ. Сол осы жоғалып кетті-ау!

— Еліне кетпесе?.. Оны көзден таса қылмау керек. Қазақтар арасында Бокин үлкен бедел... Ол өзі Питерде большевиктермен байланысып, ана жылы маған сәлем де әкелген. Питердің қарт жұмысшысы — Столяров маған жазған хатында: «ұғымтал, зирек қазақ» деп көп үміт күткен-ді. Кешегі дауыл күндеріндегі ерлігіне қарағанда, шынтақ тіреуге жарайтын адам ба деп қалдым. Сотта қандай сөйледі, ұстараның жүзіндегі тіліп түскен жоқ па?.. Шешен екен...

Александр Петрович Еремінді мақұлдаған пішінмен басын изеді.

— Ұстараның жүзіндегі жігіт, тежеп отырмаса, арандап калуы да оңай!.. Оған большевиктер тобы іс жүктеп, сынап қарау керек.— Березовский трубкасын суырып ап, тағы да сарғайған бармағымен темекі тығындады.

— Кеше мен Ташкенттен келген ана бір жолдаспен кездестім. Аты кім еді...

— Ә, әлгі телеграфта істейтін Емелев Лука Потаповичті айтасың ба?

— Я-я. Сол маған көп ой тастады.— Еремін шертиген тапал сары самаурынға от сап, мойнын кигізді де, бір жақ ұшын пеш бүйіріндегі тесікке тықты. Сөзін қайта жалғады.

— Соңғы күндер Емелев телеграф арқылы түрлі дерек, хабар алып жатқан көрінеді. Питерде, Ташкентте халық

екі ұдай дейді: бірі Уақытша үкіметті қолдайды да, екінші жағы большевиктер тобы құрған Совдепті жақтайтын тәрізді. Күреске ашық түскен. Әрине, Жетісуды орталық қалалармен салыстыруға болмайды. Бізде жұмысшылар аз. Өйтсе де, большевиктер тобының басын қоссақ, қазір халық толқып тұрған сынап, кім бұрын икемделіп, қолын созса, соған еріп жүре береді...

— Менің жаңағы «Күшіміз бар ма? Жете ме?» деуім де сол Емелев әңгімесінің ұшқыны.— Петр Алексеевич Березовскийге ой түйінін тастады.

— Ендеше большевиктер орталығы да сол телеграфта болсын. Хабар алып, байланысуға да жеңіл! — деп Александр Петр ұсынған пиялаға қолын созды.

Петр бірінші рет көргендей, досына сынап қарады. Петр өзі Александрдан гөрі шапшаң, ширақ, жасы үлкен болса да өңі де жас. Сибирьде көрген қорлық, азап өміріне оның дақ қалдырған сияқты.

Қан сонарда із кескен аңшыдай Еремін сол кештен бастап қалада әрлі-берлі із кесті. Талай ғажап адамдар тапты: тілектестер де, қаны бір туыс та, «бұ кім?» деп осықыра үріккен жанға да кездесті. Көбімен тіл тауып, сыр шертісті. Жалғыз жауынгер соғыста ер бола алмайды. Шынтақ тірейтін, қызып кетсе — ат ауыздығына жармасытын дос та табылды. Жалғыз-ақ бұл өмірден аулақ қыруар жатқан дүние: жергілікті халық: казак, қырғыз, ұйғыр ма деп күдікті боп еді. Бірақ, бұл ойының қате екендігін Еремін тап ертеңінде-ақ ұғынды.

4

«Бостандық сарайы» араның ұясындай, быж-быж қайнаған адам, гуілдеген дауыс, көкпеңбек түтін. Бұл дәлзде келе жатқан Березовскийдің көзіне ілінген сыртқы сипат. Есік ашық екен, иін тіресіп тұрған халықтан өте алмай, ол босағада тұрып қалды. Стол басында үш кісі отыр: көзілдірік киген, шоқша сақалды кексе еркек, шинельді солдат, қазан бөрікті шаруа...

Залда отырғандардың ішінде: базарда жүретін алаяқ кулар, темекі фабрикасында істейтін жұмысшылар, көк терезелі, қызыл шатырлы үйде тұратын тоғышарлар да көзге ілінеді. Ауыздары күлкіден жиылмайды, қолдары шапалақтан тыйылмайды, бірі ысқырады, бірі боқтайды.

Темекі тартып, шемішке шаққандар да жоқ емес. Азан-казан.

Мінбеден бір шешен түсіп, екінші шешен мінбеге мініп, тілі мен жағына сүйенеді. Шын жүрегі ме, жоқ жұрт әуеніне ере ме, әйтеуір еркін, өздері би, өздері кожа.

Березовский бұлардың ішінен таныс адам іздеді. Терезе алдында Еремин, бұйра шашты Емелев, тағы да бірнеше ниеттес серіктер бір топ боп бөлек тұр. Ереминнің қабағы шытыңқы, езуінде де кекесін.

Жүгіріп мінбеге тапал қазақ шықты: кигені жырық күй-рық, кара сюртук, қарында таяк, көзінде пенсне.

— Жайнақов! — деді тұрғандар, біріне-бірі сыбырлап.

— Азаматтар! — деп Жайнақов бір тынды да, асықпай қалтасынан ақ торғын орамалын алып, көзілдірігін сүртті. Даусы бойына сай шіңкілдек екен.

— Уақытша үкімет ғасыр бойы аңсап, құдайдан тілеп жүрген үкіметіміз! — Орысша таза сөйлейді. Тілі жатық. — Мен қазақ-қырғыз халқының атынан Уақытша үкіметті құттықтап, дауыс қосам. Жан-тәніміз бір!

— Былшыл! Жоғал! Түс мінбеден!

— Сенікі дұрыс! Сөйлей бер!

— Гәпрің ортақ!

— Ибташ Ибраһим!

— Пошел к черту!

Ду күлкі. Сөз қақпақыл сықылды бірінен соң бірі қағып алып, жерге түсірмейді.

Осы кезде қиылған кара мұртты, ақ құба, сымбатты жігіт, секіре басып мінбеге көтерілді. Сөзін аяқтамаған Жайнақов әлгінің айбынынан абыржып, мінбеден ойықсып шегініп кетті.

— Бокин! Тоқаш Бокин! — деген сыбыр, орын жетпей түрегеп тұрғандардың сапын қуалап, Березовскийге де жетті. Байқаса — сол екен. Шын сол! Қайда жүр көрінбей?

— Жолдастар! — даусы ашық, саңқылдап, үйді басына көтерді. — Мына шешенсіп, аузын қу шөппен сүртіп тұрғанның кім екенін білесіңдер ме?

— Білеміз!

— Қойсаңшы жік туғызбай! — деді алдыңғы қатарда отырған Какенов.

— Бас, Тоқаш! — Жарысқан қосалқы сөздер, бір топ үйректей, ду ете түсіп тағы көтерілді.

Бокин аспай-саспай оң қолын көтеріп, ойын жалғады.

— Мұны білмейсіздер! Бұл сатынды, кешегі генерал Фольбаумның атарман-шабарманы.

Жайнаков өзгені күтсе де, Тоқаштан тап осыны күтпеген болуы керек. Не мінбеден түсіп кетерін, не жарыса сөйлерін білмей дағдарып, стол маңында отырғандарға жалтақтап қайта-қайта қарай береді. Олар не десін? Кеңшілік заман. Бостандық — қағытып сөйлеуге рұқсат, тек тұмсықтан ұрмаса жарады.

— Жайнаков мырзаға ешбір қазақ сенбейді. Ат кекіміндей қазақ-қырғыз комитеті — бүкіл қазақ халқы емес. Біздің халық Уақытша үкіметтің саясатын қолдамайды. Бостандық әлі жоқ. (Түс мінбеден! Батыр тізені!) — Тоқаш бұрынғыдан да қаттырақ айғайлады. — Егер әділ болсаңдар, Жайнаков, атаман Малышевтар бостандық үйінің маңына жуытатын адамдар ма? Кешегі полицияның тыңшысы Зәкір Исабаев қазақтың талай сабаз ерлерін жазықсыз аттырғанын кім білмейді. Олай болса бұларды ұстап жабу керек!

— Жоғалсын Исабаевтар!

— Айда Бокин, жігіт екен!

— Кезек келді, аянба!

— Түс мінбеден!

— Сені ешкім шақырған жоқ.

Терезе алдындағы топ ду қол шапалақтады. Босағадан жылжып, сол топқа жақын келген Березовский де алақанын соқты. Бокин мінбеден түсіп бара жатып, бұл топқа басын шұлғып, күлімсіреп, ризалығын білдірді. Емелев Бокинге қолын бірінші ұсынды.

— Сөзіңізге ризамын!.. Дос болайық!

5

Сол түні бірнеше адам Ереминнің үйінде бас қосты. Жұқа өнді, бала мінсзді көрші әйелі бұларды аяғынан тік тұрып күтті. Тіптен жүрісі де сезілмейді. Петрдың кең, бос бөлмелерінде құс тәрізді ұшып, қонады да жүреді. Еремин алмадан ашытқан шарап құйып, қонақтарын әуелі қыздырып алды. Ереминнің қолы ашық, сері адам. Қонақ десе ақырғы көйлегін сатып, сый көрсетуге бар. Тоқаш Ереминнің бұл мінсзін бұрыннан білетін еді. Шарапты тамсанып, сүйсіне ішкен, әсіресе, бұйра шаш Емелев. Тоқаш ернін тигізді де столға қайта қойды. Еремин бір-екі рюмке көтерген соң қызу әңгіменің шақнағын шақты.

— Сөйле, Александр!.. Күш жетеді, дедің ғой, кәне, сол күшін?

— Кім айтады? Күш деген білектің саны емес, жүректің соғысы... От жағып қыздыра білу керек сол жүректі!.. Мына Бокиннен сұрашы, ана жылы білек саны мұны мұратына жеткізді ме екен? — деді Березовский трубкасына темекі салып жатып. Темекісі тұтанбай, қайта-қайта сіреңке тартып, өзімен өзі әлек. Сөз арасы сәл кідірген кезде Токаш:

— Александр Петрович, сонда қазақтар босқа тыртыңдады демекшісіз бе? — деді.

— Қалай ұқсаң, солай ұқ: мұратқа жеткізе алмадық. Неге?

— Мен де сол негені сізден сұрамақпын, Березовский!

— Жүректі от жағып қыздыра алмадың...

Бокин атып тұрды.

— Қолыңыздан келсе, неге қарап қалдыңыз?.. Сізге де, мына Еремінге де талай хабар жібердік, ақыл да сұрадық. Неге аянып қалдыңыздар?.. Енді бүгін пайғамбар бола қалыпсыз!

Березовский таңданған пішінмен Бокинге қарады, ашуына түсінген тәрізді, — жымыды.

— Жарайды, сенікі дұрыс бола-ақ қойсын, Бокин. Кәне, халық жүрегін немен тұтаттың, сондағы отың қайсы?

— Мен емтихан беруге келгенім жоқ. Олай болса, сол отыңызды менсіз-ақ өзіңіз жағарсыз!.. Мен кетейін!

Еремін ұшып тұрып ұстай алды.

— Батыр-батыр!.. Сен де мұндай ма едің?

— Қандай?

— Жардан секіретін барыстай... — Бәрі ду күлді. Бокин өзі де күлімдеп қайта отырды.

Березовский трубкасын құмарта тартып, тағы да үзілген сөз желісін жалғады.

— Халық жүрегін тұтататын от — Маркстың ғылымы. Оқыған шығарсың. Сен халықты соңыңнан ерттің, бірақ, нысанаң анау деп, қолыңмен дәл көрсете алмадың. Қаттең осында!..

Еремін сөзді әрі ушықтырғысы келмеді, Березовский трубкасымен айналысқан кезде киіп кетіп, шайып-жуды:

— Сол көтеріліс отын Бокин жолдас қайта тұтатса дейім... Асылында қазақ халқы большевиктерге ерсе — біз де мықтымыз. Онай жеңеміз! Сіз, сол халықты тағы атқа мінгізіп, соңыңыздан ерте аласыз ба? — Еремін сөзі То-

қашты ойға қалдырды. Бұл туралы бұрын ойламаған еді. Қолында қаруы бар орыс солдаттары сапқа қатар тұрып, қазақтың жауы — Малышев, Жайнақовтарға қарсы найзасын бірге кезенсе, несі бар. Көнеді. Бірақ, Тоқаш тұтқыннан босанғалы, әлі елге барған жоқ. Кешегі үзенгілес серіктерінен кім қалды? Білмейді. Не демек? Шынын айтты.

— Сенің қатең осы! — Еремін Тоқашқа бұ жолы қатты айтты:— Кеше олар сенің артыңнан ерді, сенді, ал сен кімі бар, кімі жоқ, керек қылмайсың. Бұл қалай?.. Жалғыз адам майданда жауынгер емес.

Тоқаш балаша қызарды. Абақтыдан шығысымен соларды іздеуі керек еді. Енді дау айтуға болмас. Батырды туған жердің топырағы да сүйеді, демей ме. Сол дұрыста болар.

— Еліңе барып күш жинағаның жөн! — деді Петр Алексеевич Тоқашқа, сонсоң бар денесімен Березовскийге бұрылды:

— Газет шығарам дейсің бе? Қосылам... Есіңде болсын: жаңағы өзің айтқан отты сол газет жағады!

Бұдан кейін Тоқаш жөнді тыңдамады, өз ойының желісін ширатты. Ұзақ отырды: тыңнан шиыр іздеді. Еремін артынан Емелев сөз тұғырына қонды... Әрқайсысы өз ойын сын тезіне салып, қиыстырып бақты.

Тоқаш ол түні пәтеріне кеш қайтты. Қала шырт үйқыда. Анда-санда әр үйдің ауласында шақырған тауық. Сонау көк белдеуде бозарған ақ таңдақ таң сәрісі еді.

Еремін ақылды азамат екен. Тоқаштың жанды жерінен ұстады-ау. Тоқаш қазір жүгенін сыпырып ап, жаясына бір сап қоя берген құнан сияқты, құйрығын тігіп ап, артқы аяғын көтере сілтеп, үйіріне қарай шауып барады. Абақтыдан шығысымен елді де, кешегі серіктерін де — бәрін ұмытқан. Кәрден үйіне қонаққа барып, Жайнақовпен дәмдес те болды-ау! Қыз шақырса — қайтсін? Құрысын, қызы да, қонағы да! Тоқаш ертең елге барады...

6

Тоқаш, айтқанындай, ертеңіне елге жүре алмады. Жолын тағы да қыз кесті.

Шаңқай түс. Шешесі терезені бүркеп, қара көлеңкелеп қойған екен, ұйқыға маужырап жата берген. Құрышпай

жүресінен отырған: көрпесін жұлып ап, сылқ-сылқ күледі; қысық көзі сығырайып, жұмылып кеткен.

— Не болды саған, Тоқаш, ес-тұсыңды білмей?

Тоқаш ішкі көйлегін шешіп, кеудесін жалаңаштап, ұйқтайтын әдеті еді. Құрышпай торсиган бұлшық еттеріне карап, таңқалды:

— Мүшең арша-арша, тіпті абақтыға түсті дейтін емес. Сен өзің балуансың ба осы? — Құрышпай суық қолымен Тоқаштың сом денесін басып көріп еді, саусағы батпады, ашыған нан сияқты, қайта көтеріледі.

— Кәне, күресесің бе? — Тоқаштың жастығы ұстады. Ондайдан бас тартатын Құрыш па. Тоқаш әдейі ерегістірді. Құрышпай іс-міс жоқ, жуан аяғын тырбитып, түрегелді:

— Кәне?

Екеуі алыса кетті. Құрышпай ескі тәсілмен жанбасқа сала бергенде, Тоқаш шиыршық атып, құшағына түспеді, қайта оның басын қолтығының астына түсіріп ап, тұқыр-та төмен иді.

Құрышпай жан ұшырып, іштен қапсыра алып, бауырына тартты. Тоқаш тал шыбықтай иілді.

Осының үстіне базардан шешесі келді. Төбелесіп жатырма деп ұққан Ақбалтыр шошынып:

— Паруар деген, бұл не сұмдық! — деп айғай салды. Сенектен Эрмиштің жұбайы да сығалады.

Құрышпай бұрын босатып:

— Қоя бер енді! — деді басын оның қолтығынан шығара алмай.

— Тоқашжан, босат! Бұл шының ба, ойының ба, атам тегі?

Тоқаш шешесінен ұялып, тысқа шығып кетті. Құрышпай да ере жөнелді.

— Бүгін елге жүреміз, Құрыш, дайындал! — Тоқаш аулада, әдетінше, денесін шынықтырып түрлі қимылдар жасады.

— Жоқ, бүгін бармаймыз.

— Неге?

— Бүгін сен біздің үйде қонақта боласың. Халима: «қарарға бетім жоқ, алыс сапардан қайтқалы дәм татпады» деп безек қағып жатыр.

— О, Халимаш айтса, заң!.. Түн қата жүрсек қалай болар еді?

— Сонша неге асықтың?

— Екеуміз қонақтап жүргенде, Жайнақовтар үкіметті қолына алып қойыпты... Енді басымызды алуға жақын қапты, шырақ!

— Кеше мен сені іздеп, бостандық үйіне бардым... Сен қайда едің?

— Я-я, айта бер?

— Барсам лық толы халық. Жайнақов та, Зәкір де, Какенов та сонда. Сыбап сені боқтап жатыр екен... Мен де карап тұрмадым: бір-екеуімен байланысып, жанжал шығардым. Өтепов бастаған бір топ жұмысшылар мені қолдады...

— Қандай ниетпен жиналған, білмедің бе?

— Әскер құрмақ па... немене...

Тоқаш елегізіп, күдіктене қайта сұрады:

— Әскер?

— Я, сондай бірдемені құлағым шалды. Бірақ, іске асқан тілек жоқ. Жиынды тарқатып жібердік...

...Ақбалтырды алып, Тоқаш Құрышпайдың үйіне қонаққа барды. Досының көңілін қимады. Жолдан қалғанына Тоқаш өзі де өкінеді. Бірақ, арғы жүрек түбінен тағы бір ақылшы ақырын сыбырлап: «Бір күннің әрісі не, берісі не?» деп жұбатқан тәрізді. Кейде ол үн шешесінің даусына айналып, құлағына да келеді. Осы Құрышпай үйіне барарда шешесі екеуі азынаулақ қақтығысып қалды. Тоқаш: «Бір сәриден бармай-ақ, елге аттанып кетсек, қайтер еді» деп ой тастаған. Оған Ақбалтыр қынжылып: «Жарты жылдан аса абақтыда отырдың. Енді алты күн менің қасымда боп, тынықпайсың ба? Түрің мынау сүлік сорғандай құп-қу» деп жылап та алған.

Тоқаш міне Құрышпайдың табалдырығын аттай беріп, өзіне-өзі уәде берді: кешті жақсы мәслихат, ойын-күлкімен өткізіп, есте қалдырған жөн. Бұ да бір табылмайтын қанибет. Кеше ғана абақтыда осындай ойын-сауыққа да тарыққан жоқ па?

Құрышпай таза пейіл, жайдары мінезімен құшағын жайды. Домбыра ұстап, босағада елеуреп тұр екен, бір ауыз өлеңмен қарсы алды.

— Еу! — деген кең даусы байқамай тапал үйге кіріп кеткен күстай, дәйек таба алмай шарқ ұрды.

Тоқашжан, келсең менің құжырама,
Жақсы отыр, кері — есіңсіп, қалжырама!
Қызығы сұм өмірдің — сауық-кеші,
Сол кешке, сал өнерді, былжырама!

Тоқаш та құшақтап, сері, әнші досының бетінен сүйді. Махмут мәз — екі білегін сыбанған, ұйғырдың түрлі дәмді тамағын столға жасап, балаша елбелектеп жүр. Халима Ақбалтырды шешіндіріп, жоғары төрден орын берді.

— Құрышым, ана жылы Абай айтты деп Жамбыл ағамыз маған бір өлең айтып еді. Сол әлі есімде. Сол өлеңмен жауап берейін:

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Оның тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар! —

демекші, сенің әнің жақсы болса ғана мен есінемей, қалжырамай отыруға уәде берейін! — деді Тоқаш.

— Пай-пай! — Құрышпай Абай сөзіне ұйығандай момақан мінезбен басын шайқады. — Зілді маған арттың-ау!.. Қол жуып, тамаққа жаңа ғана отырар-отырмас біреу есік қақты. Құрышпай «бұл кім» дегендей Халимаға қарады, ол жүгіріп тысқа шықты.

Аулада жіңішке дауысты әйел күліп, Халимаға бірдеме айтып жатты. Тоқаш сөзін аңғара алмады, бірақ, даусы таныс сықылды. Халиманың сәл кідіруіне кейіс білдірген Құрышпай да шықты. Тағы да күлкі, сөз... Құрышпай мен Халима еріксіз біреуді алып кірді:

— Ниетіңіз жақсы екен, кіріңіз! Бөтен адам жоқ...

Тоқаш басын көтерді: Бикен!

Бикен де тандана қарап қапты. Жүзінде қымсынған, елегізіген сыр толқыны. Көк көйлегінің етегі желбіреп, белі қиылып, тал шыбықтай бұралады. Ұзын, қою қара шашы өкшесін соғады... Құлағындағы алтын сырғасына дейін дір-дір, терезеден түскен күн сәулесімен шағылысады. Тоқашқа Бикен бүгін ерекше көрінді.

Алғашқы толқын басылып, Бикен өзін-өзі қолына алған тәрізді, енді Тоқашқа меруерт тістерін көрсетіп, ақсия күліп, назға толы көз қырын тастады. Күлкісі қандай: жан тербететін әндей, осы әнге жапын бөлеп, жүрегін неге рақаттандырмайды екен Тоқаш?

«Айгүл ше?» деді тағы бір ішкі дауыс, күтпеген жерден. Тоқаш ойдан сергіп байқаса көзін Бикеннен алмай, телміре қарап қалыпты. Отырғандар дуласып, әзіл отын кезек тұтатып жатыр екен.

— Алтыным-ай, жақсы келдің-ау!..— Ақбалтыр қауқектеп, қыздың үстіне түсіп еді, Құрышпай мысқылдап, бұра сөйледі.

— Жарқырап тұрған алтынын көргеміз жоқ, апа! Ішіндегісін Бикен өзі біледі...

— Жарқырағанның бәрі алтын болмас, Құрыш аға... Адам алтыны жүрек түбінде жатады, онайлықпен көріне қояр ма екен.— Бикен де есесін жібермеді. Сөзбен Құрышпайдың өзін шалды.

Халима мен Махмут Құрышпайдың аз бөгеліп қалғанын пайдаланып, табалай түйреді.

— Ал енді не дер екенсің?

Құрышпай өндіршектеп аузын аша бастап еді, Ақбалтыр қағып тастады.

— Тәйт әрі, аталы сөзге тоқталмайтын жаман-жәутік пе ең түге...

Тоқаш әзілге араласпады, көңілі рақат таппай тамақ аяғы жиналар-жиналмас орнынан тұрды да екінші бөлмеге барып, Махмутпен қысыр кеңеске кірісті. Қала, ел жайын әңгіме қылды. Базар қаусаған: не астық, не ет жоқ. Шаруалар қысылып, тыға қойған. Ескі ақша пұл емес, құны жоқ. Жаңа ақша шығады деген өсек бар, кім білсін...

Махмут қой үшін Боралдай барып, Жайнақовтың аулынан сатып ап қайтты. Қасапшылар етті үй арасында таныстарына ғана сататын көрінеді. Онда да бөлсініп, келемеж етеді...

Әрине, Боралдайдағы Жайнақ елінің қаймағы бұзылмай тұрғанына Тоқаштың көзі жетеді. Ыбрайым мырза тышқақ лағына дейін шығын қылмаған. Тигізбеген. Ал, ана Шамалған, Қаскелең, одан әрі Қастек, Нарынқолдағы қазақ аулының күй-жайы тым нашар деседі...

Құрышпай келіп, екеуінің сөзін бөлді.

— Бикен қайтам деп отыр, шығарып салайық! Сені сypайы, ибалы жігіттің бірі деп жүргеніміз жоқ па!

— Мақұл! — Тоқаш сый-сипат, қадырды жақсы тұтады. Жеті жасынан бастап, гимназия жанындағы «қырғыз-қазақ пансионында» оқыды. Тәлім-тәрбие көрді, кейінгі жастық шағы ыңғай қалада өтті, ол кем десең — кеше орыстың ақсүйектері жайлаған салтанатты Петроградта да болған жоқ па.

Құрышпайдан басқа біреу: «әдепті, ибалы жігіт» де-

се — кекесінге жорып Тоқаш ашуланар еді. Құрышпай сөзінде зіл жоқ...

Қала ұйқыда. Көше тас қараңғы. Ай тұмаған. Тоқаш пен Құрышпай Бикенді екі жағынан қолтықтап, жүріп келеді.

Осы күнге дейін Тоқаш ой жібермеген, көз жеткізбеген бір сырдың бетін ашты Бикен.

Анада Тоқаштар қонақтан қайтқан соң Кәрденнің үйі қырық пышақ боп, арандалып қалған көрінеді. Жайнаков пен Какенов Бикенді оңаша ортаға алған: Тоқаш кім, Ыбрайым кім, Ғабдулланы былай қойғанда? Бұл шудың үстіне Сәлімгерей кіреді. Ол Какеновпен байланысып, жағаласып та қалған... Ертеңінде Зәкір мен Кәрден бас қосып, Бикенге кісі салған: «Не Ыбрайымды, не Ғабдулланы — екеуінің бірін қаласын. Тоқаш дегенді бұдан былай аузына алмасын» дегенге дейін барған.

Бикен айла жасап, кесіп жауап қайырмаған: «Қазір айту қиын, қай ұнағанына тиермін» деген.

Содан бері Ыбрайым да, Ғабдулла да дәл отты айналған көбелектей Бикеннің маңында. Зәкірдің тілегі Ыбрайым. Ал, әкесі Ғабдулланы ұнататын сияқты. «Бір қызымды бердім Ыбрайым мырзаға, сақтап тұра алмаған өзінен көрсін», депті. Оны Бикенге жеткізген Зәкірдің үйіндегі үлкен апасы.

Бикен енді Тоқаш жүрегінің пернесін басып байқаған сияқты: «Қәне, Тоқаш, ендігі сөз сенікі. Не дейсің?» дегендей...

Кәрденнің үлкен көк үйінің алдына кеп тоқтады.

Бикен болмай Тоқашты өз бөлмесіне алып кірді. Сыртқы баспалдақтан кіретін есіктің кілті қалтасында скен,— ашты. Шам жақты.

Құрышпай сыртта салқындамақ боп қалып қойды.

Құрышпай ояна келсе, сатыда ұйықтап отыр. Қанша уақыт өткенін білмейді. Тоқаш әлі шықпаған. Құрышпай мысықша басып үйге кірді. Анада қонақ болғанда байқап қалған, енді есіне түсе кетті: Бикеннің бөлмесі оң жақта. Қаусырма есік қатты жабылмапты. Саңлаудан түскен сәуле кілем үстінде қиғаш жатыр. Құрышпай демін ішіне тартып, жымнып жақын барды—әуестік. Сығаласа жарқыраған болскей крауатта аяғын сал-

быратып жіберіп қыз отыр — ішкі ақ көйлегінің етегі сәл түрілген, жартылай аппақ саны көрінеді. Тоқаш крауат алдында тізерлеп отыр — қыздың қолын қайта-қайта сүйеді.

Құрышпайдың көзі жоғары жылжып, қыз кеудесіне барып тынды. Жыландай мойнын ораған ұзын бұрымы омырауына түскен. Қыздың көзі бұлаудай... Мөлтілдеген моншақ жас Тоқаш мойнына тамып-тамып кетеді...

7

Патша тахтан құлаған күннің ертеңінде-ақ, Сақа Қаратөбеге, әкесіне аттанған. Қуанышы қойнына сыймай, лепілдеп барса — әкесі жоқ.

Баласының абақтыдан шыққанына көзін жеткізген соң, Түркстандағы Қожа Ахмед Яссауи мешітінің имамы — Ағзамға тартып берген. Серіктері: «Тоқаш өлім аузында, елдің атақты азаматы, қол созайық!» деген екен, үндемеген... Балам шықса болды. Басқада не шаруам бар дегені ме?..

Сақа әкесінің бұл қылығына қатты толқыды. Қазақтың ер басына күн туса — етігімен су кешері қайда? Әлде, шегірен етігін аяды ма?..

Сақа үш күн тосты. Жүністен хабар келмеді. Ақырында өзінің қуанышына партизан жігіттерді ғана ортақ қылды.

Қаратөбенің үңгірі тарам-тарам, тасты шағып, әдейі қуыстаған тәрізді. Төбесінде бір-ақ жерде саңлау бар — кара көлеңке. Еңбектеп кіретін тесік — партизандарға есік екен. Сыртта есік аузында күзетте кезекпен жігіттер тұрады.

Сақаның келген құрметіне қазы-қарта салып, былқытып, ет асты. Жақсы хабар әкелген жігіттің аузына май. Бірақ жігіттер таң атқанша Сақаны ортаға алды. Әрқайсысының жүрек түбінде жатқан қасіреті, күдік туғызып, сене алмай әлек.

— Сонда патша жоқ, елді кім билейді? — деді Шамалған түбіндегі ақшилік жігіт, бетіндегі түймедей кара меңін түрткілеп.

— Атаман мен Жайнақовтар болар... — деді екіншісі мұрнын тыжыртып.

— Е, онда елге барып, күн көре аламыз ба?

— Баяғы әңгір таяқты басымызға қайта орнатпай ма?

— Бұл бұзықтардан құтылатын күн жоқ десеңші! — Сақа өзі де бұл үрейлі сөздерге көкейге қонатындай жауап айта алмады. Шынында, атаман Малышев: «заим-кемді өртедің!» — деп тап берсе, жаңа үкімет қорғай ала ма? Үкімет басында Тоқаш сияқты жаны ашыр адам отырса, қамқорлық жасаса — бір сәрі. Ал, Жайнақтың ұлы ара түсер ме? Қайта: «Ә, бәлем, саған сол керек!» дер.

Не дегенмен, жігіттер елге қайтып, құлаған шаңырақты қайта көтергені ақыл. Аумалы-төкпелі заман, кім біледі, атаманның өз басына күн туып жүрмесе?

Петроград, Ташкент сияқты үлкен қалаларда нендей өзгерістер болып жатқанына Сақаның көзі жетпейді, осылай қарай асығыс аттанған-ды...

Сақа әкесін кездестіре алмай, Қастектегі шешесіне екі-үш түнеп, қалаға қайтты. Келсе — Бокин тап сол түні өз еліне, Шамалған жүріп кетіпті де, Березовскийді үйінен таба алмады. Сақа селсоқ, тауалы қайтып, бақшаға бет бұрды.

Көктемнің жадыраңқы, жарқын күні. Құлпырған қарағаш құшағын жайып, еріксіз етекпен тартады. Жұпар иісті, қоңыр салқын саяға Сақа қызығып отыра кетті. Құлгін түсті екі көгершін ұшып кеп, қона қалды.

Төбесінде айдары бар көгершін, тегі еркегі болуға тиіс, қаздан-қаздан етіп, шұқи бастады. Қадалып, әлгі арадан кетпеді. Қасына ұрғашысы барып еді, жерден тапқанын оның аузына салды. Енді менің құрметімді ақта дегендей еркегі күркілдеп, қанатын сүйретіп, айналсоқтай берді.

Сақа көзін айырмайды. Махаббат!.. Жүрегін біреу шымшып алғандай, шаншып кетті. Глафира есіне түсті. Көрмегелі бірсыпыра күн де болды. Қайда екен?

Атаманның ерке қызы Сақаны маңына дарытар ма? Қиял!.. Жоқ, бұлай деуге Сақа көнбейді. Аңсайды. Қыздың күлімдеген көзі, селеу түстес шашы, қиылған талдырмаш белі көз алдында. Аанада Сақа нажағайдың отындай, жарқ еткен бір оқыс сырды байқап қалған жоқ па? Әкесінің пейіліне, қатал мінезіне риза емес сықылды да... Сақаға ниетін ашық айтпағанымен, көз қарасынан, қимыл, жүрісінен аңғарғаны бар...

Шым-шытырық ойдың ішіне Сақа кіріп ап, қайта малтып шыға алмады. Ал, егер қыздың ондай көңілі болмаса, аанада әкесінің ниетін неге айтып, сақтандырады? Я,

о күні Глафира болмағанда, Сақа таудан келген менді жігітпен бірге абақты төрінен қайта орын алатын еді. Содан қайтып Сақа қызды көрген жоқ. Дәл ертеңінде революцияның хабары келді, қуаныш толқынына мас Сақа әуелі есінен шығарып алды. Ертеңінде әкесіне жүретін күні Сақа іздеп барып еді, атаман үйінің есік-терезесі жабық. Қақты-қақты, ешкім жауап қайырмады. Атаман бір жаққа алып қашып кетті ме?.. Бірақ атаман неге қашады?..

Біреу қасынан өте беріп, көйлегінің етегімен бетін сипады. Төмен, тұқырайып, көгершінге қарап отырған Сақа кенет басын көтерді. Глафира! Дәл өзі. Кімді ойласа — сол келеді. Қарағаштың саясында тығылып отырған Сақаны байқамауы да мүмкін. Ал егер көрсе ше? Түрегелді. Қаздан-қаздан — аяғы қандай октаудай түзу... Сақа дауыстап шақырмақ боп октанды да, өзін-өзі басты. Ұят болар... Сонынан жүріп келеді. Қыз бақшаны кесіп өтіп, гимназияның алдымен тура үйіне тартты. Мүйіске жетсе — үйі қақ алдында. Сақа қадамын қарыштап, қуып жетті. Асығыс басқан қадамнан сескенді ме, қыз артына жалт қарады.

— Сақа! — Глафира күлімдеп, тұра қалды. — Көктем түстің бе, жерден шықтың ба?

— Таудан түстім! — Сақа да қызарандап, күліп қыздың қолын қатты қысты.

Глафира жүдеген: ақ құба жүзі тіптен қуарған, сағы сынған. Бірақ, бұл алғашқы әсері еді. Кірпік қаққанша болған жоқ, бетінің ұшы қызарып, нұр жүгірді. Сақадан қолын алмай, қатар жүре берді.

— Сені... Сізді таба алмай...

— Сені деші!

Екеуі қатар күлді. Іле Глафира:

— Сені таба алмай әуре болдым. Қорықтым да — жазатайым оққа ұшты ма... Кім біледі, уақыт аласапыран ғой, — деді.

— Глаша, не жаңалық бар? Менің таудан келіп түскеніме бір-ақ сағат. Ешкімді таба алмай, мең-зең боп отырғанда, сен қасымнан өттің. Көрмедің...

— Неге тоқтатпадың? — Қыз сұқтана қарады. Сақа қызарандап, сасып қалды. Аузы барып: «арамыз алыстап кетпеді ме деп күдіктендім!» деп қалай айтсын...

— Жөнді тани алмадым, — дей салды.

— Ха-ха... Сенбеймін!.. Жүр үйге!

Сақа қипақтап, желкесін қасыды.

— Атаман бар ғой.

Қыз тағы күлді.

— Атаманның тырнағы батқан екен... Енді қорықпа! — Баспалдақпен жоғары көтерілді де, кілтімен есікті ашты. Қонақ үйге Сақаны қалдырып, Глафира өз бөлмесіне кіріп кетті де, аздан соң сырт киімін шешкен, таранып, сыланып, қайта оралды. Салғаннан әңгіме желісі шиыршық ата тартылды... Соңғы айрылған күннен бастады Глафира.

Сол түні үйге қайтып келіп, Глафира терезеден сығаласа атаман торға түскен барыстай, жұлынып үйге сыймай жүр екен. Қасында прокурордың көмекшісі Загаруля, ерні-ерніне жұқпайды, есіп сөйлеп тұр. Арасында қолын сілтеп те қояды.

Глафира сөздерін тыңдамақ боп, құлағын терезеге тосып еді, естілмейді. Көшеде тұра берсін бе, қалтасындағы кілтімен ақырын ашып қана кіреді. Сенектен-ақ әкесінің күжілдеген даусы шығады.

— ...Тарихта болмаған жатбауырлық!

Глафира әңгіменің өзі жайында екенін түсінеді, сездірмей өз бөлмесіне кірмек боп, жүре бергенде сенек қараңғы екен, бұрышта тұрған ақ балшықтан құйылған бүркіттің тұрпатына соқтығады, сатыр-сұтыр жерге құлап, быт-шыты шығады. Атаман мен Загаруля тына қалады.

Глафира жып беріп, бөлмесіне кіріп те үлгерді. Атаманның бөлмесінде әлі дыбыс жоқ. Тегі олар Глафира екенін сезбеген тәрізді. Әйтпесе, жетіп барар еді... Әлден уақытта сарт етіп, есік ашылады: «Көтер қолыңды!» — деп үрейлене айғайлаған Загаруляның даусын таниды Глафира. Олардың сенекте партизандар тұр деп ұққанын сезген Глафира өз бөлмесінің есігін шалқасынан оқыс ашады: атаман мен Загаруля екі жақ босағада бастарын қылтитып, алты атарын оқтанып тұр екен, есік ашылған кезде бастарын тартып ала қояды. Глафира шыдай алмай, ал кеп күлді.

— Диірменмен соғысқан Дон-Кихоттар! — дейді. Масқара болған әкесі ашуға булығып жетіп келеді. Жұдырығын түйіп, қырылдап:

— Глафира!.. Бұл не масқара? — дейді ол.

Қыз ерегісе мазақтайды. Загаруля қып-қызыл боп, теріс айналып кетеді.

Ертеңгісінде әкесі қызымен қызу әңгімеге кіреді. Жанжал. Бірақ, қыз ақ безер де көк безер танады. Рафик бағында қыдырып жүргенде Сақа кез боп, сол үйге алып кірген болады. Әкесі сенді ме, жоқ сенген пішін жасады ма, әйтеуір, Сақамен бұдан былай кездесуді доғар деп әмір еткен...

Атаман соттан кейін Глафираны алып, Қаскелең қашқан. Қазір сонда. Төңкеріс сағын сындырған: алғашқы күндер ұйқы жоқ, тамақ ішпей жатып алған... Осыдан үш күн бұрын, қаладан Загаруля барған. Оның не ем жасағаны белгісіз, әйтеуір содан бері әкесінің тынысы кеңіп, қайта тірілген.

Ешқайда шығармай, үй тұтқынында ұстаған Глафираны да қалаға өзімен бірге алып келген... Қазір сол Загарулямен қонақтап жүрген болуы керек.

Сақа әңгіме ырғағын басқа арнаға салды:

— Глаша, сен енді не істейсің? Оқуыңа қайтасың ба? — Қыз іштен мырс етіп күлген тәрізді.

— Оқу?.. Петроградта революция — тек соған қатнасуға бармасам...

Сақа шап етіп, сөзге жармасты.

— Жетісуда революция жоқ па? Жасауға болмай ма?

— Мені кім ертеді қасына?

— Мен! — деді Сақа жұлып алғандай, бірақ асығыс айтқанын артынан сезді.

— Сен кім едің, революционер ме едің?

Сақа тоқтап, сөз таба алмады. Ойламай сөйлеген ауырмай өледі деген осы-ау. Шынында Сақа бұрын өзінің кім екеніне көз жібермеген сияқты. Сақа кім? Революцияға қосқан үлесі қайсы? Әкесі үшін абақтыда отырды, артынан орыс революционерінің қасына еріп, Тоқашты құтқармақ болды өлімнен. Осы-ақ!.. Ең артығы кеше Еремінге айтпастан тауға, әкесіне кетіп қалды.

Аздан соң Сақа өзін-өзі қамшылап, рухын жинады. Қызға жауапты батыл қайырды.

— Менің революцияға қосқан әлі үлесім жоқ. Бірақ, саған да, маған да есік ашық. Жүр қол ұстасып, ішіне кірейік!

— Шын ба?

— Ант берем.

— Мен әлі... — деп келе жатқанда, Сақа қыз қолын өзіне қарай тартып, бауырына қысты, сүйді. Есіктің қа-

лай ашылғанын олар сезбей де қалды. Ұзақ беріле сүйісті, құмардан жуыр маңда шыға алмады.

— Міне, сіздің тәрбиеніз! — деді босағада тұрған Загаруля, келемеж қылған дауыспен.

Сақа дір етіп, құшағын жиып алды, састы.

Глафира миземеді, жиіркеніш ата қарады. Атаман қалтасынан алты атарын суырып алып, Сақаға оқтай бергенде, Загаруля оның қолына жармасты.

— Әлі ерте!.. Шу көтеретін кез емес! — Сұлқ түскен атаманның белінен құшақтап, Загаруля қатарғы бөлмеге алып кетті...

8

Қос баран ағызып, қыр басына шыға келді. Қозлода отырған бетінің қызыл қалы бар орыс жігіт делбені қос қолдап, тежеп зорға тоқтатты. Тоқаш арбадан секіріп түсіп, қолымен алыста жатқан арнаны нұсқады шешесіне:

— Көрдің бе, апа!.. Сонау ирелендеп Бозойды қак жарған біздің Шамалған өзені! — Ақбалтыр қолын қалқалап, көкжиекте толқыған сағымға көзін сүзді. Көре алды ма, жоқ па, әйтеуір ұлына басын шұлғыды.

Сағымға оралған қыстақ жап-жақын, айқын көрінді. Күйген ағаш, бұзылған қора, иесіз қалған үй — кешегі көтерілістің салдары, одан әрі өзеннің аржақ қабағында, киіз үйлер сағым толқынымен ырғалып, бірде жоғары, бірде төмен түседі.

Бұл болыс Сүгірбайдың жайлауы, Қарден байдың аулы. Шешек атқан көк майса алқап құлпырып, көз тартады. Бұл кешегі елдің жайлауы. Осыдан екі жыл бұрын Тоқаш ауылға келгенде, осы алқапқа жыбырлап қонған қыруар ел, қара құрттай қаптаған мал еді. Енді міне, бос қу дала...

— Қайран елім! — Ақбалтыр көзіне жас алды, әлде не есіне түсіп.

Тоқаштың да көңлі бұзылды: Айгүл қайда екен? Тоқаш тез қимылмен арбаға қайта отырды да.

— Тарт! — деді көшірге.

Бір шақырым жердей озып кеткен салт атты Құрышпай еді. Ат тұяғынан көтерілген шаң-тозаң, құйындай ұйтқып, аспанға ұшады. Тоқаштың да ойы сол Құрышпайдан озып, ауылға барды...

Таудан екілене аққан тентек өзен Ақшидегі ауылдың тұсына келгенде екі айрылады да, аралды орап, қайта түйседі. Сол көк майса аралда, Тоқаш бала күнінде құстың жұмыртқасын іздеп, балапандар аулайтын. Балағын түріп тастап, аралға өтетін. Биік мая, алабота, ермен арасында тығылып жүрген үйректің балапанын қойны-қоншы толғанша ұстап, матап, ауылға әкелетін. Оларды жақсылап тұрып асырайтын. Жіпке тізіп бағатын. Кейін Кәрден байдың қозысын бағып жүргенде де, ауық-ауық аңсап, аралға өтетін. Қозы қойға жамырап талай таяк та жеген...

Сол арада Айгүлге екінші рет кездескені қайда Тоқаштын. Жазда Петроградтан қайта оралып, елдегі туғантуыскандарына амандық жасаған.

...Күн еңкейіп, көлеңке ұзарған кез еді. Тоқаш жұрт көзіне суға түсуді сылтау ғып аралға өтті. Аралда Айгүл тоспақ. Жиектегі түйетастың түбіне қарай жақындай бергенде тас көлеңкесінде отырған қыз бен жеңгесін көзі шалды. Екеуі де қымсынып, абыржи орындарынан тұрды.

Бұдан екі жыл бұрын көрген Айгүл емес, Тоқаш таң қалды. Өскен, толған. Қазақ қызына бітпеген бет пішіні бар: қиылған қара қастың астында қарақат көзі жаудырап, буалдыр тартып, құмарландыра, ойда жоқ жерде қуанышқа ие қылады. Балбыраған жұқа ерні сәл ашылған — аң-таң. Ақ құба кішірек жүзі уылжып, мені сүйіші дегендей. Тоқаш жақын барды:

— Бала күнімде, әжем осы аралда перінің қызы жүреді деуші еді...— Тоқаш күліп, қолын созды. Қыз қара қасын керіп, ұзын кірпіктерін жоғары көтерді. Көзі күлімдеп, толқын атып тұр.

— Жоқ, ағай, мен... сізден өзім қорқып тұрмын. Орыстан аумайсыз...— Тоқаш сөзден жеңілді...

Ия, сол қыз тал шыбықтай бұралып, жеңгесінің көзінше ерке назбен Тоқаштың мойнынан құшқаны қайда? Сонда Тоқаш оның уыз ернінен сүйген жоқ па еді? Әлде түсі ме екен? Сол Айгүлді өмір толқыны қайда ағызып әкетті екен?

Иван қанша шу-шулеп, қанша делбені қағып тырмысса да, Құрышпай жеткізбеді. Ауылға бұрын барып, хабар берді.

Ауылдың сырт бейнесінен соғыстың таңбасы білініп те қалады. Қеше ғана көтеріліс өрті лаулап, осы ауыл-

ды басып өткен жоқ па. Өзеннің сол жақ жиегінде самсыған жатақтың жартылай жерден қазған, саманнан соққан оқ тескен қиқы-шойқы үйлері. Есік, терезесі аңырайған несіз үйлер, өртке шалдыққан ағаштар да кездесіп қалады.

Өзеннің оң жақ қабағында, көкорайда қонған байдың аулы. Токаш тесіле қарайды: жерошақтан жібектей аспанға созылған көк ала түтін, үрген ит, шулаған бала — көптен көрмеген туған ауылдың көрінісі.

Әне, бір топ бала ауылдан шыға жүгірді. Қиқулап, жарысып келеді. Қыз-келіншектер де топталып оқшаулана бастады. Үйді-үйдің көлеңкесінде отырған шалдар да таяқтарына сүйеніп, кара жолдың аузын аңдыды. Токаш бәрін анадайдан көріп келеді. Туған ауыл осы!..

Ақбалтырдың кара үйіне сыймай, есік алдындағы шынар ағаш түбіне алаша, киіз төсеп, жақын ағайын, қатын-қалаш сонда жиналды.

Өліп тірілген ұл қайтты, сапары оң, өмірге құт қайтты... Думан, күлкі, әзіл, қызу әңгіме. Тегене-тегене қымыз, күжілдеп қайнап, екі нығынан демін алып, селкілдеп тұрған үлкен-үлкен самаурындар, қазан-қазан асылған ет. Тойды жасаған бүкіл ауыл; туған туыс — атсалысқан.

Аздан соң Құрышпай ән шырқады — құйқылжыған қыран даусы Алатаудың шыңына құлаш сермеді. Арқаны шымырлатып, ерікті билейді. «Ау-ой!» — деген де-меуші үн, шаңқ етіп, шолақ үзіледі. Сауысқанша шықылықтап, екі үйдің арасында ұшып-қонған қыздар да шолпысын сылдыратып, жасөспірім бозбалаларды елендетіп қояды. Ән арасында бірін-бірі түртіп, жымындасып қалады. Оларға сөздің керегі жоқ, бірін-бірі еріннің емеурінінен түсінетін тәрізді.

Токаш ауылды әбден сағынған, әрбір құбылысына сүйсіне қарайды, өткен өмірдің таңбасын іздейді, жүдеу өнді, қаралы көңіл туыстарына қарап ауыр күрсінеді. Думан жиынның ардағы, сөз өнерінің ісмері, талай замандастары бар еді, бірі жоқ. Өмір желі қаңбақтай қайда ұшырып әкетті екен: Қытай ма, о дүниеге ме?..

Сол кешегі дауылдан аман қалған, мына алқа қотан қоршап алған шалдар, бозбалалар аса ыстық көрінеді Токашқа. Бәрі де шын пейілдерімен құшақтарын жаяды. Той үстінде қабақ шытып, реніш білдіретіндей бір ауыз артық сөз айтпайды. Реніш, қайғысын бүгінгі Токаш то-

йында садақа қылған секілді. Туған елі қадірлеп сыйлайды. Неге? Тоқаш осыған өзі де жауап қайтара алмайды. Қандай жақсылық істеді?..

Буы бұрқырап табақ-табақ ет келді. Ет артынан бозбалалар балақ түріп, білек сыбанып күресіп те бақты. Бірақ сәні жоқ, сиқы келіспейді, басып тұрған бір қапазіл бар. Бұрынғы қыруар ел болса, ат шаптырып, көкпар тартып, салтанатты той жасар еді...

Кешкі салқын түсті. Жұрт та үйді-үйіне тарқады. Тоқаш Құрышпайды алып, өзен жиегіне барды.

Иван өзен ортасында тұр — шалпылдатып, балаша су шашады. Ойнайды. Аттары тұсаулы, жағада жайылын жүр...

— Әй, Тоқаш, сен осы орысты неменеге ертіп шықтың? Қалада ат айдаушы казак жоқ дедің бе? — деді Құрышпай Иванды негімен нұсқап.

— Дос кой.

— Дос?.. Қалайша?

Тоқаш тоқтай қалып кенет бұрылды — әшейіндегі қалжыны емес пе? Жоқ, Құрышпайдың сығырайған тышқан көзі жыпылықтап, беті сазарып тұр. Зілмен айтқан тәрізді. Тоқаш үнсіз Құрышпайдың қолынан тартып, жетектеп, өзен жиегіндегі тасқа апарды.

— Отыр! — деді қасынан орын көрсетіп. — Мен саған Иванның кім екенін баяндап берейін! Осыдан бес жыл бұрын, мен бір екі елдің дауына куә болдым. Қазіргі атаманның заимкасы салынған Қаройда бір ауыл Шапырашты жайлайтын — өздері ылғи қараша үйі, жатақ болатын. Атаман Малышев Кәрденге арыз бергізеді: «Қаройдағы жатақ отырған жайлау, Кәрденнің атабабасы қоныс еткен жер еді...» деп жала жапқызады. Ақыры не керек, ол дауға губернатор Фольбаум да араласып, жерді тартып алып, екеуі өзара бөліседі. Малышев байды негізгі үргізіп-үргізіп, ақыры мә саған деп қолын шығарған. Жатақтар қараша, киіз үйлерін түйеге, есекке артып, Сартауқұмға көшкен... Айтайын дегенім: сол дауда, сотта, қараша үйлілерге тілмәш боп, мен сөздерін сөйледім... «Малышев қулық жасап отыр, байқа» дедім байға. Ол сол сөзді жағынып, атаманға жеткізе қойған. Атаман мені оңаша шақырып ап, жүз елу сом ақша берді де: «...қысып, тыншыңа жүр, әйтпегенде Сибирь айдаласың!» дегені бар ма! Күйіп кеттім. Балағаттап, жер-жебіріңе жеттім. Аузымнан ақ ит кі-

ріп, қара ит шықты: «Атаман, параны ала да, бере де біледі екесің. Жарайды, ертең халық алдында қайсымыз қара бет болар екеміз!» дегенім бар ма! Сол түні кешке менің пәтеріме осы Иван келді, алдында менімен бірге елге шығып жүретін дос-жаран жігіт-ті. Өңі қашқан, оңаша шығарып ап: «Сақ бол, атаман қаланың екі бұзығына ертең сотқа келтірмейтін қыл!» деп тапсырма берді. Өз құлағыммен естідім», деді... Ол түні үйден қаз қадам баспадым. Ертеңінде қызметке бір сағат ерте бардым. Қақпадан сығаласам, айтқанындай, екі адам мүйісте темекі тартып тұр... Байқаймын: кетер емес, мен жаққа жалтақ-жалтақ қарайды. Жалма-жан секіріп, көршінің ауласына түсіп, екінші көшемен сот мекемесіне тарттым. Қайдан сезгенін білмеймін, мүмкін со ма, басқа ма, мекемеге жете бергенде біреуі қуып жетті. Жұдырықтай тасты, көкжелкең қайдасың деп, жіберді ғой... Жан-жағыма алақтап келе жатқам, сезіп қап, бұға қалдым. Тас мекеменің терезесін быт-шыт қып, сот хатшысының қолына тиді. Басына тигенде өлтіруші еді, жараланды, бірақ аман қалды.

Тоқаш қалтасынан ақ орамалын алып, ернін сүртті де, Иван жаққа көз тастады: судан шығып, киініп жатыр екен. Тоқаш аз кідіріп, томсара тыңдап отырған Құрышпайдың арқасына қолын артты.

— Жалғыз Иван емес, мен Петроградта жүргенде де, орыстардан жақсылықты көп көрдім. Қалтамда бір тиын жоқ, аш қалдым. Ондағы өмірім бір кітап. Кейін тағы бір шер етермін. Токетері — адам құмырсқадай қайнаған, адам тағдырын тиын шешетін, зәулім қалада, маған қол созған мына екеуміз сияқты кедей, жұмысшы орыстар болды... Заводқа алып барып, қолыма балға ұстатты — жәшік шегеледім. Күнімді көріп, қайтар жолыма ақша таптым... Ал, бұл Иваннан мен неге оскыра қашам? Ұлты басқа болғандықтан ба? Ұлты бір Жайнаков қастық істейді, Иван достық істейді. Өзің ойлашы, кімге сенейін?..

Иван бұлардың қасына кеп, шылымын орады. Батқан күннің шапағы өзен суының түбіне алтын шашты. Жел басылған, тымық.

Айнала тым-тырыс, оқта-текте ауыл жақтан шулаған балалардың даусы, үлкендердің дабыры бір басылып, бір қайта қаулайды. Аспанда біртіндеп жұлдыздар да

жағыла бастады, тап Алатаудың шыңына қадаған күміс теңге тәрізді.

Аса алыс емес, жақыннан бытпылдық-бытпылдық деп, сусылдап бөдене ұшты. Бұл түн елшісі, түн ерінен хабар әкелген еді.

9

Ертеңінде таң атар-атпастан маңайдағы ауылдар Тоқаш үйіне ағыла бастады. Тауда тығылған жігіттер де біртіндеп қайта бастады. Бірақ олар әлі де күдікті: бәрінің аузында бір-ақ сұрақ: «кім біледі, нендей заман боларын, патша тағы тахтына қайта қонып жүре ме?» Алдымен келген еңгезердей, бетінің мені бар кара торы жігіт — Қырбай. Тоқашқа талай сырдың пердесін сол ашты. Қарқара түбіндегі ұрыстан кейін қырық мың қазақ Қытай ауған. Қастек түбіндегі Қаратөбеде Жүніс бастаған бір топ жігіт бекініп жатып алған. Берілмеген. Қырбай Тоқашты өзінің қалай құтқармақ болғанын сөз қылды. Дар ағашқа апара жатқанда, қарулы, салт атты жігіттер мүйіс-мүйістен шыға кеп, жасақты қылыштап, Тоқашты атқа өңгермек екен...

Балдағына асылып, үйге Ақан кірді. Кешегі Самсы ұрысында Алматы, Пішпек жолындағы телеграф сымын кескен, «Алатау барысы» атанған, өжет жігіт.

Тоқаш Ақанды құшпақ болып тұра ұмтылды. Ақанның қолынан балдағы түсіп кетіп, Тоқаштың кеудесіне құлады.

— О, барысым, сен де тірі ме едің?.. Аяғыңнан айрылыпсың ғой! — деп Тоқаш баурына қысты.

Ақан кемсендеп жылап жіберді:

— Сені де көретін күн болады екен!

Тоқаш пен Құрышпай қатар уатып, жігіттерді сырып, орталарына алды. Ақбалтырдың екі бөлме саман үйіне шынтақ айналмайды — тар. Бұрышта кемпірдің төсегі жиналған кебеже, ортада дөңгелек стол, төрде сырмақ. Ауызғы бөлмеде — ыдыс-аяқ, пеш. Жігіттер иін тіресіп, екі үйге лық толды, аяқ алып жүретін жер жоқ.

Амандықтан соң Ақан Тоқашты қайғысына ортақ қылды.

— Сүгірбай күн көрсетуден қалды. Жалғыз снырым бар еді, соның өзін қуып әкетті.

— Сүгірбай? Ол әлі болыс па еді?

— Оны кім түсіріпті?

Тоқаш мұрнынын желбезегі дірілдеп, жар қабағы түйіліп, қайта жазылды.

— Сонда саған не қылмайсың дейді? — Құрышпай да килікті. Жиылған жігіттер қозғалысып, сөз қоспақ пейілмен қипақтап, отыра алмады.

— Тыртышның жел тиірменін өртедің. Содан құтыл-масақ, ұстап айдатады-мыс деді екінші жігіт. Сол-ақ екен жігіттердің арызы болыстың үстінен қардай жауды. Бірін-бірі кимелеп, асыға айтты.

— Сүгірбай дәндеген екен! — Тоқаш кекете сөз түйді. — Олай болса, сүзеген бұқаның мүйізін қағып түсірейік.

— Е, бәсе, Тоқашжанның осындайда жол табатыны болушы еді!

— Әй, бәлем, ызан өтіп еді!

— Мүйізін маған бер, шақша жасап, насыбай атып жүрейін! — деп Құрышпай да ызалы жігіттерді еріксіз күлдірді.

Тоқаш жігіттер күлкісін су сепкендей басты.

— Жаңа заман туған жоқ па, деген күнкіл ой әркімнің жүрегінде тұр. Әрине, заман жаңа туған айдай, күн сайын толып келеді. Сол айдың жарығымен ежелден таба алмай жүрген арманды, жерге түскен инедей тауып алмай болмайды. Ол арман — шын бақыт, халық күні — бостандық. Жігіттер білекті сыбанып жіберіп, шешіне кіріспесе — ешкім «мә, саған!» деп алақанына әкеліп салмайды. Сүгірбайлар ығысып, жол бермейді... — Тоқаш қаланың соңғы жаңалығын сөз қылды. Сонау алыс Петроградта екі жақ тартыс: бір жағы большевиктер бастаған топ, жұмысшы, шаруа, кешегі езілген халық, екіншісі — ірі бай, саудагер, бұлар ата-бабасының салған жұмағынан айрылып қалам ба, бақ ауып кете ме деп, жанталасқандар...

Тоқаш тыныс алғанда, Ақан килікті сөзге.

Ауылда қазір бас көтеретін адам қалмаған. Нелер ардагер жігіттердің атылғаны атылып, дарға асылғаны асылып, қалғандары Қытайға ауған. Сүгірбайға кім қарсы кеп, бетіне сөз айтады. Мына аузында тісі жоқ шалдар ма?.. Аузынан ана сүті кетпеген мына Рақым ба? — Мен болсам мүгедек, аяғым жоқ. Сүгірбай қамшымен бір тартса құлап түспейім бе, не кәукар бар?.. Тоқашжан, саған да серік керек. Жалғыз болма, ана Қы-

тайдағы сарбаздарды қайыр, шамаңнан келсе! — деп Ақан сөзінің ақырын ақылға айналдырды. Сүгірбай Ақанның титығына жеткен сияқты — болысты сипаттағанда ащы сөзді аямайды. Көзі ақырайып, балдағының ұшымен жерді түйеді.

Ақан сөзі шынында Тоқашқа ой салды: расында серіктерді ертең Қытайдан қайтарса — үзеңгілесіп, Тоқаштың қолтығынан дем бермей ме? Көтеріліс өртің қайта салмай ма Жетісуға? Аанада Еремін де осы ақылды берген еді ғой.

Тоқаш Сүгірбайдың аулына кісі жіберді — «ауылдың мұң-мұқтажы бар, ақылдасқан жөн болар» деген сыпайы сәлем жолдады. Бірақ Сүгірбай келмеді. Тоқаш кешке дейін күтті. Ауыл арасын өзен ғана бөледі, аржағы Сүгірбай болыстың аулы. Жіберген адам: «жол менікі, өзі келіп сәлем берсе, шенінен түспес!» деген ащы сөз әкелді.

Тоқаш сазарып үнсіз тыңдады да, атын ерттетіп, жүріп кетті. Бірақ Сүгірбайдың аулына барған жоқ, үш шақырым Шамалған түбінде тұратын Сәттің аулына барды. Қасына Құрышпайды да ерткен жоқ, жалғыз өзі барды.

Сәттің бес бөлмелі ағаш үйі шебер салынған: баспалдақтан көтеріліп, әуелі шынылы кең дәлізге кіреді. Дәліздің он жағында кілеммен жабылған сәкі, ортада дөңгелек стол, мұнда Сәт күн ауа шай ішіп, салқындап кітап оқиды.

Үйдің төбесі биік, шаңырақ сияқты, бүрісе салынған. Терезелерінің маңдайшасы арабша жартылай шеңберлене, ойық келген. Үй төңірегі бақ, ағып жатқан арық.

Тоқаш атын көлеңкеге, қарағаш түбіне байлап, соқпақпен үйге қарай келе жатыр еді, алдынан Мәликешықты — Сәттің ерке қызы, Айгүлдің қатар өскен құрбысы, сырласы. Тоқаштың хабарын Петроградтан Сәтке жазған хатынан Мәликеше арқылы Айгүл еститін. Мәликешеден басқа тірі жан білмейтін, бірақ, Сәт оны өзінше ұғынатын.

Тоқаш Мәликешені құшақтай алды. Айгүлді көргендей көзіне жылы ұшырап, көңлі бұзылды.

— Мәликеш!

— Тоқа! — Мәликеше бетін басып, балаша өксіп-өксіп жылап жіберді. Тоқаш Мәликешенің қылығына өте риза. Бұл достық мұң: сыңарынан айрылған қаздай, жалғыз

қалған құрбының қасіреті, жоғалып табылған ағаның қуанышы еді.

Тоқаш қаладан аттанарда: «Мәликені бір көріп. Айгүлді әңгіме қылып, мауқымды бассам-ау» деген ниетпен бір жұпар иісті «Гүлжінан» сабының, мүйіз тарак, дөңгелек айнаны торғын орамалға орап, қалтасына сала шыққан. Соны берді.

— Сәлемдеме, өкпелемей, барына риза болатын уақыт. Алты ай абақтыда қыстаған адамның қалтасының түбі тесік болады, қарындас! — деді Тоқаш.

Мәлике күлген беті жүгіре басып, дәлізге Тоқаштан бұрын көтерілді. Дауыстап:

— Тоқаң келді, аға! — деді Мәлике жантайып кітап оқып жатқан Сәтке. Көзілдірігін жұлып ап, Сәт басын көтерді. Күліп, қуанышты пішінмен құшағын жайды.

— Жалғыз жүрмісің? Қашан келдің? Неге күн бұрын хабарламадың? Алдыңнан шығатын едік қой! — деп, Сәт бастырмалатып, өкпесін де, назын да осы бір келте айтылған сөздерге сыйдырды. Қонақ келгенін тосып отырғандай, лезде ауыл азаматтары жинала бастады. Үй несілері де бірі келіп, бірі шығып, қонақасыға дайындық жасады.

— Кешегі пар ат жегіп өткен, осы арадан, сен бе едің?.. Жолшыбай неге түспедің? — Сәт шоқша сақалын тарап, жайлана отырды.

— Сізді үйде жоқ деп естіп...— Сәт Тоқашты бөліп, кие сөйледі.

— Мен жоқ болсам, жеңгең бар, қарындасың бар... Тоқаш болжап айтса да, үстінен түсті — Сәт үйде болмаған екен.

— Кім қаладан кейін шықты, сіз бе, мен бе? Сол айыпты болсын.

Сәт қарқылдап күлді.

— Жендің, бала. Мен сені іздеп қаладағы пәтеріңе бардым. Менде де жазық жоқ.

Сөзді сөз қуалап, әңгіменің үлкен бір арнасына түсірді. Сәт қаладан естіген-білгенін тәптіштеп ортаға салды. Қалада құрылған қазақ-қырғыз комитеті Сәт Ниязбекұлын мүше ғып сайлап, әдейілеп шақыртқан екен.

— Арманыңыз орындалған, баяғыда абақтыда көксеген едіңіз! — Тоқаш мысқылдап, езу тартты.

— Әрине, сені сайламағасын, солай дейсің ғой.

— Мен Жайнақтың баласы Ыбрайым тұрған комитетте мүше бола алмаймын. Екеуміздің жұлдызымыз қарсы. Оған сіздің де көзіңіз жеткен. Және мен оған жағына алмаймын! — Тоқаш өрескел айтқанын кейінірек сезін қалды.

Сәт бүркітше қомданып, екі қолын мықынына тіреп, адырая қарады.

— Сонда мен бе жағынған?

— Жағынбасаныз кешегі өзіңізді сатқан, алты ай абақтыда ұстаған зұлымдарға қол беретін сіз бе едіңіз?.. Енді келіп, маған да татулас деп хат жазасыз...

— Мені сатқан қазақ емес, тағы да айтам!

— Енді кім?

— Орыс!

— Аяғыңызды қисық бастыңыз, Сәт аға!.. Ойлан. Сізді сатқан саудагер Зәкір, қаратаяқ Ыбрайым. Егер сенбесеңіз, өмір өзі куә болар әлі. Сол күні сөйлесерміз. Оған дейін біз сөйлесетін сөз де қалмады. Қош! — Сәтке біржола түңілді, енді несіне отырады. Тоқаш тез-тез басып, тұра жөнеледі.

Мұны күтпеген Сәт аңырайып, не дерін білмей, жан-жағына қарады. Жиылған топ та қысылып, абдырап қалды. Екеуі де елдің маңдай алдысы — төрелік жүре ме? Асхана жақтан ащы дауысқа шыға келген Мәлике, шап беріп Тоқашты ұстап алды.

— Не болды, сіздерге? Ел-жұрттан ұялсаңдаршы!..

Тоқаш кеуделеп, көнбеді. Қою қара қасы доғаша иілген, танауы желбіреген, өңінде сөл жоқ.

— Мен бұл үйде енді қала алмаймын, Мәликежан! Адал жүрек, ақ ниетіммен келгенде, бетіме түкіртіп отыра алмаймын. Мен үлкен ағам, ақылшым деп келсем, ол менің алдыма үлгі ғып, қас-жауымды тартады. — Мәликені қапсыра құшақтап, баспалдақтан төмен алып түсті.

— Ойдойт дегенің! Қамшыла босқа! — деді Сәт, артынан дауыстап. Тоқаш оны естімеді, аттың шылбырын шешті. Мәлике жылап, тізгініне жармасты.

— Айгүлді ұмытқан екенсің біржола! Ең болмаса аузыңа да алмадың ғой!

Тоқаш сылқ етіп, томарға отыра кетті...

Түс мезгілі. Өзен жиегіндегі көкорайға үш ауылдың адамдары жиналды. Сәт аулынан да кісілер келді. Құрышпайдың көзіне екі-ақ адам ілікпеді: Сәт пен Сүгірбай. Осы ойдың үстінен түскен Тоқаш Құрышпайдың қасына жақындап:

— Қасына екі жігіт ал да, Сүгірбай ақсақалдың өзін ап кел! — деді қоңыр дауыспен. — Тез бар, жұрт тосып отыр!

Құрышпай екі күндей іші пысып, өзін қоярға жер таба алмай, әуре-сарсаң боп жүр еді, бұл сөз іздегенге сұраған болды. Қасына Иванды, тағы бір жігітті ертіп, шауып, арғы қабакқа өтті. Аттан түспестен, болыс үйінің жабығынан айғай салды:

— Болысеке, сізді халық шақырады, жиналып, күтіп отыр! — деді Құрышпай ауыздығымен алысқан қара атын зорға тежеп.

— Әй, бұл қай әпербақан! — деді қырылдаған жуан дауыс. Құрышпай Сүгірбайдың даусын бесенеден таниды. Аттан қарғып түсті де, шылбырын Иванға ұстата беріп, үйге кіріп барды.

— Асс... — Құрышпай қолымен кеудесін басты. — Ақсақал, айып етпеңіз, Тоқаш төре жіберді: «Сәлем айт, халық күтіп отыр, келіп басқарып кетсін!» деді.

— Е, менсіз халық жинаған адам өзі неге басқармайды? — деді шынтақтап жатқан қалпында Сүгірбай басын да көтерместен.

— Көп қорқытады, терең батырады... Өзіңіз білесіз!

— Жоқ, енді өз аяғымнан бара алмадым. Мен жиылыс шақырғам жоқ!

— Иван! — деді тізерлеп отырған Құрышпай атып тұрып, — кел мұнда!

Ұзын Иван мандайшаға басын соға-моға жетіп келді.

— Ақсақалың майға шайлап қапты, екі жағынан қолтықтай сүйеп апармасак, жүре алатын емес, ұста қолтығынан!

Сүгірбайдың бала-шағасының бақырған-шақырғанына қарамастан, Құрышпай мен Иван қолтығынан көтеріп, тік тұрғызды да, керегеде ілулі тұрған шапанды иығына жаба сап, итермелеп, тысқа алып шықты.

— Мін атқа! — Көз ілеспеді, екеуі Сүгірбайды балаша ерге қондырды.

Ауылда да бала-шағадан басқа, бас көтерер еркек қалған жоқ екен. Ешкім ара түсе алмады.

Құмырсқаның ұясындай құжынаған халық құлаққа ұрғандай тына қалды. Ың жоқ. Сүгірбай алқа-қотан халықты қақ жарып, төрге аяңдады. Шапанының етегін желпіп шірене барып бір топ ақсақалдардың ішінен орын алды.

Құрышпай Тоқашты іздеді: Қырбай партизан, ақсақ Ақан бәрі бір жақ, негімен төрдегі дорбасақал шалдарға қарап қойып, өзара шүйіркелесіп отыр.

Қай жағынан келіп қалғанын Құрышпай байқай алмай да қалды, Тоқаш ортаға шығып, жұртқа:

— Халқым! — деді салмақты, ашық үнмен. — Бұл жиын тегін жиын емес, сендердің көбінің ниет-құлқын осыны талап қылды. — Тоқаш отырғандарды көзімен айнала бір шолып өтті. — Патша құлады, халық «уһ» деп демін бір алды. Қазір жаңа өмірдің тұтқасы біздің қолда! Халық тағдыры өзінің қолында. Қандай үкімет сайлап, кімді қоям десе ықтиярлы. Мына ескі болыс Сүгірбай әлі күнге өзгермеген, баяғы жебірлігі, елді зар қаксатқан!

Төр жақта біреулері тықыршып тамағын кенеді, енді біреу мырс етті. Сүгірбай әуелі сасып, сөз таба алмай тығылып қалса керек — төмен қарап, қамшысымен жерді шұқылай берді. Тоқаштың даусы саңқылдай өзен аңғарын басына көтереді.

— Ақ патшаға қарсы шыққан кешегі ардагер ерлерге де Сүгірбай болыс ауыз салған. Халықтың, еңбекші қазақтың мүддесін қорғамаған. Менен гөрі өздерің жақсы білмейсіңдер ме, осы соққанды? Тап кеше көтеріліс күндері Сәтті орнынан алып, Фольбаум өзі қойған жоқ па сайлау шақырып, жар салмай-ақ!..

— Тарт тіліңді, азғын, шоқынды, сен емес мені сынайтын! — Сүгірбай тепсіне түрегелді.

— Әкірендеме, күнің өткен! — деп безеніп, Ақан балдағымен жер сабалады.

Сақалы қаудыған, қазандай сәлделі біреу, молда деп ұқты Құрышпай, Сүгірбайдың етегінен тартып зорға отырғызды.

— Без-без етесің — о да тегін емес, Сүгірбай мырза. Желкең қиылар кезең осы. Уа, халқым, біз қазір жаңадан болыстық комиссар сайлауымыз керек! Кімді ұсынандар?

— Ақан! — деді қара менді партизан.

— Ақан! — деді Құрышпай мен Иван қосыла атап. Шу көбейіп, өзара егес басталды. Сүгірбай бастаған топ ұшып тұрып, кетуге айналды.

— Токтаңдар! Неге кетесіңдер, ұнамай ма? — Тоқаш ызғарлы пішінмен айғай салды.— Жібермендер! — деп жігіттерге иегін қақты.

Құрышпай, тағы бірнеше жігіттер қоршап, жолдарын бөгеді.

— Ашу алдында, ақыл соңында, болыс ағай, ел боп, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, ауыз сөзімізді біріктірейік! — Құрышпай мысқылдаған боп, Сүгірбайды қапсыра қысып, жібермеді. Қолы қаттырақ батты ма, ол шоққып отыра қалды.

Шу аяғы басылғасын Тоқаш:

— Кімде-кім, Ақан болыс болсын дегенің қол көтеріңдер! — деді. Жұрт тым-тырыс — демін ішіне тартты. Бірін-бірі бақылайды: кім көтерер екен? Тоқаш қолын көтеріп еді, қалғандары соның емеурінін күткендей, жабыла топырлай көтерді.

Сүгірбай шыдамады, тепсініп:

— Болыс сайлауға хақың жоқ! Заңды сен қалтаңа салып жүрген жоксың. Кімсің өзін?

Сүгірбайға дауыс қосып, бірнеше ел ақсақалдары жанжалға кірді. Тоқаштың не ойлағанын кім білсін. Құрышпай істің насырға шапқанын енді сезді. Монтиған мінезбен, маң-маң басып, Тоқаштың қасына барды. Досының мінезін біледі: қызып кетсе, соғысып та алады. Бұл кезде жалғыз аяғымен секіріп, балдағын басына көтерген Ақан Сүгірбайдың қасына жетті. Енді болмаса — бастан салмақ. Ұршықша иілген Иван ұстай алды. Сүгірбай да жан-жағына қарамастан, шыр айналып, қамшысымен Ақанды арқасынан осып өтті. Сол-ақ екен қара менді партизан бас боп, бір топ жігіт Сүгірбай бастаған топпен айқаса түсті. Шартта-шұрт — көз ашып-жұмғанша оларды терліктей шаңға аунатты...

Тоқаш жанжалды зорға басты.

Митинг аяқталды. Сүгірбайды бас қылып, тоғыз шонжарды іріктеп, тұтқынға алды да, сол түні Құрышпай мен Иваннан қалаға аттандырды...

Қас қарая Тоқаш шешесімен қоштасты да, жалғыз өзі қалаға аттанды. Астында Қырбайдың жүзіктің көзінен өткендей бәйге көгі есік пен төрдей, келте құйрық, қамыс құлақ жануар. Сіңірлі тік аяғын серпіп тастап, бөкен жүріспен, заматта Сәттің аулына алып келді. Өткелден өтіп, арғы қабаққа барғанда бұлт астынан шыққан жалтыр ай алақанның сызығына дейін айқын көрсетті.

Уәде бойынша Мәлике осы арада тоспақ еді. Тоқаш жан-жағына қарады: қарағаштың түбінде біреу қараңдаған сықылды. Тоқаш атының басын бұрып, өзенді жағалай, ағысқа қарсы жүрді. Қараңдаған сол Мәликенің өзі екен.

— Ақылды қарындасым, келгеніңе рахмет, көре алмай кетем бе деп көңіліме күдік алған едім... Бәрі де Сәт ағайдың қисық мінезінен.

— Битке өкпелеп, тонын отқа салмас... Туысыңыз, тар жердегі қол созған ағаңыз, айрылысып, жауға жем боп қайтесіздер...

Қыз сөзі тым ащы, Тоқаш жүрегінің жарасын тырнайды.

— Менен не кінә бар, Мәликежан, өзің айтшы? Жауларымның қолтығына кіріп, мені бөлектеген кім?..

— Ол кісі бірлікті көксейтін болар, әйтпесе, оларды сізден артық көреді дейсіз бе!

— Не десе о десін, ұжданымды сатып, арымды табаным басып, кешегі өзіме қастық жасаған Зәкірлермен дос бола алмаймы!

— Сонда байыпты отырып, әкеммен тіл табыспайсыз ба?

— Жоқ, Мәликежан, ол кезеңнің бәрінен өткеміз. Біздің айтыс абақтыда отырғанда басталған. Содан бері міне әлі біткен жоқ...

Ай жарығынан қыздың қоңырқай жүзіндегі кейістің мөрі айқын білініп тұр. Тоқаш сөзін тағы жалғады:

— Осы қалаға жүріп бара жатқан бетім. Енді қашан көрісеміз, белгісіз. Маған Айгүл туралы не білесің, жасырмай айт!

Мәлике күрсініп, жерден қызғалдақты көтерді — үзіліп, уқаланып қалған.

— Айгүл — ай жарығында құлпырған осы гүлдей еді ғой, Тоқаш аға, несін сұрайсыз. Әйел мен де арманда-

мын! — Қыздың сөзі ауыр тиді ме, Тоқаш көзіне мөлтілдеп жас ірікті.

— Соңғы хабарға қарағанда: әкесі екеуін Құлжада, көшеде көріпті.

— Кім айтты? — Тоқаш, жұлып алғандай қыз бетіне тесірейді.

— Бұл хабарды қаладан әкем әкелді, біреу Құлжадан келсе керек-ті. Ол Ыбрайымға айтып отырғанда, әкей: «кімді көрдің?» демей ме...

— Ол Айгүлді қайдан біледі екен?

— Әкесінің атын атаған. Аянбек сәлем айтқан.

Тоқаш сенерін де, сенбесін де білмеді. Кім екен айтқан? Өз аузымен естісе... Жоқ, не де болса, жар салып, ізін кесу керек! Әлде...

— Қытайға неге кетті, неге жібердің? — Тоқаш шешім таба алмаған, жүз рет қайталаған сұрақты Мәликенің алдына тағы тартты.

— Оны мына болыс Сүгірбайдан сұра!.. Құдай сүйетін қылығы жоқ-ау, дәл ала-сапыранда Айгүлді тартып алмақ болды ғой.

— Ия, не дейді? Естісем құлағым керең болсын! — Тоқаш бір отырып, бір тұрды.

— Алдында Аянбек пен Сүгірбай екеуі төбелесіп, ол болыстың басып жарып, тауға қашып кеткен-ді. Аянбекті сіздің көргеніңіз де содан кейін болар... Ел басына қара күн туып, қансырап жатқанда өшіккен болыс Айгүлді тоқал қылмақ ниетпен әурелей бастады. Айгүл күн көрсетпейтінін білді де, әкесіне хабар айтып, бір түнде тауға тартты... Содан әрі аржаққа өткен көрінеді.

— Айгүлдің тауға барғаны мен абақтыға түскесін бе?

— Я... Сізді қолға түсті деп естігенде, Айгүл талып қалды... Дарға асады, енді бізге жоқ деді!..

Тоқаш аржағын сұраған жоқ, Мәликенің бетінен бір сүйіп, атына қарғып мінді.

Ауыздығымен алысқан бәйге көк ағыза жөнелді. Мәликенің: «Қош, ағатай!» деген даусы, алыстан шақырған Айгүлдің үні тәрізді келді құлағына.

12

Рафиқ бағының қақ ортасындағы Ереміннің ағаш үйі газеттің редакциясына айналды. Астында, жерден жартылай салынған екі бөлме — бұрын Ереміннің көр-

жер тұратын қоймасы да, енді газет басатын баспаханаға айналды. Верный баспаханасының карт жұмысшысы Алексей Орлов атамзаманнан бері аулада жататын тот басқан станокты түзеп, тазалап, бір түнде Еремін үйінің астына көшірді. Баспаханадан жасырып әріптер әкелді. Александр Петрович Ереміннің үйінде мақала қорытып, теріліп шыққан газеттің версткасын оқиды, қатесін түзейді. Петр Еремін материал жинап, мақала жазады. Осылай большевиктердің бірінші жасырын газеті туды, өмірге келген жас баладай, айғайлап, жұртты маңына жинай келді.

Александр Петрович бүгін де әдетінше, ертесімен оянып, жуынды да Рафиқ бағына аяндады.

Мұзарт таудан күн де сығалап, көтеріліп келеді екен; зеңгір аспанда қалқыған шарпы бұлт, салқын леп; шешек атып, гүлденген бақтың хош иісі — күндегі Жетісу табиғатының бейнесі. Александр Петровичтің бұған көзі үйренген, алыста жүрсе — сағынып, жақын келсе, елемейді. Соңғы күндері жүрегінде басқа бір таңның сәрісі біліне бастады. Александр соны құмарта тосады.

Өзінен-өзі жымнып, күбірлеп жүріп келеді. Бүгінгі жазбақ мақаласының сөресін ойына салып келеді. Ленин шетелден қайтты — ұзақ жылдар қуғында жүрген Ленин Россияға қайта оралды.

...Сеңдей соғылған ашулы Петроград. Финляндия вокзалы. Құмырсқадай құжынаған халық. Өне, паровоздың айғайлаған даусы естілді, бұл — Россияға Ленин келді деген қуаныш хабар. Анталаған халық, қолтығына бас киімін қысып қараңғы түннің өріне телміре үңіледі. Қызыл ноқат жақындап келеді — бұл от, паровоздың қызыл көзі.

Өне, вагоннан жұрт түсе бастады. Қайсысы, кәне?.. Қара барқыт жағасы бар пальто киген, шоқша сақалды, ақ сары, орта бойлы адам! Я, тап сол! Мыңдаған қол жерге түсірмей, көтеріп алып, вокзалға қарай аяндады, уралаған дауыстар зәулім қаланы тебіренткендей.

Алдынан шыққан меньшевик эсерлерге Ленин жеркене қарап, қолын да берместен жандарынан өтіп кетті. Тез-тез жылдам қимылмен Ленин броневиктің үстінен: «Жасасын социалистік революция!» деген ұран тастады...

Березовский кешегі алған үш ауыз телеграмманы осылай суреттеп, көз алдына елестетіп келеді. Бүгін осы

хабарды өзінің газетіне басып, бүкіл Жетісуға таратпақ — қуансын Жетісу! Енді эсерлер қайтер екен? Шок-шок, бәлем! Ленин қолын да бермеген. Ха-ха!

Александр қалтасынан кілтін алып, есікті білдірмей ашып, төменгі этажға түсті. Еремін ұйықтап жатқан болар. Березовский досын қатты аяйды — күні-түні істейді, шыдап жүрген көтеріңкі руық.

Қала қазір тоғыз ойдың торабы — әрқайсысы өзінше ойлап құрық сермейді, бірақ, шындық асау, маңына дарытпайды, көбі босқа әуре...

Еремін де жоғарғы этажға қатнасатын сатыдан бірекі қадам төмен түсті де, Александрды көріп, көңлі орныққандай баспалдаққа отыра кетті.

— Тыныштық па? — деп Еремін сұрап та үлгірмеді. Березовский киіп:

— Ғажап!.. Өткен түні Лука Петрович Ташкеннен телеграмма алған. Ленин кепті, Петроградка! — деді.

— Ленин? — Ереміннің қуанғаннан көзі жайнап, жүзінде күлкі ойнайды.

— Ленин революцияның екінші кезеңіне көшуді талап қылған дейді.

— Сонда, қалай?

— Үкімет жұмысшы, шаруа, солдаттар қолына берілсін деген.

— Міне, енді түсінікті... айқын сыр... Соқырша жанжақты аймалап, таба алмай жүргеніміз осы ой емес пе еді? Қалай, жай ғана тауып айтылған сөз! Өзі алысқа ұзамай-ақ, жанымызда тұрған, жүрегімізде жүрген сөз екен-ау!..

Еремін балаша алақанын уқалап, кенет жоғары көтерілді. Александр отыра қалып, мақала жазды. Көп ұзамай Орлов та келді. Бұл көп сөйлемейтін, салмақты адам, амандықтан соң алжапқышын киді де, әрпін тере бастады. Жазып бітірген беттерін Александр Петрович Орлов алдына қоя салады, ол сұрамастан тере береді... Әлден соң Еремін үстіңгі үйден айғай салды:

— Александр Петрович, Сақа келді, жіберейін бе?

— Жібер! — Березовскийдің басын қағаздан көтеруге мұршасы жоқ.

Сақа екі бүктеліп, иіліп, люктен зорға түсті, шашы дударланып шекесіне түскен, өңі куқыл тартқан — жүдеу, көзі де алайып, іштей сыр толғатқан адамның сиқын сездіреді.

— Немене, түні бойы ұйықтаған жоқ па едің? — Александр Петрович бір жағы шын, бір жағы қалжыңға айналдырды.

Сақа қызарып, сасып қалды — жастықтың куәсі. Күбжіндеп:

— Жоқ, кітап оқып едім! — Ол сезіктенсе жауап берді.

Березовский түсіне қойды:

— Глафира қайда?

— Білмеймін...

— Кеше қанша газет тараттыңдар?

— Мен өзім — елу дана...

— Сен бар да, Глафираны ертіп кел!.. — Александр Петрович әдетінше сөзді келте қайырды. — Екеуіңе тапсыратын өте тығыз жұмыс бар!..

Сақа басын изеді де, үн-түн жоқ шығып кетті... Александр Петрович Сақаның соңынан қарап, отырып қалды. Қаламы ақ қағазға тірелген, кібіртіктеп жүрмейді. Ойна жастығы түсті — кеше өзі де осы Сақадай жасөспірім бозбала кезінде рақат, тыныштықтан біржола безіп, тар жол, тайғақ кешуге серт берген жоқ па? Я, сонда неден басталып еді? Андрей Малышев қатар өскен замандас, әйгілі казак-орыстың ұлы. Екеуі ең баста қызға да таласты, артынан өмірдегі жолдары қайшы келді.

.. Тау қойнындағы орманға көмілген ағаш үй — бұл мұғалім Лебедеваның дачасы. Қараңғы түн. Жапалақтап қар жауып тұр. Терезені мықтап жапқан Александр жалғыз өзі үндеу басып отыр: «Патша нақақтан жұмысшылардың қанын төкті. Айуан да өз баласын өлімге қимайды, халықтың әкесімін дейтін патша не ойлаған?..» Келесі түні Александр әр үйдің бұрышына жапсыра берді. Мектепке де бір құшақ үндеу әкелді.

...Музыка, би... Атаман Малышев туған күніне той жасап жатыр. Шарап пен қуанышка бірдей мас атаман, құшағында сұлу әйелі, бір мезгілде Березовскийдің алдынан дөңгеленіп өте шықты. Петроградта, Москвада жұмысшы халықтың қаны судай ағып жатқанда, атаман қуана-қуана той жасайды.

Березовский қалтасынан кешегі өзінің жазған үндеуін алды да, атаманның қасына барды. Биін тоқтатты:

— Мына үндеуді оқыдың ба? — деді бетіне ұстап.

Андрей Малышев биді бұзғанына ренішті пішін білдірді. Үндеудің орта кезіне бара бергенде атаманның тү-

сі өзгерілді. Аяғына жеткенде көзін жыпықтатып, саскалақтап, Березовскийге тесіле қарады.

— Қайдан алдың?

— Сенің столыңның үстінде жатыр!

— Сволочь! — деді атаман, тісін шықырлатып, теріс айнала беріп. Березовскийдің әрекеті екенін білді, бірақ, өз үйінде, тойының үстінде шу көтеруге бола ма. Бармағын тістеді. Сол түннен бастап, Андрей Березовскийдің соңына кісі салды. Ақыры қақпанына түсірді.

...Үркітке жер ауып, ит мұрны өтпейтін тайганың ішімен жаяу-жалпы бара жатқан тұтқындар... Солардың ішінде аяқ-қолы кісендеулі Березовский де жүріп келеді.

Қатар келе жатқан қабасақал алпамсадай мосқал еркек, — жолда қосылған Москваның жұмыскері. Березовскийді әзілдеп, қажап та қояды:

— Қайдан шыкса одан шықсын, әйтеуір атаманды бір састырған екесің. Жанды жеріне тұз сепкен екенсің, ә?.. Бірақ, бұл ерліктің астары — жеңілдік, ол есінде болсын! — деді ол. Березовский өзі де біледі — әрине қызулық!..

Сол кезде Березовский тап осы Сакадай еді. Байқама-са, бірдемені бүлдіріп тастауы мүмкін-ау!..

Березовский мақаласын бітіріп, ең соңғы тарағын Орловқа берді де, өзі жоғары көтерілді, Еремінмен «Бостандық сарайында» кездеспекші боп, кетіп қалды...

Таң атқалы нәр татқан жоқ, қазір түс. Әйелі нанның шіретіне кеткен еді, оралды ма екен? Жаңа Еремін: «отыр, бір түйір нан бар, бөліп жейік!» деген-ді. Қарамалды, досының аузынан жырып қайтсін... Ертедегі жеті басты жалмауыздай, аштық қаланың ішіне енді, жүрісі де биыл — білінбейді. Есік-терезесі ашық, бейқам жатқан тоғышарлардың үйінен де аштық орын ала бастады. Қоймалары терең қазылған бай үйдің қақпасында үлкен қара құлып. Оған кіре алмайды.

Александр Петрович теректің түбіне тұра қалып, трубкасын тұтатты: биыл егін шықпаса — ел тапшысы қуырылар. Өзеннен өтіп үйіне келсе — зайыбы Катя базардан әлі оралмапты. Терезе де ашылмаған — үй іші қап-қараңғы. Үй несі — көршілері де таң атпай тау алқабына салған егініне кеткен болуы керек, көрінбейді. Өткен түні көршісімен Александр ұзақ әңгімелесті. Осы Верныйда жарты ғасыр өмір сүрген адам екен. Александрдың соғалып, жер ауғанына дейін біледі — ұмыт-

паған. Аз сөйлеп, көп тыңдайтын мінезі бар еді, неліктен екені белгісіз, шешіліп, бірсыпыра пікір айтты.

— Ел іші, дәл ұясын бұзған құмырсқадай, быж-тыж. Осы арасы маған ұнамайды. Жақсы, патша тақтан құласын-ақ, оған да көндім, бірақ есеп жоқ, тәртіп жоқ — айтыс, — деп ол сөзін бастады. — Менің білуімше қала бес жікке бөлінген: үкімет басындағы жылтындаған немелер — тілдері ешкінің құйрығындай шолтаңдайды, өтпейтін тесігі де жоқ — жылнос, қу — бұлар бір жік. Екінші жік — осы қаланы қоршап алған бір тайпы атты казак бар. Олардың түсі суық. Қылыштарын қайрап отыр... Үшінші жік мұсылмандар, мендуана жегендей естүс жоқ, сапырылысып жатқан бір халық. Төртінші топ — мына сендер, жеңді сыбанып, өре түрегелесіңдер. — Бесінші топты атамадыңыз ғой? — Александр жымия қарады. Шал іркілмеді: «Ол біз! — деді. — Біз қала халқы. Ешбір топта шаруамыз жоқ, бақылап қана отырамыз. Кімнің тарысы піссе — соның тауығымыз, — деді-ау...

Қақпа қасындағы қосымша есік сықырлап, біреу ашқандай болды. Жалт қараса — Бокин!

Александр қабағын түйіп, суық түспен қарсы алды — өкпелі. Міне бір жұма жоқ боп кетіп, жыл құсындай келе қалды. Не бітірді.

Бокин де Александрдың қабағынан қыс ызғарын сезгендей, жайдары жүзбен, күле келді. Көтеріңкі дауыспен сәлем берді. Қолын қатты қысып, бетіне үңіле қарады. — Немене, танымай тұрсың ба? — Александр даусы қатаң шықса да, күлім ойнаған көзінен сырын тартқан ба, қалай, Тоқаш көңліне секем алмады.

— Шүйден шығып кетіпті, уақытша үкімет бордақыға байлаған ба деп қалдым.

— Уақытша үкімет дейсің бе? Қалада біраз тұрып көр... қатқаныңды білмей де қаларсың...

Тоқаш бұрын күлді, Александр қоштады.

— Елде не бітірдің? — Александр сөз арнасын бұрып, қайтадан түсін өзгертті. Тоқаш бір жағымсыз уақиғаны есіне түсіргендей, томсарып, орнынан тұрып кетіп қайта отырды. Березовскийге жартылай бұрылып, көңліндегі шерін айтты ол.

— Іздегенімді таба алмадым. Елде жөнді жігіт қалмаған көрінеді. Талай тарландар Қытай жақта қаңғып жүр деседі... Кәне не істейміз?

— Не істеймізі қалай? Қазақ революцияның өгей баласы ма еді? Кеше олар көтеріліс отын кім үшін жақты? Біле білсең, Жетісу сияқты әр ұлттың басы түйіскен елде, жалғыз орыстар ғана революцияны құра алмайды.— Березовский трубкасын сорып, аз кідірді де, ойын қайта созды.— Жетісудағы революцияның тағдыры — қазақ халқы қатнаса ма, жоқ па, соған байланысты.

— Ол үшін не істеу керек?

— Ол үшін іздегенінді ауылдан табасың. Көре біл!., Соңынан балапанын ұшырмаған бүркіт, аң да аулай алмайды.

Александрдың бұл ойы Тоқаштың аяғына салған тұсау тәрізді. Жоқ, бұған көнбейді. Елдегі ақсақ-тоқсақ, бала-шағаларға уақыт өткізіп, баулимын деу — дәрменсіздік, Қытайға өтіп, сарбаздарды қайтқан қаздай тізілтіп алып келсе... Қолына қару ұстатса — революцияны жеделдетуге болмай ма!

— Менің ойым соларды іздеп бармақ!

— Шекарадан қалай өткізесің?..

— Уақытша үкіметтің өкілдерімен кездесіп, мандат алайын. Сонсоң аржағын өзім білем...

— Мандатты не деп береді?

— Ауған қазақтарды қайтару мәселесін қоямыз ертеңгі мәжілісте. Сендер мені қоштайсындар.

— Ай, білмеймін.. Сен онда жүргенде мұндағы елді Жайнақовтар қанат астына алып кетіп жүрмесін.— Березовский қауып тудыра, көп әңгіме айтты. Азғырды. Тоқаш сіресіп, көнбеді — қырық мың жігіт қол емес пе? Қолына қару тисе, Уақытша үкіметте ес қала ма?

Осы кезде қақпа ашылып, бір адам кірді — Сақа! Жүгіріп кеп Тоқашты құшақтай алды. Сүйісті...

Сақа Березовскийге Глафираны үйінен таба алмағанын айтты. Уәде бойынша терезе алдынан ойқастап жүріп көріп еді, ешкім белгі бермеген. Қақпадан сығалап та байқап еді, атаманның қос қара кері аулада байлаулы тұр. Заты үйінде қонақ бар сияқты.

— Бүгінгі шыққан газетті алдың ба? — Березовскийдің бұл сұрағын Тоқаш киіп әкетті:

— Көрдім, көрдім, тамаша газет! Екінші саны бүгін шығушы ма еді? — Тоқаш балаша қуанды.

— Петроградта не болып жатқанын естідің бе? — Александр Петрович Сақадан Тоқашқа бұрылды.

— Жоқ... Өткен түні Лука Потаповичті іздеп, телеграф-

қа кіріп шығып ем, жоқ екен, таба алмадым... Я? — Тоқаштың көзі жайнап, Александрға елегізе қарады.

— Ленин келіпті шетелден!..

— Ленин?

— Қайтқанына біраз күн болса керек-ті!.. Лука Потапыч «Правда» газетін алды Ташкеннен.

— Ғажап!..— Тоқаш ойлы жүзбен қасындағы Сақаға бұрылды. Ол бар ынтасымен телміре тыңдап отыр екен, қайтадан Александрға қарап:

— Бұл үлкен қуаныш. Халық мұны біле ме? — деді.

Александр Петрович бүгінгі шығатын «Шаруа» газетінде өзінің мақаласы бар екенін, ертең большевиктер тобының мәжілісі болатындығын сөз қылды.

— Тоқаш, сен жақсы дайындалып кеп, сөйлейтін бол!— Березовский орнынан тұрып, қақпадан кірген әйеліне қарсы жүрді. Қолында ұстаған наны жоқ, өңі қашқан, көзінің жасы мөлт-мөлт етеді...

13

Тоқаш пен Сақа Березовскийдің үйінен шыққанда күн тас төбеге келіп, шыжи бастаған кез еді. Сақа оңаша шыққан соң, өзінің жүрегінде жүрген бір күдігін ағасының алдына тартты. Ертесімен «Бостандық сарайынан» бір қазақ Тоқашты іздеп, Сақаның пәтеріне келіп кеткен — жүрісі асығыс. «Ол неге керек?» деген Сақаның сұрағына, жөнді жауап бермеген, жүре сөйлеген. Ол қазақты Сақа шырамытады. Ұмытпаса — Жайнақовтың атарман-шабарманы. Тегі Какенов болмаса?

— Түрі қандай?

— Орта бойлы, қоңқаш мұрын!

Тоқаш тап үстінен түсті. Сол ғой! Бірақ, ол өз аяғымен жүрмейтін кесел еді. Оған не болды екен?

Екеуі бостандық үйіне тура тартты. «Бостандық сарайы» бұрынғы губернатордың мекемесі, Қолпаковский проспектісі мен бақтың бұрышында. Зәулім ақ тас үй. Оның қарсысында — қырғыз-қазақ пансионы. Тоқаш сонда жатып, жеті жыл гимназияда оқыған. Ол көшенің әрбір ағашына дейін таныс Тоқашқа. Сол губернатор сарайының алдында, осыдан он жыл бұрын Тоқаш бірінші рет Жайнақовтың Ыбрайымымен шайқасып та қалған. Ол кезде Тоқаш жасөспірім, бала жігіт еді. Бір күні қолтығында қысқан кітабы бар, мекеменің алдынан өте

берді. Қос мақпал қараға жеккен пәуескеден біреу басын созып:

— Әй, бала, бері келе кетші! — деді. Қараса — Ыбрайым мырза. Тоқаш елбелектеп жетіп барып:

— Ассалаумаликум! — деді.

— Е, сен де сәлем бере біледі екенсің ғой? — деді Ыбрайым кекетіп.

— Қазаққа сәлемді ұмытуға бола ма, мырза. Көк әмірі әлі біздің қолға көшкен жоқ сіз сияқты,— дегенді Тоқаш күлімсіреп.

— Бала, сен тіліңді тартып, ... қысып неге жүрмейсің? — Ыбрайым даусы қалтыраңқы шықты.

— Мен тілімді тісімнің арасына қысып-ақ жүрмін, Ыбеке! Бірақ бір ауыз сөз айтпай-ақ жазғырып тұрғаныңыз мынау, бірдеме десек жерге қағып жіберуіңіз де мүмкін. Оны білеміз.

— Ә, оны білсең, қыс!

— Қанша қысқанмен кейде құрғыр болмайды, бостау-мын, Ыбеке. Қорыққан кезде мұңкітіп алам, сездіңіз бе исің? — деді Тоқаш та мысқылдап.

— Ұмытпа, осы сөзіңді! — деді де, Ыбрайым сұп-сұр боп, тартып жөнелген...

Тоқаш әңгімесін айтып та үлгерді, «Бостандық үйіне» де баспалдақпен көтеріле беріп еді, қарсы алдарынан Какенов сап ете түсті.

— Сені Ыбекең шақырады! — деді іс-міс жоқ.

— Үлкен адам шақырса бармасқа бола ма?.. О кісімен тайталасатын бойымыз да жоқ,— деді Тоқаш жымып, Жайнақовтың тапал бойын мысқылдай. Ғабдулла алая қарады.

«Жетісу уәлаятының қазақ-қырғыз комитеті» деген алдында жазуы бар есікті ашты. Төрдегі көк шұғамен жабылған стол басында бір адамның басы ғана қылтныды. Бұл бастың иесі кім екенін Тоқаш пен Сақа салғаннан таныды.

— Тоқаш төре, ат-көлігің аман ба? Жоғарылат! — деді шінкілдек даусымен Ыбрайым.

Тоқаш басын изеп, амандық жасады, қолын ұсынбады. Ыбрайым Сақаны елемеген сияқты, көз қырын да салған жоқ.

— Елге барып оралған көрінесіз, ауыл-аймақ аман ба екен? — Сыпайы сөзбен бет ашар жасады Ыбрайым. Дөңгелек, бүйрек бетіне ешбір ойдың көленкесі түсіп,

құбылмайды, сазарып отыр. Өйтсе де, ой түбі саяз, құм-дақ тасы көрінеді: Сүгірбайдың ұлына жаны ашын отырғаны бесенеден белгілі болды.

— Елге бардым. Жебір болыстар жегідей жеп құртатын болды деп ел бірауыздан шағым жасады...

— Олар шағым жасайтын сіз кім едіңіз? — Ыбрайым өкірендемей, салмақпен сұрады.

— Елдің қамын сіз ғана ойлайды деп кім айтып еді?

— Болысты сайлаған сіз емес, халық қой?

— Өзі сайлаған халық — өзі түсірді.

— Сіз болмасаңыз Сүгірбайды ел тұтқынға алар ма еді?

Екеуі біріне-бірі карап, арбасып отыр. Токашқа Ыбрайым салмақпен, сынап қарайды. Екі жақ қабырғада карама-қарсы, осыларды бақылап отырған Сақа мен Какеновте үн жоқ.

— Елдің тоғыз ақсақалы сіздің үстіңізден уақытша үкіметтің облыстық комитетіне шағым берген екен, — ол үкімет орны маған тапсырды. Елді арандатпай, бөлмей, тыныш жүре алмаймыз ба осы?.. Кешегі қан төккеніміз де жетпеді ме? — Ыбрайым сөзді нақысына келтіре сөйлейді. Әттең даусы шіңк-шіңк етеді, кісіні үйіріп, еркіне бағындыра алмайтын дауыс!

— Тоғыз адамның сөзіне сеніп, митингте қатысқан мың адамға қалай сенбейсіз. Көп қорқытады, терең батырады. Қазір баяғы алдауға көнетін халық жоқ. Оны ұмытпаңыз, мырза!

— Бұлай бүлік шығара берсеңіз, үкімет орны өз тұсынан шара қолдануға мәжбүр болады. Сонда маған өкпелеп жүрменіз! — Ыбрайым орнынан түрегелді. Токаш та қалпағын қолына алды.

— Қорқытпаңыз, мырза! Қорқа-қорқа қоян да батыр болған екен.

— Сен де елірме, жайына жүр, Токаш төре! Бір емес, екі емес — ылғи алалық тудырасың да жүресің! — Ғабдулла сұрланып, бір жағынан киіп кетті. Даусы ашылау шықты. Мен карап қалам ба дегендей, Сақа да столға таман жақындады. Токаш төніп келген Ғабдуллаға жиіркене, катал сөз тастады:

— Бүгін ғана халықшыл бола қалған екенсіздер, кеше қайда қалдыңыздар, ардагерлер?.. Сіздер жақтап отырған бай мен болысқа қалың кедейдің қанын сорғызып отыра алмаймыз!

— Ендеше шық! — Ғабдулланың даусы дірілдеп, сұқ қолымен есікті нұсқады.

— Шық өзің, біз неге шығамыз! — деді Сақа қосарлана, айғайлап, Тоқаш үнсіз Сақаны қолымен сырды да, өзі алға ентелеп:

— Есігіңді қатты жабам!.. Сертім сол: өмірім болса — шаңырағыңды ортаңа түсірем! — деді де Тоқаш Сақаны ертіп, шыға жөнелді. Артынан: «пішту!» деген кекесінді, табалаған зілді сөзге Тоқаш пысқырған да жоқ.

Қақпа алдында бір топ ел адамдары тұр екен. Олардың ішінен қарны шертіген Сүгірбайды Тоқаштың көзі бұрын шалды. Жанындағы дулат бөрікті қазаққа қолын сілтеп, бірдемені соғып тұр: «...ел ішіне іріткі салды... Күн көруден қалдық!» деген үзілді-кесілді сөздер Тоқаштың құлағына тиді. Тегі Тоқаштың сыбағасын беріп тұрған тәрізді. Міне халық мүддесін қорғайтын үкімет деп осыны айт — тексерместен босатып жіберген!

Сақаны үйіне қайтарып жіберіп, Тоқаш жалғыз өзі бақ ішінде ұзақ қыдырды, асаудай тулаған намысын баса алмай әлек болды. Күн санап шиеленіскен тартыс. Қашан бітеді? Немен бітеді? Қапыда қалмай, күш жинау керек. Сақа сияқты гимназияны жаңа ғана бітірген жастар әлі аз, және олар тірек бола ала ма?..

Көңлі жабыңқы Тоқаш, қас қарайғанша көшеде жүре беріп, Бикеннің үйінің алдына қалай келгенін сезбей де қалды.

14

Тоқашпен өткізген түннен кейін, Бикен айнаның алдында тұрып, өзінің жүзіне өзі үніліп, ойға шоматынды шығарды. Бикеннің жүзі қуқыл тартқан, кейіс білдірген еріндері гүлдің қауызындай, жартылай ашылған, аяқталмай қалған сөзді айтам деп ұмсынған адамның пішіні тәрізді. Бадырайған кара көздерінде өмірге тоймаған адамның көлеңкесі, кейде ұзарып, кейде кішірейіп, дірдір етеді. Әрине, Бикеннің жанарына түскен бұл көлеңкенің сырын өзінен басқа бір пенде білмейді.

Бикен әуелгі кезде өзінің жеңілтек қылығына аса маңыз бермеді, бірақ күндер зымырап өтіп жатты... Тоқаш қайта оралмады. Бикеннің мазасы кетіп, тықыршып, үйде отыра алмады. Бір күні Халимаға барды. Бәсе, Тоқаш елге кеткен екен ғой... Үміт оты қайта тұтанды. Жү-

ректің арғы түбінен бір дауыс: «тос-тос!» деп, дәмелендірген сияқты...

Жан қиналған Бикеннің өкінішін Зәкір қу ғой, жұрттан бұрын сезді.

— Бикенжан, осы күннен-күнге жүдеп барасың... Кейде маралдай елегізіп, Шамалған жаққа жні қарайсың тегі, қыран солай қарай ұшып кетіп пе еді? — деп қарқылдап күліп, белінен құшақтайды.

Жасынан еркелетіп өсірген үлкен жездесінің, кейде кеудесіне жабысқан қолына да өкпелемейді, қайта бірге күліп, мұртын сипайды. Зәкір қыздың тығыршықтай денесін шымшып, рахат тауып мәз болады. Қыз Зәкірдің түпкі сырына әуелі баста түсінбеді — не айтса соған қатықтай ұйыды. Бір кеште Бикен қаланың бір топ қыз, бозбалаларын жинап, серуендеп баққа бармақшы боп жатыр еді, сайтандай Зәкір жетіп келді, — астында қос қара мақпал, үстіне кигені — көк ала шәйі шапан, басында тақия. Қеле Бикенге жабысып, жібермеді. Кейін пәуескесіне мінгізіп баққа апарып тастауға уәдесін берді. Зәкір сөзін алыстан орағыта бастады:

— Бикенжан, сені құдай бізге ерке-тота қып берді. Өзің пісіп толдың. Көркің мынау, адам баласын таңдандырарлықтай. Енді осылай жалғыз жүре бересің бе, бір күні біреу-міреу ұрлап әкетіп жүрсе қапыда кетпейсің бе?

— Қойыңызшы, ұрлағаны қалай?

— Ол былай: кешке терезеңнен түсіп, аузыңды орамалмен байлайды. Көтеріп ап арбаға бір-ақ қояды, сүйтеді де көз көріп, құлақ естімейтін алысқа алып кетеді. Зорлайды. Абройыңды алған соң не істейсің?.. Ықтиярсыз өзің көнесің!

Бикен сақ-сақ күлді.

— Ендеше бір жігіт... Жақында... абройымды...

Зәкір шошынып, кеудесін басты.

— Тәйт!.. Өзің есіңнен таңғаннан саумысың, қалай-қалай шолжындайсың? Бояушы-бояушы дегенге сақалың бояды демекші, қалай-қалай сөйлейсің?.. Абройымың не?

— Өзіңіз айтқан жоқсыз ба?.. Ұят сөз бе еді өзі?

Зәкір не дерін білмеді.

— Қысқасы — мені Ыбрайым жездең жіберді... «Апасының орнына келіп, төсегімді жаңғыртсын. Осы жұмада той жасайым!» — дейді. Бұл оның ақырғы сөзі!..

— Сіз не дейсіз? — Бикен қабағын керіп, ұзын кірпігін құс канатындай жоғары сермеді. Қүлкісін кенет тыйды.

— Мен бе... Менімше мақұл ғой деймін.

— Кеше Тоқашты да мақұлдаған өзіңіз емес пе едіңіз? Зәкір желкесін сипады:

— Ол әзіл сөз ғой. Әзілде шындық жоқ... Асылында тиетін сен, мен емес. Өзің ойлан.

— Ғабдулланы да мактаған сіз... Сәлімгерейді де дүдә-мал қылған сіз... Міне оқыңыз! — Бикен орнынан тұрып рояльдің үстіндегі оюмен нақышталған қобдиды ашты да, бір бума қағазды, жездесінің алдына жайды.

Зәкір көзілдірігін киіп, қолына бірінші ілінген Ғабдулланың хатына үңілді:

«Бикеш! Осыдан үш жыл бұрын сізге құда түспек болғанда әкеңіз: «Қарсылығым жоқ, бірақ, балам жас» дегенді маған. Уақыт жетті ме деген тілекпен осы хатты арнап отырмын. Ниетіңізді білдіруіңізді сұраймын. Мен сізді бұрын көрмеген соң, Токмақта жүре берген едім. Енді халім мүшкіл. Діңкем құрыды. Сізді көрмесем — тұра алмаймын. Ерке сұлу, менің ендігі өмірім өзіңіздің қолыңызда: не өлтіріп, не тірілтіңіз...»

Аржағын оқыған жоқ.

— Ақымақ! — деді де Зәкір екінші хатты аударды:

«Бике — періштем! Мен аяғыңа киетін галошың болайын, қалтана салатұғын пұлың болайын, башмайыңа дейін сүйейін, маған жұлдыз боп күлімде, күн боп жарқыра, түнім боп басымда түне... Әйтпегенде маған тірлік жоқ. Өләм-өләм!.. — Сәлімгерей».

— Бұ да ақымақ! — Зәкір хаттарды лақтырып жіберді.

— Жер құрттары ғой, бұлардан іс шықпайды, Бикешжан. Ауызша айта алмай, хат арқылы сөз салған еркек, саған ер бола алмайды. Жасық! Сол Ыбрайымнан айрылма!

Бикен шап етті:

— Тоқаш ше?

— Одан опа таппайсың!.. Бір жерде жалғыз қалдырады!

Осы кеңестің ертеңінде кешке жақын Бикеннің бөлмесіне Ыбрайым келді. Аздап шарап та жұтқан ба, қызулау. Бұрын Бикенге қалжыңдап, ойнамайтын; тартпақы мінезді адам ғой, көбіне жалынышты сөз ғана тастайтын. Бұл жолы біреу жел беріп итермелеген сияқты көрінді Бикенге.

— Бикенжан, біздің қонысқа барып, серуен құрсақ, көңіл көтерсек... Қала тіптен мезі кылды,— деді қолындағы жұқа, ақ биялайымен алақанын ұрып, Бикен уайым жеген пішінмен терезеге қарады... Алыста, зеңгір көкте ерте туған жалғыз жұлдыз жарқ-жұрқ етеді. Ымдайды. Не деп? Тоқаш деп түйген қыздың аужайы ма?

— Бикеш, көңілің жабыңқы, неге олай? — деді тағы да Ыбрайым жақын кеп Бикеннің білегінен қысып.— Айтқандайын, саған базарлық әкелдім. Қарашы!

Бикен қыз емес пе, еріксіз көз тастады.

— Сырға... Алтын! Алтын сырға?! — Ерні жымыиып, қасын керді. Ыбрайым шұғыл қимылмен құлағына жармасты,— өткізбек. Қыз жездесінің қолын қағып көріп еді, айрылатын емес. Бикен кенет басын шайқап қап еді — Ыбрайым қыз құлағынан айрылды да қалды. Қаша жөнелді. Жездесі үй айналдыра қуып берді. Бикен сақылдап күліп, қонақ үйге қарай қашты, Ыбрайым одан да қуып жетті. Бикен өз бөлмесіне қайта оралғанда, керуетке соқтығып, тыраң етіп құлап түсті. Ыбрайым қыздың үстіне жығылды. Құшақтап, мойнын, бетін сүйе берді, сүйе берді.

Тап осы кезде біреу сыртқы есікті ашып, баспалдақтап сенекке кірді. Бикен бөлмесінің есігін ашты. Мәрә-сәрә боп жатқан Ыбрайым байқай алмады, Ыбрайыммен алысып жатқан Бикен көз тастаса — Тоқаш екен! Әуелі өз көзіне сенбеді. Елес?.. Жоқ, сол — езуінде — жеркелініш, көзінде әжуа. Бикен Ыбрайымды итеріп жіберіп, ұшып тұрды. Бірақ кеш қалды. Тоқаш есікті тарс жауып, кетіп те үлгерді. Екі иығынан демін алған ызалм қыз, тікірейе жездесіне қарады. Ыбрайым көзін жыпылықтатып төмен үңілді...

15

Глафира мен Сақаның соңғы қылығы Малышевтың жанына қатты батқан. Атаманның қызы қайдағы бір қырғызбен құшақтасады... Тфу! — аржағын айтуға аузы бармайды... Ой, заман!

Атаман торға түскен аюдай, Қаскелездегі үйіне сыймады. Есік-терезесінің бәрін ашып қойып, ерсілі-қарсылы жүріп жүр — екі қолы артында. Сол күні әлгі жеркеле Загаруля болмаса, сұлатып та салған болар еді...

Қызы уысынан біржола шықты. Қымс етсе — беттен

алады. Әкесін сыйламайтын, әкеге бағынбайтын казак бар ма? Кімнен туған?.. Марқұм шешесі нашар тұқымнан еді, соған тартқан да. Өз ұлтының намысын аяғына басқан адамды аяуға бола ма? Онда атаман атып өлтірсе кұдайдың да, адамның да алдында ақ.

Загаруля әлі жоқ. Қазір Қастектен хорунжий Сотников келмек. Ол — жүрегiнiң түгi бар, ер! Он алтыншы жылы Беловод селосындағы қырғында қылышының өткiрлiгiн қырғыздарға таныта бiлген... Талғарға да, Ұзынағашқа да хабар айтылған — келе ме, жоқ па?

Андрей Малышев бүкiл Жетiсу казак-орыстарына қаһар едi «туф» деген түкiрiгiн жерге түсiрмей қағып алатын, ендi бiрi көрiнбейдi. Патша кұлағасын зәресi ұшып, iндi-iнiне кiрiп кеткенi ме?

Солқылдақ арбаға мiнген бiреу, ызғытып, терезе түбiнен өте шықты. Атаман ауыр денесiне қарамастан, жылдам бұрылып, көз тастады: дембелше, ақ сары орыс арбадан секiрiп түсiп, атын байлады дуалға. Iле, сыртта бiреуге: «кожа үйде ме?» — дедi қырылдаңқы дауыспен. Көп ұзамай есiк те ашылды. Сотников тағзым етiп, құрмет бiлдiрдi. Баяғы Беловодтағы уақиғасынан кейiн көргенi осы. Әлi өзгерментi.

Екеуi салғаннан қызу әнгiмеге кiрiстi:

— Казактарда намыс жоқ, быт-шыт тозып кеттi. Айналаға көз салыңызшы, үкiмет кiмнiң қолында?.. Жүлiк, шпананың қолында! Бүйтiп күн көруге болмайды, атаман! — Сотниковтың танауы қусырылып, қызараңдап сөйледi. Малышев хорунжийдi әбден қыздырып, сөйлетiп аң, сырын бiлген соң, өз ойын оның алдына салды. — Жетiсуды казактар билемей, тәртiп болмайды.

— Ол тәртiптi қалай орнатамыз?

— Тек күшпен ғана.

— Күштi қайдан аламыз?

Сыртта аттың дүрсiлi естiлiп, бiреу келiп түскендей болды. Сөз бөлiнiп, атаман терезеден басын сұқты.

— Алексей Федорович! — Малышев бүгiлген саусағының сыртымен ұзын, әдемі мұртын сипады — риза, дер кезi келдi.

— Қалаға кетiп едi, жаңалық әкелген болар. Әуелi соны тыңдайық!

Загаруля шынында да қалаға барса болғаны, қапшық-қапшық жаңалық әкеледi. Бұ жолы қалтасына «Шаруа»

газетін сала келген екен. Аmandықтан кейін газетті столға жайды.

«Ленин үкіметті жұмысшы, солдат, шаруаларға беру керек!» дейді — атаман дауыстап оқыды. Атаман газетті лақтырып тастап, боқтап жіберді.— Жазған кім?

— Березовский,— деді Загаруля.

— О, тәңірім! — Атаман күрсініп, орнынан тұрды да арақты қағып салды.

— Әйтеуір, онған дүние жоқ... Әлгі Бокин деген бас бұзақы, Қытайға барып, ауған қазақтарды алып қайтатын болыпты,— деді Загаруля.

— Я?

— Уақытша үкіметті басқарып отырған ашықауыздар соған мандат берген сияқты...— Загаруля «Жаңалығын» шым-шымдап, дәмдеп қана айтады. Лақ еткізсе, қадірі болмайтынын білетіндей.

— Олар қайтса, Жетісу бүлінді делі. Жаным-ау, сол саясатқа мны жетпеген бе? — Атаман аяғымен жерді теуіп-теуіп қалды.

— Айтысқа түскен адамдар да болса керек, бірақ, Совдеп дей ме, толған сұмдар, өндіршектеп, дүрілдеп, ырық бермеген көрінеді...

— Оларды қалай қайтармау керек! — деді хорунжий үрейленіп.

Атаман ызғарлы пішінмен екі жағына кезек қарады.

— Сол дұрыс. Оларды қайтармау керек!.. Ол үшін жақын арада үкімет тізгінін өз қолымызға алуымыз керек! — деп столды жалпақ алақанымен салып қалды. Стол үстіндегі газет ұшып, қайта жерге түсті. Загаруля тағы көтерді.

Осы сөз аяқталмай, тосқан қонақтары да келе бастады. Сол түні Талғар, Ұзынағаштағы казактардың әйгілі офицерлері түгел бас қосты. Андрей Васильевичтің досы Верныйдағы Никольский шеркеуінің епископы Пимен де мәжіліс үстіне келіп қап, о да катнасты.

Атаман соңғы айдағы бүкіл Россияның хал-жайынан түсінік берді — ақырзаман! Бұған басқа теңеу табу қиын. Жетісу казактарының алдындағы үлкен сын — қалайда құл-құтанды үкімет басына жолатпау. Тәңірдің әмірі де осы!

Атаман сөзінен кейін офицерлер бірінен соң бірі жарыса сөйледі. Қызып кетіп қылышты ертең-ақ қынабынан суырып, Жетісуды қанға бояу керек дегендері де болды.

«Асықпайық, казактарды атқа тегіс мінгізген жөн» деді енді біреулері. Көбінен атаманға Пимен сөзі ұнады. Епископ алысқа мезгеді. «Қытайға кісі жіберіп, Құлжадағы патшаның бұрынғы консулы Любамен байланысып, ағылшыннан құрал, күш сұраған мақұл... Люба қырғыздардың қайтпауына да зер салады» деді.

Дорбасақал, еңгезердей Пименнің тұлғасына сүйсініп, ақылына таңданады атаман. Әрине, сырттан біреу қанат астына алмаса, ертең, құл-құтан қара құрттай қаптап, аядай Жетісуді тарпа бассалмай ма? Атаман офицерлерге бетін бұрды.

— Кім барады?

— Мен! — деді Загаруля орнынан ұшып тұрып.

Пимен басын изеді — ол қоштағаны. Атаман Загаруляның бұл қылығын өзінше түсінді: Бокиннен ескі кегін алмақ! Мейлі...

Мәжіліс артынан бәрі Қаскелең станицасының қақ ортасындағы үлкен шеркеуге барып, құдайға шоқынып, ант берісті — «қылыш қынабынан суырылсын!» деп Исаның суретін сүйді.

16

Загаруляны Құлжаға аттандыру камымен Малышев қаладағы үйіне қайта оралды. Соңғы күндері атаман сақтанып, жан-жағына қарайтынды шығарды. «Бостандық үйінде» күнде жиналыс, күнде айғай, Березовский мен Бокин атаманды, Зәкірді, Загаруляны тұтқынға алуды талап еткен көрінеді. Кім білсін — әлде аңдаусызда желкеден біреу шокпармен жатқызып жүре ме... Киімін өзгертіп, бадырайып көзге түспеу жағына да көңіл бөлді.

Қақпаны атаманның өзі ашты. Атын қораға кіргізіп байлады да, ақырын басып, ішкі есіктен үйге кірді. Асханаға басын сұкса, Клавдия Петровна әдетінше бұрышта жіп тоқып отыр. Бишара — өмірі осы Малышевтың үйінде өтті. Жасынан туғанындай боп, атаман үйіне сіңісіп кетті. Өзі де бөтен емес, Глафираның шешесінің туған апасы. Осының Глафираға әсері болған жоқ па екен? — Таң жарық, Петровна! — Жер астынан шыға келгендей, атаман кенет амандасты.

— О, тәңірім! — Ақ шашты әйел селк етіп, абыржып, ұршығы қолынан түсіп кетті.

Атаман мырс етті.

— Е, мені тоспап па едіңіз, Петровна? — Жан-жағына қарап. — Әлгі сәйгелек қызың қайда? — деді.

— Жүр ғой, әлгінде ғана көшеге шыққан... — Жақтырмаған пішінмен сөйлесіді Клавдия Петровна.

Атаман Петровнаның даусынан сезді — бір өкпе бар.

— Тағы не болды?

— Еркеліктің зардабын енді әкесі өзің тарт.

— Не болды, айтсаңшы?! — Атаман қолындағы картузын жұмырлап алға бір қадам басты.

— Әлгі қырғызбен күнде жоғалып кетеді. Айтсам, тіл алмайды. Жібер өзін осы каладан. Маған десе жеті теңізден асырып жібер, әйтеуір осы каладан кетір...

Атаманның тізесі дірілдеп, орындыққа сылқ отыра кетті. Қоймады ма ол қыз?

Петровнаның сөзі көкейге қонады. Айырмаса болмас! Қалай? Өзі бүлініп жатқан Петроградқа жібере ала ма? Кім бар?.. Лықсып бір ой келді де, қайта серпілді.

Атаман сол бетінде шешінбестен, Зәкірдің үйіне аяндады. Шет көшелермен ығыса жүріп барса, жаңа ғана магазинінен келіп, шайын ішіп, терлеп-тепшіп отыр екен. Атаманды қуана-қуана қарсы алды. Құпия бөлмесіне оңаша кіргізіп ап, беймаза қылған шерін ақтарды Зәкір. Атаман әуелі кірген бөлмесін көзімен шолып өтті. Зәкірдің ел аузындағы «жұмбақ бөлмесі» осы екен! Күңгірт — жөнді жарық та түспейді. Жалғыз терезені темірмен торлап, оның пердесін түсіріп қойған. Төрт қабырғасы бірдей қызыл шұғамен қапталған. Төрте бірінің үстіне бірін жинаған екі әбдіре. «Зәкірде екі әбдіре толы алтын бар» деп еститін атаман. Атаман ақырын көзінің қиығын аударды: әбдіренің аузында жұдырықтай қара құлып, балталаса ашылар емес.

Зәкір де мұны аңдып отыр екен, атаман көзінің ізін қуалап, әбдіреге тірелгенін сезгендей. Сәл жымпып Зәкір үзілген сөзін жалғады:

— Бұл неғылған заман, атаман? Елдіктен қалдық па деймін. Тілі мен жағына сүйенген өшпен көк мүйізділер, іреп, сүзіп, күн көрсетпейді!..

Боқының ұлы кіжініп, аузына келгенін тантитын көрінеді. Өткен сенбіде «Бостандық үйінде» Зәкірді, Малышевты, Загаруляны тұтқынға алуды талап еткен. «Патшаның оң көзі» деген. Оның қолтығына дем берген әлгі

Березовский көрінеді. Біржола жүгенсіз кеткені сол емес пе, газет шығарады. Тыйым жоқ па, соларға?

Атаманға бұл жат сөз емес, әлдеқашан құлағын шіріткен. Загаруля қалаға барған сайын Қаскелеңге қапшық-қапшық жаңалықтар әкеледі. «Тыйым жоқ па?» — Осы сөзді ол Зәкірдің өзінен сұрамақ-ау.

— Ауыздан жұдырықпен ұру керек! — Малышев тістеп, жұдырығын түйді. — Әйтпегенде бізге өмір жоқ!

Енді атаман шешілді. Жан-жағын қамтып, сөзін топтай сөйледі: «Қайтсе жан қалады» деген пікірін білдірді. Бірақ, жақында Қаскелеңде өткен мәжілісті айтпай іркіп қалды. Салмақты Зәкірдің өзіне салды — иірілген қамшы бір оспай түспейді, алдын ала қам жасаған жөн.

Қазір екі тәсіл бар: атаманның қанаты қомданып, бір-ақ түнде тізгінді қолға алу; оған дейін Бокин, Березовский сияқты тентектердің үнін өшіретіндей амал табу...

— Яшайло қайда? — Атаман арнап келген мақсатына енді оралды.

Зәкір ойының үстінен түсті ме, оның жабыңқы жүзі жадырап, елен қакты.

— Керек пе? — Өзінен-өзі сыбырға көшті.

— Яшайлоның сиқыры адамға жүре ме?

— Жүргенде қандай...

— Шақырт!

Зәкір есікті ашып, алақанын үш рет соқты, аржағынан әйелі — Тұрсын-ханом кірді.

Атаман осыдан бір жыл бұрын Зәкір үйінде қонақта болғанда танысқан: Наманганның әйгілі саудагері Бабайхожаның қызы, онда қимылы ширақ сияқты еді, қазір көрілік етегінен тартқан ба, бүкшендеп, аяғын мамырлау басады. Босағада тұрып, паранжысын сәлі көтерді де, тағзым жасады.

— Яшайлоға кісі жібер, келсін де!

Тұрсын-ханом басын иді де, жорғалап жүре берді.

Зәкір нашаны қабына-қабына тартып-тартып, жаны рақат тапқандай, көзін жұмып, аз уақыт үнсіз отырды.

Малышев саудагердің нашаға құмарлығын бұрыннан біледі... Әрине, дәл қазір ерігіп наша тартып отырған Зәкір жоқ. Қайтсін, кара мысық жүректі тырнап жатыр да...

— Зәкір ақсақал, сен Сағатовты білесің бе?

— Сағатов?.. Әлгі Жүністің баласы ма, гимназияда оқытын?.. Білем. О да Боқының ұлын еліктеп, тыштаң-тыштаң етеді.. Оған не жоқ... Немене, бірдеме деп жүр ме? Атаман тағы да айтпады — жүректегі құса байлана берді..

Яшайло кешігіп келді. Атаман қайтпақ боп, жаңа ғана киініп жатқанда — Яшайло есіктен сығалады. Ыржияды.

— Кірсейші, бәлсінбей! — деді досының сырына қанық Зәкір. Яшайло екі қолын кеудесіне басып, тағзым қылды.

— Яшайло, осы сен сиқыршы дейді рас па? — деді атаман. — Көргім келеді!

— О, тақсыр, мен жүрген бір диуана!.. Қайтесіз...

— Исмаил, атаман саған мен емес, көрсет өнеріңді!

— Мә, тілегенің осы болар! — Атаман қалтасынан алтын монет ап, итке тастаған сүйектей, лақтырып жіберді. Яшайло қағып алды да аузына сап, қылқ еткізіп жұтып қойды. Атаманның көзі бақырайып, шарасынан шықты. Зәкір қарқылдап, мәз-мәйрам болды — таныс сиқыр.

— Шын жұтып қойдың ба? — Малышев орнынан тұрды, бір-екі қадам алға басты.

— Әлбетте, тақсыр!

— Құс! — деді Зәкір күлкісін жинап.

Яшайло лық еткізіп қайта құсты да, алақанына сап, атаманның алдына тосты — монеттің өзі!

Малышев — «жігітсің!» деп Яшайлоның арқасынан қақты. Қасына отырғызды. Зәкірге көзін қысып, «шыға тұр» деген ишара білдірді.

Зәкір кеткен соң, Малышев оңашада:

— Алтынға қалтаңды толтырам, жауымнан өшімді алып берсең, — деді. Яшайло түсінбеген пішінмен, жалтарып тура жауап қайырмады.

— Қансыз өлім, іздейтінім осы... Жылан сияқты бірдеме шағып алса, мысалы.

Яшайло аузын кемсеңдетіп, үнсіз күледі, алақанын уқалап, тағы да ақы дәметкен тәрізді; құр уәдеге көңілі тағат қылмайды. Қазақ елін көп қыдырған атаман сөзге қойды. Қолын қалтасына сұқты.

Атаманның жомарттығына риза Яшайло:

— Ертең кешке, — деді кетіп бара жатып...

Түн. Ай әлі тұмаған, қала үстін қараңғылық басқан.

Малышев пен Яшайло қара түнекте балықтай сүңгіп келеді. Оқта-текте жан-жағына қарап қояды. Қара капюшон жамылған Малышевтың қолында басына қорғасын құйылған жуан қара таяқ.

Кейбір терезелер қақпасының саңлауынан түскен жарық, жолдарын кесіп, аяқтарына оралады. Малышев қапада: жолы бола ма, жоқ па? Ішінен құдайына сыйынып, күрсініп те қояды... Оны Яшайло сезгендей аяғын жылдамырақ басып, түнекке қадала қарайды — қауіп күткендей.

Бір үйдің қақпасынан қанден ит кенеттен жүгіре шығып, арс етіп, атаманның балағына жармасты. Малышев ыршып түсті, сасқанынан қолындағы таяғын жоғалтып алды. Апырмай, атаманның осы иттен қорқатынын-ай! Яшайло таяғын іздеп, тауып беруге мәжбүр. Түн өте қауіпті — әрбір сыбыр мен мұңданап, айғайлап тұрады.

Келді білем, Яшайло атаманды түртіп: «Кейінірек қал» дегендей ым жасады да, өзі алға озды. Тапал дуалдан секіріп түсті де, атаманға қолын созды.

Терезеден сығалады: кереуетте шалқасынан киімшең біреу ұйқтап жатыр. Атаман Сағатовқа ұқсатты. Қасындағы кішкене столда тас шам жыпылықтап жанып тұр. Үйде басқа адам жоқ. Яшайло асықпай, саспай қолын қалтасына сұқты — сораң еткізін, жыланды суырып алды — ешбір шімірікпейді. Атаманның арқасы шымырлап, тітіркеніп, теріс айналды. Бірақ, өз көзімен көрмей, атаман ешкімге сенбейді. Мүмкін қызы да кез келіп қап, жазым боп жүрсе... Үйде жоқ. Қайда? Мынау екеуі бір болуы керек еді... Әлде Петровнаның айтқаны жала ма? Жоқ, неге!.. Аанада құшақтасып, сүйісіп жатқанын өз көзімен көргені қайда? Ха-ха, езіпсің, атаман, малтанды! Яшайло терезенің ашық көзіне жыланды қондырды. Жылан жылжып, иіріліп, төмен түсіп барады, түсіп барады. Атаманның жүйке тамыры да жыландай жиырылды — ернін тістеп, жұдырығын түйді. Оянып кетпесе... Яшайло да тышқан аңдыған мысықтай, жіті қарайды. Жылан иіріліп, тарқатылып, жылжып барады. Әне, жақтаудан төмен түсті... Еденді... Кереуетке өрледі.

Атаман іштей мырс-мырс күлді:— «Бәлем! Малышевтың жүрегін улап, өмірін жыландай шағып еді, енді өзін...»

Шырт ұйқыда жатқан адам тырп етер емес. Шалбарының балағы түрілген, тірсегі ашық, жылан сол тірсекке қарай жылжыды.

Малышев демін ішіне тартты. Көз алдында: Глафира мен Сағатов құшақтасып тұр... қыз білегі бозбаланың мойнында... Жігіт қолы қыздың арқасын аймалайды — құмартады... Әне, жылан жетті. Шақты... Яшайло ақырын ысқырған тәрізді болды. Жылан кейін қайтты.

Атаман қутыңдай басып, дуалдан қайта қарғыды... У, қазір оның тамыр-тамырын қуалап, миға да жеткен шығар. Ха-ха! Бірақ, атаман қасында келе жатқан Яшайлоның іштей оны келемеждей, күліп келе жатқанын сезбеді...

17

Тоқаш пен Құрышпай шекарадағы Қорғастан аттанғанда, күн найза бойы көтерілген-ді. Енді Құлжаға он екі-ақ шақырым қалды. Бүкең жүріспен жүріп отырғаның өзінде, бір сағатта-ақ жетеді. Тоқаштың астындағы бәйге көк — сака ат, оның үстіне дәл жүрерден үш күн бұрын Құрышпай өз атымен бірге жаратып, ұзақ сапарға дайындап, бабына келтірген болатын.

Бұл бәйге көкті Тоқашқа Қырбай сыйлаған. «Бөтен жерде, басқа елде қаңғырып жүрген ерлерді іздеуге шығыпсың, жолың болсын. Мін, мына бәйге көкке!» деп, астындағы атын алдына тартқан. Тоқаш өзінің көгін Қырбайға берді.

Жануар қамшы салдырмайды, «шүү!» десе болғаны, басын шұлғып тастап, аға жөнеледі. Ынғай тежеп отыруға үйренген — Тоқаштың қолы талады.

Бәйге көк бар пәрменімен жорғалай жөнелгенде, Құрышпайдың жирені қатты желіспен де ере алмайды.

Мынау көлбеп ағып жатқан — Іле өзені. Алатаудың бөктерін айналып, туған елдегі Балқашқа құяды. Суы қандай мөп-мөлдір, әне, жол өзен жиегімен қатарласып еді Тоқаштың көлеңкесі суға түсті.

Өзеннің екі жағы — көкмайса, шалғын. Бұл шекараны күзететін, Қытай әскеріне қараған жер, бейсауат адам жүргізбейді.

Күн де шыжи бастады. Аспан айналып, жерге түскендей. Кейін қалған Алатау шыңында бірлі-жарым көк ала бұлттар ғана шөгіп жатыр. Жел жоқ, тымық. Боз торғайдың шырылдаған даусы ғана естіледі...

Тоқаш шекарадан аттанарда: «Я, нар тәуекел! Оразды-

ның жолын қылып, ерлерді алып қайтсақ, сапарымыз зая кетпес еді деді. Тоқаштың бұл арманы.

Бұл қазақтар малын сыйдыра алмай, жайлау іздеп көшіп жүрген қазақ байлары емес. Екі ұдай тартысып, шоқпардан ығысып қоныс аударған ұру да емес. Тұған елінен лажсыз ауган, қардай жауған оққа шыдамай, бас сауғалаған азаматтар. Кеше қолына шоқпар алып, бостандық үшін ақ патшамен кім күреспеді? Бөтен жерде қайғы-қасірет шегіп жүрген жігіттердің қатарында Тоқаштың бала күнінен бірге өскен достары, ауылдас ағайындары, керек десе ғашық жары да бар. Ол — Айгүл!..

Айгүлді ойласа жүрегі Тоқаштың лепіріп, еріксіз атын тебініп қалады. Ақбоз ытып-ытып кетеді..

Анадайдан Құлжаның бейнесі көріне бастады. Текес өзенінің ең биік қабағына салынған зәулім үйдің мұржасы, мешіттің мұнарасы, қаланы қоршаған Қытай қорғанының құлақтары да қалқияды. Бұлар жақындаған сайын, қала қалың орманның ішіне жасырына берді.

Қорған маңында ығы-жығы күрке, қосаяқ арба, бықыған халық... Жылаған бала, қарғаған әйелдер... Тоқаш елегізіп, қатарласқан Құрышпайға қарады — о да елегізген! Құрышпай Тоқаштың ойын сезді де, басын изеді.

— Солар! Елден безіп қаңғырып жүргендер осылар! — деді Құрышпай, зіл-зарлы үн, жүдеген пішінмен.

Тоқаш жіті қарады — көзінің нұры талғанша тесілді: — Қайран ерлер-ай!.. Бір топ адам өзен жиегінде тұр. Алақандарымен көзін қалқалап, қаладан паром күткендей. Айғайлайды — ауу! Апырмау, ана ортасында тұрған ұзын бойлы таныс сықылды. Кім екен бұл!

Арқан бойы қалғанда Жетісу қазақтары екенін бұлар анық аңғарды: бастарында дулат бөрік, үстерінде кең шапан.

Тұрғандар да назарын аударып, беттерін бұрды:

— Ойбай-ау, мынау Тоқаш қой?

— Я, сол!

— Қасындағы Құрышпай гой! — деген үзілді-кесілді сөздер Тоқаштың құлағына да жетті.

Тоқаш аттан қарғып түсті. Тұрғандар «ой, баурымдап!» өкіре ұмтылды. Лезде бүкіл аймақтағы қазақтар түгелдей жиналды. Арбаның астынан да, күркелерден де опыр-топыр шығып жатқан халық. У-шу боп, бірінің

сөзін бірі тоспайды, әрқайсы өз ойын бұрын жарыққа шығарып, сұрап қалмақ. Әке-шеше, туған-туысқан, ғашық жар, бала-шағаның хабары қайсының болсын тілінің ұшында, жүрек түбінде. «Тірі ме? Не халде?» жамырай сұрайды.

Тоқаштың көзіне мөлт-мөлт іркілген жас жігіттердің көз жасына қосылып, парлап бірге ақпақ. Жоқ, жылау — ер жігітке намыс, жасықтық — жұрт алдында жас көрсету! Тоқаш өзін-өзі қайрап, бекініп, тұрғандарды көзімен бір шолып өтті: жүдеу-жадау, үстері жалба-жұлба. Көбі таныс. Мына бір ортада тұрған ұзын бойлы, имек мұрын жігіт — Бәкен. Жүністің ауылынан, соның атқосшысы болған, шақар жігіттің бірі. Қастек болысының айбалтамен басын шапқан да осы. Қалай жүдеген?.. Оған таяу — Албанның ері — Қасым.

...Анау шеткі тұрған қабасақалдының аты жадынан шықса керек-ті... Әне бір тұрған әйелдердің ішінде Айгүл көрінбейді.

Құрышпай да қолды сілтеп сап, қапшықтың аузын ашып базарлық үлестіргендей, әрқайсысына бір жауап беріп, үлгеріп те жатыр — ауыз жаппайды.

— Ақ түйенің қарны жарылды! Патша тақтан құлаған!

— Енді елге барсақ, бізге тимей ме?

— Толық бостандық!..

Тоқаш бас киімін қолына алып, дауыстап, сәлем берді. Жиналған жұрт Тоқашты алқа-қотан ортаға алып ентелеп, жақын барды. Ішінде тілдері күрмеліп, сұрақты көздері айтып жаутандап, мелшиіп тұрғандар да жоқ емес.

Тоқаш оларды ұқты да ел ішіндегі өзгерісті: кешегі қылышынан қаны тамған жендеттердің қуылғанын, халық еңсесінің көтеріліп, тіл ұшындағы айтам деген сөзін айтуға ерік алғандарын ол тегіс баяндады.

— Кешегі қуғын көрген ерлердің елге қайтуына жол ашық. Мен сол үшін әдейі сендерді іздеп келдім... Бірақ, теңдік қолға әлі тиген жоқ, ол — біздің алдағы нысана. Әзірге өкімет — байлар қолында!..

— Е, онда біз несіне қайтамыз? — деді Бәкен, бөркін көзіне таман түсіріп.

— Тартып алу үшін қайту керек, Бәкен!.. Айбалтаңды жоғалтып алдың ба? — деді, Тоқаштың сөзін киіп, Құрышпай. Бәрі ду күлді.

Тоқаш елде кім бар, кім жоқ, Жүністің Түркістан өтіп кеткенін, Сәттің Жайнақтың Ыбрайымына жарамсақтанып жүргенін, қалада да екі ұдай тартыс барын, тәптіштеп түгелдей айтты...

Аздан сон Тоқаш сөзді өздеріне беріп, сығандай көшіп жүрген қазақтардың қоныс-жайларымен танысты. Қытайға ауған қырық мың қазақ бүкіл Іле уәлаятына бытырап, шашылып кеткен көрінеді: жер іздеген, тамақ аулап, күн көрістің қамыш ойлаған. Құлжа, Шәуешек сияқты үлкен қалалар маңында топ-топ боп көшіп жүрсе керек. Біразы осы маңайдағы қазақтардың ауыл-аулына сіңісіп кеткен. Дымы жоқ, қу тақырлары — Құлжада тері заводында жұмыс істейді, екі аяқ арбамен кісі тасиды. Әрмен ішкері Қытайға шай егісіне жалданып кеткендер де болса керек. Өмір осы — азапта, қайғыда.

Тап осы көш Құлжа түбіне көктем шыға көшіп келген. Көш жүдеген-жадаған, адамдарының түр нұсқасы қалмаған: жақтарына пышақ жанығандай, көздері үңірейіп, ішіне кіріп, аш-жалаңаш, Тоқаш қынжылып, әрбір күркенің алдына бір тоқтап, ішінен тынды.

Іле қалаға базарға кеткен бір топ әйел паромнан түсті де, бір легі әрі өтті. Солармен бірге жаяу Тоқаш та өтті, қасына Құрышпай мен Бәкенді ертті.

Іленің суы толқып, аспанға атады, бес аттық паромды көтеріп ап, қайта соғады, көбік борандай ұйтқиды. Алыста, қақ маңдайда Тянь-Шань тауының өркеш-өркеш ақбас шындары, Алатаудай көзге ыстық көрінеді.

Паром жақындаған сайын, тау бұларға құлашын жайып, қойнын аша берді.

Биік жардың қыратына салынған қаланы тас қорғанмен қоршаған. Паром жақ қабырғасы жартылай құлаған — кемнек. Бәкеннің айтуынша: жар астындағы қаланың ішіне қарай қазылған үңгір, Сәдір палуанның қазған үңгірі екен. Тоқаш бұл үңгірді білетін боп шықты.

Тоқаш Петроградта жүргенде қазақ ғалымы Шоқан Уәлихановтың жазған кітабын тауып алып оқыған. Сонда осы Құлжа жайында толық айтқан.

— Шоқан осы Құлжаға, Қашқарияға барып, ел тұрмысымен жақсы танысқан. Сол кітабында осы Сәдір палуанды да көбірек айтқан. Манжурмен ұйғыр, дұнғандар соғысып Құлжаны Манжурдан тартып алғанда аса ерлік көрсеткен екен, — деді Тоқаш.

— Сонда Сәдір батыр мына қамалдан өте алмай, осы үңгірді қазып қалаға өткен деседі! — деді Бәкен Тоқаштың сөзін қоштап. Сөз әрі созылмай, үзіліп қалды — паром арғы қабакқа кеп тоқтады.

18

Көшенің екі жақ капталы ну ағашқа самсыған. Тіке жоғары бойлаған теректің бұтақтары құс қанатындай жайылып, мамырлап тұр. Төменде сылдырап аққан арық суы, ирелеңдеп, терек дiңгегiн белбеудей буады. Дуалмен қоршаған тапал, мұқыл үйлер — Алматы үйлеріне ұқсайды.

Тоқаш сәл Құрышпайға бетін бұрды: құж-құж қызыл мұрнының ұшына шып-шып тер шыққан. Сығырайған көзі маңдарынан өтіп жатқан қарсы келген қала халқына қадала сынай қарайды. Ұйғыр да, дұнған да, өзбек те, қазақ та, қытай да осында мидай араласқан. Киімдері де әртүрлі — тымакпен қатар тақия, киіз қалпақпен тайталасқан қытайдың шошаймасына да Құрышпай көз тастайды.

Бұлар қалың базардың ортасына кеп тоқтады. Құмырқадай жыбырлаған бір халық. Бірінің сөзін бірі ұғып та, естіп те түсінетін емес. Әрқайсысының аузында «шен» — ақша, қолында — зат; бірінен бірі тартып алғандай, таңдана қарап, қызыға саудаласады.

Жолдан ашығып келген Тоқаш алдымен асхана ізледі. Базар шетінде көрнексіздеу шайхана тұр екен, соған кеп кірді. Көкшайға шөлін баса алмай, сораптап отырған бірлі-жарым ұйғыр, өзбектер отыр екен. Үшеуі терезе алдындағы бос столдан орын алды. Аспазшы өзбектен үшеуіне — үш кесе қытайдың фан-фанын алдырды. Бұрын ішіп көрмеген тамақ — әуестік.

Тамақ үстінде Бәкен Шыңжаң қазақтарының өмірімен таныстырды: шетінен бай, тау-тастың арасы толған мал, бірақ бұл елде құн жоқ. Ауып келген қазақтарға құшағын жайып, қолдарын соза алмады. Араларына көшіп барған жігіттерді қойшы-қолаң ғып алған. Осы да туыстық па?!

— Сен, Шамалған мен Іле өзенінің арасында қысы жазы аң аулайтын Лянбекті білуші ме ең? — Бәкен сәл мүдірген кезде, талай оқталып, ретін таба алмай отырған Тоқаш ақыры сұрады-ау. Құрышпай болса, жолығы-

сымен сұрар еді... Мейлі, өзі сұрасын деп Құрышпай да сіресіп бакты.

— Білгенде қандай!

— Айгүл қайда? — Тоқаш даусы дірілдеп, үрейлі жүзбен Бәкенге көз тастады. Қолындағы ағаш қасықтың дірілдегенін сол сәтте өзі де аңғарды. — Тірі ме?

— Тірі...

«Уһ!» — деп Тоқаш демін алғандай болды. Бірақ Бәкен де қу екен. Көрдің бе, бұлданып, сөзін ірқуін? Құрышпай жымпынып екеуіне кезек қарайды.

— Айгүл осы Құлжада...

— Яр.. Айта берсейші, бәлсінбей? — деді Құрышпай шыдай алмай Тоқашқа жаны ашып, болысып. Бірақ Бәкен асықпады, алыстан орағыта бастады.

— Шіркін Айгүл!.. Қыз емес, аспандағы ай, өлкедегі гүл десе болады. Несін айтасың, көрік десең — көркі, жібектей мінезі бар. Адамның ақ маралы ғой! Көрген адамды мас қылады. Мен өзім ондай адамды көрдім деген қазақ баласын естігем жоқ. Сипаттауға тілім жетпейді, ақын емеспін...

— Ай, Бәкен-ай, қусың-ау!.. Жеткіздің мақтауын! — деді күліп Құрышпай, үшеуі де күлісті. Бәкен Айгүл жайында біраз әңгіменін басын қайырды.

— Қашқан ел Текес өзенінен Қытай жеріне өтіп, кісілерді түгендейді. Окқа ұшқандары да бар. Ыңырсыған жаралы жігіттер... Жылаған қатын-қалаш, бала-шаға... лағнат айтып зарлаған шалдар... Бәрі қосылып, қараңғы түнде қайғыны күшейтіп, үрейді алады. Осы кезде Айгүл қолына домбыра алып, ән шырқайды. Зарлап жұртқа көңіл айтады да, ең ақырында: «Баяғы ақтабан-шұбырынды» деген заманда да аман қалыпты халық, ертең-ақ ел үстіне күн туар!» деп көңілге медет тастайды. Еңсесі түскен жұрт қыз сөзіне серпіліп, құр атқа мінгендей болып қалады. Не керек, Айгүл со түні жұрт көзіне бір көрінеді. Ел көшіп Құлжа барады. Ер басына күн туып, тізесінен саз кешеді. Әркім өз бетімен күн көреді... — Бәкен бөтен елде көрген қорлықтарын тегіс баяндады.

— Сонымен Айгүл сол Бабашев деген байдың үйінде күң есебінде жүріп жатыр... — Бәкен сөзін аяқтай бергенде-ақ, Тоқаштың түсі бұзылды.

— Сонда не?.. Бабашевқа берген бе әкесі?.. — Тоқаштың аузындағы сөзін Құрышпай бұрын айтты.

— Жоқ. Аянбек атшы да, Айгүл күтушінің бірі. Кім білсін, ақыры немен тынатынын. Жақында Мұсабаев деген бай сәудегердің қорлығына шыдамай Шарипа деген қазақ қызы суға кетіп өлді...

Тоқаш сұрланып, қайта орнына отырды.

— Бәкен, сен Құрышпайды сол Бабашевтің үйіне алып бар. Айгүлге кездестір... Құрыш, сен хал-жайын біл!.. Мені жолшыбай Қытай губернаторының мекемесіне қалдырып кетіңдер.

— Мұнда Уалий деп атайды, жандарал деген сөзді білмейді,— деді Бәкен білгенсін.

Ақша төлерге келгенде Тоқаш қалтасына қолын салды да, қайта тартып алды — Николайдың күміс ақшасын берсе қайтер еді?

— Ал, Құрыш, ақша жоқ. Сал залогке киіміңді.— Құрышпай қарқ-қарқ күлді.

— Мен атқосшы да, мырза сен. Төле!

— Мә! — деді Тоқаш күмісті ұсынып, ас тасушы өзбекке.— Ресейдің ақшасы. Өзбек басын шайқады, жүрмейді. Тоқаш кеше Қорғаста Николайдың біраз ақшасын Үрімшінің ланына, Қашғардың сарасына, Іленің тензасына ауыстырып алған. Кім біледі, қазақтарды іздеп, басқа уәлаятка барып қала ма. Ат тағасы сияқты күміс ақшаны ас тасушыға Тоқаш ұстата берді де, артығын алмай жүре берді.

Бұлар тысқа шықса, кеш қарайып қапты. Енді уәлаятқа бара алмас. Үшеуі тура Бабашевтің ордасына тартты.

Қаланың орталық көшесінде екі қабат тас үй екен. Жан-жағы биік дуалмен қоршалған. Үлкен қақпа тас бекілген. Е, мына үйден Айгүл оңайлықпен кете алмас. Тоқаш қанша қиналғанымен өзін-өзі басып, берік ұстауға тырысты.

— Бұл қалада кеш болса терезе де, қақпа да тарс жабылады! — деді Бәкен қала тәртібімен таныстырып.

Сол-ақ екен, Құрышпай Бәкеннің иығына мініп, дуалға шықты да, аржағына секіріп түсіп, есік ашты. Аула іші бакша. Сол жақта үйге кіретін баспалдақ. Үшеуі сатымен жоғары көтерілді. Тоқаш іштегі ойдың қызуымен бір қадам алға басты да кенет тұра қалды. Екеуін кері шақырды.

— Біздің үшеуіміз бірдей салып барғанымыз жөнсіз болар. Әуелі Бәкен кіріп, жансыз білсін. Егер Айгүл кездеспесе, Аянбектің өзін тысқа алып шықсын! — Тоқаш

сөзін ол екеуі де қоштады. Бәкен кіріп кетті де, Тоқаш пен Құрышпай тыста қалды. Бұлар бақшаның ішіне барып, ағаш түбіндегі орындыққа отырды.

Тянь-Шань басына лезде жиылған қара бұлт қала үстіне түйілді. Тау алқабына жаңбыр да жауа бастаған тәрізді — бұлт етегі ыдыраған, жұлым-жұлым. Тау шыңында сірінкедей тартылған нажағай, тұтанбай, жарқетіп, қайта сөнеді.

Бәкен кешігейін деді-ау. Тоқаш тықыршып, Құрышпайға көз қиығын қайта-қайта тастайды. Құрышпай күбірлеп, өзімен өзі кеңесіп, жұмбақ тас үйге тесіле қарайды. Кіріп барып, ойран салғысы келген адамның пішіні бар.

Тосқан адамға уақыт ұзақ... Бір қыдыр заман өткен сияқты болды. Әлдебір мезгілде есіктен дабдыр-дұбдыр етіп, екі адам асыға шықты: біреуі Бәкен, ирең-ирең еткен бойынан-ақ белгілі. Екінші... шокша сақал, дембелше... Аянбек!

Аянбек келе бассап құшақтады.

— Ой, бауырым! — Аянбектің көзінен жас моншақтай домалайды. Ерні кемсендеп, амандық сұрауға да шама-сы келмейді.

— Айгүл... Қайда? — Тоқаш шыдай алмады.

— Айгүлжан осында...

Тоқаш жүрегі лепіріп, аузына тығылды. «Осында? Неге мұнда?.. Тұрмысқа шықты ма?» — деген сөз тілінің ұшына тағы оралды.

— Айгүл қазір ән салады дейсің бе? — деді Бәкен.

— Я... Бүгін бұл үйге қонақ келеді...

— Ей, Аянбек, қалбалақтама, отыр! Есің шығып кеткен бе, бишара! — Құрышпай етегінен тартты. — Ал, енді байыптап айтшы өзің: Айгүл не істейді бұл ұйғырдың үйінде, сен не істейсің?

Тоқаш әдеп сақтап, айта алмай отыр еді, Құрышпай ойының үстінен түсті.

— Ей, тәйір тегі! — Аянбек қолын бір-ақ сілтеді. — Әйтеуір тек итшілеген өмір де... Мен ат күтем. Айгүл... — Құрышпай әрі айтқызбай кне жөнелді:

— Не деп отырсың шатып?..

Аянбек еңкілдеп, балаша жылады. Тоқашты біреу қарақұстан салып өткендей болды. «Өлімнен ұят күшті» айта алмай отырғаны сол екен ғой. Әрі қарай селсоқ тың-

дады Тоқаш. Бірақ, Айгүлді көріп, бір ауыз тіл қатысуды ол өзіне мақұл деп тапты.

Қонақтар да көп кешікпеді, дүркін-дүркін келіп, баспалдақпен жоғары көтеріліп жатты. Ыңғай желбегей шапан киген, жуан қарын, тікірейген мұртты қабасақалдылар.

Құрышпай мен Тоқаш ағаш түбінен сығалап, бақылап отыр. Аянбек қақпаны қайта-қайта ашып, жауын әлек...

Түн ортасы ауа Аянбек келіп, бұл екеуіне ым қақты — «жүріндер» дегені. Аянбектің соңынан еріп отырып, бұлар да сатымен жоғары көтерілді. Қаракөлеңкелеу дәлізден өтті. Есіктің санлауынан сығалады: сәкі үстінде алқа-қотан отырған саудагерлер — ішінде ұйғыр да, өзбек те бар. Жымың қағып, сызыла сөйлейді. Арасында еңк-еңк етіп күлісіп те алады.

Тоқаш Бабашевті іздеді. Қасында тұрған Аянбек оның ойын сезгендей, құлақ тұсынан сыбырлап:

— Терезе алдында тақтада шынтақтап жатқан байдың өзі!..

Бай дегеннің — бет-аузы түк, қопқак мұрын, ашаң жүзді мосқал еркек. Жан-жағына тыжырына қарайды. Ешбір пендені менсінбейтін, өмірді алақанына сап, өлшеген адамның пішіні. Үлкен қара көзін оң жағына төңкерді. Сол оң жаққа Тоқаш та көз тастады. О, тоба! Айгүлдің өзі ғой? Ақ жібек көйлек киген, басында оқалы тақия, қолында домбыра. Жүзін анық көре алмайды. Тоқашқа қырын отыр.

Тоқаш енді жүрегімен алысты. Кіріп барып, қабасақалдардың ұясын бұзып, Айгүлді тартып әкетсе ше!.. Арғы жүрек түбінен, бір дауыс қарсылық білдірді: «Жоқ, жоқ, тәсіл керек. Туған жер емес. Бөтен ел. Сабыр, Тоқаш, сабыр!» деді соққан жүректің дүрсіліне айналып.

Домбыра күбірлеп, тұтығып, мазасыз сарын ойнады. Одан Жетісудың күзді күнгі қоңыр желіндей суық леп білінеді... Сарын әнге айналды. Айгүл нәзік дауыспен Тоқаш естімеген бір әнді айтты.

Сағынам, туған жерім — алтын бесік,
Жүрмің ғой бөтен елде азап кешіп,
Зарлаймын, жалынамын, тағдыр саған,
Кететін күн туа ма, қайта көшіп?..

Бұл ән емес, зар ғой. Жас жүректен қысылып шыққан мұң, қасіретті дорбасақалдар ұғар ма? Оларға күлкі, думан керек. Әне, біреуі — «пай-пай!» деп, тамсанып, ыр-жияды. Дәу де болса — не айтқанын ұққан жоқ. Айгүлдің зары алпыс тамырды бірдей қозғады. Көзде жас та іркілді...

...Сарғайып күзгі гүлдей мен семемін.
Қайғырып, үмітім жоқ, мен сөнемін.
«Мен» деген жүрек сокса сезер еді,
Білмеймін, ұмытқан ба, не себебін...

Тоқаш қасындағы еңкейіп, сығалап тұрған Құрышпайдың нығынан катты ұстады — тырнағы бырш-бырш баты. Анау қымсынып, кейін шегінді.

— Сабыр, сабыр! — деді Құрышпай сыбырлап, жеңінен тартып. — Жүр, шығайық. Бір ой туды!

Бұлт тарқап, аспан ашылған екен. Ай Тянь-Шань тауына қонақтапты. Жұлдыздар жыпылықтап, әлденеден ұялған тәрізді. Бақша көгілдір түске бөленген, мүлгіп тұр...

Тоқаш пен Құрышпай қалың орман ішіне тереңдеп барып, томарға отырды.

— Естідің бе? — деді Құрышпай. Тоқаш «нені» деп сұраған жоқ.

— Айгүл — торға түскен торғай... Тез құтқарудың қамын ойлаған жөн.

— Аянбек шақыра алар ма екен...

«Шақыра ала ма» деген Құрышпайдың сөзі тағы да Тоқаштың қытығына тиді. Өз баласына еркі жоқ па? Әлде... Бабашев қожа болған ба?.. Осы әлгінде Аянбек жауап орнына сөзіне қақалды, айта алмаған бір сыры бар.

Бәкен үйден қайта оралды. Қонақтар тарқап, Бабашевтің бөлмелерінде шам сөніп, ұйқыға тегіс шомған, малшы-жалшыларының бәрі де тыныс алған сияқты. Дабдыр сөз, кісі аяғы тегіс басылған. Аянбек пен Айгүл әлі жоқ.

Тоқаш екі тізесін қапсыра құшақтап, негін қолының үстіне төсеп, байдың үйіне телміре қарайды. Асау аттай тулаған ой, арман бойды кернеп, жүйке тамырды домбыраның шегіндегі ширатады. Кейде Тоқаш булығып, ой түйінін жоғалтып та алады.

Шынымен Айгүл сертін ұмытқаны ма?.. Жаңа не деді?

«Мен» деген жүрек сокса сезер еді деді-ау?.. Тоқаш сезбесе, Құлжаға іздеп келер ме?.. Тек өзі сертін бұзып жүрмесе.

Сықырлап есік ашылды. Басына шапан бүркенген біреу тура бұларға қарай жүрді — Айгүл болар.

Тоқаш орнынан тұрды. Құрышпай да керенаулап түрегелді. Бәкен қозғалмады. Тоқаш шыдамай қарсы аяндады. Қосалқы ой етегінен тартып, сыбырлағандай, кейін шегінді: жиырма қадам қалды... Шапанды сырғытып жіберіп, Айгүл Тоқашты бассалды. Тоқаш үнсіз баурына қысып, аймалап, қараңғыда ернімен қыздың ернін іздеді. Айгүлдің жас денесі дір-дір етеді, қолға түскен маралдай, әрбір тамырының соғысына дейін сезіп тұр...

— Айгүлім!..

Қыз өксігін баса алмай, толқып, Тоқаштың баурына тығыла берді. Қуаныш пен қорқыныш жүректі қатар қақтырғандай.

Тоқаш сол құшақтаған бойында Айгүлді көзден тасалау, бақшаның қалың ну ішіне алып барды.

— О, тәңірім...— Айгүлдің даусы өте нәзік, дірілдеп шығады.— Менің де көз жасымды иген екен. Сізді көрем деген үмітім жоқ еді, Тоқаш аға!

Бұлардың қасына Құрышпай да келді.

— Ес бар ма сендерде?.. Сыр шертетін жер осы ма? Айгүл, сен өзің айтшы: Бабашевқа басыңды байлаған жоқсың ғой? Жоқ болсаң еркің өзінде. Айда тарттық! Не бар тұратын? Таң мынау атып қалған.

Тоқаш ақылына түсті. Шын-ау!.. Не тұрыс бар?.. Бүгінгідей орамды жәйіт келе бермес. Шала мас саудагер үйді көшіріп жатса да сезбейтін болар. Тоқаш әуелі Айгүлге бұрылды.

— Айекең қайда?

— Баспалдақ түбінде күзетте тұр!

— Күзеті несі? — Тоқаш сезіктенді.

— Бұл үйдің несі бүкіл Құлжаны алақанына сидырып тұрған бай. Ол біліп қалса — жала жауып құртып та жіберуден тайынбайды! — деді байдың содыр мінезінен зәрезепп болған Айгүл.

— Бәкен! — Тоқаш енді әмір бере сөйледі.— Бар да Аянбекті шақырып шық, кеттік!.. Баста, Құрышпай, қақпаны аш!

Бұлар біртіндеп көшеге шықты. Түнек серпілген, ақтаңдақ. Ағаштардың сала-саласы айқын көрінеді. Бәкен

алға түсті, қалғаны сонынан еріп, тура өзен жиегіне қарай тартты. Тоқаштың ойы — ертеңгі пароммен Айгүл мен Аянбекті арғы қабаққа өткізу. Сондағы қазақтар арасында баспаналасын. Кім біледі, Бабашев полицияға іздетіп, қуғын да жіберер...

19

Загаруля Құлжаға Бокиннен үш күн болса да бұрын жетті. Салғаннан патша үкіметінің бұрынғы консулы Любаны тауып алды. Қалтасындағы атаман Малышевтың, Никольский шеркеуінің епископы Пименнің хатын жолдады. Загаруля келген мақсатын баяндады: «Қазір Жетісуды билеп тұрған Уақытша үкімет дауыл соққан сендей қалт-құлт етеді. Бүгін бе, ертең бе құлауы анық. Сонда үкімет кімнің қолына көшпек? Жетісу өлкесінің қадірлі адамдары: Люба шетте қалмай, Жетісу қазақтарына қолын созсын, жәрдем берсін» дейді. Шынында Жетісу Москваға снетін қақпа емес пе. Егер ағылшынның арыстаны да осы тұстағы қамысты жамылып ұрлана кірсе, Жетісудың Малышев бастаған казактары қарсы алмас па еді...

Загаруляның Любаға тағы бір тапсырғаны — ауып жүрген қазақтар болды. Бұл аш бөрідей қаңғыған қазақтар қазір шекарадан өтсе — Жетісуды шегірткедей қиратады. Олардың большевиктер ықпалына еріп кетуі де мүмкін. Жақында іздеп уәкіл де келмек, соған Любаның мұқият болғаны жөн.

Люба көзілдірікті, атжақты, сойдақ тіс, сыған түстес қара адам екен. Аз сөйлеп, көп тыңдайды... Россияда болған өзгеріске жан-тәнімен қас. Көксейтіні — патшаның ескі тәртібі.

Қазіргі қолдан келген дәрмені — ағылшынның Қашкардағы консулы полковник Эссертонмен астыртын байланыс жасаған. Оның шет жағасын сөз арасында Загаруляға сездірді де... Люба қайғырады, оңашада көзіне жас та алады. Россияның халі қабырғасына қатты батады. Дүние тарыла бастады. Барар жер, басар тау да қалмай барады Любаға. Сонау Саратов губерниясындағы әкесінің именясы да талан-таражға түскен... Оның үстіне әйелі туған жерді сағынып, мазасын кетіреді...

Ертеңінде Загаруля Құлжаның о шеті мен бұ шетіне дейін шарлап, әбден танысты. Ой-шұқырын түгел аралады.

Базардан, көше-көше мүйісінен, мешіт алдынан, сонау өзен жиегіндегі үңгір-қуыстан ауып жүрген қазақтарды іздеді. Тіл қатысып, көңіл күйімен танысты — о, бұлар етінен ет кессе де, міз бақпайтын, қайсар көрінеді. Сыр бермейді. Бокни жайында қармақ салып көріп еді, маңдарына дарытпайды. «Білмейміз» деп басын шайқайды. Загаруля алдын ала қимылдамаса, ұтылып қалуы да мүмкін. Любаны ертіп, Загаруля Уалийдің ордасына барды. Көшеге шыкса-ақ болды — рикша дайын. Лезде жүгіртіп алып барады. Кешегі қаңғырып жүрген қазақтардың біразы — Құлжада кісі тасиды — рикша екен.

Тас сатымен жоғары көтеріліп, Уалийдің кісі қабылдайтын «Дөңгелек бөлмесі» атты залына бұлар кіре бергенде, аржағынан біреу сып етіп, шыға келді. Арадағы сырлы бағана кедергі боп, жартылай көрді — Бокни!.. Ол бағана түбіне жасырынып қалған Загаруляны байқамады. Любаға жеркене көз тастады да өтіп кетті. Енді ол артына бұрылғанша, Загаруля залға кіріп те үлгірді. Келген екен?..

Көп ұзамай Люба Уалийға кірді, Загаруля ауызғы бөлмеде тосып қалып қойды. Кілем төселген дөңгелек бөлмеде екі қытай отыр екен, оларға көңіл бөлген Загаруля жоқ, түрлі түсті шынылы терезе алдына барып, ойының тиегін ағытты.

«Қалайда Бокни Құлжадан Верныйға қайтып оралмауы керек!» — деп Загаруля күбірлеп, қасқа басын сипады.

Тегі Бокни Уалийден рұқсат алған да болар? Жоқ, оңай қазақтар қайта қоймас. Ертең Люба өз атынан телеграмма жіберсе — қазақтардың түсі суық, тағы да қантөгіс болмау жағын ойландар десе — Уақытша үкіметтің уәкілдері не дер еді? Мүмкін, Текес өзенінің аржақ жиегіне артиллерияны сапқа тұрғызып қойып өткізбес.

Люба Құлжа уәлаятының Уалийына жолығып шыққанша, Загаруля ойы құстай ұшып, Жетісу жетті. Атаман Малышев... Оның ерке қызы Глафира... Епископ Пимен... Бірінің орнына бірі ауысып, тізбектеліп, біреуі күліп, біреуі томсырайып, енді біреуі зілдене қарап, көз алдынан өтіп жатты. Глафира жеңілтек, ұшқалақ қыз... Әйтпесе... Загаруля ол қызды бұ жалғанда ұмытпайды. Өлсе де қыздың тұлғасы көрге бірге түседі. Ғашық — ит

боп бұлаңдап, табанымды жала десе соған көнер еді Загаруля. Әттең, тәкаппар қыз маңына дарытпайды. Сондағы тапқаны әлгі қазақ па?

Анада Загаруля жүретін күні атаман: «Бір өлімге өз көзіммен куә болдым... Қырғыздың күшігі о дүниеге мәңгілік сапар шекті» деген-ді. Анық болса?..

Кіп-кішкентай аяқтарын тыпырлата басып, бұрымды қара қытай Уалий кабинетінің есігін ашты. Аржағынан сорайып, Люба шықты.

Жолшыбай сатыдан түсіп келе жатып, консул:

— Жаңа ғана біздің алдымызда Верныйдан Уақытша үкіметтің уәкілі кеп, Уалийге жолықса керек!.. — деді.

— Қазақтарды қайтаруға келісім беріп пе? — Загаруляның шыдамы жетпей асыға сұрады.

— Сіздің қауыпыңыз дұрысқа айналды...

Консулдың үнемі өзі мінетін рикшасы бар. Тосып тұр екен, мінді де тайып тұрды. Загаруля рикша тосын қала берді. Уалий ордасына енгезердей қоңқақ мұрын, ашаң жүзді ұйғыр кеп тоқтады. Жиналған жұрт біріне-бірі сыбырлап: «Бабашев!» деді. Ол сөзге құлақ қойған Загаруля жоқ, жетіп барды. Рикшаға: «Боссың ба?» деді. Ол басын шайқады. Тұрғандар ду күлді: Бабашевтің рикшасына мінетін бұл өзі кім!.. Бірақ, ол сөзге түсінген Загаруля жоқ, орысша мықтап бір боқтады да жүре берді. Аяндап базарға барды.

Өзен жиегіндегі Құлжаның ескі базары — құмырсқаның ұясындай қыбыр-қыбыр етеді. Загаруля бала кезінде Есік көлдің етегінде бір ойпаңға шыққан неше түрлі гүлдерді көргені бар. Қызылды-жасылды, көкшіл-сары гүлдер желпіген майда желмен теңселіп толқып тұрғанды. Әдейі қолдан бояған тәрізді. Сол бір көріністі қазір де көз алдына әкелді — базардағы халық тап сол ойпаңдағы түрлі түсті гүл сияқты толқиды. Загаруля шеткі жағына келе бергенде, бір топ қазақты көзі шалды. Ішінде Бокин де жүр.

Мм... Анду керек!.. Қолын қалтасына сап, алты атарын қысып қойды. Түйе жеккен арбаның қасына кеп, жұрт сөзіне құлағын тосты. Түсінбейді. Тегі: «Жетісуға қайт!» деп азғырып жүрген болуы керек.

Загаруля ұзақ күнге Тоқаштың ізін кесіп, соңынан жүрді де отырды. Көрінген қазақ бас сап көріседі. Бәрі тани ма, жоқ, сондай беделді ме? Загаруля таңқалады. Өзі

де сөйлеуге ерінбейді екен, сөйлей береді, сөйлей береді.

Күн де батты. Бокни қазақтарға еріп, қала шетіндегі бір үйге барып кірді. Терезесінен сығаламақ боп, Загаруля жақын барып еді, сабалақ ит шабаланып жолатпады.

Қас қарая Загаруля консулдың үйіне оралды.

— Е, қонағым, сені біз жоғалтып алдық,— деді күліп, Люба қара ала шайыдан қытайша тігілген шапанын желпіп, жұмсақ креслоға отыра беріп.

— Әшейін қаланы тамашалап, жүріп қалдым. Өзіміздің жерлес қырғыздарды көрдім... Қайтамыз деп шуласып жатқан сияқты. Сіз әлгі келген уәкіл туралы не естідіңіз? — Загаруля консулдың бет-әлпетінен сыр толқынын аңғарғысы келгендей, қадалып, көзін айырмады. Люба шешіліп сөйлей қоймады. Тек бар айтқаны:

— Бабашев дейтін бай саудагердің қолында қызмет жасап жүрген қазақтар қашып кетіпті,— деді. Загаруля әуелі түсінбеді: бұ да жаңалық болып па? Бұл сұрақты іштей сезген консулдың әйелі ері үшін жауап қайырды.

— Бабашев қазнамды талады деп шу шығарып, астанкестен ғып жатыр... Әлгінде өзі келіп кетті осында... Іздеу салуда көрінеді.

Іздегенге сұраған. Загаруляның күні бойы сандалып іздегені осы жанжал. Қаланың талай сумақайларына құлағын тосты — бірі айтпады. Қап, кешірек қалды ма екен, отқа май құйып маздататын?

— Білем, қазнаны кімнің талағанын. Әлгінде ғана көшеде сөз ғып тұрған...

— Рас па? — деді Любаның әйелі шыбжындап, орнына отыра алмай.

— Сөзіме ақы тілемеймін... — Енді Загаруля пайданды.

— Кім дейді?.. Тез айтыңыз!.. Бабашев менің бір ең жақсы сыйлас досым... — Бабашев тапқан адамға бәйге тікті деп Люба тәптіштеп айтпаса да, Загаруля бұл жолы консулдың қимылынан оған бір пайда түсетінін сезді. Жарайды. Загаруляның өз пайдасы өзіне: Бокниді ұстатса мұратына жеткені ғой.

— Осында өкіл боп келген қазақ басқарса керек-ті.

— Оны қайдан білдіңіз?

— Мана базарда бір қазақ қалдырмай түгелдей ақ-

ша үлестірді, сонда кейбіреулері сыбырлап: «Тапты ғой, ретін білетін жігіт!» дескенін өз құлағыммен естідім...— Загаруля оспақтап соға берді.

Загаруля шарап ішіп консул әйелінің қасында жалғыз өзі қала берді, Люба түнделетіп ат жектіріп, бай саудагердің үйіне кетті...

20

Құлжа уәлаятының Уалийі — семізше қара қытай, өкпелеген балаша аузын томпитып, Бокинді екінші рет селсоқ қабылдады. Сөзі сараң. Сөз орнына көбіне қимыл, қолы сөйлейді. Тілмаш боп жүрген ұйғыр жігітіне мұртын тыжыртса, не кірпігін қақса болғаны, ол түсінеді де мағнасын Бокинге жеткізеді. Тоқаш: «Абақтыда бірнеше қазақтар жазықсыз отырған көрінеді. Соларды да еліне қайтаруды талап етем» деді. Тілмаш қытайша аударды. Уалий басын ызеді: «Қарсы емеспін» дегені болуы керек, тілмаш Тоқашқа: «Тағы қандай тілегіңіз бар?» деді.

Тоқаш сөзін жаттап, ойыш ықшамдап, жинақы ұстап барған: «Бұл өлкеде тарап жүрген қазақтарды Құлжа қаласының маңына жинауға жергілікті әкімдер бөгет жасап жатыр, және де, шекарадан әрі өткізбей тонап жатқан көрінеді. Бұл жалғыз Бокиннің өз атынан қойылған талап емес. Россияда жаңа құрылған үкіметтің талабы!» дегенде Уалий кірпігін қақты. Тілмаш: «Бұйрық беріледі!» деп түсіндірді Тоқашқа... Осы кезде Уалий мұрнын тыжыртты. Тілмаш Тоқашқа басын иіп, қолын жүрегіне басты — сөз бітті дегені. Бокин тағзым жасап, шығып кетті...

Тоқаш қазақтарды паромға мінгізіп, лек-легімен Іленің аржағына өткізе бастады. Ел ішіне хабар тарады: «Қазақтарды қайтарып жатыр... Патша тақтан құлапты... Жетісуға жұмақ орнапты... Әдейі іздеп Тоқаш Бокин келіпті...»

Тоқашты қазақтар көшеде жүргізбеді, әрқайсысы өзінің туған-туысқандарын сұрайды. Амандық білгілері келеді. Бәрінің аузында бір-ақ қауып: «қайтсақ атып-шауып жүрмей ме?». Қайтсін, аузы күйген үріп ішеді. Атаманның тырнағы батып кетсе керек.

Көше-көшенің бұрышында топталып, дабырлаған қазақтар алды-артына қараған жоқ — артық зат-бұйымдарын базарға шығарып сатып, елге қайтуға қам жасады.

Сол Уалийге екінші рет жолыққан күннің ертеңінде, Тоқаш қасында Бәкен бар базарға келді. Ниеті — күнде маңайдағы елден қазақтар келіп жатады, соларға жолығып, хабар айтпақ.

Базар шетіне кіре бергенде, алдарынан біреу сып етіп, топ ішіне кірді. Бокиннің көзі шалып қалды — жүзі таныс. Осы бір қалқиған құлақты қайдан көріп еді?.. Кімі де бұл өлкенің салтымен тігілмеген. Орысша... Әскери киім.

Тоқаш ентелей басып, ізіне түсті. Бір орында тұрма, қыбырлаған жұрттың ішіне сүңгіп көзден ғайып болды. Тоқаш базар шетіне қайта шығып, жан-жағына көз тастады. Арбаның қасында екі қазақ қой сатып тұр екен. Тоқаш пен Бәкен солардың қасына жақындай бергенде, мылтық даусы күрс етті. У-шу. Лезде жұрт жиналып та қалды. Полицияның екі қызметкері келіп, қоршап алды — кім атты?

— Мынау! — деді жаңағы қалқанқұлақ Тоқашты қолымен нұсқап. Па! Загаруля! Бұ қайдан жүр ойбай-ау?.. Жиналған жұрт аң-таң... Полиция қызметкері Бокинге түксне қарайды.

Тоқаш қолын көтеріп, қарсы дау айтып үлгермеді.

— Осының тап өзі! — деді Загаруля тағы да.

— Бұл арандатушы! Жалған айтады! — деп қызба Бәкен боқтап, тұра ұмтылды. Полиция қызметкері кесекөлденең түсіп төбелеске жібермеді.

— Куәлік қағазыңды әкел! — деді полиция қызметкерінің бірі Бокинге. Оққа ұшқан адамда ешкімнің жұмысы да болған жоқ, жұрт Тоқашты қоршап алды.

— Мен мұны білем. Бұл Жетісудың аты шулы бұзығы — Бокин... Ешбір уәкіл емес, жалған куәлік қағазбен ел тонап жүр! — деді айғайлап Загаруля. — Атқанын өз көзіммен көрдім!..

Полиция қызметкерлері Тоқаштың ақтау сөзін елеген де жоқ, мекемесіне алып келді. Бәкенді кіргізбеді. Ол далада қалып қойды.

Полиция бастығының жүзі ызғарлы. Өзара күңкілдесті де, аз уақыт өткен соң аула ішіндегі жер астынан қазылған тұтқын үйге анарып, жауып тастады. Терезе түгіл, санлау түсетін тесік жоқ. Тоқаш жан-жағын қолымен сипалап көріп еді, отырарға жер таба алмады — сыз. Ұйтқыған ыза кеудені алай-дүлей қылды. Қап, аңдаусызда жау аяқтан шалды-ау! Енді қайтып құтыла-

ды? Тегі полицияның да ымы-жымы бір, сатылған тәрізді. Ең болмаса, Құрышпай да білмей қалды-ау!..

Қанша мезгіл өткенін аңғармады, қалғып кеткен бе, есік ашылып тергеуге шақырды. Дала қап-қараңғы, әлде көзі үйренбегендік пе, әйтеуір, Тоқаш түн ортасы деп жобалады. Солай да болуы мүмкін, себебі: полиция бастығының алдында үш пілтелі шам жанып тұр.

Манағы қушық бет, қитар көз қытай отыр екен, салғаннан жауапқа кірісті: «Қайдан келген? Кім өзі? Не іздеп жүр!» — бірін қалдырмай жазып, қағазға түсірді... Ең ақырында базардағы атылған қытайдың өлімі жайында сұрады да, Тоқаштың айтқанын жазып қайтарып жіберді... Осыдан кейін үш күн өтті. Ешкім қатнаспады...

Мына Құлжаның тұтқын үйі — тірі көр екен! Верныйдың абақтысы мұның қасында жұмақ сияқты көрінді Тоқашқа...

Есік ашылды — Тоқаштың бетіне біреу уыстап жарық шашқандай болды. Тоқаш қорғанып көзін жұмды. Екі қытай, — жуантық, жастау келгені алдына түсті де, қолына мылтық кезенген ұзын бойлысы артынан еріп, полиция бастығына алып кірді. Аңада жауап алған қитар көз қолындағы қауырсын қаламның түбімен шекесін қасыды.

— Сізге екі айып тағылады: Құлжаның әйгілі саудагері Бабашевтің үйіне түсіп, алтынын ұрлап, қолындағы күтуші қызын алып қашып кетіпсіз... Оның ертеңінде қытайдың белгілі шебері — сағатшысы Лю Шиді атып, қалтасындағы алтын сағатын таламақ болыпсыз. Ол сағат мынау! — деді полиция бастығы одағай тілмен.

Бұл Загаруляның таққан пәлесі. Бұл іске Бабашев та суық қолын сұққан. «Алтын!..» «Күтуші қыз!» — Бокинді қалай да абақтыдан шығармаудың айласы. Аңдыған жау алмай қоймас. Аяқтан шалған жерін көрдің бе?.. Туған жердің топырағы да болысады деуші еді. Енді кім қол созар екен? Қаңғырып бытырап жүрген казактардың ара түскені не, түспегені не? Жалғыз Құрыш көпке топырақ шаша ала ма?

— Бұл жала, тақсыр! — Тоқаш қайрат білдіре сөйледі. Іштегі ыза бет-аузын дуылдатты. Мойнына арқанды сап, қылғындырып тұрғанда жанталасып бұлқынып, әрекет жасап байқамай, арам өлуге бола ма!

— Қалайша?

— Мен елші! Россиядағы жаңа үкіметтің жіберген елшісімін. Сіз неге тексермей, жала сөзге сенесіз?

— Сіздің кім екеніңізді жақсы білетін адам куә болып отыр!

— Ол кім?

— Бұрынғы Россия елшісі мен сол елшінің Россиядан жақында келген кеңесшісі!

— Россияда қазір жаңа үкімет,— ескі патша үкіметі құлаған. Егер Құлжа уәлаяты Россияның жаңа үкіметін танымаса — онда бір сәрі... Люба, бұрынғы елші, ол — қашқын. Оның маңындағы адам, жаңа үкімет жазаламақ болған соң шекарадан қашып өткендердің бірі!

Полиция бастығы иығын көтеріп, таңданған пішін білдірді.

— Біз тегі ескі елшіні көбірек танытын сияқтымыз.

— Онда...— дей беріп Тоқаш аз мүдірді: «Жаңа үкіметке телеграмма беріп, менің кім екенімді анықтаңыз!» деген сөз тілінің ұшына оралды. Айтса ше?.. Жайнақов пен Уақытша үкіметтің өкілдері сұға батырмаса, ақтап ала ма... Енді қандай амал бар? Қуәлік қағазға сенбей отыр. Жоқ — уақыт өткізу керек. Берсін Верныйға телеграмманы, ол екі ортада Тоқаш, есебін тауып, құтылуға амал жасап қарар...

Тоқаш ерегеске кірді. Салғыласып отырып алды — Тоқашқа енді бәрібір, «шешінген судан тайынбас».

Полиция бастығы бұрын мұндай қылмысты кісіні көрмеген бе, абыржып, ығыса берді. Тоқаш сөзбен шалып, аузын ашырмады...

Тағы да тірі көр. Іс біткен соң тегі үлкен абақтыға көшірмек түрі бар. Тоқаш ешкім айтпаса да — іші сезеді... Құтылу айласы бар ма? Жалғыздықты Тоқаш осы жолы бірінші рет мойындады.

21

Бәкен бүкіл базарға: «Тоқашты тұтқынға алды!» деп жар салды. Маңына ілезде бір топ қазақтар жиналды. Бәкен көрген-білгенін тегіс айтты. Есі ауып жүрген қазақтарда не ақыл болушы еді! — Шоқпар алып, абақтыға шабуыл жасау керек дегенді ұсынды біреуі. Тап осы мезгілде аржақтан Құрышпай да оралды — Айгүл мен Аянбекті апарып, орналастырып қайтса керек.

— Не болды, жігіттер? — деді алға ентелеп Құрышпай. Бәкен тағы да қайта баяндады. Құрышпай сұрланып, қабағын түйді.

— Қаланы жақсы білетін жүрдек үш жігіт қасыма ерсің. Кәне, кім бар?

Бәкен бастаған үш жігітті Құрышпай соңынан ертіп, Құлжа уәлаятына барды. Шағым жасады. Уалийдің тілмәші ұйғыр жігіт көмек беруге уәдесін берді.

Күндер зымырап өте бастады. Құрышпай ұдайымен үш күн уәлаяттың қақпасын күзетті. Жауап ала алмады. Ұйғыр жігіт үшінші күні: «Уалий полиция бастығына тапсырды, содан біл» деді.

Полицияға барса Құрышпайдың өзін де ұстап тұтқыңға алуы мүмкін. Зағаруля Тоқаштың қасындағы серігі — Құрышпайды ұмытты дейсің бе? Таба алмаған болар...

Құрышпай енді ел-жұрттан, бүкіл мұсылман халқына жар салды, Бәкенді бас қып, бір топ жігітті қала мен маңайдағы елге жіберіп бір күнде бір дорба ақша жинады. Құрышпай санаған да жоқ, Бәкенге арқалатып, полиция мекемесінің алдына келді.

Кеш қарайған мезгіл еді. Көшеде жұрт аяғы басылған. Бәкенді тыста қалдырып, Құрышпай мекемеге жалғыз өзі кірді. Күзетте қалғып, қарт қытай отыр. Қолында сырлы, қара таяқ — полиция қызметкерлерінің белгісі. Құрышпай жұдырықпен бір қойса — сеспей қатар еді. Не керек, әттең, туған жер емес. Көрінгені көзге түртеді...

— Тақсыр! — Құрышпай кеудесіне қолын басып, тағзым жасады.

Қарт қытай көзін ашып, басын көтерді. Таңдана қарады — тегі Құлжа қазақтары полиция маңына сирек келетін тәрізді. Құрышпай өзінің мұңын айтты — жалғыз досы бар-ды, соны жазықсыз қамап қойған. Бар қылмысы, біреумен базарда төбелесіп қалған. Ол төбелескен қазақтың бірі тыста тұр, кешірім сұрайды. Қытай таңдана қарап, басын шайқады — түсінбейді. Енді не істеді?

Есіктен басын сұғып Бәкенді шақырды.

— Сен Құлжада бір жылдан бері жүрсің ғой, қытай тілін білесің бе? — Құрышпай Бәкеннің жеңінен тартты.

Бәкен де жөнді білмейтін боп шықты. Бірлі-жарым үйренген сөзін миының түбінен теріп, оған қол қимылын қосып, бет-аузын жыбырлатып, әйтеуір бірдемені түсіндіргендей болды. Қытай скеуін ертіп, ішкі есіктен аулаға кіргізді.

Биіктігі екі метр дуалмен қоршалған кең аула екен. Төрт бұрышта — төрт құлақ. Әрқайсысында бір-бірден күзетші. Ауланың түпкі жағында жартылай жер астынан қазылған тапал шым үй. Қытай қолымен сол үйді нұсқады — тұтқын осында отыр дегені болу керек...

Бәкен дорбаны қытайдың қолына ұстата берді де тағы да аузы-мұрнын жыбырлатып, «тұтқынды босат!» деп ым қақты. Қытай дорбаны ашып қап, қайта жапты. Бәкеннің нығынан қақты да, дорбаны өзіне қайырып берді. Алмады.

Енді қайтті? Бірін-бірі ұқпайды. Құрышпай Бәкенге жабысты — қытайша білетін кісі тап!

Құрышпай өзі сол маңда қалды да, Бәкенді танысына жіберді... Түн ортасынан ауды. Бәкен әлі жоқ. Не болды?.. Айгүл мен Аянбекке Тоқашты ертіп, қас қарайғанша оралам деген де. Мә, саған оралу!.. Құрышпай өз бармағын өзі тістеді — Тоқашты кеше бекер тастап кеткен екен! Мүмкін Құрышпай қасында болса, мұндай күйге ол түспес пе еді?..

Көшенің ортасымен серен-серен етіп біреу келе жатыр — Бәкен ғой. Құрышпай қарсы жүрді.

— Тілмаш таба алмадым. Қытайша жақсы түсінетін дұнған бар еді, Қорғасқа кетіпті. Ертең қайтпақ дейді үй іші. Тағы бір екі жерге барып, іздеп көріп едім, табылмады.

Осы сәтте Құрышпайға бір ой сап ете түсті. Бірақ, Бәкенге тәптіштеп айтпады. Түнді екеуі қаланың ортасындағы бақшада өткізді. Ну орманның ішіне барып, таң атқанша ұйықтады.

Қала оянып, жұрт жүре бастағанда Құрышпай мен Бәкен полиция мекемесінің қасына келді. Көзге түспей, елеусіз болу үшін, екеуі полиция мекемесінен әрірек барып тұрды. Бір кезде күзетші қытай да қақпадан шығып, тура бұларға қарай жүрді. Құрышпай Бәкеннің қолынан тартып, қасындағы үйдің ауласына тығылды.

Тарп-тарп басып, күзетші де өтті... Құрышпай мен Бәкен соңынан ерді де отырды. Әлден соң күзетші базарға жақын қамыс үйге барып кірді...

Сол күні кеш қытайша білетін Құлжаның тұрғын қазағын тауып алып, Құрышпай күзетшінің үйіне келді. Күзетші жүдеу тұрады екен — жаны көп, көпшілігі жұмысқа жарамайтын қызыл шақа балалар. Өзі қалқаның астында ағаштан ойыншық жонып отыр — маңы толған балалар, бірі ойыншық сырлап, бірі кептіріп жатыр — базарға апармақ. Құрышпай мен қазақ олардың қастарына кеп, амандық жасады. Қытай таныды — күлімсіреп, басын ізеді.

Қазақ әуелі ойыншық жайын сөз қылып, орағытып, сыр тартты. Ақыры келген мақсатына көшті — тұтқынды бір түнде босатып жібере ала ма? Ақысы — бір дорба ақша. Қарт қытай ат-тонын ала қашты. Қорқады... Бұл күні әбден шаршаған Құрышпай, тілмәш қазақтың үйіне кеп, ұйқыдан талып жығылды. Таң атқанша аяқ серіппеді...

Сол түні Тоқаштың қасына ұйғырдың бір жас жігітін әкеліп салды. Жігіт ағылшын байы Арнольдтің тері заводында істейді екен. Жақында жұмысшылар ерегесіп, қызметке шықпай қойған. Тері цехтың бас ісмері жұмысшылардың еңбегін ыңғай кем жазып жүрген. Жанжал осыдан шығады. Бүлікті бастап жүрген «осы!» деп ол Валихұлды ұстап берген.

Тоқаш әуелгі кезде тартына сөйлесіп, сыр сақтап отыр еді, ашық, жарқын мінезді, сөзуар жігіт ықтиярға қоймай Тоқаштың баурына кіріп кетті. Әсіресе, Тоқаш өзінің кім екенін айтқасын Валихұлдың реңі өзгеріп, елегізіп, Тоқаштан Россияның жайын сұрай берді.

— Россияда патша тақтан құлады дегені рас па, ағай? — деді ол. Бадырайған үлкен қой көзі қараңғыда мысық көзіндей от шашады.

Тоқаш Россиядағы революцияның дауылы Жетісуға дейін жеткенін сипаттап берді: қазір дауыл әлі басылған жоқ. Валихұлдың өзі сияқты жұмысшылар өмір кемесінің ескегін өз қолына алмақ боп жатыр.

— Россияда бір адам бар. Оның аты Лени. Бүкіл Россия халқының жүздеген жылғы арман-тілегінен туган кеменгер. Сол Ленин өзінің тілін алатын, өзін жақсы көретін адамдардан топ құрып, ұзақ жылдар патшамен күресіп келеді. Мен де сол кісінің сонынан ерген жанмын. Біз туралы әлі естисіз, тек құлағынды біздің жаққа түре біл!.. Асылында өзіңмен сырлас, мұндас то-

бың болса, сені жалғызсыратпайтын көрінеді ғой. Орыс халқы: «Жалғыз адам майданда жауынгер емес» дейді. Кедейлер бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарса, Арнольдтің тісі бата алмас еді!.. Налыма, жігітім! Біздегі дауыл осылай қарай келе жатқан жоқ па! Ертең-ақ жетеді. Күт! — деді Тоқаш күліп, иығынан қағып. Валихұл үнсіз тыңдайды. Тоқаштан көзін алмайды. Кейде суықтан тоңған адам сияқты, бүрісіп, жан-жағына алақтайды. Әңгімеден әңгіме туып, бұлар ұзақ кеңесті. Аздан соң әңгіме таусылғандай әрқайсы өз бетімен үнсіз отырып қалды. Тоқаштың ойы енді өзінің өміріне ұйтқыла соқты. Бұл тордан қалай құтылу керек? Валихұл Тоқаштың жабыңқы көңіл күйін сезгендей:

— Аға, сіз босанам деп ойлайсыз ба? — деді де, Валихұл Тоқаш жауабын күтпестен өзі жауап қайырды: — Сіздің іске Бабашев араласса, халіңіз мүшкіл екен... Біз отырған абақты бір махалладағы полиция бөлімінің зынданы. Әдетте бұл зынданда үш күннен артық ұстамайды. Бірінші жауапты алған соң қалалық үлкен зынданға жібереді. Оған бір түскен адамның қайтып шығуы екіталай. Ешкім қарамайды. Сонда іріп-шіріп жата береді. Бұл Құлжаға заң жоқ... Құтылам десеңіз осы махалла зынданында қам жасап қалыңыз! — деді Валихұл. Тоқаштың тынысы тарылып, көйлегінің түймесін ағытты. Салқын зынданның ішіне біреу от жаққандай.

— Валихұл, сен қытай тілін білесің бе?

— Білгенде қандай...

Тоқаш көп күннен бері айла-амал іздеген-ді, енді жігітке сеніп сол сырын айтты...

Түн ортасынан ауған кезде Валихұл қатты шыңғырып есік қақты. Аздан соң абақты қараушысы шал тесіктен сығалады... Көз ілескен жоқ, Тоқаш Валихұлды алып ұрып, астына басып, қылғындыра бастады. Абақты қараушысы жалмажан есікті ашып, кіріп келді. Шамын жоғары көтеріп, айғай салды. «Тоқтат» — деп бұйрық бергендей. Жерде домалап жатқан Тоқаш, Валихұлды қоя сап шалдың бар пәрменімен аяғынан тартып қалды. Жалп етіп шал құлады. Шамы қолынан ұшып кетті. Дайын жатқан Валихұл ұшып тұрып, шалдың аузын басты. Қолма-қол екеулеп шешіндіріп, киімін Тоқашқа киіндірді. Есікті сыртынан мықтап жапты да, Тоқаш Валихұлды алдына сап айдап, полиция күзетшісі отыратын бөлмеге алып жүрді. Абақты қорғанының құлағын-

да тұратын жасақ бұлардың кім екенін сезбей де қалды. Шылым тартып, бейқам отырған күзетшінің бетіне Валихұл бір уыс топырақты шашып жіберді. Тоқаш жолбарыстай секіріп күзетшінің үстіне қона түсті. Қол-аяғын байлап, екеуі көшеге атып шығып түн өріне сүлгіді де кетті...

22

Қараңғы түн. Көбік атқан асау Іле де булығып, қайықты лықсытып, батыра жаздайды. Ай әлі туған жоқ. Су сылдыры, күбір-күбір сөздің өзі анық естіледі. Тұнық ауада айғай сап тұр. Ескектің бір басында Тоқаш, екінші басында Валихұл. Есіп келеді...

Арғы қабакқа өтісімен ауылдың басты адамдарын шақыртты Тоқаш. Шырт ұйқыда жатқан халық үрейлене түрегелді. Екі үйдің арасындағы трашпенке арбаның қасында тұрған Тоқашты қоршап алды.

— Туыстар! — Тоқаш сыбырлап сөйледі. — Патшаның жендеттері менің соңымнан қуып, осы Құлжаға келіпті. Жаламен үш күндей мені абақтыда ұстады. Міне, бүгін айламен қашып шығып отырмын.

— Қазір қуып келіп те қалуы мүмкін! — деді бір бүйірден Валихұл Тоқаш сөзін аяқтамай.

— Таң атысымен көшіңдер! Шекарада тосамыз... Жолда кездескен қазақтарды қалдырмай ала жүріңдер!.. Жар салыңдар — елге қайтсын! — Тоқаш Аянбекке қарады. — Көшті басқаратын Бәкен болады! Олар қайда? Қалада жүр ме? Тез кісі жіберіңдер — таң атқанша осында болсын! — Жиылған жұрт үн-түн жоқ тарай бастады. Аянбек Тоқаштың қасына жақындады.

— Айеке, Айгүл қайда?

— Ұйықтап жатыр, қарағым!

— Оятыңыз!.. Қиінсін... Таң ата Құрыш келісімен жүреміз. Төртеуіміз бір арбаға сняярмыз...

Жұрт тарқап кеткенде Тоқаш арбаға сүйеніп тұрып қалды. Я, сапары оңынан шықпады. Аяқ астынан пәле табылды. Оған кім кінәлі? Әлде Тоқаш аңқау болып, сондықтан жау тырнағына оңай ілініп қалды ма? Азап шегіп жүрген жігіттерге ой туғызып, жігерін қайрамақ еді, оның орнына сөзі шолақ қайрылды. Жүрек қыздыратын жалынды сөздер табылмай бұйрық тәрізді боп

шықты. Дұрыс ұқса жақсы ғой, кім білсін? Әлде өз басын қорғаған қорқақ дей ме?.. Тоқаш өмірде осы пікірден сасады. Батырлық деген ақылсыз отқа түсу емес, қорыққанға қос көрініп, қашу да емес, қиын кезеңде табанды болып, ақыл тауып, қайрат көрсету... Бар күшті, айла, тәсілді жұмсай білу.

Әдейі келген ісін аяқтамай, қайта-қайта түнделетіп, кесіп қашса — ол басын қорғағандық па?.. Әлде Зағаруляға кегін алғызып, Құлжаның абақтысында шіру дұрыс па еді? Онда баяғыдан бері орыстар айтқандайың: «бақшаны қоршап» керегі не еді?.. Өз әрекетіне өзі шүбәланып, жүрегіне үңілді...

Аянбек Айгүлді оятпақ боп келгенде қыз күркенің алдында тұр еді.

Айгүлдің жүрегі кешеден бері мазасызданып, тұзаққа түскен қояндай, аласұрып біткен-ді. Осыған, кесепатқа бастап жүр екен ғой. Өзі де сезген-ді — Бабашев тегін қалдырушы ма еді?..

— Тоқаш ағай! — деді Айгүл ақырын ғана. Қасына келген Айгүлді сезбеген Тоқаш жалт бұрылып, құшағына қысты.

— Айым!.. Гүлім...

Айгүл үнсіз ернін тоса берді; денесі балқып, буындары босады — Тоқаштың кең кеудесіне сүйенбегенде құлап та кететін бе еді... Айгүл есін жинады.

Таң белгі бере, Құрышпай да жетті. Лезде ауыл абыр-жұбыр болды да қалды. Сыбыр-сыбыр сөз... Тұншыға жылаған бала даусы... Зеку... Сынған ыдыс. Қираған уық...

Тоқаш Валихұлдың бетінен сүйіп қоштасты да, Құрышпай, Аянбек, Айгүл — төртеуі трашпенкеге пар ат жегіп, Қорғасқа тура тартты. Он екі шақырым жерге сар желіспен бұлар заматта жетті.

— Тоқа, Қорғаста түстенеміз бе? Елшілік қағазыңды көрсетерсің... — Құрышпай қалжыңдан сөз бастады. Айгүл де, Аянбек те Құрышпай әзіліне түсінген тәрізді — жымияды.

Қалжыңды Тоқаш жақтырмайды. Бірақ, таң қазір Тоқаш Құрышпайға ден қояды. Бұл сөздің үлкен астары бар — шекарадан ашық, елші есебінде өтеміз бе, жоқ, бөрідей ұрланып өтеміз бе? — дегені. Әрине, Құлжадан телеграмма келіп, күзетшілер аңдып та тұрған болар. Айгүлдің өмірі үшін сақтық керек. Өзеннің бер жағын-

дағы қазақ аулына келіп, саялап, кеш қарая әрі, Жетісу өтуі дұрыс...

Ауыл жаңа ғана тұрып жатқан сияқты — қотанда, жер-ошақтан түтін ұшып, ауыл үстін көк тұман басқан. Үй маңында өрістен қалған ақсақ-тоқсақ малдар мен бірлі-жарым тұсаулы аттар көрінеді. Шабалана үрген иттің даусы жақындай берді.

— Бұл ауыл Құлжаның қожасына ұстап беріп жүрсе қайтеміз. Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме деген. Бұл жақтың қазағын білуші ме едіңіз, Айкеке? — деді Құрышпай, үзілген әңгімені жалғап...

Бұлар ауылдың сыртына кеп тоқтады. Тоқаш арбадан секіріп түсіп, ең шеттегі үйге кіріп кетті. Аянбек те түсті де барқыт жаға салған түйе жүн шапанының етегін қақты. Құрышпай Айгүлдің қасына жақын барып: — Айгүл, сені Құлжаға апарған Қожанәсір болмас, егер ол болса, қармағын салып жіберіп аспанға бір-ақ шығарар еді, тегі Құлжаға апарған мен сияқты домбайдың бірі болар, ә? — деді. Айгүл сақылдап күлді.

— Тоқта, ақырын күл! Үй несі естіп қап, көргенсіз екен деп, қондырмай жүрер...

— О да мүмкін! — деді Аянбек бұлардың сөзіне құлағын сап.

— Құрыш ағай, мені Құлжаға апарып тастаған жігіт емес — намыс.

— Е, бұл намыс — туған елді тастап, қаңғыртып жіберетін болса, ондай намыс садағам кетсін.

— Ерді намыс өлтірмей ме?

— Мен жеңілдім!

— Ә, солай ма! — деді манадан естіп тұрған Аянбек, қызының тапқырлығына сүйсініп.

— Айкеке, сөзге ондай мерген емес едіңіз, әлде көз мергендігі орнына балаңызға сөз мергендігін нәсіл еткенсіз бе?..

Тоқаш та үйден шықты. Жалпақ жауырынды жас жігіт қасына еріп, бірге келді.

— Мына азамат, дәм ауыз тиіңіздер деп, шақырып тұр. Тезірек кіріп шыға қояйық... Жолды өзі көрсетеді, — деді Тоқаш Айгүлді сүйеп арбадан түсіріп жатып. Үйге кірсе — оң жақта бөстек үстінде төгілдіре ақ жаулық салған қартаң, толық денелі әйел отыр. Ши жа-

нында күбжіндеп жас келіншек жүр. Амандықтан кейін бір-бір кесе қымыз берді.

— Сапар оң болсын, үлкен елге бет алған көрінесіздер, — деді бәйбіше сөз бастап. — Жақын ғой, өзеннің аржағы үлкен ел...

Айгүл «үлкен елді» енді түсінді, қазақ жерін айтты екен. Айгүлдің жүрегі соғып, қымызды да іше алмады. Шынымен туған елді бүгін көре ме?..

— Жол білмеуші едік, бәйбіше... Мына інішектен сұрайтын бұйымтайымыз — аржаққа өткізіп жіберсе... — деді Аянбек қара, шоқша сақалын шоштандатып.

— Е, карағым өткізеді ғой...

Ас салмақ болып еді, Тоқаш пен Құрышпай көнбеді. Қоштасып бұлар тысқа шықты. Үйдің иесі жас жігіт, есік алдында байлаулы тұрған қара байталға міне сап, өзен жағалаған қара жолмен жорта жөнелді. Бұлар сонынан ерді. Ауылдың қарасы көзден үзілгесін, жігіт атының басын тартып, арбамен қатарласты.

— Үлкен елге қыз алып қашып бара жатырсыздар-ау тегі, ә? — деп жігіт жымып Құрышпайға қарады.

— Онсыз қазақ боламыз ба!.. Мына отырған оқыған жігіт әдейі Алматыдан келіп, алып қашып барады... Соңымызда қуғын да болуы мүмкін... Азаматсыз ғой, әйтеуір, сайтан болмаса, адам баласы жүрмейтін соқпақ таба гөр! — Құрышпай шеткі атты бишікпен осып осып жіберді. Жігіттің байталы да бірге шаба жортты. Өзен жиегіндегі өткелдің тұсына келгенде, жігіт тоқтап, қопаның арасына аттарды матап, байлатты да, өздері арбаның астына көлеңкеге жатып, дем алды.

— Шекарадағы әкімдер көрсе, сәйгелді тиген снырдай қуып кетіп жүрмей ме? — деді Құрышпай қасындағы жігітке сөз тастап.

— Мүмкін... Көрсен ұстайды... Андитыны белгілі өткелдер...

— Әй, жігітім, ер азаматтың басына күн тумайтын кезең болмайды. Бірақ, сонда қол созбаған азамат дат болады, — деді Айгүлдің қасында отырған Тоқаш.

— Мақұл, атам тегі! — жігіт сыпайы қылықпен қызараңдап қалды.

— Ертең осы арамен үлкен елге қазақтар қайтады. Соларға қолыңнан келгенін аяма!.. Жолдан шөлдеп келгені болса, бір тостаған сусын болса да ренжімей бер...

Айгүл бұлардың сөзін жөнді тыңдамайды, ынта көк-

лі Тоқашта, қанша қараса да тоймайды. Қарай бергісі келеді, қарай бергісі келеді. Ақ құба жүзінде бұрышырақ көзге түсетін қою кара қасы... Сәл дөңестеу келген қырлы мұрны... Қиылған кара мұрты. Айгүлдің Тоқашқа деген сезімі шоқтан тұтанған от сияқты, лаулап, жүрегің өртеп барады. О да Айгүлге бұрынғыдай құмарта қарап, сүйсіне күледі, шын ықыласпен қадірлейді. Бірақ, Тоқаш мінезінде бір өзгеріс бар сияқты. Дәлдеп айта алмаса да, сезіледі. Көзге көрінбейтін, тілмен айта алмайтын құбылыс.

— Өне бір қарайған, адам ба? — деді жан-жағына көзін салып слегізіп отырған Аянбек. Қөз ұшында — Қорғас жақта, өзен жиегінде бір кара шоғыр көрінеді. Отырғандар тегіс назарын аударды.

— Шекараны аңдып жүретін күзетші бұл!.. Енді қайтеміз? — деді жігіт көзі алайып.

— Ұстаса — әурелейді ғой... — деді Аянбек өңі қашып. Әкесінің бұл сөзі Айгүлге үрей салды. Тоқашқа қарады. Ол орнынан тұрды.

— Біз қамыс арасына кіріп тығылайық. Ал, сен, — деді жігітке қарап, — ат жайған жолаушы боп, жар жиегінде отыра бер... Сөзге айналдырып өткізіп жібер... Ал, қамыс ішіне кіріп, кісі іздейтін болса, оның айласын Құрышпай табады.

Бәрі де бүкендеп, қамыс ішіне кірді. Құрышпай алдынан жол салады. Қамыстың шет жағы құрғақ болғанымен әрі қарай шалшық су екен. Адам батып кетуі де ықтимал. Тоқаш Айгүлді бір төмпешікке отырғызды да, өзі бүге түсіп, сығалай бастады. Бұлардан он бес қадамдай әрі барып Аянбек отырды, Құрышпай одан да әрі кетті.

Күн ұясына еңкейді. Жел тұрды. Сусылдап қамыс тербелді. Анда-санда құстар да дыр етіп ұшып, қайта қонады... Кейбіреуі тіптен жақын, қастарынан ұшады.

Елегізген Айгүлге мылтық асынған бір топ адам келе жатқан тәрізді. Бағы ашылмаған қызға тағы бір сор кездесті ме? Бабашевтің үйіне қайта барып,... тағы келемеж болғаны ма? Жоқ, Айгүл Тоқаштың ақылына сенеді, тағы бір айла табар...

Тырп-тырп басып біреу келе жатыр. Запыс болған жүрегі құрғыр, алып қашуын қарашы... Өне, қыр үстінде тұр... дыбдырлаған даусы да естіледі. Қытайша бірдеме деді-ау. Жігіт: «менікі білмейді!» — деді қазақша.

Оны Айгүл де, Тоқаш та естіді. Қытай өндіршектеп, тепсіне сөйлеген тәрізді. Тым-тырыс.. Жігітті ұстап кетті ме, неге үн қатпайды. Демін ішіне тартып, Тоқаш отыр. Өні бұзылған, құп-қу. Анда-санда жылы көзбен Айгүлге бір қарайды: «Менің жаным сенімен бірге, не көрсек те бір көреміз. Шыда!» деген сияқты.

Қамыс сыбдырлады. Жігіт тамағын кенеді:

— Туыстар!

— Кетті ме? — Аянбек орнынан бірінші көтерілді.

— Ойпырай, бір бәледен сақтады-ау, құдай! — деді Құрышпай қоштап басын қылтитып.

— Қытай халқы момын, жақсы халық. Бастығы жоқта әскерлері жөнді көңіл қоймайды... Көрсек де көрмеген боп жүре береді. Талайлар аржаққа өтіп, қайтып келіп жатады ғой,— деді жігіт күліп.

Кеш қарайды. Осы елең-алаңда өтпесе, ай туған соң қиын болады. Бұлар аттанды.

Айгүл қоштасарда, жігіттің мойнынан құшақтап, бетінен сүйді.

— Рахмет сізге, ағай!

— Мына жігітті үлкен елден айдап алып кеп жүрген осы қылығың ғой...— Жігіт қызға таңдана қарай, ернін жалады. Көптен үндемей тұрған Құрышпай да ишедей өткір тілімен пісіп алды:

— Е, бұ қыздың әлегі жетіп жатыр ғой... Қырық есекке болмаса да жырма есекке жүк!

Бәрі ду күлді. Айгүл өзі де бірге күлді. Құрышпайдың сөзіне өкпелеуге бола ма? Айтса да, зілсіз, әзілмен ғана жанайды.

Екі-екіден атқа мінгесін, аржаққа өтті. Өзеннің бұл жері терең екен, суы аттың қабырғасынан келді. Трашпенкені жігітке қалдырып кетті.

Арғы қабаққа өтісімен Айгүл аттан секіріп түсін, еніреп, жылап жіберді.

— Қайран елім!.. Анамның сүйегі жатқан туған жерім... Садағаң кетейін! — Айгүлдің көзінен жас домалап, өзінен-өзі ағыла берді, ағыла берді.

Тоқаш күлімсіреп, Айгүлдің қолтығынан көтеріп, орамалмен көзінің жасын сүртті.

— Айым, мұның не?.. Жас... Қайта күл, қуан!.. Ән саа! Кісі жылай ма екен? — Құшақтап, жартастың үстіне қарай алып жүрді.

Айгүл өзі де түсінбейді осы жастың қайдан шығатынын.

Бұрын ауылда жүргенде туған жердің қадірін кім білген? Туған жердің ең бағалы екенін енді сезді.

Бұлар үлкен, жалпақ тастың үстіне шықты. Төменде ағып жатқан асау Текес. Өзеннің аржағында жымыңдаған от — әлгі жігіттің аулы, одан әрірек от — Қорғастың оты. Онда шекараның әкімі тұрады. Осыдан жарты сағат бұрын Айгүл бөтен елде еді. Ол жақтың адамы да, жері де жат, ызғарлы еді. Міне енді туған елде отыр — қасында сүйген жары. Бақыт деген осы емес пе?.. Бірақ, Айгүл бір нәрсені ұғынбайды. Адамды да, жерді де әртүрлі ғып неге жаратты екен құдай? Мына Текес өзені екіге бөлмей, бәрі неге бір ел, бір жер, бір халық болмайды?..

— Айым, сен неге көңілсіз отырсың? — деді Тоқаш қыздың бетіне үңіліп. — Сенде бір қапа бар. Соны маған айтасың ба?

— Тоқаш ағай!

— Жаным, аға деген сөзді енді тасташы!

Айгүл күңгірт күлді. Тұнып тұрған барқыт түнде, Айгүлдің жіңішке даусы жартасты жаңғырықтырды. Тас арасынан сусылдап, қонақтаған құстар да шошып ұшты.

— Жоқ, Тоқашжан!

Тоқаш құшырланып, Айгүлдің ернінен ұзақ сүйді.

— Айтшы?.. Жүрегіңде зіл, бетінде шырмау бар сияқты?..

Түнгі ай жарығы Айгүлдің жүзіне көлеңке түсірген бе, неге Тоқаш сұқтанады?.. Әлде іштегі зіл-зары бет-пішініне мәрдей басылған ба?

Айгүл көзін Текестің асау толқынынан алмайды, сүйсіне қарайды — өмірге ұқсайды, — ағып өтіп жатыр, малту білмегендер су түбіне кетіп жатыр. Айгүл өзі де кешегі күні ағып келе жатып үйірім суға кез боп қап, шыр айналған жоқ па?

Тоқашқа сыр айтпау — жасыру деген сөз... Қалай жасырады? Бүгін бе, ертең бе бәрібір ашылмай ма? Жоқ-жоқ, тілі барып қалай айтады? Жүрегіне оқ атып, жара салған, немесе, у беріп, жанын қинаған жеңіл болар... Міне жалынып тағы сұрады. Айтады, айтқан жөн.

— Төке... Тоқашжан... Сіз тыңдаңыз — ықыласпен тыңдаңыз, мені бөлмеңіз... — өзім айтайын, өзім айтайын... ..Көшіп Қытай жеріндегі қазақ аулына келді. Шет-

кі киіз үйдің қасына тіреліген Аянбектің арбасы. Ол шеткі үй — сол ауылдың ақсақалы, атақты байының отау үйі. Айгүлдің бағы жанған ба, арба астында жатқан жас қызға, торғайға төнген тұйғындай, бай үйіріле түскен... «Тоқал бол, зйтпегенде жер басып, бұл ауылда тұра алмайсың» дейді. Еті тірі Аянбек атын жегіп, Құлжаға қайта оралады... Қалада тұру онай ма? Не қалтада ақша, не қолда өнер жоқ. Енді қайтеді? Біраз күн сұр атпен жүк тасиды. «Пәле келмейді, келсе — ала келеді» бір күні сұр ат арам қатады.

Қала шетінде бір дұңғанның үйінде пәтерде тұрады, онда да аула ішіндегі күркені ғана жалдайды. Айгүл сол аулада біраз күн іс тігіп, базарға шығарып, сатып та көреді. Бірақ, қытайдың шебер нәзік қол өнері Айгүлге жол бере ме? Бір күні қалжырап, қолындағы кестелі орамалын өткізе алмай, қайтпак боп тұрғанда, рикшаға мінген, еңгезердей қара ұйғыр сайтандай жетіп келеді.

Арбадан түспей, қолын шошайтып, Айгүлді шақырады:

— Келің?.. Не сұрайсың?

— Не берсеңіз де өзіңіз білесіз!..— Екі есе артық баға беріп, алып кетеді. Арасында бір күн өткен соң әлі мырза тағы келеді, тағы сатып әкетеді. Бұл не ғажап, дәл баяғының ертегісі... Жоқ, ол ертегі емес, құрылған тор екен. Үшінші рет, сол рикша бос келіп: «қызды бай сарайына шақырады!..» деп колясканы алдына тосады. Қыз өмірі мұндайға мініп көрген жоқ, қалай болады? Әкесі де білмейді.

Ақыры болмай қызды айтқан «бай сарайына» алып келеді. Іші жарқ-жүрқ етеді. Есіктен төрге дейін төселген масаты кілем, адам басуға аяйды. Айгүлдің бұрын көрмеген дәулеті. Қандай байлық. Аанадағы еңгезердей қара ұйғыр оқалы шапанға оранған, сақал-мұртын басқан, қылмың-қылмың етіп, қыз алдынан шығады.

Не керек, бір үйінен екінші үйі асып түседі. Бай Айгүлге аралатып тегіс көрсетеді. Қонақ қылады. Тағам дайындап берген өзбек шалынан басқа, Айгүл ол үйде тірі жан көре алмайды. Бала-шаға деген болмаушы ма еді?..

— Сен осы үйде қал... Маған қызметке тұр. Қызметің сол — есеп-қисап жүргізетін бөлмені жинап, сыпырасың. Басқа уақытта боссың! — дейді бай. Қыз көңіліне се-

кем алады: неге бұл құлап тұр? Мұның арты насырга шаппаса?.. Айгүл құтылмақ ниетпен екіұшты жауап береді:

— Әкеммен ақылдасайын... Ертең базарда жауабын аларсыз! — дейді... Кешке әкесіне ақылдасады — ол қабыл алмайды. Теріс жауап қабырады. Бірақ, ұйғыр қыздың әкесіне салмақ сап, ақыры көндіреді. Аянбекті ат қараушы ғып қызметке алады да, екеуіне бір бөлме беріп, соған көшіреді. Айгүлдің мойнына бұғалық енді түседі. О, дүние, адам басынан кешірмейтін қорлық болмайды екен ғой. Не керек, қайғы жеген қара түндер, азап шеккен зарлы күндер өтіп жатады...

Ұйғырдың аты Бабашев екен. Ол саудагер, «ах» деген түкірігі ақша соққан Құлжаның байы екен. Айгүл сонда бір-ақ біледі.

Қыз ұзақ күні оның конторын сыпырып, столын сүртіп қасынан шықпайды. Бай ыңғай қолына шот алып, тиын есептейді де отырады. Бірі келіп, бірі кетіп, сапырылысып жатқан қазақ, қытай, ұйғыр, дұңғандар. Бірі жылап, бірі күліп шығып та жатады. Неге жылайды, Айгүл жөнді түсінбейді. Әйтеуір бірі сұрайды, бірі береді — ақша деген суша күйылады.

Түсте бай ауқаттанып, аз дем алады. Со кезде қызға жалынды көз тастап, әзілдеп те қояды.

Екі-үш күн өткен соң Айгүл бұл үйдің тағы бір сырын ашады. Бабашевтің үйіші, бала-шағасы үстіңгі этажда тұрады екен. Олар жаз шыға қаладан кетеді екен — кейде киіз үй тігіп, қазақ арасына көшіп кетеді де, кейде Іле жағасындағы бақ ішіне салдырған үйінде тұрады екен.

Бір күні бай үш адамды қонаққа шақырады: біреуі орыс — сол Құлжадағы Россияның елшісі, екіншісі — қызыл көз дұнған да, үшіншісі — Америка саудагері — Бренер. Тап осы түні байдың тілегі бойынша Айгүл соларға қызмет етеді. Әйелі Айгүлді әдемілеп, өзбекше киіндіреді. Байдың әмірімен кальян апарып беріп, шыға бергенде, қыздың құлағы өзі туралы сөзді шалып қалады:

— Ай-ай, мына сұлуды қайдан таптың?.. Сатасың ба? — дейді дұнған. Аржағын Айгүл ести алмай қалады. Әңгімеге Америка саудагері араласты. Ду күліседі... Байлар сілейте ішеді. Есіреді. Бір уақытта Бабашев Айгүлді шақырып кеп, «ән айт» деп қолқа салады.

Айгүл ризалығын білдіреді. Өзінің айтқысы да келеді. «Елім-ай!» ды зарлап қоя береді. Бір-екі ән айтқан соң, есірген Бабашев бас сап Айгүлді құшады. Қыз құшағынан қашып шығып, ол түні бармай қояды. Ертеңінде әкесіне болған уақиғаны баяндап, «кетейік» деп жылайды. Бірақ Аянбек қорқып кете алмайды.

Айгүл ақырын байқаса — қызды да торға түсіріп берген, Аянбекті де қорқытып қойған сол байдың қол шоқпары — екінші бір ұйғыр екен.

Қақпанға мықтап түскенін әкесі мен баласы енді біледі. Қалай құтылмақ? Бұларды уайым басады.

Бабашев та ашына кіріседі — беті ашылған соң неге кейін шегінсін. Еркін билей алмай жүрген бозбала ма? Қызға нелер қымбат көйлек, бағалы зат сыйлайды. Гармонь сатып әперіп, үйретеді. Думан кештерде ән салдырады. Қыздың әбден есін алып, түрлі тәсіл қолданады.

Бір күні бай қызды кешірек, үйдің алды жатқан кезде шақыртады. Жүрегі соғып, Айгүл сезіктенеді. Жұдырығын түйіп, тістеніп, амал іздейді. Бармаса ше? Құштеп әкете ме? Әлде бір шаруаға керек болды ма екен? Қыз үшінші шақырғанда зорға барады. Келсе бай шала мас... Айгүл кейін қарай жалт бұрылғанда аржағынан біреу есікті жаба қояды. Қыз терезеге қарай қашады, бай қарқ-қарқ күліп, соңынан тұра ұмтылады. Бас сап, бауырына қысып, көтеріп ап, кереуетке салады. Қыз жан ұшырып, байдың қолын тістейді. Жылайды — бірақ, ол босатпайды. Қыз байдың білек етін жалбыратып, жұлын алады. Қан саулап, үйдің ішін ағыл-тегіл қылады... Қыз аржағын білмейді, есінде қалғаны — терезеден құлап түседі. Қолы шығып, бір ай ауырып жатады.

— Сендер келерден бірнеше күн бұрын ғана төсектен тұрғам... Менің бетіме түскен шырмау осы еді! — Айгүл өксіп-өксіп жылап жіберді; бетін басып, аз үнсіз отырып қалды. Тоқаштың өңі бұзылып, ернін тістен, теріс айналып кетті.

Ай да жылысып, бұлт астына қайта кірді. Ай екен ай да ұялды ма кім білсін? Айгүл қалай шыдап отыр?.. Әне, жер үстін көлсеңке басты — дәл жабырқаған қыздың көңлі сияқты... Айгүл, қарашы, Текестің суы да жүрек тәрізді дір-дір етеді... Тоқаш қайтып ораямас!.. Әне кетіп барады, кетіп барады. Бұл оның біржола кеткені ғой! Енді Айгүлде не өмір қалды? Арманы туған

жерге келіп, өлу еді... Жартастан құласа ше? Көзді ашып-жұмғанша толқынға оранады. Бұл өмірді біржолға ұмытады... Айгүл ой шырмауынан шыға алмай меңзең боп отыра берді. «Құласам ба, жартастан? Енді құласам...» — деп өзіне өзі күбірлеп, толқып отырғанда біраздан соң Тоқаш қайта оралды. Аяқ басысы ширақ. Әлде ызалы ма?

Тоқаш бас сап, Айгүлді құшып, жерден көтеріп алды. Қыз көзінен аққан ыстық жас Тоқаштың білегіне тамды. Тоқаш Айгүлді көтеріп, қалың орман ішіне кіре бергенде, сүрініп жығылды. Тоқаш қызды құшақтаған калпы оның үстіне құлады...

23

Ертеңінде Тоқаш жақын ауылдан арба сатып алып, Айгүл мен Аянбекті елге жіберді де, Құрышпай екеуі жалғыз атқа мінгесіп, шекарадағы комендатураға барды. Аржақтан өткен қазақтарды дұрыс қарсы алмаса бола ма?..

Комендатурада отырған офицер: «Шекара жабылған. Ешбір адам о жақтан өтпейді!» Бұйрық солай!» — деп кесіп жауап қайырды. Тоқаш қыза сөйлеп: «Уақытша үкіметтің ауған қазақтарды қайтару туралы берген куәлік қағазы мынау! Неге сенбейсіз?» деп айтып көріп еді, офицер қолын бір-ақ сермеді: «Уақытша үкімет?.. Сіз кешігіп қалсыз. Верныйды қазір атаман Малышев билейді!» деп келеке қылды. Тоқаштың жүрегі су ете түсті. Тоқаш Құлжада жүргенде Жетісуда төңкеріс болып қалған. Атаман Малышевтың кім екенін Тоқаштан артық кім біледі. Әйтсе де, сенбей Тоқаш ептеп сұрастырып қарап еді, офицер шешіліп сырын шашпады. Әлгі сөзіне не бар қосқаны: «Қаскелең мен Талғардың казактарына қол артқан атаман бір-ақ сағатта үкімет тізгінін өз қолына алса керек» деді.

Тоқаш комендатурадан салы суға кетіп шықты. Есік алдында тосып тұрған Құрышнайма күдігі мен үрейін бір-ақ ауыз сөзбен жеткізді: «Құрыдық!» деді қабағын доғаша ініп.

Алматыдағы достары, серіктері не халде екен? Атаман оларды қуып, быт-шытын шығарған да болар. Тоқашты көрсе, ол табанда ұстан жабады. Дау жоқ! Сенген жігіттерін де елге алып қайта алмады.

Жайылымнан қайтқан қаздай соңынан шұбырып, Жетісу жеріне келсе, атаман қаймығар ма еді?.. Мүмкін Тоқаш оларды ертіп, тау шатқалын қонақтап, көтерігіс отын қайта жағар ма еді?

Шынында сол 16-жылы арманда кеткен ісін енді қайта аяқтауы керек емес пе! Тоқаш Құрышпайға бұл ойын айтпаса да, ол қабақ түйісінен, бет әлпетінен, құбылысынан сезгендей. Пәлен жылғы серігі — сөзсіз түсінеді.

Сол күні аржаққа елдің көшінің алды да келді. Тоқаш көріп тұр — айғайлап, шекараның қызметкерлерімен айтысып жатыр.

Қөш келіп қосыла берді, қосыла берді, кешке жақын Қорғасты қара құрттай басты. Тозаңға оранған қала көрінбейді. У-шу. Анда-санда мылтық та атылып қояды.

Тоқаш тесіле қарайды. Жүрегі ауырады. Әлде қашып кетпеу керек пе еді? Не көрсе де бірге көруші еді...

— Құрыш! — деді Тоқаш қасында етпетінен жатқан серігіне. — Аржаққа өтейік... Әнеугі жігіт өткел тапса — өткізіп байқайық!

Құрышпай үндемеді.

— Неге үндемейсің, барғың келмей ме?

Құрышпай мырс-мырс күлді. Тоқаш орынсыз мысқылды ұнатпайды. Түксіе қарады оған — қызық өзі, күлмейтін жерде күлкі табады.

— Сен барып, Құлжаның түрмесінің төрінен тағы да орын алғың келе ме? — Құрышпай атып тұрды: — Жарайды, мен барам!

— Екеуміз де барсақ ше?

— Жоқ... Мен!

Екеуі кешегі өткелге қайта оралды. Шекараны байқап жүрген солдаттардан ұрланып, орман ішімен жасырынып барды. Текес ашулы өзен. Бүгін көбік атып, маза-сызданып жатыр екен.

— Ал, мін бәйге көкке... Жолың болсын!

Құрышпай аттың айылын қатты тартып, Тоқашқа жалт бұрылды:

— Амандықпен көрісейік, қош! — Екеуі құшақтасып, қатты сүйісті.

Бәйге көк оскырып, суға түспеді. Құрышпай қамшымен тартып жіберіп, тебінің қалды. Ат күмп беріп түсіп кетті. Тоқаш соңынан дауыстап: — Тәуекел! — деді.

Кешкі қараңғылық бүгін ерте түскен тәрізді. Тау алыс-

тап, бұлдырланып, ашық көрінбейді. Біртіндеп жұлдыздар туа бастады. Орман іші түнеріп, қорқынышка үрей жамады. Тоқаш жартас түбінде қолымен екі тізесін кұшақтап шоқшиып отыр — жүзін бара жатқан Құрышпайдан көзін алмайды. Сақшы байқап қалмаса жарар еді. Әне, жетіп те қалды. Құрышпай аттың жалына жабысқан, басын бір көтермейді. Бәйге көк қараңғыда, суда жүзген аккудай, жауырыны ғана жалт-жұлт етеді. Құс деп, біреуі басып салып жүрмесе игі еді. Жоқ-жоқ. Қайдағы ой қайдан келеді. Әне жетті!.. Шықты жиекке... Кімің сығып, кұрғатып тұр. Ей, Құрышым-ай, жігіттің төресі-ау!.. Жолы болып, өткел тауып, өткізе алса!..

Тоқаш ойы түрлі сакка жүгіріп, дерек таба алмады. Ана тұстан да, мына тұстан да кұлағы көрінген үрей... Сыбдыр-сыбдыр, аяғын еппен басқан сактық. Кім біледі, болжап болмайтын аласапыран өмір...

Атаман қылышын қынабынан суырған екен де. Еремин, Березовский, Сақа қайда екен? Әлде абақтыға сап, қинап жатыр ма? Атаман ақ патшаны жоқтайды. Жетісуда сол ескі тәртіпті ұстап тұрмақ. Кімде-кім көнбесе — соны атып, шаппақ... Тоқаш ернін жалайды, кезерген. Таң атқалы нәр татқан жоқ. Ана жақын ауылға барып, ауқаттанып қайтуға болушы еді. Соған көңлі жар бермейді — аржақтағы қамалып тұрған ел жүрегіне ас батыратын емес... Ауылдың оты әлі сөнген жоқ, барып қайтса...

Көктемде жанған өрттің ортасында бір түп көде аман қалатын. Мына бір ауыл сол сияқты. 16-жылғы «ақыр заманда» аман қалған жалғыз ауыл көрінеді. Таңертең Айгүлді де сол ауылдан аттандырды. Арба алған. Адамдары шетінен безер, тұйық көрінеді, сонымен аман қалған да.

Тоқаш ол ауылға да бармады, кірпік қақпады. Түн ортасында аржақтан ұрланып жүз шамалы үй өтті.

Андрей Васильевич айнаның алдына келіп, селдір, бұрыл шашын тарады. Елуден асса да тіп-тік, екі иығына екі кісі мінгендей. Атаман өзіне-өзі риза. Екі жағына кезек бұрылып, ойқастап иығындағы эполетіне көз тастады: баяғы Фольбаумның генералдық формасынан аумай-

ды. Аласапыран уақытта бөй түзететін заман ба, өйтсе де, ескі киімінің түсі де, түрі де ұнады.

Соңғы айда атаманның көңлі тым көтеріңкі. Қаншама көп қызмет істегенімен, өңін бермейді. Бетінен қашы тамады — қып-қызыл нарттай. Тек көзінің айналасына түскен өрмек тәрізді ажым болмаса, мосқал адам дейтін емес... Атаман езу тартып, іштей мырс етті. Басында киіз қалпағы бар қою қара мұртты еркектің мүсіні атаман тұрған айнаға түсті. Малышев жалт бұрылды — Махмут қой!

— Ат дайын! — деді ол. Атаман осы бір ұйғырды ұнатып, жақында өзіне көшір ғып алған. Ұнағанда түрі деісіз бе? Есебі бар. Ол сырын атаман басқа түгіл өзінен де жасырады — дауыстап айтуға қорқарды. Біреу естіп қойса...

Андрей Малышев пәуескеге мінгенде, күн еңкейіп, ұясына кіруге жақын қалған еді. Күздің қоңыр күні. Салқын түсе бастапты. Қос құла ат ауыздықпен алысып, тауға баратын Қолпаков көшесімен тура тартты. Паркты қиып өте берді — дәл бұрышта қыз бен жігіт тұр. Біреуі — Глафира. Енді біреуі... Ой!.. Атаман жығылып кете жаздады. Сағатов!.. Қой, елес болар. Шынымен сома? Атаман көзін уқалады. Ол қалай тірілді? Жылап шаққанын өз көзімен көрген жоқ па еді? Ей, бәлем, Яшайло, сені ме, тұра тұр! Өне, Сағатов ақсия күлің, Глафираға бірдемені айтып тұр!.. Сол!..

Атаман ашуға булығып, демін екі нығынан алды. Пәуескеден тәлтіректен түсті. Штаб алдындағы солдат, офицерлердің тағым жасап, құрмет еткенін елеген де жоқ. Көк шұғамен жабылған емен столдың үстіндегі қоңырауға қолы жетуі ғана мұң екен, соғып жатыр, соғып жатыр... Адьютант пен күзетші офицер бірінен соң бірі қарбалас жүгіріп кірді. Аң-таң, босағада сілейіп тұрып қалды.

Малышев қоңырауды лақтырып жіберді — зың етіп адьютанттың аяқ астына түсті. Әлден соң атаман есін жинады. Өзінің өрескел мінезін түсінді ме, жұмсақ пішінмен адьютантына Яшайлоны «алдыр» деп бұйрық берді. Көп ұзамай мысықша басып, нiлiп Яшайло да келді.

Атаман адьютантты шығарып жіберіп, Яшайлоны оңаша алды қолға. Алты атарын суырып алып, тура оқтады: — Атам, иттің баласы!

Яшайло саспады. Ыржинып тура қарады. Көзін атаманнан айырмайды. Малышевтің іші мұздап, енді өзі абыржыды. Яшайло қорқып, сасып атаманнан неге сұрамайды: «не үшін атасыз деп, ә? Қайсарын...»

— Неге алдадың? — Малышев бұл жолы ақырмады, бәсең, күйінішті дауыспен сұрады.

— Мен осы қалада екі-ақ адамды алдамаймын: бірі — сіз, екіншісі — Зәкір ақсақал.

Тауып айтты, соққан! Енді не дейсің бұған? Атаман жұмсақ креслоға сылқ етіп отыра кетті.

— Отыр, Яшайло!.. Қәне, шынынды айтшы, әлгі қасқырдың күшігі қалай тірі қалды?

— Тірі?.. Өзіңіз көзіңізбен көрдіңіз бе?

Атаман Яшайлоға таңдана төнді. Шынымен сұрап отыр ма?

— Бүгін көшеде өз көзіммен көрдім.

Яшайлоның көзінен от жарқ етті — аумаған түнгі нажағайдай. Ол басын шайқады — атаман сөзіне сенбейтін тәрізді.

— Жылан уы адамды өлтірмеді дегенге кім сенеді? Мүмкін ол құдайдың сүйген құлы шығар, қасиетті болар?

Атаман құдайға сенсе де, тап Сақаны — «құдайдың» сүйкімді құлы деп ойламайды.

— Онда сенің жыланың қартайып, алжыған болар... Біл! Соңсын маған айтарсың.

— Менің таңым бар, тақсыр атаман. Жылан жігіттің балтырын өрмелеп бара жатқанда, менің ысқырығымды естіп, кейін қайтты. Көрдіңіз ғой?

— Көрдім.

— Адам денесіне тиісе болғаны, жылан шақпай қоймайды...

— Қартайған дедім ғой.

Сол күні кешке Яшайло атаманның үйіне қайта оралды: сол түні ұйықтап жатқан да, Глафирамен көшеде сөйлесіп тұрған да Жүністің ұлы екен. Яшайло бәрін білді: көршілердің айтуына қарағанда, екі-үш күн ауырып жатып, тұрып кетсе керек. Дәл жыланның шаққан жері ісіп, артынан жарылып, ірің ағыпты. Бірақ жылан шақты деп ешкім ойламаған. Яшайло бұл жолы да өтірік айтты. Атаманды бір емес екі рет алдады. Ол күн-

гі ұйықтап жатқан Сақа емес, Зәкірдің атқосшысы еді. Жылан дегені жылан емес еді. Соңынан қалмаған атаманды Яшайло сиқырмен көз алдына елестетіп ақымақ қылып кеткен-ді.

Атаман әуелі: «зұлым» арбап, ізінен адастырмақ па деп күмәнданса да, артынан толқыған сезікті өзі тежеді. Сен, сенбе, енді атаманға бәрібір...

Яшайло кеткен соң Малышев Петровнаны шақырып алды. Қызының соңғы күндердегі жүріс-тұрысынан ақпар алды.

Соңғы күндері атаман қызын сирек көреді: ертесімен бақшаға кетеді де, түн ортасында қайтады — атаман бұ кезде шырт ұйқыда жатады. Петровна да тіс жарып, маңызды ештеңе жеткізе алмады. Ақылдасты: егерде қызды Пішпекке жіберсе? Онда қыздың нағашы атасы бар. Мына қырғыздан біраз уақыт айырып, араларын суытқан жөн. Ерке қыз аяғының қалай басқанын аңғармайды. Бұл пікірді Петровна да қоштады. Сол түні қыз бен әкесінің арасында көптен бықсып жүрген жанжал оты тағы да маздап жанды.

— Бармаймын! — деді қыз мелшиіп. Атаман айғай саяп, үйді басына көтерді. Әкенің еркіне қарсы келу деген бұл өзі не?! Өркөкірек атаманға шақар қыз да көне қоймады — тасқа тиген қылыштай, шақ-шұқ болды да қалды.

— Атаң мен әжең шақырады. Қәрі адамдарды сыйлау керек, — деді ақырында дауыс күйін өзгертіп атаман жұмсап. Қыз үндемеді. Бірақ, атаман өз шешімінде қалды. Ертеңінде бұл пікірін тездетуге тағы бір себеп тап болды.

Бүкіл соғыс бойы Иранда тұрған жетісулық екінші полк, қайтып келе жатып, жолшыбай Ташкентте большевиктердің үгітіне ерген: қару-жарағын тастап, полковник Ионовты тұтқындап, Верныйға алып келген. Бұл хабарды естіген атаман, ашуына басып, солдаттарды қамалға қамап, шығармай қойды. Қамалға өзі барды. Кіші Алматыдағы қамал — дәл құмырсқаның ұясы, быжынаған солдаттар. Азан-қазан. Атаман аттан түсті де, қасына адыотантын ертіп, қамалдың комендантына барды. Комендантта үрей жоқ. Бүгін солдаттардың біреуінің қолынан газет тауып алған.

Атаман әуелі қолына газетті керенау алса да, бірер

жол оқыған соң, түсі бұзылып, көзі шатынап, қадала қалды. «...Атаман қылышын қынабынан қайта суырды. Баяғы қазақ халқын қырғандай, тағы да ел ішін бұлдіріп, қан төкпек...» Кім жазды екен? Бұл тегі баяғы «Шаруа газетін» шығаратын Березовский бұзық болар. Ол газетті атаман билікті қолына алған күннің ертеңінде-ақ жапқан.

— Қандай солдаттың қолынан алдың? Танисың ба?

— Әлбетте... Аты-жөнін жазып алғамын.

— Шақырт!

Тапал, ойнақы жүзді солдат сайрап қоя берді:

— Өткен түні бір әдемі киінген орыс қызы әкеліп, солдаттарға таратып беріп кеткен еді.

Атаман селк етті, бірақ сыр білдірмей, өзін-өзі тежеп, бойын билеген сезімді қымтап қалды.

— Түсін танисың ба?

Танымауым да мүмкін, көңіл қоймаған едім.— Қолақпандай атаманды алдағысы кеп тұрғанын карашы!..

— Өзі кеше ғана болса, өзін бір көрсең — неге танымайсың?

— Зейінім нашар еді.

— Жок, сенің зейініңді мен орнына түсірейін. Әуелі он күндей карцерде ұстап, айтпасаң тағы қосам! — деді атаман:

Түске жетпей-ақ бүкіл қамал іші бұлқан-талқан болды. «Не үшін карцер береді? Босатсын!» деп комендантты шақырды. Жүндей түте жаздады. Комендант қашып, атаман барды. Осы уақиғадан кейін «қапыда қалмау керек!» — деп Малышев өзіне-өзі тұжырым жасады. Қапыда қалмау үшін атаман Глафираны Пішпекке аттандырды... Оның ертеңінде қалада тексеріс жүргізіп, бейсауат жүрген адамдардың бірін қалдырмай жаптырды... Кешкі сағат жетіден былай рұқсатсыз адам жүргізбеуге бұйрық берді... Сол бұйрықты қарулы жасақ бірінші Жайнақовқа қолданды — қас қарая дірдектетіп штабқа алып келді...

Қыста Ыбрайым Жайнақов алашорда мәжілісіне Семейге барып келген. Бастығы Зәкір ақсақал боп, алыс сапардан аман-есен қайтқан Ыбрайымды қуанышпен қарсы алды. Той жасады.

Жайнақов сақал-мұрт жіберіпті, сақалы текенікі сияқты шоқша да, талпақ мұрнының астында — бармақтай қара мұрты бар. Сылқ-сылқ күледі. Семейді есіне түсіреді. Сөз арасында: «Ақаң... Әлекең...» деп біреулерді атап та қойып отырады. Сол түнгі мәжіліске қатысқан — Зәкір, Ғабдулла Какенов, Сәлімгерей Бурнашев, Бикен — бәрі де аузын ашып құмарта тыңдады.

Сонау Ертіс жағасындағы үлкен қала... Құмды көше... Пароход... Еділ... Ертедегі Арын-Рашид патшаның Шам шаһарын елестетеді.

— Жадымда қалған бір ғажап дүние: Сұлтанмахмұт дейтін қазақтың жас ақыны бар екен. Тіл деген тіл емес — қылыш десең болады. Салып жібергенде ұйтқан катықты тілген пышақтай тіліп түседі. Шіркіннің беттісі-ай!.. Мен барған кезде бір үлкен қауым ортасында «Алаш» қаласының бас имамына тиісіп, тілдегені бар ма?.. Әлгі біздің Боқының есерсоғы сияқты дінсіз бе деп қалдым. Тап сол имамға тиіскені маған ұнамады... Менің айтайын деп отырғаным сол Сұлтанмахмұтты имам маңындағы муридтері ұрмақшы боп... ақын қаланың арғы бетіне қашып өтеді. Сонда әлгі біздің көсе Әлекең, ақынды шақырып ал бір түнде терідей илеп мап-майда қылған көрінеді. Ертеңінде «имамға» тиісіп, жақтырмай жүрген сабаз, еліне, Баянауылға қашып кетіпті деседі. Ха-ха... Әлекеңнің пысы қандай, ә?..

— Анау-мынау әңгіменді кейін толықтыра жатарсың... Қалай күн көреміз, соны шештіндер ме?..— деді Зәкір тыпыршып, төзімі шыдамай. Бұл сұрақты Ғабдулла да күтіп отыр екен, қоштап басын изеді.

Ыбрайым қаладағы жаналықты шала естіген бе, бұл сөзге мән бермей, уақытша үкіметті біраз сөз қып алды. Содан кейін: «алашорда үкіметі қазақты қор қылмайды... Қызылдардан құтқарады» деп екпіндей сөйлеп барып тоқтады.

— Қоқанд уақиғасын естідің бе? — деді көзін Бикеннен айырмай телміріп отырған Ғабдулла, қыздың сиқырлы әсерінен құтылып, саясатқа араласып. — Жоқ дейсің бе?.. Мұқамеджан мен Мұстафа Қоқанд хандығын құрған көрінеді. Жақында елші де келіп: «Жетісу Қоқанд хандығына кірем десе, уәкілін жіберсін деп кетті. Алашапыранда біреудің аяғы астында қалмаудың сара жолы — өз алдына Орта Азия хандығын құру дегенге мен

өзім де қосылам! — деді Ғабдулла қоңқаш мұрнын шүйіріп.

— Сәлем айтқан кім дейсің?

— Мұқамеджан. Ол өзі қазір Ташкенттен сонда қашып барыпты... Ташкент халі нашар дейді. Большевиктер үкіметті қолына алған соң, шетінен шатырлатып жауып жатқан көрінеді.— Ғабдулланың бұл сөзіне Зәкір сөз қосты.

— Атаман да қаһарына аттай мінген... Қөшеден бейсауат кісі жүргізбейді...

— Боқының есері қайтқан жоқ па? — Ыбрайым көз қиығын қызға тастады: Бикен қабағын шытып жақтырмағандай, тегі әлі де көнлі қалмаған екен.

Бикен мен Тоқаш арасындағы өсекті Ыбрайым Семейден қайтқасын естіген. Ол Зәкірден шықты. Шын деуге Ыбрайымның аузы бармайды. Жалған дейін десе — Зәкірдің үйіндегі Бикеннің үлкен апасы айтқан деседі. Бірақ, Ыбрайым сенбейді. Зәкір қу, әдсіі Ыбрайымды қыздырып, қызғанышын қытықтайды.

— Құлжада Бокинді абақтыға сапты. Бір байдың қазнасына түсіп алтын ұрлаған көрінеді,— деп Сәлімгерей Яшайлодан естіген хабарын ортаға салды.

— Ха-ха... Өзіне лайық мамандығын тапқан екен! — Жайнақовтың шек-сілесі қатты.

Зәкірдің қуанғаны сонша, сүйіншіге, Сәлімгерейге, он бес тиын алтын берді. Бикен қып-қызыл боп, ызаға демігіп, шығып кетті.

— Аузыңа атаған майым осы. Тай да мінгізем. Тек Яшайло қайдан естіді екен соны біліп кел! — деді Зәкір қымызды судай жұтып. Зәкір соңғы кезде арақ ішуді қойған. Өз қауымының атаман сияқты қажетті адамдары бас қосқанда ғана ауыз тиеді. Жай уақытта қымыз ішеді.

Зәкірдің бұл мінезі Ыбрайымға да таныс. Сондықтан ол арақ ішуге күштемейді. Түн ортасы ауа қонақтар үйді-үйіне тарады. Бикенді Зәкір жібермеді — арбасына мінгізіп, өзі апарып салмақ болды. Бикеннің үйінде әкесі де жоқ — кім іздеп жатыр дейсің.

Ыбрайым осы сөзге жармасып: «Қона қалындар, мен де бөтен адамдарың емеспін ғой»,— деп қынжылды.

Бикен Ыбрайым мен Зәкірдің қысыр кеңесіне ортақ болмайын дегендей, екінші бөлмеге шығып кетіп, рояль тартып, қоңыр дауыспен ән салды. Ыбрайым құлағы-

мен әнді тыңдап, көзімен Зәкірге: «Мына қызды қайтеміз?» деді. Қу бажа ұға қойды.

— Той жаса... Бір күні айрылып қап жүрерсің...— деп Зәкір кальяннан бір тартып қойды да сөзін жалғады.— Жанағы топырлап жүргендер, төбеттер емес пе, қаншықтың соңынан ерген... Ғабдулланың құда түсіп жүргеніне міне биыл екі жыл. Ал, ана, сары бала мәжнүннің өзі, есі-тұсын білмейді.

— Сонда сырын тартып, байқап па едіңіз?

Жайнақовтың өңі жүдеп, лезде қартая қалды.

— Шірік! — деді күбірлеп көзін алмай отырған Зәкір.— Қыз сені жек көреді. Оны өзің білесің. Қыз басқаға ғашық. Оны өзің естігесің. Енді басқа саған не керек? Ауылға алып кет те той жаса. Біраз бұлқынар. Артынан әкесінен, менен, бізден кетіп қайда барады.

— Анада бір өсек тарап еді...

— Қандай өсек? Әлгі Тоқаш жайында ма?.. Қой әрі, жоқты есептемей... Болған күнде де ештемеден құр қалмайсың.— Зәкір дыбыссыз күлді. Ыбрайым тыржың етті — бажасы ылғи өрескел айтады. Аямайды — біреудің жанына батады деген ой қапеліне кіре ме екен?

Зәкір есікті ашып, Бикенді шақырды.

— Тоташ, бізді менсінбейсің-ау, ә?

— Сіз, жезде, кәрісіз... Ыбыш ағам ғалым кісі, қиялы құстай қалықтайды да жүреді... Менің әлдиім — ән мен музыка.

— Айналдым, сенің ақылың — ұшан теңіз. Білем саған «әлди» керек. Соны сағынып жүрсің ғой. Олай болса, мына Ыбыш ағаңмен екеуміз саған қолқа артпақпыз. Қыз қате басқанын түсінді — ернін тістеді.

— Әлди деген сөзді теріс ұқпаңыз. Ермек дегенім.

— Ұқтық та сол «әлдиді» таптық. Өзіне мәлім Ыбыш ағаңның саған көптен артқан қолқасы бар, әлі жауап күтуде.— Зәкір терезе алдында ешкіше секип тұрған Жайнақовқа көз тастады.

Қыз әуелі түсін өзгерте сөйледі:

— Мен жауабымды әлдеқашан бергемін. Оны, жезде, сіз өзіңіз де естігесіз... Ыбыш ағайға ғұмырлық дос болу, әрбір қазақ қызының арманы. Керегі со болса — ертең осы үйге бір сұлу қызды алып келейін — менен он есе артық.— Бикеннің күлкісі өз басына қара бұлттай қоюлана төнген әңгімені, желдей ыдыратып, таратып жіберді. Ыбрайымның шошитыны да қыздың осы күлкісі.

Шындап, салмақты пішінмен сөз қозғауға келгенде, күлкіге айналдырады да тайқып жүре береді-ау...

Зәкір де көнбей бақты:

— Сен мыңның бірі. Кешегі марқұм апаңның ошағына кімді не қыласың, шырағым?

— Мені осы сөз үшін ғана алып қалып па едіңіз? Біз Ыбыш ағайдың ұзақ сапардан қайтқанына құтты болсын айта келгіміз жоқ па еді?

— Еркелікті қой, балам. Осы айдың аяғында құдай жазса той жасаймыз!—Зәкір соңғы сөзді айтты да, қыздың сөзіне кезек бермей, тысқа алып шықты. Ыбрайым бірге шықты. Түн. Қалада бейсауат жүруге болмайды. Ұстайды. Зәкір жата қалайық деп еді, Бикен көнбеді. Ыбрайым бұларды шығарып салып үйге қайта оралғанда, алдынан екі солдат сораң етіп, кез келе кетті...

26

Жайнақов қалғып-шұлғып таң атқанша комендатурада отырды. Қалтасынан алаш комитетінің бастығы деген куәлік қағазын іздеп еді, таба алмады. Олай-бұлай айтып та көрді. «Алаш» комитетінің бастығы екенін түсіндірді. Бірақ құлақ қойған жоқ. Сенбейді... Бұл түн Жайнақовқа көп ой туғызды... Кеше ғана Семейде «Алаш мәжілісінде» қазақ өз алдына ел болды, отау емес, орданың шаңырағын көтерді. Енді өз елдеріңе не болыңдар демеп пе еді?.. Қайдағы ел? Бүгін Жетісуға қайтып кеп еді, атаманның жендеттері мойынға бұғауды сарт еткізді. Кімнің мойнына десейші? Ойыншық па бұл?.. Жоқ, әскер құрып, күш жинап қарсы тұрмаса, аяқ астында қалатын көрінеді. Біреуі белінен басып, омыртқасын сындырып та кетер... Бірақ, тап қазір атаманнан біржола қол үзіп, теріс айналып кетуге бола ма? Кеше Зәкір айтқан жоқ па: «бірінші жау — большевиктер, одан кейін орыстар. Бірақ, қысылтаянда арқа сүйейтін казактар басшылары» демеп пе еді...

Комендантқа: «атаманға жолықтыр!» деп талап қойды Ыбрайым. Сол күні оған кездесті де. Кешегі дос атаман паңданып, менсінбеген пішінмен қарсы алды. Он алтыншы жылы бір ауыздан сөз, бір жеңнен қол шығарғанын ұмытса керек-ті патшағар! Әлде наказной атаман болған соң, өзгергені ме?

— Сізді қашып кетті деген лақап тараған еді...— деді Малышев мысқылдап, таза қазақ тілімен.

— Ол өсек, тақсыр! — Жайнақов атаманның өз жанынан қосқан сөз екенін сезді — Семейге барып қайттым.

— Онда неге бардыңыз?

— Менен жауап алмақшысыз ба? — Жайнақовтың өмірде бірінші рет орыс бастығына қатты айтқан сөзі осы еді. Аузынан қалай шығып қалғанын өзі де байқамады. Қап...

— Е, тексермейтін, сен кім едің?

— Мен уақытша үкіметтің мүшесі, алаш кеңесінің бастығы едім.— Жайнақов енді кейін шегінсе, атаман жұдырықпен мұрнынан ұрмақшы. Жалтақтауға жол кесіліп қалды.

— Уақытша үкіметті таратқам! Ал «Алаш комитеті» өзін өзі дұрыс ұстай алмаса, оны да жабам.

— Тақсыр, сіз Жетісудың көпшілік халқы кім екенін білесіз бе?

— Жайнақов мырза, саған тілі бітейін деген екен. Ақ патшаның тірі кезінде генерал Фольбаумның етігін жалаушы едің... Бұл тегі революцияның әсері ғой...— Малышев даусын қатайтып,— революцияның аяғы немен бітеріне көз жібердің бе?

Жайнақов енді атаманға қараған жоқ, теріс, бұрышқа сәл бетін бұрып:

— Фольбаумның етігін жалаған жалғыз мен емес шығармын...— деді.

— Мен сені қазықша қағып жіберем жерге! Соған күдіретім жетеді. Соны білесің бе?

— Сіздің тамағыңызға мен сүйектей қадалып жүрмесем? Қайта құсып жүрерсіз, әлі...

Атаман орнынан атып тұрып, қоңырау соқты. Адьютанты жетіп келді.

— Алып кет, мынаны гаупвахтыға!.. Тексереміз!

Адьютант алты атарын суырып ап, Жайнақовты алдына салып айдап кетті.

Жайнақовтың жабылып қалғанын Зәкір атаманның өзінен естіді. Кешінде «Жұмбақ бөлмесінде» есеп-қисап жасап отыр еді, атаман Махмутты жіберіп: «Жолығып кетсін» депті. Зәкір есеп-қисабын жиып қойып, маң-маң

басып тура атаманның үйіне барды. Зәкір есіктен мақтай кірді:

— Баяғы ақ патшаның тұсындағы бейбіт өмір қайта оралды. Шіркін ақылды адамға дауа бар ма?

— Зәкір ақсақал, отыр! Мен бүгін Жайнақов мырзаны абақтыға жауып қойдым, — деді салғаннан Малышев,

— Е, не деп? — Зәкірдің көзі алақандай болды.

— Саспа!.. Сен сасатындай іске жеткен жоқ.. Өткен түні патруль ұстап жапқан екен. Маған кеп, тепсініп тілін тигізеді. Оған не болған! Ақылынан адасқан ба? Жоқ әлде... ел болдым, жетілдім дей ме? Айтшы, бажаң ғой?

Зәкір аң-таң: атаман қасындағы досы, тамыры — Жайнақовпен араздасты дегенге сенбейді. Әзіл шығар... Жоқ, атаманның қабағы түскен, реңінде бір ызғар бар.

— Тақсыр, бізге қазір араздық — өліммен тең емес пе? Ыбрайым бір елдің беделі, ары, қалай ұшқалақ қадам жасадыңыз? Ертең қазақтар сізге қол соза ма?.. Баяғыдай арт жағыннан пышақ сұқпай ма?

— Әдейі отырғыздым. Бәлемнің ақылы есіне түссін. Менің шын жүрегімді сен ғана танысың ғой...

— Тақсыр, сенен де құдайдан тілейтінім: бұл уақиғаны тірі пенде біле көрмесін. Қазір пәуеске алдырып Ыбрайымды ешкімге көрсетпей, үйге алып барайын. Оңаша сөйлесіп, тәубесін мен оның есіне түсірейін! Ал, ертең кешке біздің үйге қонаққа келіңіз. Татулық, тақсыр, бірлік керек — әйтпегенде құримыз! Қазақ мақалын өзіңіз айтушы едіңіз ғой: «ашу алдында, ақыл соңында!» — деп, Зәкір атаман алдында тағзым жасап, басын иді...

Кеш қанша татулық кеші болса да, атаман мен Жайнақовтың арасында бір бүкпе қалды. Бұл бүкпені Ыбрайым бұрын сезінді.

Жайнақов қолын беріп, тілі мен жүрегін ұсынса да, іштей лағнат айтып айрылды. Сол түні Қоқандқа Мұкамеджан Тынышпаевқа хат жазды.

Жетісу Семейден гөрі Қоқандқа жақын. Арқадағы алашорда аяғынан тік тұрғанынша, талай сулар ағып, талай өмір өтер. Өзі «тәй-тәймен» күн көріп жатқан алаш, Жетісуға қамқор бола алмас. Жетісудың жер жағынан кіндігі Қоқандпен бір. Алсын қанат астына!

Атаманмен бір шаңырақ астында тілек тілеп болмайды Қасқырды қанша асырағанмен қойға дос бола ма! Қоқандқа түнделетіп Ғабдулланы жіберді де, Сәлімгерейді Шамалғанға шаптырып, Сүгірбайды алдырды. Осыдан бір ай бұрын алаш әскерін құрмақ боп, комитетте қаулы алған болатын. Бірақ, Жайнақов іле Семей жүріп кетті де, мұнда қалған Какенов жөнді іс бітіре алмаған көрінеді. Енді Ыбрайым сол істі қайта қолға алды. Күн-түн демей ел-елге кісі шаптырып, жігіт жинап, алаш әскерін құруға қам жасады. Алматының ішіндегі — татар, ұйғыр, қазақ, қырғыз мешіттерін жігітке толтырды. Молда, ишан, имамның бірін қалдырмай, қалаға шақыртты. Зерек, тілі өткір, шын пейілмен пайғамбар жолына берілген молланың бірі Қастектегі халфені де алдырды. Сөйтіп қала мен дала байларының, діни адамдарының Жайнақов басын қосты. Бұл мәжілісті Зәкір мен Кәрден басқарды да, Жайнақов сөз сөйледі. Ертіс жағасында жатқан Семейдің екінші жартысы «алаш» қаласы деген атақ алғанда, алты ауыл қазақ бірігіп, алаш туын көтергенде, Жетісу әркімнің тепкісінде жүре бере ме?.. Жарыс сөзде бірінші халфе сөйледі. Ол Ыбрайымның үмітін ақтады. Халфе қолына құран ұстап, жылап, ант берді:

— Алауыз діннен шығады. Кімде-кім алауыздық жасаса құдайдың қарғысы атсын! — деп бата қылды. Имамдар бір ауыздан: «Әумин!» десті.

Атаманға Зәкірді салып, жігіттерге қару-жарак бергізді. Айшық бейнесін алаш таңбасы ғып алды. Мешіттердің мұнарасында алаштың ақ туын көтертті.

Жайнақов Бикенді кеңсесіне шақыртып алып, «Бостандық үйінде» сауық кеш қойып, жастарды еліктіруді тапсырды. Жайнақов ашынды — маңындағы адамның бәріне әрекет, іс тапты. Ендігі бір ойы — алаш комитетінің орталығын өзінің аулына көшіру. Себебі: — қалаға жақында жайлы — бақ ішіне көмілген шатырлы ағаш үйлерді штабка айналдыруға болады. Бәрінен де Ыбрайымның көксегені — атаманның қол астынан шығып, өз еркімен өмір сүру. Қалада атаман әскері тұрғанда бір ауыз бос сөз айтпа, аяғыңды қисық баспа!.. Күн жоқ. Сол Ыбрайым аулына жастарды жинап, қуат, әл беріп, жүрегіне ұлт нәрін сепсе — айы оңынан тумай ма? Ыбрайым сол жастарға сүйенбегенде кімге сүйенеді? Әсіресе, гимназияда оқып жүрген жастарды баулынан

жөн... Кеше Сәлімгерей: «Біраз жас студенттер большевиктер ықпалында тәрізді. Айтатын әңгімесі: Бокин... Он алтыншы жылғы көтеріліс... Революция» деген-ді. Қап, Ыбрайым бұрын осылай жасауы керек еді. Біраз уақыты босқа өтіп кетті-ау!

27

Қиімін, түсін өзгертіп, Тоқаш кешке жақын қалаға енді. Қайда барса екен? Еремін үйі тегі тыңшылардың нысанасы болар... Махмутке барса ше? Басқа қолайлы адам да жоқ. Құрышпайды тосып отырған Халиманы да қуантпай реті келмес. Тоқаш шеткі көшелермен айналып, ұйғыр жаққа зорға жетті.

Есік ашқан Халима танымай, кіргізбеуге айналды. Сенек қараңғы еді, оның үстіне киіз қалпақ, шапан киген ел қазағы аз ба? Күн болса таң атқанша сіркіреп тұр. Жер батпақ.

— Халима, шыныңмен танымай тұрсың ба? — дегенде Халиманың қолындағы шелегі түсіп кетіп, жаңа ғана үй жуған лай су еденге ақтарылды.

— Бегім-ау, Тоқаш ағайсыз ба?.. Құрыш қайда?.. Неге жалғызсыз? — деген Халиманың үрейлі даусы екінші бөлмедегі Махмутты да есіктен сығалатты.

— Ертең келеді, Құрышпайың... Көш бастап елге кетті.

— Уһ!.. Жүрегім-ай, жаңа орнына түсті ғой...

Махмут бұрынғыдай емес, Тоқашпен сұлық амандасты.

— Жол болсын!

— Менің қайда жүргенімді білмейтін кісідей сұрайсыз ғой?.. Әлде жақтырмай тұрсыз ба? — Тоқаш Махмуттың тікірейген қара мұртына, түксиген қою қара қабағына үңіле қарады.

— Әрине, атаманға атқосшы болған адам саған тең бе? — Махмут сазарған, бет әлпетінің бірде-бір тамыры қыбыр етпейді. Әзілді Тоқаш Құрышпайдай түсіне алмайды. Әйтсе де, қалжың ба деп, шешіне бастады.

Астың артынан Махмут Тоқашты оңаша бөлмесіне кіргізіп алып, бір жасырын сырдың төркінін түсіндірді.

— Тоқаш, жаңағы айтқан сөзім шын еді. Бірақ, сен сенбедің де, маған адал жүрегіңді білдірдің. Енді мен сенің қолыңа түскен қаршыға. Ұк!.. Сен жоқта қилы-қилы заман болды.— Махмут қысқаша атаман үкімет тізгінін

қолына алғанын кеңес қылды. Бір-ақ түнде Талғар, Қаскелеңнің атты казактары қалаға толып кеткен. Ертеңінде уақытша үкіметтің уәкілдері жансауғалап, өз бастарын қорғайды. Тоқаштың жолдастарын қуғынға ұшыратты. Жасырынып, қашып жүр. Атаман жендеттері аңшыдай түнімен із кеседі... Махмут өзі атаманның ақосшысы.

— Атаман мұсылмандар ішіндегі құлағым деп арқамнан қағады. Бұл оның шыны. Мен көрген-білгенімді жеткізіп те қоям,— деп сөзін аяқтады Махмут.

— Неге жеткізесің?

— Сырға сыр емес пе?

— Ақылың ойға қонады. Бірақ, жүрегінді біржола сатып, халқыңа жексұрын болып жүрме, шырақ!

Тоқаш ол түні сергек ұйықтады. Махмутке сенбеді. Кім білсін, атаман бұған әдейілеп, салып отыр ма?.. Махмутке сыр бермеуі керек! Ертеңінде:

— Халима арқылы болмаса, мені енді іздеме! — Тоқаш Махмутке қолын созды.

Күн найза бойы көтеріле Тоқаш Махмуттың үйінен шықты. Серіктерін қайдан іздесе екен? Адрестері де белгісіз. Ең болмаса, Сақаны тауып алса жақсы болар еді. Түнде Махмут көре алмадым,— деді-ау со баланы...

Еремін бір дерек бермес пе деген оймен Тоқаш аяңдап, Рафик бағына кірді.

Күн бұлыңғыр. Алатау басын тұман басқан. Түк көрінбейді. Сұрғылт тұман көше-көшені аралап, бақтағы әр ағаштың басына ақ торғын сәлдедей оралған. Тоқашқа керегі де осы. Мұндай күні көше қыдырғандар көңілсіз жүреді. Қарсы келген адамға көңілдене қарап, танып іздемейді.

Бақ ортасындағы шатырлы ағаш үйдің есігі тарап бекілген — тақтайды көлденең шегелеп тастаған. Еремін қайда кетті екен?.. Енді қайтті? Көшеде жүре берсе, көзге түсуі де мүмкін. Тоқаш ойланып жан-жағына көз тастады. Ешкім көрінбейді. Тоқаш кейін қайтып, бақша қақпасының алдына келді. Енді не істесе екен? Барар жер жоқ деген осы. Сол бетімен жүріп отырып, Березовскийдің Алматы өзенінің жиегіндегі үйіне барды. Ол үй де жабық. Аузында құлып тұр. Сенделіп, бақшаға қайта оралды. Көзге түспей қас қарайғанша отыра тұрмақ болды. Әлден уақытта ағаш түбінен біреу қарап етін, қайта жоғалды. Ақырын байқаса — жуан үйеңкіге жа-

бысып біреу тұр. Махмут Тоқашты жеткізе қойған ба, жоқ Еремінді аңдыған біреу ме? Тоқаш таяғын секірте сермеп, тура жүрді. Бұл тегі Тоқашты көріп танып тұр, одан қашқанымен енді құтыла алмайды... Онан да кім екенін Тоқаштың білгені жөп. Аңдыған адам қысылды білем, екінші ағашқа жылжып, басын жасырды. Бірақ, иығы шошайып, «мен» мұңдалап, шақырып тұрды.

— Ей, неге тығыласың? — Тоқаш айғай салды. Ол қаша жөнелді. Тоқаш қуып берді.— Атам! Тоқта!

Анау тоқтай қалды. Жакындаса — Сақа екен.

— Ой, сен бе едің? — Екеуі құшақтаса түсті.— Неғып жүрсің, қалқаш-ау?

— Ойбай, сұмдықты естімеп пе едіңіз?.. Аман-сау қайғыттыңыз ба?

— Сендерді таба алмай жүрмін... Ал бері жүр, мына қалың ағашқа кірейік.

Екеуі бақтың қалың тоғайына енді. Отырды. Сақа әуелі неге жүргенін баяндады. Екі күн болды Еремін жок. Есігін шегелеп кеткен. Қорші әйелі: «көргемін жоқ» дейді. Әйтеуір бір түнде жоқ болады. Осыдан бір жұма бұрын атаман «Шаруа» газетін жапқан. Березовскийді тұтқынға алмақ болған жерінде, Глафира арқылы естіп қап, қолға түспеді. Березовский қазір пәтерін ауыстырып жасырынып жүр.

Еремін бакшасын күтіп, сыр бермей жүруші еді, екі күн болды жок. Александр Петровичтің жоруы бойынша: атаман білдірмей тұтқынға алған сияқты. Егерде ол қауыпты сезіп, өз бетімен жасырынса, хабар берер еді. Ізі білінбейді. Өткен түні Березовский: «Еремін үйінің маңын бақыла, кім келіп, кім кетер екен» деген-ді Сақаға. Соған келгені еді.

— Ойбу, балам-ай, бұл бакылауыңмен онай қолға түсе-сің ғой. Егерде атаман құпия тұтқындаса, бұл үй олардың жадына келмеді дейсің бе? — Тоқаш елегізіп жан жағына қарады.

— Ал, сонда, сіз бұны не деп ұғасыз?

— Тұтқынға алуы мүмкін. Еремінді құпия ұстаса — Березовскийді де құпия қақпанға түсірмек. Түсіндің бе?.. Ал, сен өзің жер басып, тірі жүрсің бе?

Сақа қызарып, жауапты жасықтау қайырды. Өзі туралы айтуға да ұялды ма, әлде Глафира жайында сырын шашқысы келмеді ме, әйтеуір, Тоқаш қайта-қайта сұрап қоймаған соң барып зорға шешілді. Сақа бір ай суық

тніп ауырып жатқан. Бұл екі арада — Глафираны әкесі Пішпекке жіберіп қойған.

— Дәл жүрерде келіп, қоштасып кетті. Хат жазбақ еді. Әлі хабар жоқ,— деді Сақа мұңайып.

Тоқаш күлімсіреп, Сақаның нығынан қақты. Ей, бала-ай!..

Қаланы басқан сұрғылт тұман ыдырап, Алатаудың ақ бас шыңы ажымдала бастады. Тек төменде, шатқалда ғана жоғары көтеріле алмай, қалып қойған бір топ тұман шөгіп жатыр. Бақтың іші дымқыл тартып, салқып леп денені мұздатады. Бұл күздің белгісі еді.

Тоқаш пен Сақа шет көшелерді айналып, Весновка өзенінің жиегіне шықты. Өзеннің арғы қабағында ығы-жығы саман үйлер. Тоқаш бұрын бұл жаққа келіп көрмеген-ді. Үйілген тастың үстіне тақтайдан көпір жасаған. Тақтай басса — сынғалы тұр. Сақа секірді — аяғы тайып кетіп, суға малып алды. Оған қараған Тоқаш жоқ, жиекпен жүріп келеді — жер саз. Сақа бір мезгілде жерден қазған саман үйдің алдына кеп тоқтады. Тайшадай қара ала төбет шынжырын сылдырлатып, арсылдап қарсы ұмтылды. Сақа терезені қақты — аржағынан Березовскийдің әйелі шыға келді, нығына шәлісін іле салған. Үрейлі жүзі Сақаны көргенсін жадырап, итке ақырды. Тоқашты танымай қалды. Бірақ шырамытқан тәрізді, қайта-қайта қарай береді. Тоқаш сезді де күлімсіреп басын изеді.

Александр Петровичтың сақал-мұрты өскен, көзі шүңірейген, кішірек бөлменің ортасында, «әлде кім» дегендей, тосып тұр екен. Тоқашты танып, құшағын жайды.

— Ие, сені де көретін күн бар екен-ау!.. «Құлжада абақтыға түсіп қапты» деп өсек те тарады... Аман қайттың ба?

— Қазақтың хикаясында: «Барса келмес» дейтін арал бар, оған барған адам қайтып оралмайды дейтін. Сол «Барса келмес» Құлжа екен ғой.— Тоқаш басынан кешкенін түгелдеп тәптіштеп, алдына жайып салды. Қаныппысып жүріп, аржақтан бес жүздей ғана үй қайтарды. Құрышпай бастап, соларды ауыл-ауылға алып кетті. Ал өздерінде не хал?

Енді Александр Петрович қала өмірімен таныстырды.

— Көріп отырсың ғой хал осы!.. Атаман соңымызға жарық алып түсті!..

Ең суық хабар: Еремін бір түнде жоқ боп кетті. Таба алмай жүрміз.

Атаманның қылышынан қан тамады. Аяу жоқ. Ұстаса — ол жояды. Әсіресе, Петроград, Ташкентте Совет үкіметі орнағаннан бері, қаһарын қатты тігуде. Большевиктер тобы жасырынып жүр. Бұрынғыдай ашық бой көрсете айқасу жоқ. Іштен шалу әдісіне көшті. Ташкентпен байланыс — Емелев арқылы болып отырады. Ол бұрынғыша телеграфта істейді, бірақ оны да сезіп қалған сияқты. Қазір большевиктердің бес жерде: қамалда, солдаттар арасында, баспаханада, тері-терсек заводы мен почта, телеграфта ұйымы бар. Тоқаш дер кезіне келді. Мұсылмандар бөлек жатқан бір қауым. Тоқаш енді солардың арасына кіріп, тіл табуы керек...

Березовский сөзін аяқтап, трубкасына темекісін тығындады.

— Әуелі Петрды ойласайық... Мұсылмандармен біртіндеп айналыса жатармыз! — Тоқаш текке сабырсызданып отырған жоқ. Петрдың басына пәленің төнгенін жүрегі сезінеді. Жау қатаң.

— Петрдың ісін онда қолыңа ал... мұнда бір ерекше жағдай бар: қазақтар әлі атаманды әкім деп танымайды. «Алаш» комитеті екі ұдай. Бір жағы атаманды қолдайды, екінші жағы — оған қарсы. Ашық кірісе бер, — деді Березовский сөз ақырында.

Бұл сөз Тоқашқа қамшы боп тиді. Шынында да жаз бойы Құлжада болды, Тоқаш бейтарап емес пе?

Сақал-мұртын қырып, әдемі костюм киіп, ертеңінде Тоқаш көшеге шықты. Бірінші қадамы сәтті бола алмады. «Бостандық үйінің» алдында Сәтке кездесіп қалды.

— Асс... Сәт аға! — дегенше, Сәт кәукелектеп ақ ниетімен қарсы алды. Сағынған екен, Тоқашты ол құшақтап, кеудесіне басты.

— Жол болсын!.. Құлжадан келдің бе?

— Түсіп тұрғаным осы... Шекараны бекітіп тастапты атаман. Қазақтарды өткізбейді. Босқа бардым.

— «Қайтару керек» деп мен де мұнда сөз көтергем комитетте, бірақ, белгілі атаман ғой, құлақ та қоймады.

— Қазақты атаман билеуші ме еді?.. Революция! Бостандық қайда? — Тоқаш кекеп-мұқай сөйледі. Сәт таласа-таласа жалыққан ба, үндемеді.

Екеуі сатымен жоғары көтеріліп, кең дәлізге кірді. Оң жақта есік маңдайшасында: «Жетісу уәлаятының «Алаш кеңсесі» деген жазуды оқыды да Тоқаш мырс етті. Сә-текеннің қартайғанда тапқан үйірі — алаш кеңесі екен ғой.— Бүркіт қартайса тышқан алады. Адастың, Сә-теке!..

— Сәт аға, алаш кеңсесі қазақтың қамқоры емес пе еді? Қытайда жер ауып, зарлап жүрген бишара қа-зақтарға қолын созбаушы ма еді?

Сәт тағы үндемеді. Тоқаш Сәт өкшесін баса кірді. Кеңсе толған адам: Жайнақов терезе алдында түрегеп тұр, үстінде әскери көк китель, нығында погон, қолында ақ биялай, оның қасында офицерше киінген Бурнашев... қаланың атақты — Зәкір, Кәрдән сияқты шон-жарларынан бастап, ұсақ-түйек сататын саудагер де отыр. Бәрі ұйып тындайды. Араларында сәлделі молда-нишан да көзге ілінеді. Босаға жақта бір топ жасгар отыр. Ішінде гимназияда оқитын таныс шәкірттер де бар. Тоқаш аттарын білмесе де, түстерін таниды. Е, «с кораб-ля на бал» деген орыстың мақалы осы-ау!

Сәттің қасындағы Тоқашты көргенде, отырғандар төбе-сінен нажағай түскендей, селк етіп, үршісіп қалды. Бурнашевтың ұсынған қағазын Жайнақов қолынан түсі-ріп алды. Зәкір тыржың етіп, басынан дулат бөркі түсіп қалатындай нығыздай киді. Жыбыр-жыбыр сөз — ине-нің көзінен өткен жіптей, отырғандардың құлағын тегіс сабақтап шықты.

— Бокин!

— Бұ тағы қайдан келді?.. Тірі ме еді?

— Жерден шықты ма, көктен түсті ме?

Сәт жұрттың арасымен алдағы қатарға ұмтылды. Тоқаш та соның ізімен ілгері қарай қадам басты — жан-жағына көз тоқтатып, абайлай қарады. Сәтке таяу бос тұрған жұмсақ орындыққа отырды ол. Жайнақов басын изеп, амандық білдірді. Кенет залдың іші тым-тырыс бола қалды — құлаққа ұрған танадай. Тоқаш та өзін бекем ұстап, Зәкір жаққа сұстана көз тастады. О да көз қы-ғымен бақылап отыр екен, бетін бұра қойды. Құлжада сүйегін шірітті деген Тоқаш тағы да мазанды кетірді ме?.. Тоқаштың баяғы соттан кейін Зәкірді көргені осы. Шошқадай семірген — ірк-ірк етеді. Бұғағын қарашы?

— Қымбатты азаматтар! — Жайнақов тұнған тыныш-тықты бұзды.

Тоқаш іштей: «даусын қарашы қызтексің!» деп мысқылдап, көзімен күлді. Жайнақовтың қасында қарсы тұрған Сәлімгерей Тоқаш кекесінің сезген тәрізді. Жайнақов аз кідіріп, сөзін қайта жалғады. Жетісу уәлаятының алаш кеңесі кезекті мәжілісін ашты. Сәтті жұрт мәжіліс бастығы етіп сайлады. Қазіргі саяси жағдай жайында баяндаманы Жайнақовтың өзі жасады.

...Ел ішіне қауіп қайта туды. Ер басына күн туды. Батыстан қаптаған қызыл шегіртке, егіндей толқып тұрған халық өмірін қиратып, түнеген жеріне түк шығармай келеді. Қазір Ташкентке жетті. Шегіртке алды ұшып, Жетісуға да кеп жатыр. Бірақ, қазақ халқы мұның аяғы неге соғатынын біледі. Құлдарды құтырту... Діннен бездіру!.. Біз оған бармаймыз. Алаш туы астында күн сөнгенше, сөнбейміз!

Тоқаш тандана тыңдады. Жайнақов баяғыдай емес, ысылған. Тілі де жатық. Ақсақалдар мақұлдап, басын шұлғиды. Жайнақов әуелі қысылыңқырап сөйлесе де, біраздан соң ашынып, ара-арасында «қызылдарды» боктап та алады.

Тоқаш зорға шыдады. Қазір тілді тістің арасына қысып ұстамаса бола ма!

— Мына көршіміз, дін мұсылман баласы қоқандықтар өз алдына ел боп, шаңырақ көтерген-ді. Бірақ, күні қараң... Жан-жағын қаптаған жау. Өздері жансауғалап отыр... Жіберген елшіміз қайтып оралды (бүгін келе алмады, ауру). Қәне, не істейміз?.. Осылай әрі-сәрі ортада тұрғанда біреуі қағып кетіп, мұрнымызды бұзып жүрмей ме?.. Не айтасыздар, ақсақалдар?

Жайнақов сөзін бітірді де, Сәттің қасына стол басына отыра кетті.

— Тағы кім ой қосады? — деді Сәт орнынан тұрмай баяу дауыспен. Бұрылып, Тоқашқа қарап: «сөйлемейсің бе?» дегендей пішін білдірді.

Зәкір айғай салды.

— Бүгін таңда бізге атамнан қолдайлы әкім табылмас!

— Қан көтерейік! — деді босаға жақтан бір жас дауыс. Жұрт ду күлді. Зәкір құлағына дейін қызарып, барлық денесімен артына бұрылды.

— Тағы кім не айтады?

— Дін қауымынан бір-екі ауыз тіл қатайын,— деді Қас-тектен келген халфе, сақалын шошандатып. Әуелі ерін-

дері жыбырлады, дұға оқыды ма, алақанымен бетін сипады.— Атаман кәпір ғой. Бізге сол атаманнан аулақ жүрген келісті сияқты... Алланы ренжітіп, оңбаспыз!.. Қоқанд әмірі аз болса, ескі Бұқара бар. Неге қорқамыз. Жібер елшіні, балам! Амин! — Халфе тағы да бетін сипады. Тоқаш таң қалды: Алаш саясаты дәл олақ қол тіккен шапандай сөгіліп жатыр. Е, мырзам!

— Бұқара тым алыс қой, әулие. Мына жақын тұрған Ташкенттен неге қорқамыз? — деді тағы да әлгі таныс дауыс жастар арасынан. Тоқаш көрмесе де, Сақаның даусы екенін таныды. Жастардың қоштаған күлкісі аяқталмай, бір ел қазағы сөз сұрады. Жұпыны түйе жүн шапанның ұзын етегін аяғымен басып қап, сүрінін барып ол түрегелді. Басындағы елтірі тымағы Тоқаштың алдына ұшып түсті.

— Мен базарға келген мына Іленің қазағы едім! — деп әлгі шаруа терлеп қоя берді. Тілім-тілім маңдайынан аққан бір тамшы тер жымыған ернінің езуіне кеп іркілін еді, тілімен жалап алды.— Сендердің айтып отырған сөздерің құлағыма енбейді. Осы атаман дегенді қайдан шығардыңдар? Кеше атаман десе жылаған бала неге уанды? Оны неге ұмытасыңдар?..— Шаруа сөзін бітіре алмады, тамағына тірелген ыза булықтырып, қайтадан орнына отырғызды.

Тоқаш сөз алды. Залдың іші тағы да тым-тырыс, тына қалды. Тоқаштың пысы жеңді ме, Жайнақовтың ұнжырғасы түсіп, жүдей қалды, Сәтке қарай ығыса берді. Тоқаш әрқайсысына сұқтана қарап, көз тоқтатты. Отырғандардың кейбіреулері шыдамай тайқып, кейбіреулері қызарандап, басын төмен тұқыртты.

— Уа, туыстарым!.. Өмірдің қыры да, сыры да көп. Оған адам баласы бір түнде түсінбейді. Қанша өмір сүрсе, сонша сүрініп, тыңнан жол іздейді. Тап өлерде өткен соның бәрін ерте білсем, талай ой-шұқырдан айналып өткен болар едім деп, опық жейді. Сол сияқты кешегі қан төгіс күндерінде кімнің дос, кімнің қас екенін айыра алмай, сол шұқырға түсіп кетіп, артынан санымызды бірақ соғып: «Қап!» деген біздің де өкінішіміз болған. Содан сабақ алмай, бүгін тағы «майда сөз», «жайдақ тілге» еріп, тыңнан жол іздемек болып отырсыздар. Бү қалай? Тағы да сүрініп, мұрын қанату машық па? Жок, алдағы халықтың тұрмысына қарап, үлгі аламыз ба? — Тоқаш Сәтке бұрылып бет-пернесін аңдыды. Мынының

бір жак түбінде — «кім қалай тындап отыр?» деген күзетші, сақ ой, негізгі пікірмен қатарласа жарысады. Тоқаш даусын кенеді:— Тағы да опық жемейік. Атаман кеше ғана қазақ баласының қанын судай ағызған. «Атаман Малышев» дегенде елде жылаған бала уанған жоқ па» деп жаңағы ақсақал дұрыс айтты. Бұл кісі сол уанған баланы өз көзімен көрген көрінеді. Қалай ұмытсын? Зәкір атаманды қолдаса — тамыры. Кешегі күн екеуі сыбайлас болған...

Зәкір орнынан тұрып, күбірлеп: «У, кәлләнді!» деді де шығып жүре берді, Сәт:

— Зәкір ақсақал, қайда барасыз? — деді артынан тоқтатпақ болып.

— Атаманға барып, мен туралы ақпар бермек шығар. Кәрі тыңшы ғой. Барсын! — Тоқаш күлімсіреп еді, босаға жақтағы жастар тобы, қоштап күлкіге айналдырды.

— Сөзіңді бітір, Тоқаш!.. — деп Сәт кіржіңдеп қалды.

Зәкір жайындағы Тоқаш сөзі болысқа ұнамаған тәрізді. Сәтке жақпады деп, Зәкірді шаншымай, Тоқашты құдай атып па?

— Құрметті халфе Бұқараны атады. Бұның бәрі далбасалық. Көз қарайғандық... Менің ойым, бізге ешбір қамқорлық керегі жоқ. Өзіміз ел боламыз!

— Мақұл сөз!

— Міне, жігіт!

— Біздің де сөзіміз осы: қашанғы ұлтан боламыз! — Жастар шулап қоя берді. Сәт: «Қойындар, шуламаңдар!» деп басып еді, олар тындамады. Жайнақов терезе алдына барып, шылымын тартты. Байлар Тоқашты қабағымен атты. Басқа ешкім сөз алмады. Біреулері ығысып, шыға бастады. Сәт сөйледі — шұбырта, мәймөнке-леп ұзақ сөйледі. Ақырында Тоқаш ойын қоштап, жеке ел болайық деген тұжырымға тоқтады. Бірақ, атаман мен Бұқара жайында бір ауыз сөз айтпады. Ежелгі түлкі жүрісіне салып, қымтап қалды. Дауысқа салғанда — көпшілік өз алдына ел болуды жәқтады.

Жиылыстан Тоқаш жастармен бірге кайтты...

...Атаманның тырнағына ілінбеу — қан төкпеу деген сөз. Егер Тоқаш Ташкентке қол созайық десе — сәлделі молдалар, сақалды байлар атаманға жармасып, соған да-

уыс бермей ме? Онда да атаманнан іргені аулақ сап, жақсылықты күткен жөн. Ол күн алыс емес!.. Бір жұма өткен соң, Тоқаш осылай ақыл берді. Қасында төрт шакірт отыр: Сақа, оның жанында басы қазандай, өткір көзді қоңқаш мұрын — Ораз, оған таяу — бұйра шаш, келте мұрын — Жақыпбек, енді біреу — қолаңтүс, тақиялы, ұйғыр Абдулла. Тар бөлменің іші қаракөлеңке. Шырағдан сөніп барады — білтенің басы қызыл шоқтанған.

— Атаман қазақтың өз алдына «алашы» бар деп қарап отырады дейсіз бе? Бүгін сізді, ертең мені абақтыға жаппасына қандай дәлеліңіз бар? — Сақа даусын қартырақ шығарған кезде, Ораз шынтағымен түртіп қалды. Анау күбірге көшті.

— Олай десең, осы күнге дейін сені неге тайтаңдатып қойды? — Жақыпбек Сақаны сөзінен ұстағысы келеді. Әтештей таласа кетеді — жастық.

Тоқаш әрқайсысына кезек-кезек көзін аударып, мінезқимылына баға береді. Төртеуі бір түстес болғанымен төрт түрлі: Ораз — салмақты, шымыр; Абдулла — шашан, қызба. Ал, бұйра шаш Жақыпбек — даңғой, ұр да жық. Сақа — шақар. Бұлар әлі темір қанаттанбаған балапан: ұядан ұшуға жақын. Баулып, өмірге салса — іліш түсетін қырғиғардың өзі.

Тоқаш Петроград, Ташкентте құрылған Совет өкіметі жайында ортаға сөз тастады. Төртеуі де сол сөзге жармасты. Жұлмалап, пұшпағынан тартады. Дәлі басып, жауап айта алмаса да, олардың ұғымдарын Тоқаш таразыға салады. Бәрінің де ниеті дұрыс — жаңа өмірге зар. Жас көңіл өзгеріс тілейді. Тоқаш бұл төртеуімен екі күндей бірге болып, талай сырдың басын қайырды. Ақыры жеміс пісті-ау дегенде өзінің түпкі мақсатына көшті.

— Ленинді естідіңдер ме?

— Ленинді? Мен естідім! — деді Ораз.

— Мен абақтыда өзіңізден естігем! — Сақа да біліш шықты.

Тоқаш Жақыпбек пен Абдуллаға қарады.

— Біз де! — деді ол екеуі.

— Ол кім? — деді де, Лениннің кім екеніне Тоқаш өзі жауап берді.

— Ленин атын мен бірінші рет осы өзіміздің Петр Алексеевичтен естідім. Ол Россиядан жер ауып келген революционердің бірі екен. Оның білімі жатқан бір дария.

Қазақтар айтқандай: «білмейтіні жер астында». Бір күні кеш бақ аралап жүріп, мен соған кездестім. Әуелі сөзді өзі бастады: қазақ өмірінен түсінік алды... Содан кейін ойымыз қиюласа берді. Не керек, ақыры төс соғысып дос болдық. Ленин туралы маған бір күні сол Петр Алексеевич айтты. Бұрынды-сонды талай халық мүддесін қорғаған, сол үшін өмірін сарп еткен батырлар өткен, бірақ, солардың ішінде асқан кемеңгер, халыққа бақыт іздеген адамы осы, деді. Мен осы сөзге ұйыдым. 1914 жылы Петроградта Лениннің оқуымен жақын таныстым. Менің үлкен қалаға кетуіме де сол Петр Алексеевич себеп болды...

— Петр Алексеевич сондай ақылды адам деңіз?.. Гүл егіп жүруші еді бақта. Кім ойлаған...— Жақыпбек нығымен мырс-мырс күлді.

— Тұтқынға алғаны шын болды ма? — деді Сақа Жақыпбек сөзіне көңіл бөлмей.

— Солай дейді... Тез босатып алмаса, жоқ қып жіберу атаманға қиынға түспес.— Тоқаш аз кідіріп, ойға шомып, басын кенет жоғары көтерді.— Сендер маған серік болуға жарайсыңдар ма?

— Несі бар! — деді Абдулла бәрінен бұрын.

— Қолдан келсе! — деді Ораз.

— Мен дайын! — деді Жақыпбек.

Сақа үндемеді. Ол өзін Тоқашпен бір санайды.

— Қолдан келетін іс берем. Сендер мешітке бардыңдар ма?

— Мен болдым, толған әскер! — деді Ораз.

— Ендеше үшеуің, Сақадан басқан, солардың ішіне кіріп, сөз тындаңдар... Ептеп, жігіттердің сырын тартыңдар... Ал егер, әскер қатарына кір десе,— кіріңдер, офицер де болыңдар... Ораз, сен мына екеуіне бас-көз боласың. Менімен Сақа арқылы ғана кездес... Көзге түспеуге тырыс!

Бірақ, жастар шығып кеткен соң, Сақаның кішірек бөлмесінде жатып Тоқаш үлкен ойдың теңізінде қалқыды. Жігіттер Тоқаштың айтқанына сенді ме? Жүрек тебіренетіндей әсер алды ма? Жоқ, топастанып тілі жетпей, нысанаға дәл тимеді ме?

Алашорда уытын жая алмаған екен бұл жігіттерге. Кіршіксіз таза жандар. Жайнақов қазір жастарды маңына тартып, шырмап, тор құрып жатқан көрінеді: сауық кеші... Әдейі тігілген әдемі офицер киімі... Желбіреген ақ

жалау... Қазақ ұлтым деген қамқорлы сөздер — бәрі жастарды қызықтыратын әрекеттер. Ал, Тоқаш оларға нені қарсы қоя алады? Жалынды үгіт сөздер: әділдік, теңдік, туыстық!.. Әне, бақыт құсы қанатын жайып ұшып келеді, Ташкентке қонды. Сәті түссе бүгін-ертең Алматыға да...

Сақа серіктерін шығарып сап, үйге кіргенде, Тоқаш ойына нүкте қоя алмай, ұйқы жеңіп, маужырап жатыр еді.

Сақа дыбысын білдірмей шешінді де, еденге салған бөстегіне құлай кетті.

29

Шарбақтың есігін ашып, үш шәкірт қобалжи кірді. Бірін-бірі итермелеп, алға қарай бір-екі қадам басып, тағы тоқтады.

Мешітке кіретін баспалдақта қасында Сәлімгерей бар. Ғабдулла Қакенов тұр. Екеуінің де сап-сары ала шені бар. Оң жақ қолдарына байлаған ақ шүберекте ай мен жұлдыздың суреті салынған. Ғабдулла серендеп, алдында тұрған үш жігітті зекіп, сөгіп тұр.

— Бейбастақ өскен, кеңқолтық қазақтар! Сендер алаштың әскері екендерінді білесіңдер ме? Түні бойы жоғалып, атаңның үйіне бардыңдар ма? — деп төніп-төніп қояды Ғабдулла.

Оларда үн жоқ.

Ғабдулла үш шәкіртті көрді де, Сәлімгерейге иек қақты: — Аналарға не керек? Біл!

Сәлімгерей қылышын жанбасына қысып, баспалдақтан бір-ақ секірді. Бұларға жетіп келді.

Қакенов ұрсып-ұрсып жігіттерді қоя берді де, Сәлімгерейдің соңынан қарап қалды. «Настоящий Заправский адъютант!» деді өзіне-өзі жымыып.

— Ни керек? — Сәлімгерейдің кейде татарша сөйлейтін әдеті бар-ды, бұ жолы да татарша бастап, қазақша аяқтады. — Кімді іздеп жүрсіндер?

— Қакенов керек!

Бұл кезде Ғабдулла да маң-маң басып, жақын келді.

— Мен Қакенов! Не айтпақсыңдар?

— Біздің алаш әскеріне кіргіміз келеді! — деді қазанбас, талдырмаш шәкірт.

- Атың кім?
- Ораз Жандосов!
- Сенің ше? — деді екіншісіне.
- Жакып Сүлейменов!
- Әй, ұйғыр, сенің ше?
- Розбакиев.
- Қолдарыңнан не келеді? Оқу қайда?
- Қазір мектептер жабылған. Бітірді деп қағаз берді ғой... Бірақ, біз солдат болмаймыз! — деді тағы да Ораз.
- Енді кім болғыларың келеді?
- Офицер!
- Оһо!.. Қалай-қалай сермейді! — деді Сәлімгерей келемеждеп.
- Сен болғанда, біз немене, кеше деп білесің бе? — Жакыпбек шап ете түсті. Сәлімгерей даусын көтеріп, тілдей беріп еді, Какенов зекіп тастады. Балалар Какеновке ұнады. Білімі бар нағыз керек азаматтар осылар. Ыбрайым қуанатын болды.
- Жүріңдер! — Какенов мешітке кірді. Есіктен төрге дейін төселген кілем. Зәулім биік зал саңғырап тұр. Есік аузында отырған сақалды шал бұларды жібермеді.
- Шеш, шеш етігінді!.. Қайда барасың, көктей басып? Какенов калашын шешіп, шәкірттерге:
- Тәртіп осылай! — деді. Бозбалалар аяқ киімдерін тастап, жалаң аяқ мешітке кірді. Оң жақта имамның бөлмесінде Жайнақов пен халфе оңаша кеңес құрып отыр екен. Бұларды көріп мақұлдаған пішінмен Жайнақов назарын аударды. Какенов Ыбрайымның осал жерін біледі: «Алаш әскері ішімнен шыққан балам», дегені есінде. Мынау үш жігітті Ғабдулла өзі әкелді ғып көрсетсе — жақпай ма?
- Қатарымыз өсуде, мырза!.. Міне, нағыз керек қып жүрген азаматтарды тауып әкелдім. Қалай дейсіз?
- Е, мынау Қиқымның маубасы ғой... Әкесі атаман Малышевтың заимкасында жалшы болған. Қисық қазақ та... Мынау әлгі арғын Сүлейменнің тұқымы... Қу қазақтар... — Розбакиевке қарап: — Ұйғырмысың?.. Уәлаят дегенге қолыңды да, жаныңды да аямасаң бопты...
- Бұлар офицер боламыз дейді.
- Прапорщиктер мектебіне барғылары келе ме? Осында атаман офицерлер дайындайтын мектеп ашқан,— Жайнақов мақтана «прапорщиктер» деген сөзді нашына келтіре айтты. Оны Ғабдулла түсінді.

— Оқудан жалықтық... Бізді әуелі істе сынандар! — деді Ораз.

— Оңбайтын надан қазақ-ай!.. Оқудан қашады.— Жайнақов екі иығымен күлді. Халфе де мәз, еңкілдеп күліп, көзінің жасын сүртті.

— Жарайды, Ғабдулла, бұл үшеуін де офицер ғып тағайында. Әрқайсысына жүзден әскер бер! — Ыбрайым самарқау қолын сілтеді.

Қакенов бұларды тысқа алып шықты.

30

Сақа Оразға күнде жолығады. «Мешіттегі намаз оқитын солдаттар құдайға сене ме екен?» деп Тоқаштың сәлемін айтады.

Ораз Тоқашқа қайта сәлем жолдайды. «Құдайдан безіп, дінсіздік жолын қуған жігіттер аз емес» дейді. Бұл жұмбақ сөз. Тоқаш мұның парқына түсінеді: «алаштың қой үстіне торғай жұмыртқалайтын болашақ заманына жігіттер сенбейді» деген сөз. Неге? Бұл заман сыры.

Тоқаш енді бетпе-бет шайқасып, жігіттердің өресін байқамақ болды. Бар арманы — қалай да Жайнақовты ақсату. Баурындағы балапанын тартып алып, жалғыз қалдыру. Оразға сәлем жіберді: «Егерде жігіттер дінсіз адаммен дидарласқысы келсе, тоссын!» деді.

Күздегі көп жауынның бірі басылып, жадырап күн шықты. Көше лай. Халық аз! Тек анда-санда атты патруль шауып өтеді.

Тоқаш қасына Сақаны ертіп, мешітке барды. Қақ аулада күншуақтап топ-топ боп, қаптап тұрған жігіттер. Тоқаштың көзіне Ораз ілінді — бір топ жігіттің ішінде тұр, соған қарай тура жүрді. Сақа арт жағында келе жатыр еді, біреу Тоқашқа «мұнда-мұнда жүр!» деді.

— Ассалаумағалайкум, асыл қырандар! — деді Бокин әдейі сөзін мәнерлеп. Бәрі елеңдеп жалт қарады. Тоқаш жылдам басып, үйілген ағаштың үстіне көтерілді. Қолын алға сілтеп тастап, жүректі кернеген ащы ақиқатты айта бастады.

— Жайнақов Ыбрайым қазақ халқының мұң-мұқтажын көздеп, алаш құрып отырған жоқ. Бұл оған мансап сатысы. Кешегі дауыл күні генералға тілмәш боп тұрып, не істемеді? Аттырды, шаптырды. Бекболат сияқты абзалды дарға астырған да осы!..

Оқыс сөз, күтпеген қимыл. Бәрі де ұйып тыңдап қапты. Сонымен «Құдайдай сенген» бастығы — Жайнақов кім боп шықты? Жігіттер аң-таң, не дерін білмеді. Шет жақта тұрған Жакыпбек айғай салды:

— Большевиктер деген кім? Бізге шынын айтыңыз? — Білмегенсіп, кекесін дауыс шығарды.

Тоқаш жан-жағына көз тастады — алдыңғы қатарда Ораз, Сақа, тағы бірнеше өзіне таныс жігіттер кеуделеп, иін тіресіп тұр екен. Енді Тоқаш аянбады.

— Большевиктер жолы — құдай жолы. Ең таза, ең әділ, адамгершіліктің биігіне, қияға өрлеген жол... Біз қазақ халқы сол жолдан айрылмауымыз керек!.. Сол жолмен жүрсек біз бақыт табамыз!..

Тоқаш ұзақ сөйледі. Қазіргі саясатқа түгелдей, сатылап тоқтады. Жік-жігін ашып, өмір ауанын топтың көз алдына әкелді.

— Сонда біз мылтықты тастап, үйді-үйімізге тарауымыз керек пе, сеніңше? — деді бір дауыс киіп-жарып. Оған екінші бір ащылау үн килікті.

— Баяғы он алтыншы жылғыдай атаман жүндей түтсін дейсің бе?

— Ой-бай, полиция!.. Казактар! — деді бір дауыс сасқалақтап.

Тоқаш секіріп түсіп, алдыңғы саптағы жігіттер арасына сүңгіді. Ораз құлағына сыбырлап: «Бізбен бірге мешітке кіріңіз... Мұнарада арқан бар!» — деді.

Топ әуелі мешітке қарай жөңкіліп еді, кейінгі қатардағы жігіттер керенау қозғалып, екі ортада іркіліп тұрып қалды. Сақа мен Ораз алға жол салды. Тоқаш соңынан ерді. Шу көбейе бастады. Казактар дабдырлап: «Кәне?.. Қайсысы?..» деп көкіректен топ арасына кіре беріп еді, иін тіресіп тұрған жігіттерден өте алмады: делдиген шын-тақтар өкпелеріне найзадай қадалып, бір қадам да алға бастырмады. «Жол бер, жол бер» деген бұйрық сөздер әскерлерге алыстан естілгендей басқа біреулерге арналған тәрізді. Тоқаш мешітке енді. Ораз: «жүгіріңдер!» деді де, есік алдындағы топты сөзге айналдырып, казактарды өткізбей бөгей берді.

Тоқаш сатымен жүгіріп мұнараға көтерілді. Мұнараның темір шарбағына байлаулы арқан жатыр екен. Бос жатқан ұшын беліне екі рет орады да, арқанмен сырғып мұнарадан төмен түсіп кетті.

Тоқашты іздеп, Махмут Сақаның үйіне өзі келді. Жаңа ғана шешініп жатқанда, біреу есік қақты — ақырын, үздіксіз қақты. Жатып қалған Сақа ұшып тұрды, Тоқаш қалтасынан алты атарын суырып алып есік жақтағы бұрышқа тығылды. «Аш!» дегендей иегін қақты. Сақа даусын өзгертіп, балаша шіңкілдеп: «Бұ кім?» — деді. Аржағынан өкпелі дауыспен біреу: «Түү, болсайшы!» — деп есікті шыдамсызданған қылықпен нұқи тартты. Махмуттың даусына ұқсайды. Бұл неғыл деп жүр түн ішінде? Әдейі казактарды бастап әкелді ме екен?

Терезеден атып шықса?.. Қос әйнек екен. Ашқанша казактар алдын кесуі мүмкін-ау. Әй, Сақа-ай!.. Тапқан үйін қарашы!

— Әй, қорықпаңдар!.. Мен өзім! — деді күжілдеп Махмут. Есікті ашып қап, Сақа кейін шегінді. Сылқ-сылқ күліп, Махмут басын сұқты.

— Бүйтіп көрген күндерің құрысын сендердің!

Тоқаш бұрыштан шыға кеп Махмуттың қолын қысты.

— Жүрісің суық, жақсылық па, жоқ?..

— Бүгін Зәкір мен Ыбрайым атаманда болды... Сезгенім, бүгін түнде сенің аяғыңа тұсау, мойнына құрық салмақ... Қаш!

— Босқа даурығып жүрмейік, шын ба? — Тоқаш Махмут сөзіне шек келтірді: мұнда қандай гәп бар? Әлде — қиқарлық жасап, қазған орға күн бұрын айдап тықпақ па?

— Өтірік айтып, мен сенен бірдеме алайын деп тұр дейсің бе!

— Әрине, тыңшылар жеткізіп жатқан болар...

— Менің білгенім осы... Аржағын өзің ойлан! — Махмут көрген-білгенін тәптіштеп жеткізді. Қос бажа пәуеске жегіп, қоңыраулатып штабқа жетіп келеді. Атаманның адъютанты тік тұрып, есік ашады. Құрметпен Малышевтың кабинетіне кіргізеді... Махмут сол бақша жақ терезе алдына барып, құлағын тігіп, отыра қалады. Сондағы естігені Тоқаштың аты аталады. Олар кетісімен атаман, кісі тұтқындайтын көмекшісі бар екен, соны алдырады. Бұл кезде Махмут ауызғы бөлмеге, адъютант жанына кеп, мүләйімсіп отыра қалады... Аздан соң әлгі көмекшісі қайтып кеп, адъютанттан Тоқаштың адресін сұрайды.

Ол бір қағазға жазып ұстата береді. Махмут байқаса — бұрынғы Эрмиштің үйі.

— Ал, Сақажан, не ақылың бар? — деді Махмут кетісімен Тоқаш. — Сенің осы үйде тұратыныңды біле ме?

— Мен бұл үйге жақында кірдім. Үй иесі Тәшеннің... Әлгі тері-терсек заводында істейтін жұмысшының қайынағасы. Сақ, берік адам. Сол Тәшен ағай тауып берген болатын.

— Бірақ, енді бізге бұл үйде қалуға болмайды. Кеше сені де мешітте байқап қалған болар. Әлгі, ақсары көрді дейсің бе?.. Ендеше соңына кісі салды де де қой.

Тоқаш бұл түні ұйқы көрмеді. Әрине, Махмут келмей тұрып та өзін бейқам ұстаған жоқ еді. Бірақ, Махмут сөзі қамшы боп тиді.

Қап-қараңғы түн. Жыныс орман. Соқпақ көрінбейді. Қадамды екі аттасаң — ағашқа соғылады. Не істеу керек?.. Міне, Тоқаш халі тап осындай.

Ертеңінде Березовскийдің үйінде большевиктердің жасырын мәжілісі ашылды. Тоқаш көп жігіттерді бірінші рет сонда көріп танысты. Әрқайсысына көзін тоқтатып, сынай қарады.

Дудар шаш, қоңырқай жүзді — телеграфта істейтін Лука Емелев, шымыр, тез кимылды, ер көңілді адам екен. Қасында отырған ақ құба, қос ерін Павел Виноградов, салмақты, асықпайды. Ана Емелев мінезінің тура қарама-қарсысы. Өзі де он жылдай жер ауып, одан соғысқа барып, жақында ғана қайтыпты. Оған таяу осы Верныйдың баласы, Орынборда жаңа ғана прапорщиктердің мектебін бітірген Сергей Журавлев қыр мұрын, сопақ бет, көрікті жігіт; жақында атаман штабына қызметке енген көрінеді.

Төрде, терезе алдында қою қара мұртты, денелі Тәшен отыр. Бұлардың ішінде тек Еремін мен Овчаров жоқ... Бәрінің жасы бір қалыптас — жиырма мен отыздың арасында. Ішіндегі ең жасы — Сақа.

Сөзді Березовский бастады. Жасырын шығатын газеттің соңғы санын Еремінге арнағанын; жау бір түнде оны ұрлап кеткенін; Ереміннің өмірі жалғыз тал қылға ілініп тұрғанын қысқаша орамды тілмен жеткізді.

Одан кейінгі Емелев те сөзін шиыршық атқыза сөйледі:

— Ташкенттен түскен телеграмманы оқып, пешке жағып отырамыз. Бізден де хабарды олар үзбей алып отырады... Бірақ, атаман менің де соңыма кісі салғаны сезілді,— деді ол.

Журавлев те өз аңғарғанын ортаға салды:

— Қазарма қайнаған қазандай, бүгін-ертең бұрқ-сарк етіп төгілмек!.. Солдаттар атаманды жақтамайды.. Атаман көшеде бейсауат адам жүргізбейді. Қалаға шығатын әрбір жолдың аузына күзетші қойып, рұқсатсыз бір адам өткізбейтін болыпты. Көше-көшеде шауып жүрген атты әскерлер. Тағы бір суық хабар атаман Құлжадағы патша елшісі Люба арқылы ағылшынмен байланыс жасап, қару-жарақ сұратып жатқан көрінеді..

Тоқаш өзінің Құлжадағы көрген-білгенін, Загаруляның қастығын айтып, сөз қосты.

— Е, баяғы соттың тергеушісі ме? — Березовскийдің сөзі жиіркенішті үнмен айтылғандай болды.— Ол өзі осында жүр дейді.

— Осында? — Тоқаш қозғалақтап отыра алмады.

— Қазір солардың дәуірі жүріп тұр ғой... Не амал?! — деді Лука Потапыч терезеге қарап тұрған бойы, өкінішті үнмен.

Виноградов үндемеді. Ойда отыр. Жаңа келген адамға бұл қаланың ой-шұқыры көп, жат жер емес пе?.. Бірақ о да әбден тыңдап болған соң пікірін түйді:

— Алдымен Еремінді босатып алуға қам жасайық. Жау катал, көзін жоғалтып жіберуден де тайынбас... Сонсоқ, қаладағы коммунистерді жұмысшылар арасына салып, ықпалымызға біржола алуымыз керек!

Виноградовтың сөзін Емелев қағып алып, әрі созды.

— Сонымен қабат тауда қол артатын бір күш құрсақ, қалаға жиі-жиі шабуыл жасап, мазасын алсақ...— Басын сілкіп қалып, көзіне түскен шашын кейін серпіді.

— Мен барам, тауға! — Тоқаш түрегелді.

Отырғандар оған тегіс назарын аударды. Березовский трубкасын аузынан алып, іздегені табылғандай, жүзі жадырап көңілдене қарады. Емелев те ұшып тұрып, Тоқаштың қолын қысты:

— Тапқан ақыл. Жігіттерің бар ма... Соңыннан ереме?

— Солар үшін Құлжаға барып, Қытай абақтысына жатып келген жоқ па,— Тәшен еңкілдеп иығымен күлді.

Ендігі әңгіме осы Тоқаш ұсынысының маңында шырмала берді.

— Екі ортадағы байланысты Сақа арқылы жүргіземіз...— Тоқаш түн ортасы ауғанша көп күннен бері ескен ойының желісін қатты тартып, жолдастарына айта берді, айта берді...

32

Тоқаш Бокин баяғы Бекболат Әшкеевтің, одан кейін Жүністің ұя салған Үшқоңыр тауына, атақты «Қоратөбеге» бұ да ұя салды. Аржағындағы Шамалған, Қастек еліне Сақаны жіберіп, Жүніс, Сәт, Қырбай сияқты ел адамдарын, кешегі күндері патшаға қарсы қолына найза ұстаған ерлерді, тауға қайта шақырды.

Бірақ Сақаның әкесі Жүніс Түркстан өтіп кетіпті. Сәт келмей қалды. Қасында он шақты жігіті бар Қырбай ғана жетті. Қытайдан қайтқан елді орналастырып, соңына елу шақты жігіт ертіп Шамалғаннан Құрышпай да оралды. Тауда бірлі-жарым шашырап жүрген партизандар да жиналды...

Тау басында қолдан соққандай кең үңгірдің іші жапжарық, төбесінде сәулесі түсетін тесігі, кіретін есігі де бар. Өзі жылы.

Тоқаштың бір кезде уысынан шығып кеткен арман, қайтқан құстай қайта оралды. Сонау аспанда қалықтап жүрген арманды шетінен атып түсіретін кезек енді келген сияқты. Айы оңынан туды.

Ең әуелі жігіттердің басын қосып, әңгіме құрды. Он алтыншы жыл мен бүгін-ертең туатын он сегізінші жылдың айырмасы үлкен... Атаманда баяғы күш жоқ. Бірақ, бүкіл казактар поселкасы аттарын ерттеп, қылыштарын қынабынан суырып, атаманның лебізін күтіп отыр деседі.

Тауда жапалақтап қар жауып, жерге тиер-тимес, еріп жатыр. Биыл қыс жұмсақ. Тыста күзетте тұрған жігіттер де онша қалың киінбеген.

Жігіттер Тоқашты ортасына алған, отты маздатып жаққан тау үңгірінде, жау алмайтын қамал сияқты бейқам отыр. Тоқаштың сақал-мұрты өскен. Қыруға уақыты да жоқ. Сеңсең құлақшынын тұқырта киіп, үстіндегі қара былғары пешпентінің сыртынан жалпақ офицер белбе-

уін салған. Көзін оттан алмайды. Қызыл тілін жалақтатқан жалын қарағайды сиырша жалайды. От сытырлап жылап жанады. Жігіттер де сол отқа үніліп, құлақтарын Тоқашқа тосқан тәрізді. Тым-тырыс. Анадай жерде, бұрышта, киіз үстінде тырайып үш жігіт жатыр. Олардың біреуі — Құрышпай, қорылдап, жігіттердің әзіліне ілініп те қояды.

Бұл үш жігітті Тоқаш өзі тандап алды. Бүгін түнде қасына ертіп, қалаға аттанбақ. Тоқаш әлі көзінің шырымын да алған жоқ. Ұйқы қашқан. Әлгінде мызғып алмақ боп, жатып көріп еді, тіпті біреу инемен тіреп қойғандай, көзі жұмылмады.

— Әй, Сыбан, мына отқа қазан неге аспайсың. Босқа жанып жатыр ғой, тегі! — деді Қырбай, шегір көзін шаныша қадап.

— Қырекең, табақ-табақ ет жеп үйренген кісі, іші шұрылдап отыр ғой тегі! — Күле жауап қайырды Сыбан. Тоқаш жүзін көрмесе де, арт жағында ілулі тұрған етті кесіп жатқан Сыбанды даусынан таныды. Алдағы жорық көңіл шырқын бұзып тұрғандай, жігіттердің күлкісі құс тәрізді бұрынғыдай ұзақ шарықтап қалықтамайды, дүр етіп үйіріле қонады.

Сыбан мосы астына әжептәуір, қара қазанды асып, ішіне бір қойдың етіндей ет салды. Тоқаш мосыға көз қырын тастады: көтере алмай құлап кетіп, тағам рәсуа боп жүрмей ме? Жоқ, көтерер темір мосы екен.

Үңгір іші қаракөлеңкеленіп, жарық азая қалды. Барлық жарықты қазан бауырына тартып алған тәрізді. Отырған жігіттердің жүзі күнгірт тартып — жүдеп-жадап қалды. Сәлден соң құрғақ қарағай бытырлап, лаулап жанды. Сәуле молайып, жігіттердің жүзінде қайтадан жылылық келбет пайда болды.

Тыста: «Бұ кім? Атам!» деген дауыс шықты. Тоқаш кенет басын көтерді. Отырғандар елеңдеп, өре түрегелді. — Білші! — деді Сақаға. Қысқа тонын иығына жамылып отырған Сақа сырғыта тастап, френчімен жүгіре шықты. Дабдыр-дабдыр сөз. Тоқаш анық айыра алмады, бірақ, жіңішке әйел даусы естілді. Әйел ме? Бұ кім? Тоқаш елеңдеп, ықтиярсыз есікке төнді. Сау етіп, бір топ адам кіріп келді. Ең алдында Сақа, артында басына шәлі ораған, қызыл пешпент киген біреу. Тоқаш Айгүл екенін жүзінен танымаса да, жүрегімен сезінді.

Айгүлді көрмегелі Тоқашқа бір айдан асты. Тек көр-

мегенсін ғана жүре берген екен Тоқаш. Шын сағыныпты. Бассап құшып, ұзақ сүйді.

Қызараңдап, қымсынған Айгүлді Тоқаш от басына әкеліп, өз орнына отырғызды.

Осы кезде дабдырмен ояңған Құрышпай да басын көтеріп:

— Айгүлжан, пері емессің бе? Қайдан түстің — жерден бе, көктен бе? — деді.

Айгүл жүгіріп барып, Құрышпайдың мойнынан құшты. Еркелеп, басын кеудесіне салды.

— Әдейі іздеп елден келдім.

— Сау басыңа сақина тілеп жүрсің-ау, ә?.. Құлжа аз болғандай.— Құрышпайдың бұл сөзін кейбір жігіттер де қоштап, езу тартып, жымиысты.

— Айым, бері кел, отқа жылын... Әңгіменді айт: ел іші аман ба? Біз әрі-беріден соң кетеміз.— Тоқаш Айгүлді қасына қайта шақырып алды.

— Қайда? — деді жұлып алғандай Айгүл.

Тоқаш Айгүл даусынан үрей, қорқыныш лебін сезінді. Бірақ, сыр бермеді. Сылтау айтты — жақын ауылға барып, таң атқанша қайта оралмақ.

Айгүл де сенгендей, жамандыққа жори беріп қайтсін. Өмір онсыз да қатал. Қыз да елден құралақан келген жоқ. Жуырда Жайнақов келіп, бүкіл Қытайдан қайтқан қазақтарды жинап алып сөз сөйлеген. «Баяғы қыныр мінезді қойып, кім қас, кім жау соның парқын айырындар. Қазір Алматыда қазақтар өз алдына әскер құрып, ел боп жатыр, соның сапына тұрындар».. деген ол. Жайнақов сөзінің төркінін байқаған Айгүл, әкесінің ығынан шыға келіп: «мырза, атадан жақсы ұл туса, елінің қамын жейді» деген, біз жер ауып, қурайдай қатып, қайғыға құста боп жүргенде қайда қалдыңыз?.. Қала берді, кеше Тоқаш ағай соңынан балапандай елді ертіп келгенде шекарадан өткізбей қойды. Неге сонда қамқор болмадыңыз?»— дейді. Жігіттердің кейбіреуі Айгүл сөзін қоштап: «Е, бәсе! Баяғыда қайда қалған!» деп көтермелеп үн қосады. Жайнақов мысқылдай күліп: «Бұл сыпсыңдаған көргенсіз қызың кім еді?» деп Сүгірбайға бұрылады. Ол жымиып, оның құлағына сыбырлайды. Айгүл ести алмайды. Екеуі қарқ-қарқ күледі, тегі ажуа қылғандай.

Сол күні кешке таман ақсақ Ақан Айгүлдің аулына әйелін жіберген: «Сүгірбай мен Жайнақов Айгүлді қалаға алып қашып кетпек. Сақ болсын!» дейді. Әрине, Айгүл

бұған сенеді. Себебі нысапсыз Сүгірбай баяғыда соғыстан бұрын тоқал ғып алмақ болған. Соны әлі ұмытпайтын көрінеді. Айгүл арқылы Тоқашқа да қақпан құрмақ ниеті болар, әйтеуір, Айгүлдің түнделетіп келуі осыдан. Тоқаш қиналды. Айгүлді тауда қалдыруға болмайды. Өздерінің осы тауда тұруының өзі неғайбыл, жау қашан тап береді ертең бе, бүгін бе, деп отыр. Қыз жазатайым, қапылыста қаза тауып жүрсе, обалына Тоқаш қалмай ма? Қыршын жас. Егерде ол «Кім үшін қаза тапты?» соны түсініп барып, өмірін пида қылса арманы жоқ қой...

Сыбан етін түсіріп, үлкен астауға лықылдатып салып, ортаға қойды. Епті жігіттер жендерін сыбанып жіберді де, бәкілерін қалтадан суырып ап, етті жапырақтап тұрай бастады...

Сол түні Тоқаш қасына Құрышпайды бас қып, үш жігіт ертіп, қалаға тартты.

Түн тастай қараңғы. Көзге түртсе көргісіз. Ай туған жоқ. Таудан ескен өкпек жел суылдап, дөңгелене соғады. Аттың тұяғы түйдек-түйдек түсіп, көсілтіп келеді. Қасындағы салт атты жігіттерде үн жоқ. Тоқашты беймаза қылған кешеден бергі бір-ақ ой: қалайда болса, Еремінді құтқару. Қаладан алған соңғы хабарға қарағанда Ереміннің қай абақтыда жатқаны әлі белгісіз. Атаман Малышевтың штабы тұрған үйдің астында құпия камера бар, Еремін сонда деген лақап бұдан едәуір бұрын тараған.

«Штаб жаңа үйге көшіпті — қаланың ортасында, казарманың бір жақ қабырғасын ала салынған кең терезелі, биік үйде. Алдында мылтық кезенген күзетші солдаттар жүреді» деген-ді барлаушы жігіт.

Жақын жібермесе штабқа қалай енеді? Ал, тікедей бас салып, шу көтеріп, мылтық даусын шығару — тірідей өзін-өзі жауға ұстап берумен тең. Нендей қимыл болса да үнсіз болсын!..

Түн ортасы ауа бұлар қалаға келіп жетті. Березовскийдің тауып беріп жіберген пропускасына онша сенбей, тау бөктерін жағалай, жолсыз ағашты қалқалап отырып, тап құмдақтан шықты. Ең шеткі үйге тақалғанда, аттарының тұяқтарына дайындап алып шыққан киізін байлады. Штабқа жақындаған жерде, жігіттердің біріне

аттарын қалдырды. Қалған екеуін ертіп, Тоқаш ағаш-ағаштың арасымен тура жүрді. Енді біраздан соң ай да туады. Көше жарқырап, олай-бұлай өткен көзге іліне бастайды. Дуалдың аржағына серіктерін тастап, Тоқаш тапал үйдің шарбағына секіріп түсті. Қарағаш түбіне барып жан-жағына көз жіберді. Штаб алдында мылтығына сүйеніп екі солдат тұр. Екеуін атып түсірсе, аржағынан бүкіл казарма көтеріледі. Ал, егер үнсіз жорғалап барып, тап берсе ше?.. Көшеден көлденеңдеп өтіп бара жатқанда карама-қарсы тұрған солдаттар көріп қалмай ма? Солдат пен бұлардың екі арасы жүз қадамдай жер, секірсе — үлгірмеуі мүмкін.

Тоқаш сыбырлап, Құрышпаймен ақылдасты.

— Кіріп барып, күзетшіге мылтық кезеп, босат десек?

— Мына екеуін қайтесін?.. Түнде маңына жолата ма олар сени? — Құрышпай қабағын шытып, қалтиып тұрған екі солдатты сұқ қолымен көрсетті.

Жоқ, бұл әурешілік екен. Өлім тілеу деген осы. Тоқаш бұл райдан қайтып, аттарына мінді де мимырт жүріспен Махмуттың үйіне түсті. Құрышпай Халимасын көрмей отыра ала ма? Жаз бойы Құлжада жүрді, жақында бірекі қонып, тауға қайта оралды...

Құрышпай аттан домалай түсіп, терезені екі рет тақылдатты. Іле-шала қақпа да ашылды. Кім деп сұраған да жоқ. Ашқан Халима — басына шәлісін орай салған. Аттарды жетектеп қораға енгізді де, төртеуі сау етіп, үйге кіріп барды. Махмут шошып кетті білем, қатарғы бөлмеден әуелі жасқана сығалады. Тоқашты танып, көйлекдамбалшаң соран етіп шыға келді. Амандықтан соң, Тоқашты оңашалап, өз бөлмесіне алып барды.

— Қала айнала сақшылар, қалай өттіңдер?

— Тірі жанбыз ғой. Өзінде қандай жаңалықтар бар?

— Сен сұрама, мен айтпайын. Хал мүшкіл.

— Сонша неқылған кіріптарлық? Атаман әлде майдың орнына құрамай қаптырды ма?

— Келемеждейсің-ау! — Махмуттың бет-аузы қисайып, түрі өзгеріп кетті. Тоқаш мысқылды тоқтатып, байыпты қалпына көшті. — Сағынып көріскенде әзіл тұтатып, күлмесек не болғаны?.. Айта бер.

Махмут сәл жадырап, атаман ордасынан мағлұмат берді. Зағаруля Құлжадан қайтқан. Қазір атаманның оң көзі. Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс. Өткен түні

қамалдан бір топ солдаттарды тұтқынға алған... Қала ішінде аштық. Нан жоқ. Ертеден кешке дейін өшіретте тұрған әйелдер мен балалар. Жайнақов пен Зәкір өз алдына «құдай». Зәкірдің үйінде күнде жиын, күнде той. Жақында Ыбрайым мырза үйленбек — Бикен балдызын алмақ дейді...

Тоқаш штаб жайындағы әңгімеге толығырақ қанды. Егжей-тегжейін жете сұрады. Махмут сөзі әбден таусылған соң, Тоқаш жігіттеріне:

— Жатындар, жігіттер! Аз да болса көз шырымын алайық! — деп әмір етті де, өзі де жата қалды. Махмут тысқа шығып, қақпаны бекітіп, о да Тоқаштың қасына қисайды. Бірақ, Тоқаш та, Махмут та кірпік қақпады. Олардың әрқайсысы өз ойымен әуре болды.

Махмут сөзі Тоқаштың есіне Бикенді түсірді. Бикен... Ыбрайым... Жоқ, Тоқаш Бикенді біржола жүрегінен өшірген, енді қайтып оралмайды!

Өйтсе де көз алдына келуін қарашы... Қиылған қара қасының астынан көкшіл көзі түпсіз теңіздей мөлдіреп, жалынады кеп, жалынады. Бетін Тоқаштың бетіне тақайды... Тоқаш оң жақ бүйіріне аударылып түсіп көзін жұмды. Бикеннің орнына Айгүл кеп мойнын құшады. Үлбіреген оймақ ернін Тоқашқа төсейді. Алақандай қарақат көзін бұлдырап сағым басқан. Жан-тәнімен Тоқашты тілейді... Тоқаш жүрегі де дірілдеп, тап сол үшін соққандай... Тоқаш жата алмай басын кенет көтерді. Үй іші жап-жарық. Терезеден түскен таңның сәулесі бұрыш-бұрыштағы көлеңкені қуалап, кереуеттің астына әкеп сырғытты.

— Маха! — деді жаңа ғана көзі ілінген Махмутты түртіп.

— Ләппай! — Махмут басын көтеріп алды.

— Шай қойыңыз... Біз аттанайық.

— Тапа-тал түсте ме? Сені өлім айдап бара ма?

— Жазғанын көрерміз...

Шай артынан Махмут атаманды штабқа апарып, сұранып үйіне қайтып келді де торшолағын жекті. Тоқашты кемпірше киіндіріп, Весновка өзенінің арғы қабағындағы мұқыл үйге алып барды. Өзінің кім екенін ұмытып кеткен Тоқаш арбадан түссе де, есікке жеткенше бүкшендеп, таяғына сүйеніп, кемпірді еліктеді. Сыртынан бақылап тұрған Махмут та шыдай алмай дауыстап күліп жіберді.

Есік алдында байлаулы тұрған тайыншадай жүндес төбет арсылдап, тұра ұмтылды. Ызаланып, шынжырды тістеледі.

Есікті Екатерина ашты. Тоқаш:

— Березовский деген етікші осында ма? — деді. Екатерина танымады, бірақ, «етікшіні» сұраған адам әйтеуір жат емес екенін білетін. Үйге алып кірді. Александр Петрович ауа көрмегендіктен бе, жоқ, арықтаған ба, құп-қу, жүдеген. Тоқаш басындағы жаулықты жұлып тастап, құшақтай алды. Березовский мен Екатерина шаттана күлді.

— Кемпір, аумады... Сөзі де тап тісі түскен кемпірдің сөзіндей!

— Жүрек жұтқансың-ау, неғып жүрсің, тапа-тал түсте?

Тоқаш Еремінді босатудың амалын іздеп жүргенін айтты.

Березовский көп жайға қанық екен: Ереміннің қазір штаб астындағы жасырын камерада жатқаны анықталған. Сергей Журавлев сол күзетші солдаттар арқылы білген: «Ешбір адаммен қатыстырмайды, қинап жатқан көрінеді», десе керек-ті.

— Кешегі газетте осы туралы тағы да бір мақала жаздым. Бұрынғыдан да ащы. Мә, алып кетіп, тауда оқы! — деді Александр Тоқаштың қойнына тығып. Газеттен баспахана бояуының исі әлі кетпеген, мұрын жарады.

Еремін жайын қазір бүкіл қала іші біледі. Енді жасырын, тығып ұстай алмас. Бірақ, қысылтаянда атып кетуі мүмкін.

Березовский бұл жөнінде бұрын көп ойлап, кеңінен толғанған-ды. Тоқашқа кісі жіберіп, ой тастағаны да сол еді.

Мұсылмандар қалада әзір елеусіз, ал орыстарды бір қадам шет бастырып жүргізбейді. Көшеде өтіп бара жатқан орыстың бетіне тесіле қарап, үңіліп өтеді. Жасырынып жүрген большевиктерді іздейді. Әсіресе, атаман тыңшылары шарқ ұрып жүр — таппак. Сондықтан сырттан келген Тоқаштың жігіттері де елеусіз. Алаш солдаттарының белгісін тағып алса — штабқа да жақын жолатуы мүмкін. Еремінді босатудың екі-ақ жолы бар: бірі — орнына кісі салып, ауыстырып қашырып жіберу. Бірақ, оның орнына барған адам өлімге барады. Атаман табанда атады. Енді бірі, тілектес солдат арқылы,

бір есебін табу. Қалай? Оған Березовскийдің миы жетпейді...

— Ол тілектес солдат күн бұрын кілт дайындап ап, құлыпты ашып, босатып алып шықса қайтеді?

Березовский бұған сұрақпен жауап қайырды.

— Олар қақпадағы күзетшілерден қалай өтеді?

Тоқаш ерсілі-қарсылы жүріп, қайта отырды. Көзін Александрдың жүзіне қадады: Ереміннің амалын сол көздің қарашығынан іздегендей.

Сол түні кеш Березовский Журавлевті шақыртып ап, кеңесіп жатқанда, Тоқаш та Махмут үйіне Ораз, Жақыпбек, Абдулланы алдырды. Құрышпайды тысқа күзетке қойып, шұғыл ой қорытысты.

Тоқаш бұл үш бозбалаға іштей риза, солардың пікірін көбірек тындайды. Үшеуі де ысылған, бойларын түзеп киінген. Сөздері ұшқыр, бірақ ұрда-жық емес, салмақты, батыл.

Әуелі Ораз сөйледі:

— Алаш әскері екі жақ. Бірі алашты жақтайды да, енді бірі большевиктерге тілектес. Өзара күнде тартыс. Оларды Жайнақов та ит жүгіртіп, құс салып аңдуда...

— Әсіресе бізді аңдиды! — деді Жақыпбек.

— Аңада сізді қашырған біз деп, ақсары айтса керек, — деді Абдулла.

— Осы біз солардың арасында жүріп не опа табамыз? — Ораз күліп, сырдың бетін ашты. Тоқашқа бұл сөз қамшы боп тиді: бұлардың келешек өміріне дақ түсіріп керегі не. Тауда Тоқаш қасында болса пайдасы көбірек тиер...

— Қазір алаш мөрі бар қағаз табындар! Және... Қолға тағатын төрт белгісі керек! — деді Тоқаш алаш әскері жайында мағлұмат алған соң.

— Табам! — деді Ораз. Төс қалтасынан «Жетісу уәлаятының алаш кеңесі» деген мөрі бар, тілдей ақ қағазлы суырып берді де, Жақыпбекке иек қақты. О да қалтасынан ай мен жұлдыз суреті бар, қарға байлайтын орамалды алып, Тоқашқа ұсынды.

Түсінікті: тауға қашып кетпек болған. Тоқаш дер кезінде бұлардың қышыған жерін тапқан екен.

— Астарыңда аттарың бар ма?

Жігіттер біріне бірі қарады. Тегі, ат жайын естерінен

шығарған тәрізді. Бұл жолы Абдулла ақылды бұрын тапты.

— Табамыз!.. Әлгіде көзім шалып қалған: Зәкірдің ауласына үш салт атты қазақ кеп түсті.

Тоқаш күліп жіберді.

— Егер базарға келген кедейлер болса — сорлатпайсың ба?

— Зәкір үйіне кедейді түсірмейді. Олар түспейді де. Және келгендердің қарындары кебежедей, бишара болмас тегі.— Абдулла үлкен, сирек тістерін ақсита күліп, кошамет сұрағандай Оразға бұрылды.

— Ендеше жарты сағатта осында болындар. Бірақ, ат ұрлаймыз деп қолға түсіп жүрмендер!..

Бұлар кетісімен күндіз ұйқысын қандырған үш жігітке, Тоқаш бұйрық беріп, ат ерттетті. Өткен түні ұйқы көрмеген Тоқаш, көзі жұмылса да шыдап, ақ қағазға қуәлік жазды. «Алаш әскерінің жүздік басшысы Тоқаш Бокин қаладағы бейсауат жүрген адамды атаман штабына апарып тапсыруға міндетті», деп Жайнақов болып қол қойды. Сонсоң, Махмуттың бөлмесіне барып, онымен оңаша кеңесті.

— Маха, сен мұсылман халқы үшін өміріңді бағыштауың керек.

Махмут бұқаша тұқырая қарады.

— Айт?

— Сені біз көшеде ұстап, қолыңды байлап, штабқа апарып тапсырамыз... Аздап денеге дақ та түсіреміз... Неге деп сұрама!

Махмут ернін дүрдитіп, ойлана көзін төңкерді.

— Атаман «қылқ» дегізіп, желкемді қиып жіберсе қайтем?

— Мұсылман үшін шаһит боласың! — Тоқаш әзілге көшті.

— Менің орныма басқа бір мұсылман тапсайшы, керек болса, ана Зәкірді... Атаманның тісі оған батпайды,— деді Махмут та ойынды-шынды. Махмуттың іргесін аулаққа сала бастағанын Тоқаш сезді. Қай жағынан кеп мұны шалса екен?.. Анада Тоқаш Құлжаға жүрерде бәйге көкті көріп, Махмут қызығып еді..

— Осы тілегімді орындасаң астымдағы бәйге көкті, әйтпегенде сондай ат тауып берем... Әкел қолды! — Махмут бәйге көктің атын атағасың күлімсіреп, керенау қолын созды...

Махмут үйінде жапа-жалғыз отырып қалды, шегедей қадалған бір ой мазасын алып, қинап отыр. Әлгі Тоқаш атаманды ұрлап әкетейін деп жүргеннен сау ма? Олай болғанда Махмут тым арзан көнді. «Досын» тым арзан бағалады. Шынында атаман мен Махмут арасы соңғы күндері тым жақындасқан — араларынан қыл өтпейтін халге жеткен. Штаб жаңа орынға көшерден бір күн бұрын, Махмут ескі мекеменің ауласынан кіші-гірім дорба алтын тапқан. Өлген губернатордың тығып кеткені ме деп жориды.

Иттің тіміскілеп жүріп, қадала тырмалаған жерін Махмут кеңейтіп, тереңдете қазған. Махмут көкейін атаман да сезген — қу ғой. Жансыз бақылап жүрген көрінеді. Махмут дорбаны сораң еткізіп жер астынан суырып алғанда, сарт етіп терезе де ашылған. Атаман үстінен түскен. Енді не амал? Дорбасын салақтатып, Махмут атаманға алып келген. Аузын шешіп, ашып қалса — алтын! Жарқырап, көз нұрына шағылысады. Шіркіннің нұры ай, адам тоймайды, ықтиярсыз уыстатады... Сондықтан ба, атаман да қолын созып баққан, о кісінің уысы кең, қолы ұзын, қапсыра бір уыстағанда, бүкіл дүние сыйып кетеді ғой... Терезеден басын созып, алтынға тап берген. Махмут та адам баласы емес пе, ақылға жеңдірмей, сезімге билеткені бар ма! Қораздай тікірейіп, қабағымен атып, пәрменімен дорбаны өзіне қарай жұлқылайды — ит тартыс. Не керек, ақыры жақын адам қайда барсын — қақ бөліскен-ді. Содан бері атаманмен жұрт көзінде ымы-жымы бір де, ал іштей біріне-бірі өлім тілейді. Ләйім бүгін сол атаман болғайда. Алтынын өндіріп алар еді. Ол сандығына салды ма, кім білсін. Ал, егер, атаман болмай шықса, — онда Махмут ұтылды...

Жұрт аяғы басылып, кешкі орынға отыра бере Махмут үйінен сегіз адам аттанды. Біреуі жаяу, қолы артына байланған. Ол — Махмут. Бірлі-жарым көшеден өткен тоғышарлар тандана бір қарап қойып, өз беттерімен кетіп жатты. Ала-сапыран уақыт, кісі айдау, тұтқынға алу жиі кездеседі.

Тасыр-тұсыр Махмутты штабқа айдап алып келді. Күзетші солдаттар мылтығын кезеніп, өткізбеді.

Тоқаш атын қамшылап, алға ұмтылды:

— Біз алаш солдатты... Мына большевикті тапсыруға

әжелдік... Саған куәлік керек пе?..— Өндіршектеп, өктемдей сөйледі. Беті қайтқан солдат куәлікті оқыған да жоқ, қолына алды да, қайырып беріп босатып жіберді.

Аттарын байлай сап, жігіттер секіріп-секіріп түсті де, Махмутты итермелеп, штабқа кіре берді.

— Құрыш, Сымақ, екеуің есікті күзетіңдер! — Тоқаш Махмутты алға салды.

Топ алдындағы Ораз есікті аяғымен теуіп ашты. Күзетте тұрған офицер атып тұрды.

— Айда, мынаны жап!.. Большевик! — Тоқаш офицердің қасына ентелеп жақын барды.— Біз алаш солдаты... Мен офицер!.. Білесің бе, мынаны? Шпион!

Сасып қалған офицер, өзі жас өнді екен, Махмутты таныды ма, көзін айырмай, телефонын жұлып алды. Тоқаш қолынан қағып жіберді. Алты атарын суырып ап, кезеп әмір берді:

— Сен бізді жансыз қарақшы дейсің бе?.. Не деп тұрмын саған!.. Аш камераны! Әйтпесе, тұрған жерінде сұлатам! Тоқаштың айбаты шыдатпады, офицер ығысып, сөз қайыра алмады.

— Пожалуйста! — Міңкілдеп, томпаңдап ала жөнелді ол.

Аулаға шығып, сатымен жер астына түсті де, есікті ашып, айғай салды.

— Ей, Покудин! — Аржағынан уәде бойынша бүгінгі күзетке келген Иван сораң етті.— Аш!

Солдат есікті ашып жатқанда офицердің желкесінде тұрған Жақыпбек шап беріп, аузын орамалмен басты. Ораз бен Абдулла екі қолын ұстап, тырп еткізбеді. Көз ашып-жұмғанша офицердің үнін шығармай, қол-аяғын байлап, құпия камераға домалатып жіберді.

— Еремін, шық! — деді Покудин қол шамын көтеріп. Дыбыс жоқ. Үрейі ұшқан ба? Тоқаш жүгіріп барды. Бұрышта тізесін құшақтап, Еремін отыр — тірі өлік. Петр Алексеевичтің қаракөк көзі болмаса, Тоқаш танымайды да екен. Жерден көтеріп алды.

— Ораз!.. Жақыпбек!.. Көтеріп алыңдар!

Тоқаш Ораздың арқасына мінгізді де, Абдуллаға көзін қысып, офицерге естірте:

— Мына атаманның құйыршығын атып кет! — деді Махмутты көрсетіп.

— Қайтесіңдер, оқты шығын ғып,— деді Абдулла, шыға беріп. Покудин есіктің сыртынан құлыбын салды.

Таза ауаға шыққан Еремін есін жинады. Көзін ашып, күлімдеді, Тоқашқа қалтыраған қолын созды.

Өз бетімен атқа міне алатын емес. Енді не істеу керек? Аулада бұлай тұра беру қауіп. Сыртта күзетте тұрған солдаттар сезіп, дабыл соқса — казармадағы прапорщиктер атой береді де... Әлде көшедегі жасақтың қару-жарағын тартып ап...

Еремінді алып, офицер отырған бөлмеге келді. Тоқаш қанжарын суырып ап, телефон сымын қиды. Покудин мен Оразға: — Қару-жарағын тартып ап, байландар! — деді иегімен тыстағы жасақты нұсқап. Сол-ақ екен есік те ашылды. Жабыла топырлап, көшеге шықты. Жасақ — кімнің кім екенін әуелі кезде айыра алмады — екі солдат екі жерде домалады да қалды.

— Тартыңдар! — деді Тоқаш атына мініп қатан, басыңқы үнмен. Еремінді Құрышпайдың алдына берді де Покудинді өзінің артына мінгестірді.

Бәйге көк атылып аспанға қарғыды...

33

Глафираның кеткені әкесіне оңай тимеді. Бұл жасында ешбір адам ұнап, көңліне жақпаған атаман қызына дегенде, бүкіл әкелік мейірімін төккен-ді. Қатыгез атаман қызының алдында жұп-жұмсақ, мап-майда еді. Іште тығылып жатқан жасырын мінез, көлкіп сыртқа шығатын. Оны өзі байқамаса да қызы тәй-тәйлап жүре бастағанда-ақ сезген-ді, бертін өсе келе әке мінезін парықтап, еркелігін тым асырып жібереді. Әке оған мәз боп, баланы бетінен қақпады. Сол «жұмсақтықтың» зардабын енді тартып отыр. Өз қызын өзі жер аударды. Бірақ, қызының дәл жүрердегі сөзі, көзінің жасы ұйықтаса түсінен, күндіз ойынан шықпайды. Елестейді де тұрады. Солап бері Андрей Васильевич, қиналып, қасірет шеккендіктен бе, жоқ кәрілік келген бе, әйтеуір, сырқатқа ұшырады: басы зеңгіп, көзі қарауытатын болды.

Міне, бүгін де жөнді ұйықтай алмай, аунақшып, денесі ауырлап тұрды. Ауа райы да бұзылды. Қылаулап қар жауып тұр. Көше іші ақ түтек боранға айналуы да гажап емес.

Саңғыраған бос үй — көңілсіз, жұтап тұр. Мейрімді Пет-

ровна таңертеңгі тамақты жасап қойып, үнсіз тосады. Атаман шар айпаның алдында қырау басқан шашын тарап тұрып, өткенге өкініш жеп қызын тағы да есіне түсірді. Глафира хат жазуды қойды. Әдейі кәрі әкеге сазайын тарттырмақ. Ах, Глафира! Құдай өзін жалғыз, өзін ерке ғып бергеніне не дауа?.. Әкесі сағынып жүрген шығар деп ойламай ма екен? Мінезі атаманның өзі сияқты қатал... Әлгі қырғыздың күшігі болмаса — атаман қызын қасынан сынық сүйем жіберер ме еді.

Атаман бір стакан шайды ішер-ішпестен терезе түбінен біреу шауып өтіп, қақпа алдына тоқтай қалды. Атаман елең етіп, терезеден есікке бұрылды. Жүгіріп адьютанты кірді.

— Ваше превосходительство! Штабқа партизандар түсіп, тұтқын Еремінді босатып әкетті. Оның орнына күзетші офицер мен сіздің атқосшыңыз Махмутты қамап кеткен.— Малышевтың қолындағы кәрден пияла түсіп кетіп, быт-шыты шықты.

— Махмут?! Ол онда қайдан барған?

— Өзінің айтуынша көшеден ұстап, қол-аяғын байлап, штабқа алып барған.

Атаман жалпақ алақанымен столды салып қалды. Шыны ыдыстар сылдырап, ақ самауыр дір-дір етті. Петровна шошып, бақырая қарады. Атаман өзінің шеңберден шығып кеткенін сезді де, қызарып қырылдаған дауыспен:

— Жалған!.. Оңбаған алдаркөсе!.. Бәрін істеген сол! — Атаман осы сөзді айтқан кезде, іші толған алтын шегірен дорба көз алдына елестеді. Езуіне мысқыл іркілді.

Түкке түсінбеген адьютант сіресіп, орнында қатты да қалды. Атаман оны жиіркене басынан аяғына дейін бір шолып:

— Жектірт атты! — деді. Бұйыруы-ақ мұң екен, аз уақытта атаман штабқа да жетті. Қазарма толған офицерлер, солардың дәл иегінің астынан тұтқынды ұрлап әкету — дәрменсіздік. Бұл жақсы нышан емес!

Атаман жауының жұлдызы оңынан туған екен. Бұл дәрі салған бөшкенің үстінде отыр деген сөз. Серекені тартып қалса — аяғы аспаннан келеді. Бүкіл штаб офицерлерін шақырды. Құпия камерадан офицер мен Махмутты алдырды. Ол екеуі бастан кешкен түнгі уақиғаға кезек-кезек тоқтап бірін-бірі толықтырды. Екеуіне де жан керек — қоспасы да бар шығар, әйтеуір кісі сенетіндей,

мөлдiретiп айтты. Атаман оңайлықпен қолға түспес, байқа, Махмут!

— Әй, Махмут, сенiң дiнiне қарамай, бауырыма салып едiм. Қасқыр болдың ба, енесiне ауыз салатын? — Атаман қазақтың таза тiлiмен безеп, сынай қарады.

Махмут басын жоғары көтердi.

— Таксыр, қасқыр екендiгiм қай жерiмнен көрiнiп тұр?

— Өткен түнгi уақиға сенiң аузыңның дағы емес пе... Аз ба?

— Мынау кiмнiң тiсiнiң дағы деп бiлесiз? — Махмут көйлегiн жыртып омырауын ашты: көк ала қойдай, ойдым-ойдым теңбiл дақ.

Атаманның сағы сына қалды. Көзi сыртына шығып, жанжағына қарады. Қазақша айтқаны ақыл болған — ұятқа батып қала жаздады-ау. Атаман толқып, бiр қызарып, бiр бозарып, ақырында:

— Босатыңыздар! — дедi адьютантқа, сөйттi де бәрiн шығарып жiберiп, Загаруляны оңаша қалдырды.

— Не деп ұғасың? — Атаман терезенiң торғын пердесiн сырғытып едi, аулада әскери өнердi үйретiп жатқан прапорщиктерге көзi түстi. Әнебiр шеткi прапорщик ұйықтамаған ба, мең-зең... Оңға десе, солға бұрылады. Қуып жiбермей ме, күлкi қылғанша!.. Загаруляның жауабын ойға шомып тұрып, аңдамай да қалды.

— Ә, не дейсiң?

— Мен дейiм: бұның бәрi қолдан жасаған iс. Махмут пен офицердi тексеру керек едi.

— Жоқ... Онда аңды тұзаққа түсiре алмай, үркiтiп алғаның... Бiлмеген, сезбеген бол да, iзiн кес!

Сол түнi Яшайлоны шақырта кiсi жiбердi. Белгiлi адреске кiсi жiберiп белгi берiп едi — екi сағат өткен соң өзi келдi.

Шел басқан көзiн жұмыңқырап, сау көзiн ашыңқырап, күле кiрдi. Майысып, қолын кеудесiне басып, тағзым жасады. Бұл қылығынан бiр жазбайды — жер қозғалды десе де, бұлтармас.

Атаман iшiнен қошаметтi жаны тiлейдi, бiрақ, тап бүгiн көңлi алай-дүлей, Яшайлоның майысқанын да жақтырмайды...

— Не бiлдiң?

— Бар пәле почта-телеграфтан тарайды... Сонда бұйра шаш бар. Сол нағыз батбахыт! — дедi Яшайло қазақша. Атаман басын изедi.

— Гм-м...— Атаман қасында жапақтап, түкке түсінбей отырған Загаруляға орыс тілінде түсіндірді.— Сен фамилиясын білесің бе? — деді Яшайлоға.

— Ельмелев!

— Емелев те... Ондай бар...

— Федор Алексеевич, сен почта бастығынан білші, кім екен ол өзі?.. Сонсоң кеңесейік.

Загаруля басын изеді де, бұларды оңаша қалдырып тайып тұрды.

Атаман Яшайлоны қасына диванға алып, ұзақ әңгіме құрды. Қала жаңалықтарын тегіс айтқызды. Жайнақовтың мешітін, әскерін де сұрады. Яшайлоның өз ұғымынша: алаш орысты, оның ішінде атаманды жек көреді. Тек күнін күтіп жүрген сияқты. Бұл сөз атаманға ақыл қосты. Кешегі уақиғада алаш солдаттары қатысқаны да мәлім. Алаш кім? Алаш не біржола атаманға жанын да, дінін де сатады, әйтпегенде, ұясын талқандап, күлін көкке ұшырады атаман!..

— Яшайло, сен Махмут деген ұйғырды білесің бе?

— Әлгі сіздің атқосшы ма?

— Тап өзі.

— Түс танимын.

— Соны біліп берші!

— Хұп, мақұл!..

Атаман Малышев сол күні Талғар станицасына барды. Астынан су шыға бастағанын сезгендей: не қамалдағы солдаттар, не алаш әскері қолға ұстайтын қаршыға бола алмады... Дондағы «Оңтүстік союзға» жіберген уәкіл: «Совет өкіметінің күні санаулы. Донда, Кавказда генерал Деникин қол жинап, Москваға аттанбақ» деген сәлем әкелді. Атаман енді тек Талғар, Қаскелең, Қастек казактарына ғана сенеді. Бүгінгі келіс те сол — Дон сәлемін жеткізіп, олардың кегін шақпақтай шағып, өрт қоймақ. Талғар атаманы: беделді казактардың аттарын ерттеп, атойды күтіп тұрғанын білдірді. Атаман да тартынып, сырын бүгіп қалмады. Бір жағынан тырнағының ұшын көрсете сөйледі: Қашқардағы ағылшынның елшісі жақында қару-жарақ жібермек болғанын, Дон мен Жетісу казактарының арасындағы келісімді қайталап айтып, ауқатты казактардың делебесін қоздырды. Мұндай көп жиында атаман қылышын суырып, безене қы-

затын әдеті де. Бүгін тіптен өзін-өзі билей алмады. Оған өзі де таң. Қылышын суырып ап, айғайлап, сөзін бітірді:

— Ескі мейірімді Россия үшін, орыс патшасы үшін қасық қанымызды аямаймыз! — дегенде отырғандар ду қол шапалақтады... Осы шапалақты станица атаманы өзінің үйінде аяқтады.

Сол күні Талғарға сауда-саттық жайымен Зәкір де келген екен. О да станица атаманы үйінде бірге болып, қол шапалақтады. Станицаның әйгілі казактары жиналып, Малышевқа сыйлық көрсетті. Өзімен қатарлас, дәмдес казак басшылары өткен күндерін жоқтап, айбат шегіп, білек те сыбанды. Андрей Васильевич бұлардың сөзіне сеніп, көңлі енді жай тапты. Қазақ басшылары кімнің арқасында күн көріп, рақат өмір сүргенін біледі. Ертеңгі күні терлеп-тепшіп, жиған дүниенің кімнің қолында кететінін де сезеді. Тек Малышевқа уәдесін беріп, ертең дүбір шықса атқа мінетіндей болса — үмітті ақтағаны...

Біраз шарап та ішілді, біраз сөз де сөйленді. Атаман мен Зәкір екеуі бір пәуескеге отырып қалаға тартты түн ортасында. Жолшыбай атаман Зәкірге бірер сараң сырдың бетін ашты. Көмейін білдірді. Зәкір бойын сақтап, шарапты жөнді ішпеген, оны атаман да байқаған еді. Зәкір сөзге құлақ қойып, жүрегіне тоқитындай шамада.

— Зәкір ақсақал! — Малышев қасқыр ішігінің жағасын кеңірек ашып, мойын бұрды, — өткен түнгі ғажапты естідің бе?

— Жоқ, о не ғажап? — Зәкір білмейтін тәрізді. Бірақ, тым асыра таңдана сұрады-ау. Сірә...

— Алаштың бір топ әскері штабқа шабуыл жасап, саяси тұтқын Еремінді тартып әкеткен.

Зәкір сылқ-сылқ күлді.

— Ол Бокин шығар...

— Ыбрайым мырза Жайнақов солдатын есептеп пе? Түгел ме екен?

— Кеше түгел-ді... Бүгін жоғалтып алмаса?

— Мен қазақтарды сыйлап, өз шаңырағын өздері көтерсін деп тиген жоқ едім... Қадір білетін емес. Қаһарға қайта мінуге тура келіп тұр! — Малышев «қаһар» деген сөзді нақыштап айтты. Ондағысы: «қазақтарға тимегенім, тағы да бүлік оты тұтанып кете ме деп, тізгінді солғын ұстап едім. Бірақ, көнетін емес. Енді тас-талқан қылам!» дегені. Зәкір де ұқты, атаманға қипақтап, өзінің

адалдығын айта берді. Оны тыңдаған атаман жоқ. Тілін қамшылай басты.

«Сыйға сый, сыраға бал» дейді қазақтар. Малышев Зәкір үшін, бір кезде губернаторға да жақпады. «Елді тонады Зәкір» дегенде, атаман торғайдай шырылдап, екі араға түсіп, есебін тауып, ол арыздың жайын тапқан. Ал, бүгін Зәкір үшін Жайнаковтың сұрқия мінезіне де көнбек пе? Тамшы аға берсе, тасты да жонады. Төзімі тозды. Енді атаманнан қайырым күтпесін... Жетісуда екі билік жүрмейді... Қоқанд деп аузын толтыратын көрінеді. Біле ме екен большевиктер Қоқандты не қылды. Шаңырағын ортасына түсірді де, күлін көкке ұшырды.

— Қашан? — деді Зәкір даусы дірілдеп. Шын естімеген екен.

— Осы жуықта! — Атаман бұл хабарды кеше ғана алған-ды, бірақ оны әдейі айтпады. Сөзге мат құрды!

Зәкір үндемей құтылды...

Екі пар ат ағызып, заматта қалаға жеткізді. Сөз желісі үзілді...

34

Осыдан екі ай бұрын Бокиннің аяқтатпаған мәжілісін Ыбрайым қайта шақырды. Талғардан қайтқан Зәкір атаманның зілді сөзін түгелдей жеткізді. «Қазақтардың әскери үкіметін қазақ қолдап, соған бағынады» деген Зәкір ұсынысын шарға салды. Сәт дауыс бермей, мәжілістен кетіп қалды. Сәт қабағына қарайтын қала тоғышарлары, Сартауқұм, Жәйліміс болыстығының өкілдері де мәжілістен шығып кетті. Оған Зәкір мен Ыбрайым пысқырып та қараған жоқ... Іле атаман Малышевтың штабына барып, алаш комитетінің қаулысын түсірді. Жайнаков атаманға оқа шапан жауып, күміс ертоқыммен ерттелген ақ ат тартты.

— «Біздің хан!» — деді Зәкір күліп... Атаман сол күні Жайнаковқа полковник деген шен берді. Алаш әскерінің тізгінін атаман өз қолына алды...

Екі бажаның бұл қылығы Қакеновке ұнаған жоқ. Бір жағынан Жайнаковтың шені Ғабдулла жүрегіне қызғаныш отын тастаса, атаманға барғанда және ертпеуі бір-

жола көңлін қалдырды. Бикен үшін қырғи қабақ жүрген Ғабдулла Пішпекке кетпек тілегін білдірді. Әуелі Кәрден байға өкпесін айтуға барды. Бай Ғабдулланы бұрыннан шетке теппей жақын тартатын, араларында аздаған алыс-беріс те болатын. Қырғыздың бір байымен дауласқанда Ғабдулла есебін тауып оны Кәрденге жығып берген. Содан бері бай аузынан да тастамайды. Сауда шатағы болса — Ғабдуллаға бел артады. Құрғыр саудагерлер арасында дау болмай қоя ма, тағы бір шәлім-шәлкес уақиғада Ғабдулла тағы да бір бой көрсеткенді. Соның артынан іле, Бикен жайында байға көңліп білдіріп еді, бай ұйып, көмейінің бостығын сездірген. Бірақ, өзі ерке, өзі кенже қыз әкесіне дес бермеді. Осыған орай Ыбрайым үйіндегі ортаншы қызы қайтыс боп, Бикенге қыңқыл көбейді: «Бір үйіміз еді, апасының орнын Бикен суытпауы керек» деп күн бұрын тұзақ құрды. Әрине, Ғабдулла бұл сыбысты да естіді. Амал не? Заман алайдүлей, ырық бермейді, әйтпегенде, сұлу қыз Пішпектегі қызыл шатырлы үйдің бір бұрышына құрған полыскей керуатта жатар еді...

Жәнеде, Какенов үйлі-баранды адам. Шешініп кірісуге батылы жетпеді. Тоқаш пен қыз арасындағы өсекті де құлағы шалды, бірақ, мән бермейді. Жастықта не болмайды, ерке қыз қайта қанатын күйдірсін, сонсоң өзі де қонады тұғырына. Мүмкін ол тұғыр — Какеновтың Пішпектегі жайы болар...

Соңғы күнде Ғабдулла алаш әскерін басқарып, атағы шығып, «көш басшы да, қол басшы да» боп, лепірген күндері аз емес. Әскер қолда тұрғанда, ана Қоқандтағы ағаларының қолтығына дым бүркіп, дем берсе — Жегісуға билік айту қиын тимейтін еді. Не керек...

Какеновтың қадірлейтіні, Кәрденнің бойындағы жақсы мінезі — ол саясатқа жөнді араласпайды. Зәкір сияқты сұғанақ емес. Шотын қағып, тиынын санап, қалтасын кампита береді. Мүмкін, екі бірдей күйеуі — Зәкір мен Ыбрайым саясатпен араласып жүргенсін, соларға сенетін де болар... Әйтеуір салқын қанды. Ғабдулла бай мінезінің бұл өңі деп қана ұғады, астарын әлі білмейді. Өз жоруында кісіге қақысын жіберетін шал емес. Керек жерінде тісін басып та қалады. Және, тісі қандай, қасқырдың азуы десе қаталаспас...

Мүмкін Какенов осы азуын еске алып, өкпесін айтып, сыр тартпақ ойы бар шығар,

— Есің барда елін тап деген. Пішпекке жүрмек боп, қоштасуға келдім сізге! — деді Ғабдулла амандықтан кейін Қарден байға.

— Е, не болды, шырағым?.. Талаптарың жақсы еді. Сырттан сүйсініп отыратын ек.

— Жок, аға, бізде бірлік жок. Ел болмаймыз! — Қакенов соңғы кезде комитетте болған өсек-аяңды, қырғи қабақ, шәлкес мінезді тегіс жеткізді. Қайын атасының алдында Зәкір мен Ыбрайымның қоясын ашты, атасының елемейтін, көрмейтін қылықтарын айтып, ұятқа батырды. Байдың қысылғаны сонша, терлеп қоя берді. Бүркіт мұрнының ұшы шып-шып тершіді — бұл сенерін де, сенбесін де білмеген адамның қылығы.

— Қорқам, шырағым! Түсім жаман. Осы біз бір кесепатқа ұшырамасақ не қылсын. Ол антұрғандарға не жетпей жүр, осынша қарауытып.

Қакенов енді Бикен жайында сыр тартты.

— Ыбрайым мырза маған қызғанышпен қарайтын сияқты... Аанада, сізбен арамызда бір болмашы әңгіме бар еді, соны естіген бе...

Әккі бай түсіне қойды.

— Шырағым, маған екеуің де жақын боласың. Қазір заман болса қиын. Араздық ел бұзады. Мен ырықты Бикеннің өзіне бергем. Өзі білсін...

Қакенов тыжырынып, ұзын мойнын созыңқырап, елең қақты — екінші бөлмеден Бикеннің сақылдап күлген даусы естілді. Сөз біткендей. Онда Ғабдулла бүгін Бикенге кездесіп, қыздың көңіл-күйін шертіп көрсе?

Қакенов аз мүдіріп, байға жауап қайырды.

— Әрине, Бикеш Ыбрайым мырзаны қаласа, таласым жок. Бірақ, адал шешейік те. Өсекке неге айналдырамыз.

— Екеуіңнің араңда бір түсініспестік бар сияқты, шырағым. Битке өкпелеп, тоныңды отқа салма деген... Пішпекті қоя тұр. Өзіміз ел болып шешерміз! — деді Қарден.

Бұдан әрі әңгіме жалғанбады, байды тыста біреу шақырып тұр деп әйелі алып кетті де, Ғабдулла Бикен бөлмесінің есігін қақты.

Бір топ қыз үш бүктемелі биік айна алдында Бикеннің басына құндыз бөрік өлшеп, әуре-сарсаң боп жатыр. Мәре-сәре — күлкі мен әзіл теңдесе түсіп, үзенгі қағысады. Жетісудің түнгі ашық аспанындай, Бикеннің тұнық

көк көзі күлмейді. Ойға шомған. Босағада тұрған Ғабдулла, қарсы айнадағы қызға үңілсе, о да сол айнаға түскен мүсінді байқап қалды. Бикен бұрылмады — айнадағы мүсінге басың шұлғып, наздана жымиды.

Ғабдулла қыздың қасына жақындап барып әзіл тастады:

— Бике, дәл жар-жар бастардай, қайда киініп жатырсыз? — Ғабдулла Бикенді көптен көрмеген еді. Өзгерген. Кеудесі жұмырланып, белі киыла түскен. Жүзінде бір шырмау бар, жүрек түбінде жатқан күйініштің зардабы тәрізді. Ғабдулла анық айыра алмады, әйтеуір, сыртқа шыққан сырдың сыздағы. Қыздар күлкісі саябырлаған кезде Бикен Ғабдулла сөзіне кешігіп жауап қайырды.

— Жар-жар дейсіз бе, ә?.. Соқыр тауықтың түсіне тары кіредінің кері болып жүрмесін, Ғабдулла аға!.. — Бикен даусында зіл. Қыздар да ду күлісіп, найзадай өткір, әзіл сөздің ұшына Ғабдулланы ілді де әкетті.

— Ағай жар-жар тілесе той қылсын!

— Беташарға мені шақырыңыз!

— Әлгі... Қимылдатар деуші ме еді... Оған да шашу керек болар.

Қаланың бай саудагерлерінің ерке қыздары ажуа қылды. Бикен сөзінен көңлі қайтып, қысылып қалған Ғабдулла, қыздардың қалжыңына қонымды жауап қайыра алмады. Әзілі дәрекі керіс тәрізді боп шықты.

— Шашу қалтамда, қимыл керек болса, мен дайын. Бикеннің көзінен ашу оты жарқ-жұрқ етті. Жалт бұрылды:

— «Бостандық үйінде» сауық кешін әзірлеп жүрміз ғой, білесіз!.. Біз асығыс едік, ағай...

— Е, мен де соған барам! — деді қыз ишарасына әдейі түсінбеген Ғабдулла.

— Онда, сол жерде кездесейік, ағай! — деді Бикен.

Ғабдулла бойын тік ұстап, қадамды сабырлы басқанымен, күңірене шықты. Бұл қыздың уысына түспегенін әбден сезді. Оңашада жадында піскен әдемі сөз, алтын уәде, бәрі де қыз қасына келгенде, торғайдай бытыран, ұшады да кетеді. Ғабдулла тіс қаққан сайдақ еркек. Өмірді де көрген. Бұрын әйелдерге де мұндай жасық емес-ті, әйтеуір, осы Бикеннің пысы жеңеді де тұрады.

Көшеге шықты. Жүріп келеді. Қасына Сәлімгерейді

ертiп, бiр кунде Зекiр мен Ыбрайымды комитеттен куып шыгып, алашты қолға алса... Атаманмен жең ұшынан жалғасса...

Шайхана алдында бiр топ ат байлаулы тұр. Терезеге көзi түсiп едi — сәкiде дастарқанды жайып сап, бiр топ қырғыз шай iшiп отыр.

— Асс... «әлекүмдi» ернiмен жыбырлатып айтып, Ғабдулла кiрiп келдi. Отырғандар елендеп, сөзiн қоя қойды.

Ғабдулла шайды сораптап отырған қаба сақал, қызыл беттi тани кеттi — Пiшпек қырғызы Қалдыбай екен. Әңгiме түйiнi салғаннан шиеленiстi.

— Я, Қалдеке, жол болсын. Қайдан жүрсiз?

— Айылдан...— дедi сөзiн қырғызша бастап, қазақша аяқтап.— Тауда тағы да қашқындар көбейдi... Бұл не қилы заман?.. Елдiктен кеттiк пе? Алаш қайда?

— О не қашқындар?

— Баяғы он алтыншы жылғы көтерiлiстi бастаған Тоқаш Бокин тағы да тауда қол жинап жатса керек-тi... Бiздiң Пiшпек түбiнен қырғыз жiгiттерi қашып кетiп жатыр соған.

— Оған мән бермеңiз, Қалдеке!.. Адымы қысқа, қайда барар дейсiз. Атаманның бiр зеңбiрегi жалынсын.— Ғабдулла шайып-жуып, үрейдi баса жауап қайырды. Бiрақ, iшiнен кiрпiдей жиырылды. Анадағы үш шәкiрттiң қашқаны — алаш жүзiне түскен дақ. Ыбрайым: «Алаштан ат-тонын ала қашатын қазақ баласына таба алмаймыз. Бокин?.. Бокин қазақ емес, шокынды» деген-дi. Ендi бүгiн қазақтар Бокинның таудағы ұясына ұшып кетiп жатқанын қалай ұғуға болады?.. Өз ойын қуалап кеткен Ғабдулла Қалдыбайдың сөзiне құлақ та қоймады, кеш бата ашна әйелiнiң үйiне қарай аяңдады. Көше мүйсiн айнала берiп едi, бiреу адымдай басып, қатарласа түстi. Ғабдулла көз қиығын тастап едi, кепкенiң астынан дударланған селеу шашы көзiне бұрын iлiндi. Көп ұзамай сып етiп, бiр ашық қақпаға кiрдi де кеттi. Жүрiсi онша бейсауат адам тәрiздi көрiнбедi Ғабдуллаға... Көшеде кешкi жетiден былай жүруге болмайды. Соған асығып бара жатқан бiреу ме? Көк базардың түбiне жақындағанда тағы бiреу қатарласты — имек мұрын, қара сыған сияқты. Е, бұл әлгi Зағаруля емес пе?

— Никак Какенов! — дедi ол алдын кес кестеп, екеуi қол алысты.

— Көрмегелі көп айдың жүзі болды дейді біздің қазақ... Қайдан жүрсіз бұ жақта?

— Бір таныс адамның соңына түсіп, жете алмай-ақ қойғаным... Аяғы ұзын екен соққанның.

— Әлгі әзірде жанымнан біреу жұлдыздай ағып өтіп кетіп еді, со болмаса игі еді.

— Пішінін байқамадың ба?

— Дембелше... Дудар шаш!

— Сол... Қай жаққа кеткенін байқамадыңыз ба?

Қакенов мырс етіп, бетіне үңілді. Ерні жыбырлап, ащы сөз тіліне орала беріп еді, сезгендей Загаруля бұрын қамтыды.

— Гапу етіңіз!.. Ол кісі жаңа ғана мені іздеп келіп, таба алмай кетсе керек... Мен штабтан қайтып едім.

Қакенов Загаруляны бұрыннан біледі, прокурордың көмекшісі боп тұрғанда талай кездескен. Бет пернесі ешбір құбылмайды, безереді де тұрады. Сыр сілемін табу қиын. Жете қадала қараған адам: ол безерген бет, батырлар киетін сауыт сияқты қалқан екенін сезе қояды.

— Бұлтармаңыз... Түсіне қарағанда, сіздің серік емес.

— Жә!.. Балықшы балықшыны анадайдан таниды... Қайтеміз көшеде салғыласып... Бет алысыңыз қалай?

Қакеновке бір ой түсті: «Загаруляны қолына қаршыға ғып Ыбрайымға салса қайтер еді?» Ғабдулла Загаруляны өзімен бірге алып жүрді.

Есік ашқан Зәкірдің көп әйелінің бірі, Насима-ханым. Ғабдулла Насима өміріне іштей риза. Атағы Зәкірдің қатыны болғанымен, аралары көптен суысып, алыстап кеткен-ді... Зәкір анда-санда бір кіріп шығады, онда да сауда-саттық жайында. Насима қаладағы атақты саудагер Бурнашевтың қарындасы, әкесі өлген соң дәулетін екі баласына бөлгенде, бір магазин осы Насимаға тиген. Насима шаруасын өзі басқарып, күнін өзі көреді. Зәкір тек сырттан бақылап, кіріс-шығысын есептеп, көз боп қояды. Ғабдуалиев, Пугасов сияқты миллионы бар саудагерлермен қақтығыс-соқтығыста ғана Насиманы есепке алып, намысын жыртқызатын... Насима толық денелі, қуаты қайтпаған, сыланып бойын күтетін жас әйел. Бүгін де Ғабдулланы ертеден күтіп, гүл-гүл жайнап, кешіккенге шыдамсызданып отыр екен. Қуана қарсы алды. Загаруляға көз қырын да салған жоқ, паңданған пішінмен дастарқанға шақырды... Венгрияда шығатын «алаш» ша-

рабын біраз сілтеген соң, Загаруля қылжақтай бастады. Ұзақ жылдар жер астында базда жатқан шарап, әбден ақыра күшейген екен — екі бокалдан кейін-ақ күрмелген тілдің тұсауын ағытты.

— Хал нешік?.. Қалай күн көреміз деп жүрсіндер? — Ғабдулла сыр тартып, сөз бастады.

— Күн көргені несі? Біз алашорда емес, — әлін білмей, әлек боп жүрген, — деді Загаруля, қанша есірсе де, алаш комитетінің әскер құрып, ел боламыз деп жүрген әрекетін кекетіп.

— Басқа барыспайық, — Ғабдулла салмақпен, сөзін тежеп ұстады. — Атаманның да аспаннан жұлдыз ұстағанын көргеміз...

— Көресіз әлі... Ағылшынның арыстаны Жетісу кеп ақырғанында, ана жағыңызға берік болыңыз... Бүлдіріп ап жүрмеңіз. — Загаруля Насимаға бұрылды: — Сіз ғафу етіңіз, артық сөз болса — қалжын.

Насима мұрнын тыжыртты. Ғабдулла шыдамады — күліп жіберді.

— Неге күлесің, өтірік пе?.. Баяғыда ақ патша ана жағымен пук дегенде, сіз «жәрекім алла жасаңыз!» — деп, бас иетінсіз.

— Қысқарт енді, Загаруля!.. Аузыңа келгеніңді тантима! — Ғабдулла досын зекіп тастады. Насима шыдай алмай орнынан тұрып, басқа бөлмеге кіріп кетті.

— Ғафу етіңіз, мен не дедім? Шындық көзіңізді қарима?.. Баяғыда полицмейстер Поротиковке «Қара», «Ұзақ» деген жасырын атпен патшаны жамандады деп донос түсірген мен емес...

Ғабдулла ауыздан періп жіберді — мә, саған донос! Загаруля шалқалап, орындық-морындығымен гүрс ете құлады. Ғабдулла жылдам атып тұрып, жағадан алды да, сүйреткен бойы сенекке алып шықты. Сілкілеп тұрғызды да, жұмсақ жерінен бір теуіп, баспалдақтан домалатып жіберді.

Ғабдулла есікті жауып үлгірмеді, мылтық даусы гүрс етті. Оқ есікті жарып, Ғабдулланың тап құлақ тұсынан зуылдап өтті.

Насима бақырып, Ғабдулланы құшақтай алды.

— Бұл кәфирні қайдан ертіп ең!.. Қаһар жұтқыр!..

Загаруля енді қайтып атса, Ғабдулла да атпақ еді — алты атарын суырып, есікке оқтанды. Загаруляның үні өшті... Қайтып жолаған жоқ.

Шу шығарып, атаманға жаманатты болып қайтсін Загаруля. Басы жаңа ғана сыйып жүргенде... Жоқ, есебін алатын мезет алда...

Загаруля қызып қалғанын, таза ауаға шыққасын сезді. Басы айналып, дуалға сүйеніп біраз тұрды. Өйтсе де мас емес, есін біледі. Ғабдулланың шамына тиетін не айтты? Е, әлгі... оған неге ашуланады? Жалған емес. Жазған өзі... Жарайды, кезек келер?..

Загаруля ескі ереженің бой-бой боп сөгіліп, ыдырап қалғанын енді сезгендей. Кеше «тфу» деген түкірігін қағып алып, «мың жаса» дейтіндер, бүгін теріс қарайды, қарсы кеп қалса — тыжырынады. Бой сұнбайды. Қайда барып оңар екен?... Загаруля екі күн іздетіп, Яшайлоны зорға тапқызды — менсінбейді. Атаман түсіндіріп айтқаннан кейін, аздап иілген тәрізді ол.

Загаруля Құлжадан қайтысымен атаман мұны штабқа алып, ерекше құпия қызметтерді тапсырған. Бірақ, жұрт білмейді, арнаулы формасы да жоқ, бой сұнбайды. Бүгін Яшайло да жөнді шешілмей іркіліп қап отырды. Әңгімесі келте:

— Қамалдың қақпасын ашып, ал қаланы тона десе — сағат мерзімінде түбіттей түтер еді. Ең алдымен осы штабтың шаңырағын ортасына түсірер еді... Неге дейсің ғой? Ашынған. Әрине, желсіз шөптің басы қимылдамас болар. Іріткі сап жүрген адамдар бар, — деді Яшайло бейнелеп.

— Кім? — Загаруля қолына қаламын алды.

Яшайло сәл кідірді — езуінде кекесін тұр. Загаруля асығыс сұрағанын сол кекесін түсіндірді.

— Анық біреуін өзім көрдім. Орта бойлы, әдемі мұрты бар. Офицерше киінген. Қамалға жиі келеді. Қақпадан қалай өтетініне таңым бар... Кеше қарсы кеп қалып еді, бетін бұрып әкетті. Көзі бір таныс адамның көзі.

— Кімнің, кімнің?

— Баяғы Сибирьден жер ауып қайтқан...

— Березовский ме?

— Со ма дедім.

Загаруляның көзі шырағдандай жанды. Атып тұрып, қайта отырды.

— Тағы да?

— Почта-телеграфта істейтін дударбас, кеше Қастек кетті.

— Қайдан білдің?

Яшайло күлді. Тағы да жаңсақтық. Загаруля ішінен өкініш сезінді.

— Арқасына дорба артып, қолына таяқ ұстап, бет-аузына сақал-мұрт жапсырып, жолда кетіп бара жатқанын көрген адам бар. Айтқан солардың өзінің адамы.

— Ол адамды қақпанға түсірсе.

— Ол түспейді. Көрдім деп байқамай айтқан.

— Дударбас неге қашқан? Сезіктенген бе?

— Әйтпесе қаша ма?

Загаруляның осыдан екі күн бұрынғы рабайсыз қимылы, ізін кесем деп, үркітіп алғаны, одан Ғабдуллаға кез келіп, қызып қалғаны есіне түсті. Сөз біткен тәрізді. Яшайло жан-жағына қарап, есіней бастады. Загаруля қоштасып, Яшайло ақпарын қағазға түсірді. Атаманға жеткізіп, ақыл сұраған жөн, бір жағынан аброй да...

Загаруля рұқсатсыз кіріп келді — атаман өзі солай деп келіскен болатын. Әйтпесе адъютант күзетші ит тәрізді — іс-міс жоқ арс етіп, етектен алады. «Неге кіресің!» деп көзімен атуын қарашы!..

Есікті мықтап жауып, жайдарлы пішінмен Загаруля сәлем берді. О, бөтен біреу отырғай. Қалқанқұлақ. Ба!.. Жаңағы Яшайло. О, соққан!

Малышев қатал жүзбен:

— Дер кезінде келдің. Отыр!.. Мына Яшайломен кеңестің бе?

— Әлбетте!

— Саған айтпаған бір сыры бар.

Загаруля оған ішінен риза бола қоймады. Қу дұнған атаманға жақсы көрінбек. Әлде Загаруляны сөз арасында жамандап та қойды ма? Әлгінде әңгімелесіп отырғанда тегін жымыңдамаған болар...

Атаман аз кідіріп, Яшайлоға бұрылды:

— Менің атқосшым Махмут адал адам болмай шықты. Үйіне таудан кісілер жасырын келіп жүретін сияқты. Қалай дейсің — осыған сенуге бола ма?

— Таудан кісілер келеді деп түйін жасау қиын. Елден келген болар, кім біледі...

Загаруля енді Яшайло сөзін қоштамай, өтірікке шығар-

ғысы келді. Жаңа іркіп қалмай, Загаруляға өзі айтса — бір сәрі, мүмкін қолдар еді.

Яшайло да бұған сыздана көз тастады.

— Бұл да ақыл. Жарайды. Яшайло, сен жансыз бақылай бер...

Яшайло кеткен соң, Малышев сақалын шеңгелдеп ұстады да, ойлы пішінмен Загаруляға бетін бұрды.

— Махмуттың адал еместігі анық. Сезем... Бірақ, бұл алаяқ. Аяғын матамай, ноқтасын алып қоя беруге болмайды.— Атаман ойын ылғи қазақ ұғымына лайық құрады. Загаруля аң-таң — қазақ сөзін қайдан біле берген.

— Сонда?

— Сонда... Бұған іс тапсырып, сынау керек... Егерде ақтаса — дос. Алдаса — жаза белгілі...

— Қашып кетсе ше?

— Кете берсін. Қолға бір түсер... Бірақ қашырмайтын етіп, соңына кісі салу керек. Сен шақыр да Березовскийді тап, ізде! деп тапсырма бер. Уақытын айт! Әңгіменің шет-жағасын сездір.

— Мақұл. Ал, әлгі Емелевті не істейміз? Ол Қаскелең қашыпты.

Атаман ызаланып, столды түйіп қалды.

— Қаскелеңге ол тегін кеткен жоқ. Сені мен менен қорқып қашпаған болар... Қаскелең менің жұқа жерім. Онда досымнан қасым көп. Әсіресе казак-орыстың өз арасында тістерін қайрап жүргендер аз емес. Қаскелеңге таяу, Шамалған, онда Бокиннің туыстары көп. Бұл өте қауіпті серуен... Бәлен жыл атаман болып отырғанда біреудің маңдайынан шертпей әлпештеп отырды дейсің бе?

— Онда не істе дейсіз?

— Мм... Ізін сен өзің кес. Бір түні ебін тауып, кез келген жерде көзін жоғалт. Ең әуелі достас. Сені ол тани ма?

— Мүмкін.

— Таныса — қиын екен... Ой, тәйірі, түнде қараңғы стаңицада кімді кім көріп жатыр. Тығылатын жер керек болса — шеркеудің есігі ашық. Діни атаға менің атымды айтсаң жетеді... Сенің әлгі жібереді деген қару-жарағың қайда? Хабар-ошар жоқ. Аяғы қойболдыға айналды ма?

— Осы жұма тосайық. Егер келмесе Құлжаға кісі жі-

берейік. Люба қарап жатпайды. Арыстан сөзінен тайып жүрмесе?

— Хал нашар... Ташкент қызылдары шабуыл жасай ма деген қауым бар... Жақында алған хабар солай дейді... Ал, бар! Жолың болсын! — Малышев орнынан тұрып қолын созды. Загаруля солғын, жабыңқы шықты штабтан. Не екенін өзі де аңғармады, атаманмен сөйлескеннен кейін жүрегіне құса пайда болды. Қайралып, жігер қоса алмады.

Алатаудың басындағы мұздақ, күн сәулесіне шағылысып, қарға сепкен моншақтай жылт-жылт етеді. Бірақ, Загаруля оның біріне де елікпеді. Қабағы түсіп үйіне келді — жолға аттанбақ!..

36

Петр Алексеевич Еремин тауда жатып тынықса да, бұрынғы жайдары қалпына келе алмады. Бір сырқаттың жабысқанын өзі сезеді. Жөтел ауыз жаптырмайды. Тоқаш енді аз кешіксе, абақты азабына шыдамауы да мүмкін еді. Күн санап әлі кетіп, денесін билей алмайтын халге жеткен-ді.

Тоқашқа рахмет — ерлік жасады. Көрдің жиегінде тұрғанда күтқарды. Сол Тоқаштың ақ пейлі Ереминді аяғынан тік тұрғызды. Қазір өз бетімен кіріп-шығады. Тоқаштың таудағы әрекетіне қатынасып, ақыл қосады. Әскерлерге күнде әңгіме айтады. Большевиктердің жолын уағыздайды. Асау Тоқаш Ереминнен басқа ешкімді де тыңдап көрген емес. Березовскиймен де талай шайқасып, шақ-шұқ кеп қалғаны есінде. Тоқаштың тілі өткір, ойы да ұшқыр. Бірақ қапысы бар: ол — сақ емес, көзжұмба. Еремин Тоқаш мінезінің осы бір қырын ескеріп, оған білдірмей, ақырын қақпалап, кезінде тежеп отырады.

Еремин тауға келгеннен бері күн зымырап өтіп жатыр. Уақыт деген дәл ұршыққа ораған кемпірдің жібіндей айнала береді, айнала береді. Қыс күнге бетін бұрып, қар беті жылтырап ери бастады. Ал, Еремин жау қолына түскенде жаңбыр жауып, Алатау басын тұман шалған да... Уақыт деген осы!

Еремин үңгірдің ішіне түскен жарықтан мезгілді айырды. Таяғын ұстап тысқа шықты. Үңгір маңы толған күр-

ке, қос. Жерошақтан ұшқан түтін тау шатқалынан аса алмай, қайтадан жер бауырлайды.

Үңгірдің ық жағында жігіттер жеңдерін сыбанып мал сойып жатыр... Енді біреулері ас пісіруге тау етегінен отын жинап жүр...

Тоқаш көрінбейді. Қайда екен?.. Соңғы күнде Тоқашты іздеп, қашып келген жігіттер саны көбейе бастады. Құр қол. Қару жоқ. Бір күні атаман казактардың бір жүздігін жіберсе — қырып кетпей ме. Малышев бұларға әлі мән бермейтін де болар. «Тау ішінде жасырынып жүрген бір топ қашқын қазақ кімнің зәресін ұшырып, кімге әсер етеді?» деп те ойлауы мүмкін. Немесе атаман шахмат жүріс жасап, торға түсірмек пе?

Осы бір ойы кешеден бері Еремінге күдік болып жүр. Қапыда қалмай жігіттерді ұядан ұшыру керек. Ол үшін қару керек. Тоқаш оны қайдан алады?

Екі салт атты төменнен көтеріліп, үңгір қасына тоқтады. Тоқаштың қасындағы Сақа екен. Төмен тау етегінде соқпақ аузын күзеткен жігіттермен Тоқаш әлсін-әлсін байланыс жасап, хабар біліп тұрады. Елден келген жігіттер қалаға барған барлаушылар, бәрі де сол күзетшілерден рұқсат алмай өте алмайды.

Тоқаш тағы да соларға барып қайтқанға ұқсайды. Жадыраңқы дауыспен анадайдан:

— Петр Алексеевич!.. Хат! — деді. Үшеуі үңгір алдындағы қолдан жасаған орындыққа отырды.— Кешегі жіберген жігітіміз қаладан келді. Александр Петрович хат беріп жіберіпті.

Петр Алексеевич қарындашпен жұқа қағазға жазған хатты ұзақ оқыды. Кейбір сөзді екі рет қайталап оқып, әрең шығарды. Әріптері де тышқан ізіндей ұп-ұсак.

«...Қала халі мүшкіл. Нан жоқ — өшірет. Бір күн сатса, екінші күн жұрт тісін шықырлатып, көшеде жүреді. Атаман казактарды атқа мінгізді, қылышын қынабынан суырмақ. Күн сайын қалада тінту, тұтқындау — әбігер, іздейтіні біз.

Ташкенттен алған хабарға қарағанда бүгін-ертең жіберетін көмек көрінбейді. Халық өзі білсін: егерде атаманды қолайлы көрсе, шыдап байқасын, айтпегенде, халық көзін ашыңдар депті... Комитеттің құпия мәжілісінде күн белгіледік. Сол түні не құрғимыз, не тіршілік құрамыз.

Қазір Сергей Журавлев офицер ғой, қамалда солдаттар

арасында жүр. Оның айтуына қарағанда: солдаттардың жасырын комитеті құрылған. Кеше Сергей бір топ, өзіне берілген тән солдаттарды жиып ап, біздің газетті оқып отырса, комендант жетіп келген. Біреу жеткізе қойған ба, немене... Газетті Покудин шалбарының ішіне тыға салады. Оны байқап қалған комендант. «Шешін!» деп бұйрық береді. Ызалы солдаттар шап беріп комендантты желкеден алып, кейінгі жағынан бір түйіп, тысқа лақтырып тастайды. Бұл арада топ тарқап та үлгіреді. Не керек, атаман әмірімен Покудинді гаупвахтаға жабады. Бүгінмен екі күн, бүкіл қамал азан-қазан. Солдаттар Покудинді босатуды тілеп, ереуілдеп жатыр... Мұның аяғы немен бітеді, белгісіз...

Ал, Луканың басқан қадамын аңдып, әне-міне деген түні қашып үлгірді. Ол өзі сол сендер жаққа аттанған. Бірақ, оның мінезін өзің білесің: жүрегі түк, пышақтың жүзімен жүруді жақсы көретін адам. Сенің Тоқашың сияқты қисық. (Тоқаш пен Сақа күліп алды). ...Сол Каскелең маңында казактар арасынан атаманның қасын тауып, соған қарсы салмақ... Қолға түсіп қалмасын, көз қырын салыңдар... Сен кеткелі газеттің екі-ақ санын шығардық. Мүмкіндік жоқ. Баспахананы қоршаған жасақ. «Алаштан» хабарым жоқ, ұзынқұлақтан берекесі кетіп, быт-шыт болып жатса керек. Айтқандайын, Зәкір мен Ыбрайым мырза атаманды қан көтеріпті...

Ал, енді, сендерге тапсырма: Құлжадан қару-жарақ жіберген көрінеді. Патша елшісі мен Қашқардағы ағылшын елшісі жіберген сияқты. Сол жолды кесіп, қалайда қолға түсіріңдер!.. Көш осы екі-үш күнде шекарадан өтпек.

А.

Р. С. Осы хатты аяқтағанда, суық хабар кеп жетті: «Овчаровты тұтқынға алған. Біздің хал не болар екен?»

25 февраль 1918 жыл...»

Петр Алексеевич Тоқаш пен Сақаға тіл қатпай, кезек-кезек қарады. Тоқаш орнынан тұрып, ерсілі-қарсылы жүріп, қайта отырды.

— Қаруды қолға түсіреміз. Дау жоқ... Мен өзім барам.

— Құрышпай мен Сақа барса ше?

— Ия, мен барсам қайтеді?

— Біздің тағдырды шешетін осы операция. Мен өзім барам!

— Тегі сәті түскен іс болар. Тап келуін! — Петр Алексеевич қарсылық білдірмеді. Тоқаш сөзін ішінен қолтады. Сақа әлі бала, кім біледі: құр қалып жүрмесе... Тоқаш ас басынан Айгүлді іздеді.

Айгүл бұл төңіректе жоқ боп шықты. Тоқаш аяндап, тау басына шықты. Айнала — түйемойнақ иір тау, бірінен асса, аржағында одан да биік тау сораып шыға келеді. Төмен ылди, шыңырау. Аппақ ұлпа қардың салмағынан майысқан ағаштар бұтағы оқ тиген құс қанатындай салбырап тұр. Алатаудың биік шыңы көк тұманға оралып, көзге күңгірт ілінеді — көктем белгісі.

Айгүл қайда кеткен?.. Ойпырмау, Шамалған тартып кетпесе игі еді. Кеше кешке әкесін ойлап, налып, «барып қайтсам ба» деп қипақтап отырған-ды. Қап!.. Тоқаш мән бермей: «барсаң бар» дей салған-ды. Кетерде ақылдаспаушы ма еді? Кімге еріп кетті екен?.. Тоқаш опық жеп, өзін-өзі кіналайды. Жайбарақаттық! Жазатайым Айгүл қолға түсіп қалса. Тоқаштың жүрегінен кетпейтін өкініш болмай ма?

Айгүл ақылды қыз, бірақ балалық шағы әлі басынан кетпеген, кейде жүрегінің әуенімен жүреді. Бикендей ерке дейін десе, асау мінезі білінбейді. Нәзік жан.

Тоқаш кейде байқамай жанына қата тиіп, өкпелетіп алам ба деп те қорқады. Денесі де даусына сай — үлбіреп, бұралады да тұрады... Тоқаш құшағына алып, сүйе бергісі келеді. Бірақ, маңына дарытпайды. «Тағдыр екеумізді ықтиярсыз қосты. Енді осы тауда той қылып, неке қияйық» деп көріп еді Тоқаш, Айгүл қарсы болды: «Жақсы заман туса туған-туысқанның қалауымен той жасап, батасын алайық...» дейді. Тоқаштан өзі бөлек жатады. Құрышпай Тоқашты күнде мысқылдайды: «Сен осы немене, Айгүлден айрылып қалайын деп жүргеннен саусың ба?» деп жанына тиеді. Кеше ол Бикенді де есіне алды. Тоқаш басып тастады. Бейпіл ауыз — несі бар, біреудің жүрек жарасын тырнап? Ол түгіл Тоқаш өзімен өзі сырласып, есіне алмайды. Бұл сыр Айгүлге де жеткен тәрізді. Айтса — сол Құрышпай, мыжып жүрген. Құлжадан қайтқанда, Айгүл тым жақын еді Тоқашқа. Қазір

алыстап барады. Өкпелейтін жөн Айгүлдікі емес. Тоқаштыкі...

Соңғы күндері, ол тауда көп нәрсені аңғарып, түсініп қалды. Еремін мен Тоқаштың кезек айтқан әңгімелерін шын ынтасымен тыңдайды. Кеше совет өкіметі жайында Петр Алексеевичке бірнеше сұрақ беріп, ұзақ күнге кесті.

Айгүлді біржола елге қайтару керек. Енді бұдан былай тыныштық өмір тауда жоғалады. Шайқас басталады...

Бұл кезде Айгүл қасына Құрышпай мен Жақыпбекті алып, Шамалғандағы ауылға барған еді. Бұларға ерген Покудин жолшыбай Шамалған селосында, үйінде қалып қойды.

Айгүл тауға кеткен соң, Сүгірбай аздап әкесін әурелеген көрінеді — тұтқынға да алмақ болған. Аянбек қоқанлоққыға көне ме, «э, десе мә» деп маңына дарытпаған. Ел іші баяғыдай қой аузынан шөп алмайтын момын деп жүрсе керек. Осы күні халық ашынған, шақар, бет тырнайды. Аянбекті жақтап Қытайдан қайтқан шалдар да өре түрегелген. Сәт те бір жағынан қабағын шытса керек-ті...

Айгүлді сағынған Аянбек, айналып-толғанып мәз болды да қалды. Соңғы қар жауғаннан бері, нағыз қансонарда төрт түлкі атып алған екен, содан Айгүлге ішік тіктірмек те болды.

— Тойына дайын қылам,— деді аңқау Аянбек, баласының ұялғанын аңғармай.

— Жалғыз ғана ішікпен құтылмассыз.— Құрышпайдың әзіл десе көзі шырағдандай жанады. Күлімдеп, ерні жыбырлап, шаға бастады: — Күйеу бала да тоңып жүр.

Айгүл мен Тоқаш жөніндегі әңгімеге қанық емес Жақыпбек:

— Күйеу бала бар ма еді өзі,— деді өкінген дауыспен. Бозбаланың сөз төркінін таныған Құрышпай қалжыңдап оның есін шығарды. Шадыр Жақыпбек Құрышпаймен төбелесіп қала жаздады. Айгүл әңгімені басқа бір салаға бұрды.

— Сүгірбай облыстық қалада ұлық болды дегені рас па? — Айгүл әдейі келген соң Тоқашқа хабар апармақ боп қала жайынан сөз қозғады.

— Өлімтікке үймелеген қарақұстай, алаш-малаш дей ме, соның маңында болса керек.

— Жаңа болыс кім?

— Қайтадан Сәтті сайламақ еді, өзі көнбеді... Ел Сүгірбайдың кеткеніне қуанбаса, ренжімейді... Біраз тыныс алды. Күн көрсетпейтін, кәззап... «Салық» деп шабарманын жіберіп, дікілдейтін де тұратын. Тәуір жері өзімен бірге атарман-шабармандарын қоса ала кетті... Ал, өздерің тауда не істеп жүрсіндер. Хабар-ошар жоқ. Үстіп, қонақтайтын мекен таба алмай, әуре-сәрсенде жүре беруші ме едіңдер... Айгүлжан, осы сен үйге қайта оралсаң қайтеді. Саған көз алартатын Сүгірбай енді жоқ.

Аянбек туған аулына келіп, көңілі орнықты ма, әйтеуір дәл бүгінгі өміріне өзі риза сияқты. Әкесі бұрын да тез қанағат қылатын адам да. Сері, аңшы қазақ. Астына ат, қолына шиті мылтық беріп, тауға қоя берсе болды — тамақты мосыға асып жеп, далада түнеп, ұзақ жазға ауылға жоламайтын. Үйінде шаруасы күйзеліп жатсын, оған қолы тимейтін. Бертін келе Айгүлдің шешесі қайтыс болған соң шаруаның бар ауыртпалығы Айгүлге қалған.

Айгүлдің келгенін естіген ауыл адамдары Аянбектің үйіне толып кетті. Аузы күйіп қалған жұрт, атаман Малышев үкіметті қолына алды дегенді естіп, сағы сынып, елеңдеп қалыпты. Қазақтар кешегі 16-шы жылды еске түсіріп, өш алып жатса керек-ті. Көрші Қастекте, Ұзынағашта көшеден қазақ жүргізбейді деседі. Атын тартып алып, дүре соғып қоя беретін көрінеді. Атақты Тыртышның: «16-шы жылы қазақтар диірменімді сындырды» деп Айнабұлақтағы ауылға барып, дау салған. Кеудесін қағып: «Біз қазақпыз» дейтін Жайнақтың Ыбрайымы қайда? Неге жақтап, болыспайды.

Біздің сенетін адамымыз жалғыз Тоқаш еді, оның өзі тауда қашып жүр деп естідік. Сәлем айта барындар: «Келіп кетсін, жөн-жоба көрсетсін» — деді ақсақ Ақан балдағымен жерді сабалап.

Құрышпай мен Жақыпбек өздерінше түсінік берді...

Дәл жүрерде шырт етіп Айгүлдің көңілі бұзылды. Тауға бармай, калып қойды. Құрышпайды оңаша шығарып ап: «Тоқаңа сәлем де, ренжімесін, ойлаған мұратына жетсе — маған оралар. Тосамын.» — деді. Құрышпай жалынып көріп еді, маңына дарытпады. «Қыз басыммен еркектің соңынан далақтап, шауып жүре алам ба. Мүмкін қаладағы Бикеніне де барар... Бөгеп қайтем», — деп мысқыл аралас қызғаныштың басын қайырды. Әйел деген осы емес пе.

Құрышпай енді қысылды. Оны қасындағы Жақыпбек те сезіп тұр. Тоқашқа айтпай қыздың әуеніне еріп, кетіп қап еді. Енді не деп жауап берер екен... Тағы да Құрышпайдың орашолақтығы. Мана келе жатқанда Айгүлге: «Қалада бір тоташ жолын тосып жүр» деп Тоқаш жайында қалжыңдағаны тағы бар да...

Бұлар түнделетіп тауға тартып отырды: Жолшыбай Шамалған түсті. Иван тоса-тоса екі көзі төрт болған көрінеді. Кішкене екі бөлменің ортасында қызып тұрған орыс пеші бар екен. Тоңып келген жігіттер де сол пешке үймеледі.

— Шамалғанда кімді көрдің деші? — Иван қонақтар шешінер-шешінбес сарнай бастады.— Загаруляны.

— Е, қойшы... О қайдан жүр? — Құрышпай Жақыпбекке қарады.

— Бізді өкшелей о да келсе керек осында... Жаңа ғана көршіден естідім: Емелев дегенді іздеп жүр дейді.

— Емелев... Ол осында ма екен.— Құрышпай лаулап жаныл жатқан отты көседі.

— Жоқ. Мұнда ондай адам болған жоқ депті.

— Ендеше біз оны атқа бөктеріп, Тоқашқа алып барсақ қайтеді? — деді Құрышпай.

Жақыпбектің шытырман оқиғаны жаны сүйеді. Әңгімені бар ынтасымен тыңдады. Я, сәт... Ерлік көрсететін жер осы. Тек Покудин шегіншектеп жүрмесе. О, Покудиннің де екі езуі екі құлағында.

— Тапқан ақыл.— Тонын нығына іле сап, Иван тұра жөнелді. Құрышпай тоқта дегенше болған жоқ, есікті ар жағынан жауып та үлгірді. Жақыпбек Құрышпайға қатты сүйсінеді: батыл, әнші, жайдары, жүзіктің көзінен өткен сегіз қырлы, бір сырлы жігіт. Загаруля жайында-

ғы ақылы — адам баласының ойласа ойына, ұйықтаса түсіне кірер емес.

Бұлар Иван шешесінің қолынан бір-бір стакан шай ішер-ішпес, Иван қайта оралды.

— Атын жегіп қойыпты... Осы арадан тура Қаскелең бармақ.

Бұлар асығыс тысқа шықты. Ай жарық. Күн суытқан. Алыстағы Алатау шаңытып, мұнарланып тұр. Аттарының айылын қаттырақ тартып, тәуекелге бел байлап, селоны айналып, қара жолға түсті. Сар желіспен селодан он шақырымдай асқан соң, Құрышпай атының басын тежеді. Жол бұраландап, қалың орман ішіне енді.

— Иван, осы арада тосайық;— деді Құрышпай.

— Ол өзі жалғыз ба екен? — Жақыпбек қанша еліргенімен, оқиға жақындаған сайын жүрегі қобалжи бастады.

— Қасында көшір бар.— Құрышпай жолдан шығып, әрі орман ішіне барып, ағашқа атын байлады. Оның соңынан аттарын жетектеп Жақыпбек пен Иван да барды. Құрышпай ойын ортаға салды. Иван қосылды да, Жақыпбек үндемеді. Ондағысы наразылығы емес, көп жайға түсіне алмады... Орман іші жылы, таудан соққан өкпек жел тына қалды. Ай жылжып бұлт астына түсті. Түн түсін суыта түсті...

Жақыпбектің екі көзі Құрышпайда. Қолында қанжар, биік ағаштың бұтағына аттай мінген, аумаған тұғырға қонған қаршығадай елігізіп отыр. Иванның тіптен қарасы көрінбейді, қайда тығылған. Жақыпбек Шамалған жаққа құлағын тігіп, демін ішіне тартады. Дыбыс жоқ. Мүмкін бүгін түнделетіп жүрмейтін де болған шығар...

Аяз күшейген сайын Жақыпбек үйді көбірек есіне түсірді: Есіккөл көшесінің бұрышындағы ағаш үй — Сүлейменнің үйі. Әкесі тақыр кедей, сонау Қарқаралыдан, ел-жұрттың аман кезінде көшіп келген. Еті тірі — саудасаттық жүргізіп, Ташкентке, Орынборға мал айдап, қалтасына ақша салып алған. Аққөңіл, кішіпейіл адам да, баласын орыс мектебіне беріп, арманы ұлық қылмақ еді. Бірақ, әкесі баласының қызығын көре алмады. О дүниеге аттанды. Тірі болса шашын жұлып, қарғар ма еді, әлде, риза боп тілеуін тілер ме еді?.. Кәзір үйі қандай жылы екен. Пеште маздап жанған сексеуіл. Буы бұрқыраған манти. Жақыпбек тамсанып, сілекейін жұтады.

Бір дыбыс шыққан тәрізді. Тағы да құлағын тікті: ат тұяғының дүрсілі, шықырлаған қардың даусы анық естіледі. Жақыпбек ұшып тұрды — тізесі қатып қапты, илікпейді, жығылып қала жаздады. Жақыпбек бір-екі қадам ілгері басып, мойнын созды. Пар ат жеккен біреу сар желіп келе жатыр. Уәде бойынша мылтығын қолына қысып, ағаш-ағаштың арасымен Жақыпбек жолға тура жүрді. Құрышпай: «ең әуелі атын ат» деген. Жүрегі дүрс-дүрс соғып, аузына тығылады. Жол жиегіндегі ағаш түбіне жабысып, мылтығын оңтайлады... Пар атты жиырма қадамдай қалды. Сонша болған жоқ ағаш басындағы Құрышпай топ етіп, шанаға секіріп түсті: ұйқы-тұйқы болды да қалды. Біреуі өкіріп, енді біреуі мылтық атты. Жолда домалап, екі адам қала берді. Елірген пар ат, Жақыпбектің жанынан бар пәрменімен шауып өте шықты. Ой-бу. Жақыпбек атып үлгіре алмай қалды-ау!

Иван да жан ұшырып жетті. Бұлар жақын келгенде, Құрышпайдың бет-аузы қан-қан, жерде жатқанның құшағынан тұрды. Анау сілейіп, сұлық жатыр.

— Қарашы... Құлағымды жұлып алғанын.— Құрышпай қолымен құлағын басты. Иван серейіп жатқанды аяғымен теуіп қап, шалқасынан аунатып түсірді.

— Соның өзі,— деді ол.— Өліп қалған ба?

— Қолым тамағына батыңқырап кеткен болар... Кәзір есін жинайды. Жақып, жүгір атқа! — Құрышпай қатал әмір берді.

Жақып атты алып келгенше, Загаруляның қолын байлап, тұрғызып қойған. Құрышпай атының терлігінен тілікттей киізді кесіп алды да, Иванның сіріңкесін тұтатып, күйдірді. Киіз пысылдап жанбай, әлек болды. Жақыпбек аң-таң: бұл не істемек боп тұр? Киіздің шеті қызара бастағанда Иванға: — бас, құлағыма бас,— деді. Жақыпбек енді түсінді: қанын тоқтатпақ. Қазақтың ескі емі.

— Бәлем, сені ме... Екі құлағыңнан бірдей жұрдай қып, шұнтитпасам ба,— деді Құрышпай орысшалап, кедір-бұдыр тілімен. Құлағын, мойнын орамалымен таңып алды да, Загаруляны Иванның артына өңгерді...

Аттың артына өңгерілген кісіні көріп, Тоқаш шошып қалды. Жаралы Айгүл ме?

— Қасқыр соқтым, байладым, Тоқаш, саған,— деген Құрышпайдың жайдары даусын естігенде ғана барып

оның жүрегі орнына түсті. Түнгі у-шуға оянған Петр Алексеевич те үнгірден шықты.

— Танысыз ба? — деді Тоқаш әбден есі кетіп дір-дір еткен Загаруляны нұсқап.

— Ого... Анау-мынау емес, дуадақтың өзі ғой.— Тұрғандар ду күлді.

— Мұнда алып келіндер. Достан жаңа хабар естік.— Тоқаш мұртынан күлді.

Бір жігіт шырағдан жақты. Темір пешке сексеуіл де салынды. Загаруляның қолын шешіп, отқа жақын отырғызды, жылындырды. Ыстық шай да берді. Загаруляда өң-түс жоқ, жан-жағына таланған иттей сескене қарайды.

— Алексей Федорович, дүние кезек деген осы: кеше сізге мен пенде болып ем, бүгін сіз... Ал, кәне, есеп айырысайық, мына тұрған жұрттың алдында.— Загаруля Тоқашқа тура қарай алмай, көзін тайғызып, бетін теріс бұра береді.— Верныйдың абақтысы... Құлжа... Есіңізде бар ма? — Тоқаш мысқылдап Загаруляға шаншыла қарайды. Жігіттер де ыржия күлді.

Тоқаштың сөзін Еремін жақтырмаған тәрізді. Білегінен түртіп, «тоқтай тұр» дегендей ым жасады.

— Загаруля, бізге қажет — атаман ордасы. Не істеп, не қойып жүрсіздер, соны айтыңыз... Өзіңізге жеңіл болады.— Еремін аз кідіріп, жауап күткендей.

Загаруля басын көтерді. Толқып, қиналып отырғаны белгілі болды — сөзінің тігісі жатық, үйлесіп шықпады, әр нәрсенің басын бір шалды.

Тоқаштың оның сөзінен ұққаны: атаман біржола билік тізгінін қолына алған. Үлкен армия құруға кіріскен. Ниеті — Талғар, Қаскелең казактарын сол армияға арқау қылмақ. Тек Құлжадан қару-жарақ күтіп отыр. Жақында ағылшын елшісі бір керуен мылтық, оқ-дәрі жіберген көрінеді. Атаманның бел алып отырған кісісі — Дондағы генерал Корнилов. Сонымен астыртын байланысы бар... Ол Москваға шабуыл жасағанда, Малышев та осы жақтан қолдап көмек бермек.

— Бұ жаққа өзің неге келдің? — деді Сақа бір жағынан қалыспай.

— Жай... Атаманнан хат әкеп едім, казактарға.

— Емелевті іздеп шыққан кім екен? — Жақыпбек шыдамады, естігенін айта салды.

— О да бар...— Загаруляның даусы қалтырап шықты.

— Кездескен күнінде не істемек едіңіз?

Үн жоқ.

— Аtpақ едім де.— Құрышпай да тек отырмады, сөз қыстырып жұртты күлдіріп те алды. Аздан соң жігіттер Зағаруляны тәлкек қыла бастады. Тоқаш сөзді доғарды.

Ертеңінде Бокин, Еремін, Сақа үшеуі оңаша кеңес құрды: Зағаруляға қандай жаза кеседі, соны ойласты. Атып тастау оңай, бірақ, осы Зағаруляны пайдаланса қайтеді деген ой туды.

— Зағаруля, сіз патшаның жендеті болғандықтан ату жазасын кестік. Бірақ, әлі жассыз, сізге өмір сүру керек... Егерде келе жатқан қару-жарақты біздің қолға түсіріп берсеңіз біз азат қыламыз,— деді Еремін.

— Қолымнан келсе — аянбайын...

Бір жұма өткен соң Зағаруля оққа ұшты. Ош арқылы өткен керуен Қаскелеңнен бері асқанда, Тоқаштың отрядына тап болды. Айламен ұстап бермек боп келе жатқан Зағаруля түнде, күзетшінің оғына бірінші ілінді. Бірақ екінші оқ атылмады, тұс-тұсынан қоршаған жігіттер күзетшіні бас сап, қойдай домалатып, қол-аяғын буды. Шырт ұйқыда жатқан казактар жан сауғалап тым-тырақай қашты. Төрт шана толы мылтық партизандардың қолына түсті...

38

Құлжаның атақты саудагері Мұсабаевтың Верныйдағы салдырған ағаш үйін Махмут сатып алған. Мұсабаев Россиядағы аласапыран кезеңді сезді ме, әйтеуір пұлдап өткізді. Махмут те алтынды аяған жоқ, сұрағанын берді. Арманы қаланың ортасынан бір үй салдыру еді — орындалды. Жерден табылған алтын Махмутты бір-ақ күнде Алматының әйгілі адамдарының қатарына қосты. Ауызға ілінді. Кейбіреулер сұқтана сұрады: — осы лезде қалай байып кетті?

Түрлі саққа жүгірткен өсек Махмутқа жетіп те жатты: біреулері: «Махмут Түріктің жасырын тыңшысы екен», — деді, енді біреулері: «Ташкент сияқты үлкен қалада кісі тонап, ұрлықтан байыған» десті. Ащы тіл не демейді, Махмут мұның бірін де елемеді. Пар ат, кашавой шанаға да ие боп қақпасының алдына кеп тұратынды шығарды. Махмут көк базардан ет лавкасын ашып, қасап қылды.

Қолы ұзын — елге барса, бір қора қойды алдына сап, айдап келеді, қасап қиынға түспеді.

Махмут бұрынғыдай емес, енді таудан келген кісіні маңайына дарытпайтын болды. Халимаға: «Жолатпа!.. Егерде оларсыз отыра алмасаң, өзің бар. Сау басыма сақина тілер жайым жоқ», дегенді айтты. Махмут іргесін аулаққа сап, басына тыныштық тіледі...

Үйін сырлатып, өзі жататын үлкен бөлменің қабырғасына кілем ілдіріп отыр еді, ойда жоқта Зәкір кіріп келді. Бұрын мұны кісі деп есептемейтін ақсақал, теңдес құрбы тәрізді мақтап, арқадан қаға келді. Махмуттың төбесі көкке жеткендей, қалбалақтап, асты-үстіне түсті.

— Менің төбем көкке жетті, Зәке, сіз келгесін... Ақылды адам, шіркін, жүйрік аттай алдына жан сала ма.— Махмут қарсы мақтап, жақында сатып алған кальянын Зәкірдің алдына қойды. Өзі тартпаса да Зәкірдің нашаға құмарлығын естіген-ді. Аздан соң екеуі көңілдес әңгімеге кірісті.

— Сені жұрт бір қапшық алтыны бар дейді, шын ба? — деді Зәкір нашаны бір-екі тартқасын.

Махмут мұртынан күлді — бұл өсек. Пәлен жыл жалаң аяқ, жалаң бас, үлкен қалаларға мал айдағанда, босқа жүрмеген де болар. Махмут жауабына Зәкір онша сене қоймады.

— Кәзір алай-дүлей заман. Алтынды тығып ұстау керек... Кім біледі күйіміздің не боларын. Сен естідің бе: қамалда солдаттар атаманға қарсы дау шығарып жатса керек... Егер большевиктер үкіметті қолына алса — бізді қайыр сұратып жібереді. Мал-мүлкінді тартып алады... Ана Петроград, Ташкент сияқты ірі-ірі қалаларда қырып-жойып жатқанға ұқсайды. Мал-мүліктерін тартып ап, бір үйге қамап, бәрін бір көрпенің астына тығып жатса керек. «Сенікі, менікі» деген сөз жоқ — әйелдеріне дейін ортаға сапты... Саған бәрібір, бойдақсың! — деп Зәкір қарқ-қарқ күлді.

Махмутке Зәкірдің бұл сөзі ой туғызды. Шешім таба алмай, қобалжып қалды. Жаңа ғана қолы жеткен ағаш үйі, мүлкі тіптен ыстық көрінді. Біреу тартып алатындай жүрегі шошып, орнында отыра алмады.

— Сонда бұл солдаттарды бұзып жүрген кім деп ойлайсыз?

— Кімі несі?.. Большевиктер! Бокин... Березовский...

— Солай ма? — Махмут ернін тістеді. Ойпырмау, осы адамдарға Махмуттың өзі де жақын жүрген жоқ па еді? Кеше көмектескен де еді Еремінді босатқанда... Шатақ!..

— Солдаттардың бәрі де большевик болмас... Жәнеде, казактар жібермес бүлік шығаруға! — Махмут Зәкірдің өзі тудырған шүбәсіне қайта оралып еді, Зәкір оған маңыз бермеді — қолын бір-ақ сілтеді...

Зәкір қайтқан соң, Махмут түні бойы ұйықтамады. Ақсақал неге келді? Большевиктер жайындағы әңгімесі өсек пе, жоқ, шыны ма? Бұл рас болса — Махмут ағаш үйінен де, алтынынан да айрылғаны ғой... Адам сияқты өмірге жаңа ғана қолы жетті ме деп, ұмтыла бергенде, көк желкеден кескені ғой. Бокин олай демеген еді — кедейлер адам болып, қолы жұмаққа жетеді деген-ді. Осы анада бір сөзінде «Байды құрытамыз» деп те қалып еді-ау! Махмут қазір бай қатарына жетті ме, жоқ па?..

Ертеңінде Махмут атаманға барып, атқосшы болып істеп жүргенде ауысқан шылиясы бар-ды, соны сылтау қылды. Атаманның қабағынан қар жауып, ренжіп отыр екен. Махмутке: — Сен жайында талай әңгіме тарады. Саған ор қазып жүрген де аз емес. Байқа!.. — деді.

Махмут қысылып — «кім-кім» дей берді.

— Кім екенінде нең бар?.. Әйтеуір қыл үстінде тұрсың... Алтынымды ұрлады деп арыз беруші де табылды.

Махмут атаман қалжыңдап отыр ма деп бетіне үңілді — жоқ, шыны.

— Ойбай-ау, өзіңіз көрген жоқ па едіңіз?

— Е, мен қайдан білем, сенің қайдан әкелгеніңді. Мүмкін сен өзің қазып, тығып қойған шығарсың, ә?

Махмут жүрегін ұстады — астағпыралла! Мойынына арқан түскен екен. Атаман да алтыннан аз берді деп, риза көрінбейді, сөзінен беп-белгілі. Жоқ, атаманның етегінен ұстағаны ұстаған. Енді айрылмайды. Махмут жағына сөйледі.

— Березовскийдің адресін білдім! — деді ойда жоқ жерден.

— Вот молодец! — Атаман орысшылап, столды қойып жіберіп, орнынан атып тұрды.— Табасың ба?

— Табам!

— Қалай білдің?

— Таудан келген күйеу жігіттің соңынан жансыз еріп отырдым...

— Атаман қоңырау қақты. Адьютантқа бұйрық беріп, тағы да екі офицер алдырды да, Махмутты ішіне алып, Березовскийдің тұрған үйінің жоспарын сызды. Тірі қолға түсірудің тәсілін ақылдасты: он, он бес солдат Весновка өзенінен өтеді де, үйді қоршап алады, екі адам қолына гранат алып, үйдің ығында тұрады; Махмут есік қағады, аштырады. Осы кезде ықта тұрған екеуі жетіп барып, бассалады...

39

Атаманның көңілі жай тапқандай кабинетіндегі креслоға шалқая отырып, темекі иіскеді. Қазақтардан үйренген әдеті. Күміспен нақышталған сүйек шақшасын ашып, үлкен бармағына бір атым насыбай салып, кең танауына кезек-кезек атқылады... Березовский енді торға түсті. Он бір жылға созылған қиястық... қастық, бүгін шегіне жетіп, тынғандай. Енді оған бұл бұғалықтан босау жоқ. Асау тайды ұстаған қазақтай шірене тартса — омақа ата құламай ма? Бүкіл қырғыз-қайсақты құтыртқан, солдаттарды елірткен осы Березовский...

Қолы кісендеулі Березовскийді алып келді. Бетінде ызғар. Іші тұлан тұтып тұрса да, түс бермеуін қарашы? Қиімі ұйпа-тұйпа, қарсылық жасады ма, жоқ офицерлер жолшыбай тізесін батырды ма екен.

— Березовский, сен ащы өмір көрсең де, бұзықтық мінезінді қоймадың. Ұлтыңды саттың... Енді өзіңе өзің үкім шығар. Бердім тілегінді!

— Менің тілек тілейтін күнәм жоқ... Ендігі үкімді халық шығарады. Сенің күнің өткен.

— Оған да қосылдым... Ей, казак!.. Сен халық ұлысын, айтшы: казактарды сатқан адамға нендей жаза қолдануға болады?

Офицер тез қимылмен екі аяғын бірін біріне соғып, сарт еткізді де, тағзым қылды.

— Тарас Бульба ұлын қалай өлтірсе, бұ да солай өлмек!

— Естідің бе? — Атаман Березовскийге офицерді қабағымен нұсқады.

— Ол халық емес, жендет!

— Хорунжий Сотников! Березовскийді қолыңа бердім — не қылсаң о қыл! Егер шын сырын айтса — ойлан, айт-

пай, қыңыр сөйлей берсе — үкімін өзің шығар! Барындар!

Есік ашылып, тез қимылмен асыға-үсіге адьютант кіріп келді.

— Ваше превосходительство!..

Адьютанттың көзі шарасынан шыққан, танауы делдиген, ерні қисайған, үрейлі даусы атаманды селк еткізді. Атаман оған адырая қарады. Березовскийді итермелеп, шығарып бара жатқан хорунжий де кенет тоқтап қалды. Атаманның көз қиығы кабинет ішіндегі құбылысты тегіс шалды. Көз ашып-жұмғанша — тыныштық орнады.

— Шекарадан өткен көшті партизандар тонап, қару-жарақты тартып алған!..

— Не дейді? Кім айтты!..

Адьютант бетін бұрмастан, артына қарай екі аттады, есікті шалқайта ашты. Аржағында паршатка тон киген, басында малақай, еңгезердей мұртты казакты көрді атаман.

— Не болды?

— Қаскелең түбінде партизандар шабуыл жасап, керуенді қолға түсірді... Бізден екі адам оққа ұшты.

— Ех, шляпа! — Атаман күркіреген жуан даусымен айғай салды.— Тұтқында!.. Тексер!.. Әкет мынаны! — Атаман Березовскийдің ернінен мысқылды байқап қалды, қап, табалады-ау мынау! Мұны неғып алып кетпеген? Березовскийді алып кетісімен, іле қамалдың коменданты телефон соқты.

— Қалтасынан жасырын газет табылған солдатты жаңа карцерден шығарып алды. Солдаттар ешкімді тыңдамай, ереуілдеп, карцердің шаңырағын ортасына түсірді. Есігі қирап, бір бөлек қалды. Аузындағы қара құлып табылмады. Біреуі дуалдан атып жіберсе керек деді.

Енді бір сағат өткен соң атаман кабинетінде соғыс советі мәжіліс құрды. Сырттан епископ пен Жайнақов та қатынасты. Петроградтан тараған жұқпалы ауру — большевиктер үгіті Жетісуға да жеткен. Ел іші бүлінді. Қытайдан жіберілген қару-жарақ таудағы қарақшылардың қолына түскен. Бұл — бүгін-ертең қалаға шабуыл жасайды деген сөз. Оларға кім қарсы тұрады? Қамал анау, қайнаған қазандай бұрқ-сарқ етеді.

Атаманның бұл сөзі суық суға малып алғандай, отырғандардың денелерін мұздатты. Оны Малышевтың өзі де

сезді. Полковник Ионовтың жирен мұрты мысықтікіндей тіктейді. Өңі қашып, сол жағында отырған хорунжий Сотниковке үңілді. Ол тіліктей қағазға, ұсақ әріппен өзінің пікір желісін жазып отырған секілді... Полковник Жайнақов о да шұқшынып, қағазға төнген. Бірақ, басына алтын жалатқан қарындашы екі саусағының арасында босқа тұр. Көзіне пенсне киген ақ бас шал — штабта істейді. Сөзге сараң, тек бұйрық жазуды ғана біледі. Жазса артық сөзді және табуға болмайды. Бұрын генерал Фольбаумның қол астында талай жыл ығыр болған ку. Одан төмен отырған жастар, көбі Россиядан қашып келген офицерлер.

Сотников сөз алды. Ол өте қысқа тұжырып сөйледі.

— Екінші полктың пәтерін Жаркент ауыстыру керек...

— Қала тағдырын кімге қалдырамыз? — деді оның сөзін бөліп, жастау капитан.

— Сіз түсінбедіңіз бе, его превосходительство атаманның жаңағы айтқан сөзін?

— Түсіндік.

— Түсінсеңіз — біз іштегі жыланға қалай сенеміз?.. Қазактарды қалаға алдырып, қару-жарақ беріп, атты әскердің қатарына қосу керек. Сонда ғана Верныйды ұстап тұра аламыз!

— Ол қандай казактар? — Жайнақов сөзге қосылды, тегі ойласа керек алаш әскерін алдымен атап өтер деп...

— Талғар... Қаскелең... Богородское...

— Бұл ойға мен де қосылам. Ақыл... — деді полковник Ионов.

Жайнақов сөз сұрады. Атаманның қолдан жасаған әскери қызметкері маңыздана, әр сөзін нығап сөйледі. Өзі Наполеонға еліктей ме, қалай? Бойы да сол сияқты қораш!.. Ал, ойын көрейік. Атаман құлағын тосты.

— Менің алған хабарыма қарағанда, таудағы қазақтардың саны азаймаса, көбейген жоқ. Қаруды олар алғанымен де іске жарата алмайды. Бірақ, әрине сақтық керек. Менің ұсынысым: қолдағы саяси тұтқындардан абақтыны тазалау керек... Қала тәртібін алаш жүздігіне жүктеген жөн.

Атаман ернін шошайтты — жоқ, мынауың ақылдан жұда емес. Қала тәртібін алаш жүздігіне тапсырса — не болар еді? Не большевиктер үкіметті қолына ап кетер де, не алаш өзі... Атаманды бас қып, қырып, түгін қал-

дырмас. Зәкір әлдеқашан жеткізген. Сәт сияқты алаш мүшелері Жетісуда бір орыс қалдырмау керек деп соққанын... Саясыларды жоюға қосылады. Дер кезінде еске салды...

Отырғандар қақтығысып, сөздерін түгел тауысқасын Малышев:

— Екінші полкты ертең Жаркент аттандыр! — деп полковник Ионовқа бұйрық берді де, сол жағындағы хорунжий Сотниковке бұрылды: — Абақтыны азайту сізге тапсырылады, бүгін түннен қалдырмаңыз! Полковник Жайнақов, сіз алаш әскерінің ең сенімді жігіттерін мына Сотниковтың қарамағына, атты казактардың қатарына қосыңыз!..

Бұлар кабинеттен тарамай-ақ атаман адъютантын шақырып алды.

— Талғар оңай, Қаскелеңге кімді жібереміз? Жолдағы бұзықтар қолына түспейтін елеусіз адам болуы керек.

— Махмут! — деді адъютант қарсы дау айтуға жібермейтін үнмен...

40

Тағы да сол түні, таң алдында хорунжий Сотников қасында екі казак-орыс, штаб астындағы құпия камераның есігін ашты. Қол шамның жарығы дірілдеп, бұрышта отырған Березовскийдің бетіне төнді. Хорунжий бір-екі аттап, жақын барды.

— Березовский, тұрыңыз! — Булыға сөйледі ол, Березовский үн қатпады. Көзін қадап, жеркене қарайды. Хорунжий ұқты.

Мана қанша қинады — жанды жерінен тепті де. Мызғымайды. Тіптен қайсар екен.

Талайдың тілін шығарып еді, бұ жолы өзі жеңілді. Әбден қалжыраған соң, қайтадан оны камераға апарғызып тастаған. Оңаша қап, Сотников маңдайының терін сүртіп, жан шақырған. «Атаман алдында ұят-ау, тіл қатыра алмағаны!» — деді Сотников өзіне-өзі. Сөйтті де ақырғы рет тағы алдырып, арбады, шынын айтса, босатпақ боп, уәде де берді. Әйелін де көрсетпек болды. Березовский көнбеді. Көбесін сөгіп, тырнағын қопарған. Есінен тандырып, қайтадан апартып тастаған. Енді мынау, со қалпы!..

Қабырғаны шарлаған шамының жарығынан хорунжий қабырғадағы жазуды байқап қалды. Оқыды: «Мен коммунизм үшін өліп барам.

Еремін, Виноградов, қалада сендер ғана қалдыңдар. Басқарындар!.. Таудағы Бокинмен қатнасты үзбеңдер! Сәлем — А. П. Березовский». — Қанымен жазған. Хорунжий солдаттар көрмесін деп, жарықты қалқалап, тағы да Березовскийдің бетіне түсірді.

— Не тұратыны бар. Алып жүріңдер! — Хорунжий әмірі тез орындалды — екі солдат тік көтеріп, ауладағы шаңаға салды. Үстін кенеппен жапты да, нығыздап баса отырды. Тоңазып тұрған пар ат, божыны қағып қап еді, ызғыта жөнелді.

Таң. Көкжиекте ақтаңдақ пайда болған. Жұлдыздар сөне бастаған. Ай Алатау шыңына ілініп қалған тәрізді, қозғалмайды...

Кіші Алматыдан өткен соң, Талғар баратын қара жолдан бұрылып, орман ішіне ене атты тоқтатты. Березовскийді шападан түсіріп, әрман қалың орман ішіне алып жүрді.

Березовский әрең жүріп келеді — таяқ өткен сияқты. Хорунжий қолына алты атарын алып соңынан: «Тез-тез!» деп асықтырып келеді.

— Тоқта! — Сотников солдаттарға ым жасап, өзіне қарай шақырды.

— Немене, атпақсың ба, жендет? — деді Березовский, үні шығып. Жалт бұрылды: «Жасасын Ленин! Жа...са...сын!» деген даусы ағаштан ағашқа соғылып, әуемен бүкіл даланы жаңғырықтырды. Біреу естіп қалды ма дегендей хорунжий алақтап, артына, қара жолға қарады.

Хорунжий ашумен алты атарын кезеніп, атпақ боп еді, Березовскийдің көзінен атқан оқ, өңменінен өтті. Қолы дірілдеп, төмен түсіп кетті.

— Теріс қарат! — деді солдатқа. Ол барып үлгермеді, Березовскийдің өзі теріс айналды.

Алты атар шаңқ етті — орман да тітіркеніп, шуылдап қоя берді.

Ормандағы мылтық даусы қамалға естілмесе де, «солдаттар комитетінің» жасырын мәжілісіне келгендер Сергей Журавлевтің сөзінен Березовскийге ажалдың тақал-

ғанын анық ұқты. Жүрек қобалжып, жамандықты сезінді... Таңның атуына қарай таудағы серіктерінен хабарды асыға күтті.

Бұ кезде шапқылап, Қаскелең бара жатқан Махмут Тоқаш отрядының сақшыларына кез боп, әрі өте алмады. Қорықты. Тінтсе тауып алар, онан да жақсы атақ Махмуттың өзінде қалсын деген оймен қалтасындағы атаман бұйрығын өз қолымен Бокинге апарып табыс қылды...

...Ақ боз атпен ағызып жартасқа шыға келсе, төмен ойда, сай жағалап ақшулан зытып барады. Жалма-жан бүркіттің томағасын жұлып алды да лықсытып түсіріп жіберді. Бүркіт домалап құлап кетті. Енді көз ашып-жұмғанша, ол қиялап шыңға өрледі. Шырқап жоғары көтеріле берді. Біраз шарықтап, бойын жазған тәрізді. Асықпады, аспанда қалықтап тұрып алды.

Ақшулан жалт бұрылып, тау бөктерін орай бет алды, қауіпті сезгендей зытып барады.

Сол-ақ екен, бүркіт қанатын жиып ап, өзін өзі жерге тастап жіберді. Өне, жерге түсті! Құлады-ау!.. Заматта шиыршық атып қайта көтерілді. Ақшуланға төнді. Ол састы: құлағын жымитып, құйрығын қысып, бұлтақтай бастады. Енді көп ұзатпады — жарқ етті. Бүркіт үстіне қона түсті. Бүрді. Ақшулан жан ұшырып басын сілкіп қап еді, бүркіттің бір аяғы тайып кетті — қанаты жалпылдап, ауыр денесі лықсып, ауыса берді, бір ырғып, бір құлап, орныға алмады. Осы кезде ақшуланның аузына ілінді. Ол ала қашты.

Қап, әттеген-ай!.. Ақ бозды ызамен тартып-тартып жіберді. Қуып берді. Төтеден қуған ақ боз ұзатпады. Тақымдап, ок тиетіндей шамаға келді. Басып қалды. Ок артқы аяғына тиген тәрізді. Бірақ, ақшулан құламады. Екінші атуға келтірмеді, тау аңғарына енді. Көзден ғайып болды.

Айт-шу! Қамшыны тағы да басты. Ақ боз ыршып-ыршып түсті. Бар пәрменімен ағып келеді. Жетті-ау, жануар!.. Енді жетті.

Ақшулан тау аңғарындағы жалғыз бейітке кірді де кетті.

Аттан секіріп түсті. Жетіп барып төнді. Көрдің беті ашық.

Аржағынан ақшулан емес, қасқыр шыға келді. Екі көзі қып-қызыл қанталаған; езуі ыржиған, тісі сақ-сақ етеді. Тұра ұмтылып, қолына жармасты... Тоқаш Бокин селк етіп, ояна келсе: «Тұр-тұрлап!» Құрышпай қолынан тартып тұр екен. Тоқаш көзін уқалап, атып тұрды. Қалтасынан сағатын суырып алды: он екіге он бес минут қа-

лыпты. Дәл он екіде басталмақ. Он бес минутта үлгіріп жете ала ма?

Үйдің іші қаракөлеңке. Сандық үстіндегі шырағдан сөнуге айналған, майы таусылып, білтенің басы қызыл шоқтанып, жарығы дір-дір етеді.

Ауызғы үйдің босағасында Халима тұр — өңі қашқан, ұйқысыз түн оның бет ажарына мөрін басқан тәрізді. Махмут қала ортасынан үй сатып ап, көшіп кетіп, ескі үйін қарындасына қалдырған. Халиманың көптенгі арманы — басына лашық орнату еді. Соған да қолы жетті...

Тоқаш тері тужуркасын иығына іле сап, кепкесін іздеді. Жан-жағын сипалап еді, қолына ілінбеді. Таба алмады. Шайтан тығып қойды ма, құрғырды! Жалаң бас тысқа жүгіре шықты.

— Құрыш, кеттік! — Тіп-тік жүретін Тоқаш иіле алмай, басын маңдайшаға соқты. Өкшесін баса келе жатқан Құрышпай:

— Ehe! Басым-ай, басым! — деді, ауырсынған дауыспен.

— Сен де соқтың ба?

— Жоқ, саған жаным ашиды.

Халимаш еріксіз мырс етіп күліп жіберді. Далада Халимаш Құрышпайдың мойнына асылды.

— Қорықпа!.. Әділеттік іс — әрдайым оң болады!.. Үйден шықпа. Қақпаңды мықтап бекіт. Ешкімді кіргізбе! — деген Құрышпай сөзін қақпадан шыға бере Тоқаштың да құлағы шалды.

Әй, Құрышпай-ай!.. Бейпілауыз! Кеше Тоқаш әдейілеп есіне салған-ды: «Халимаға тісіңнен шығарып... ләм-мим деуші болма. Жылайды. Сонсоң көршілер де естіп қалуы ықтимал». Жаңа мызғып кеткенде, бірдеме деп қалса керек... Қимады ма? Алда тосып тұрған оқтан сескенген де болар, адам ғой...

Көше қараңғы, лай. Жаңа ғана қарлы жаңбыр жауып өткен, дымқыл исі қолқаны қабады. Март айының ызғары денені шіміркентіп, құлақты шымшиды. Алатаудан соққан суық жел ұйтқып, көшенің екі жақ қапталында сусыған теректерді тербейді.

Қала шырт ұйқыда. Тірі жаң көрінбейді. Тоқаш қараңғы көшеге тесіле қарады. Көшенің ұзына бойында жалт-жұлт от пайда болды — түнекке жазу жазғандай, әуеде иректеліп, шимай сызады.

— Көрдің бе?

— Көрдім... О не?

— От — біреу шылым тартып келе жатыр... Бері жүр! — Тоқаш сыбырлап, Құрышпайдың жеңінен тартты. Аяққа ілінген балшық жабысып, жүргізбейді. Тоқаштың сәнді құрым етігі мидай сазға күмп-күмп кіріп кетіп, зорға суырылады. Көп ұзамады, қолдың саласындай теректің арасынан біреу сумаң етіп шыға келді.

— Тоқта! — деді кенеттен. Ащы дауыс тұн тыныштығын қамшыдай осты. Қақ алдынан мылтық кезенген солдат кес-кестеп өткізбеді.

— Пароль?!

Бокиннің іші мұздап, көңліне секем алды: шынымен кеш қалғаны ма, әлде атаманның патрулі ме? Құрышпайды не қара басты — не қып сілейіп тұр? Арт жағын айналып кеп, бас салсайшы!

— Жетісу! — деді Бокин күндізгі уәде бойынша.

— Өтіңіз! — Солдат мылтығын иығына ырғыта сап, ағаш ішіне сінді.

Бұ да оңға басталған істің нышаны. Көше-көшеден революция солдаттары сапқа тұрған. Басталған екен. Не қып кеш қалған? Әлде сағаты артта қалып па?

Қазарма жақтан мылтық даусы шаңқ ете түсті.

— Әне, басталды! — Тоқаш қалт тұра қалды. Құлақ түрді — аттың шабысы. Қай жақтан шығады! Құрышпай да басындағы тымағын жұлып ап қолтығына қысты. Зер сала тыңдады.

Лек-лек адамдардың екпінді жүрісі — бытыраңқы емес, түйдек, ширақ. Енді бір сәт — әлгі дыбыс тұс-тұстап да-лиып ұлғая бастады. Тұнық ауа қысқа берілген әмірді, саптағы солдаттардың дүбірін, қысыла шыққан түшкірікті де қаттырақ естіртеді.

— Дүние ошақтан құлаған қазандай төңкеріліп те үлгеріпті ғой! — деді Құрышпай, әзілін тар жерде шақпактай шағып. Бокин үндемеді. Құрышпайдың әзіліне оның құлақ еті үйренген. Елемейді. Дәл қазір Тоқаштың ойынан жігіттері шықпайды. Мана, кешке жақын Ораздан хабар алған. «Весновка өзенінің жар қабағының астына кеп саяладық. Жетер жерге жеттік, ендігі әмірді Тоқаштан күтеміз» деген, оған Тоқаш: «Тұн ортасы уәделі мерзім болсын. Әтеш азанымен бірге бұйрық күтсін!» деді келген Жақыпбекке.

Бұл жас өспірім бала жігіттер — Сақа, Ораз. Жақыпбек, Абдулла — төртеуі де қаукөкірек, көзжұмбай емес,

ақылды. Ой жіберіп, жан-жағын шолып, түйін жасай біледі. Тауда Токаш маңына жиналған ел жігіттеріне бұлар ашытқы болды. Қияға өрлеген соқпақта, өзендегі өткелде — алдыңғы сапта жүрді... Қазір өзен жиегіндегі отрядты Оразға тапсырып кеткен. Сақа да қалада... Қараңғы түн, үңірейген көше... Әрбір бұрыштан үрей сығалап тұрған тәрізді. Үрей демекші Токаштың түсі қандай жаман. Әрине, түске сенбейді, сөйтсе де, ойласа денесі түршігеді...

Бұлар өзен жиегіндегі тапалдау үйге кіре бергенде, есіктен қарсы біреу шықты — асыға шығып, соқтығысып та қалды.

— Фу, шайтан, бұ қайсың?

— Мен — Бокин... Покудинбісің? — Бокин жауап қайырып үлгірмеді. Құрышпай есікті ашып қалды. Жарық шашырап сенекке төгілді. Бокин көзін сығырайтып, тез-тез аттап, үйге кірді.

Кішірек бөлме түтінге лық толған. Көкпеңбек. Терезе алдында екі адам сөйлесіп тұр. Бұлардың тұлғасы түтіннен күңгірт көрінеді. Еденде шашылған қағаздың қиқымы, шылымның қалдығы — жаңа ғана тарқаған топтың ізіне қуа сияқты.

Бокин асыға басып, төрдегі екеуінің қасына барды: ашаң жүзді, орта бойлы еркек, сөзін бөліп жалт бұрылды. Үлкен көкшіл көзі күлімдеп, селеу түстес ақ қабағы жоғары көтерілді.

— Күндізгі уәдені бұзуға тура келді. Саған хабарлауға мұрша келмеді,— деді Виноградов Бокиннің қою қасты жар қабағына үңіліп.

— Себеп?

— Себеп: жау сезіп қалды. Жоба бұрынғыша. Әуелі казармаға жет. Содан екі пулемет ап, ноғай мешітіне бар. Жігіттерің дайын ба? Еремін мен Сағатов сені сол казарма аузында тоспақ.— Виноградов қалың сары қағазға ораған темекісін құлшына тартып, сөз бітті дегендей Бокинге қолын созды.— Сағаты түссін!

— Мақұл! — Манадан үнсіз бақылап, қалшынып тұрған Құрышпайды Токаш қапсыра итермелеп: — Айда, жүр!— деді. Виноградовтың қасындағы керткі мұрын Токаштан көзін айырмады, бірақ Токаш оған көңіл бөлмеді...

Түнек қоюланған тәрізді. Бірақ анығында олай емес еді. Қалаға төнген жаңбыр бұлғы ыдырап, арасынан ай сәулесі сығалап тұрған-ды. Үйдегі жарыққа дағдыланған

көз, салғаннан көшенің егжей-тегжейін айыра алмады. — Ал, менен мықтап ұста! — деді Тоқаш Құрышпайға. — Арыққа құлап...

Құрышпай іліп әкетті:

— Ақсақ атанып жүрме... Менікінің уақасы жоқ. Сені айтсайшы: биден қалғаның ғой... — Құрышпай қуланбай сөйлемейді. Әзілін қалтасына салып жүргендей, керек кезінде суырып алады. Мүмкін, мұндай кезеңде әзіл қауіпті азайтып, көңілге демеу беретін шығар...

— Неменеге мәз боп келесің — тойға келе жатқаннан саумысың? — деді Тоқаш әдейі қажап.

— Той емей немене? Той болмаса мен домбырамды алам ба?! — Тоқаш морт тоқтады.

— Не дейсің?

— Домбырамды алам ба деймін! — деп Құрышпай салмақпен сөзін қайталады. Дауысында қалжыңның лебі бар.

— Кәне?

— Міне! — Қойнынан мылтығын суырып ап, кезеніп тұра қалды ол.

— Түү, саппа екенсің! — Тоқаш қолын бір-ақ сілтеді...

Бұлар паркты кесіп, казармаға тіке жүрді. Көше жарық бола бастады. Бұлт тарқап, Алатаудың ақбас шыңы жап-жақын көрінді. Жел басылды. Тымық.

Қазарма алды опыр-топыр. Көшенің ұзын бойында жіпке тізген шиедей солдаттар сап түзеп үнсіз тұр. Мылтық асынған. Өндері суық. Қақпа алдында бір топ командирлер де тұр. Әр жерде құрылған зеңбіректер — казарманы жұтып қоятындай, аузын арандай ашады. Тоқаш қақпа алдына жақын келді. Бір топ командирлердің ішінен көзіне түскені екі адам: бірі — Еремін, кеше таудан өзімен бірге түскен, екіншісі — Сақа Сағатов, бет әлпеті Тоқаштың өзі сияқты, қою қасты, дөңестеу ұзын мұрын жігіт.

Тоқаштың толғатқан күндізгі күдігі теріске шықты. Солай болсын де, соған өзі де қуанышты. Кіші Алматыда тұратын жетісулық екінші полк түгелімен көшеге шыққан. Қазір казарманың алдында жауап күтіп тұр: егер де прапорщиктер мектебі бағынбаса, қару-жарағын тастап берілмесе, тас-талқанын шығармақ. Соңында бір рота солдат, Журавлев казармаға кіргелі аз уақыт болса

керек. Бәрі де үрейленіп тосуда. Кім біледі — қан төгіле ме?

Еремін Бокиннің шатынай қараған үлкен қара көзінен көзін айырмай:

— Қасына бір рота алып Емелев почта-телеграфқа кетті... Біз сені күтіп тұрмыз,— деді.

— Күтсеңіз... Сақа! Шап жігіттерге! Келсін ноғай мешітіне! Менің атымды ұмытпай сонда ала келіндер! — деді Тоқаш екі қылмайтын әмірлі дауыспен.

Осы кезде іштен біреу шыға кеп: «берілді» деді, көтеріңкі дауыспен. Күтіп тұрғандардың тынысы кеңіп, жеңіл дем алғандай болды.

Жаудың арқа тіреген басты күші қан төкпей берілгесін, қалғаны оңай сықылды. Бірақ Тоқаш әлі де күдікті: ноғай мешіті толған «Алаш» кеңесінің әскері, мылтығын кезеп, қылышын қынабынан суырып, дайын отыр. Қан төгілуі мүмкін. Кеше өткен түні жасырын комитеттің төтенше мәжілісі болды. Сонда Емелев те, Еремін де қан төкпес жағын мұқият тапсырған.

Мешітті алуға Тоқаштың күші жетеді — жігіттеріне де сенеді. Қазір олар Весновка өзенінің жар қабағының астында аттарын ерттеп «атой» күтіп тұр. Сақа ендігі жеткен де болар. Ревкомның шақыруымен Тоқаш пен Еремін отрядтан қалаға бұрын келді. Еремін сақал-мұртын қырып, мойнына дорба сап, қайыршы боп қалаға енді де, Тоқаш пен Құрышпай бір есекке отын артып, сақал, мұрт жамап, базарға қарай аяңдады. Сәті түсіп, аман-есен таныс адамға кездеспей, Халиманын үйіне бұрылып кетті.

Тоқаш мешітке жақындай бергенде, соңынан үнсіз еріп келе жатқан Құрышпай:

— Аттанды! — деді. Тоқаш та құлағын түріп еді: түйдек-түйдек түскен ат тұяғының дүрсілі таңғы ауаны жаңғырықтырды.— Қап, балалық-ау, неге асықты екен? Оятып жіберсе — қан төгіледі-ау!

Бұлар Қырғыз көшесінің мүйісін айналып, Сауда көшесіне шықты. Мешіт маңында ешкім көрінбейді. Есік алдында да күзет жоқ. Мұнысы несі екен — қаннен-қаперсіз жатқаны.

Аттылар тұс-тұс жақтан аяңдап кеп, мешітті қоршады. Тоқаш Сақа бастаған ондыққа қолын бұлғады. Аттан секіріп-секіріп түсіп, Тоқаш қасына топталды. Тоқаш келте әмір берді. Жігіттер тапал ағаш шарбақтан қар-

гып-қарғып түсіп, мешіттің есігіне келді — жабық. Бұрылып Тоқашқа қарады. Тоқаш ағаш баспалдақпен жүгіре шығып, оюлы, сырлы есікті иығымен итеріп қалды. Тиегі атып кетті. Есік шалқасынан ашылды. Сау етіп кіріп барды. Доғаша иіліп салынған кең терезелерден түскен сәуле зәулім залдың бұрыш-бұрышына дейін құлап барып қалған. Оң жақ бұрыштағы мұнараға көтерілетін сатының асты ғана қаракөлеңкелеу — жарықтан қашқан көлеңке сонда тығылған тәрізді.

Есіктен төрге дейін төселген масаты кілем үстінде қойдай жусап бырқырап ұйқтап жатқан жігіттер. Бірінің қолы екіншісінің бұтының арасына кіріп кетсе, енді бірінің аяғы қасындағының мойнында жатыр, ығы-жығы. Аяқ басарға жер жоқ. Бәрі де таң алдындағы тәтті ұйқыға батқан.

Таң бозарып, түн түнегі кейін серпілген кез. Есік аузында қалғып отырған күзетші ұшып тұрды; мылтығын кезеп:

— Тоқтандар! — деді орысша айғайлап.

— Жұлып ал мылтығын, Құрыш, қарашы өзін, — деді Тоқаш есіктен кіре берген Құрышпайға. Ол шап беріп мылтығын жұлып алды — көз ілеспеді.

Осы кезде күзетшінің:

— Құрыдық, қырды! — деген шынғырған даусы мешіт ішін басына көтерді. Жігіттер опыр-топыр, бірі құлап, енді бірі ата түрегелді, бас жағындағы тіреулі мылтықтарына жармасты.

— Қозғалмаңдар! — Бокин айғай салды.

Кейбіреулері селк етіп, кейін тартынды, енді біреуі мылтығын алып та үлгеріп — кезене берді.

— Таста!

— Мә, саған таста! — мылтық даусы күрс ете түсті. Мешіт іші көк түтін. Оқ зу етіп, Тоқаштың құлақ тұсынан өтті.

Екіншісі оқтай бергенде, жақын тұрған Сақа оның мылтығына жармасты. Сөйткенше болмады, жетіп келген Сәлімгерей Бурнашев Сақаға төнді. Дабдыр сөз ұлғайып, шуға айналды. Бірін бірі тыңдамайды.

— Имансыз, бұзық! — Бурнашев Сақаның кеудесінен итерді.

— Тарт қолыңды!

— Сендерді әлдеқашан Үкімет іздеп жүр!..

— Сенің өкіметің құлаған, Бурнашев!

— Ұр өзін!

— Соқ!

Тоқаштың әрі естуге мұршасы келмеді, артына жалт қарап:

— Құрышпай, дайын бол! — деді де, самсап тұрған жігіттердің арасынан сытылып шығып, аспай-саспай, Бурнашевтың қасына келді. Жігіттер де жымдай, демін ішіне тартқан. Бәрінің көзі Бокинде, соның қимылында. — Тарт қолыңды! — деді Бокин.

Бурнашев қолын тез жұлып ап, бар денесімен Бокинге бұрылды. Шегір көзі оқ атады. Тістенген. Оң қолы ақырын жанбасына жылжыды.

Бокиннің сонынан еріп келе жатқан Құрышпай, шап етіп Бурнашевтың қолын ұстай алды. Қатты қысып, орнынан жылжитпады.

Осы кезде, қайдан келгені белгісіз, ешкім байқамай қалды, офицерше киінген Қакенов жетіп келді. Ұзын қара мұрты мысықтың құйрығындай жоғары көтерілген. Түсі суық. Келе Бокинмен айқасты.

— Шық! — деді ол бетін Бокиннің бетіне тақап. — Бас сауға қылсаң шық!

— Қакенов! — деді Бокин зілді, салмақты дауыспен, — өкінерсің, қайт райыңнан. Күш бүгін бізде!

— Сенде күш жоқ! Жалған! Қет мешіттен! — деді Қакенов өршеленіп.

Тоқаш үнсіз, есік аузында тұрған Оразға иегін қақты. Ораз есікті шынтағымен итеріп қалды, аржағынан мылтықтарын кезенген солдаттар сауылдап кіре берді, кіре берді.

— Әріске ал, мынаны! — деді Бокин Оразға қолымен Қакеновты нұсқап.

Қакеновтың алты атарын суыруға мұршасы да келмеді, солдаттар жан-жағынан қоршап алды. Мешітте бір басылып, бір көтеріліп тұрған шу, тағы да құлаққа ұрған танадай жым-жырт бола қалды.

— Жолдастар! — Бокин орындыққа шықты. — Бүгін өкімет большевиктер қолында. Жетісулық екінші полк біздің жақта. Босқа қарсыласпаңдар, қан төгіледі. Атаман өкіметі құлады... Кедей дихан балалары, бері шығыңдар! Біздің қатарға қосылыңдар! Революцияға қызмет етпеймін дегендерің қаруды тастап, үйді-үйіңе қайтыңдар! Кімде-кім қарсыласса, оған аяу жоқ... Әне терезеге қараңдаршы!.. Қоршауда қалдыңдар!

— Бұл арандату! Жалған! — деді Бурнашев айғайлап.
— Алаш бұған көнбейді! — деді тағы бір дауыс.
— Ешбір қазақ баласы сенің соңыңнан ермейді! — деп Қакенов ұстап тұрған солдаттардан бұлқынып, босанғысы келді.
— Бізге ергендерің былай шығындар! — деді Сағатов айғайлап. Маңдайына түскен ұзын қара шашын басымен кейін серпіп.
— Мен!
— Біз! — алдымен Сағатовтың қасындағы қазақ жігіттері бірыңғай іркіле бастады.
Құрышпай қасындағы Бурнашевты иығымен итеріп қалды.
— Сен немене, боржуй?.. Шық!
Бурнашев Құрышпайға алайып бір қарады да:
— Тұра тұр, бәлем! — деп мылтығын лақтырып тастап Қакеновтың қасына барды.
— Жігіттер, еріңдер Бурнашевқа! — деді Қакенов айғайлап. Тағы бірнеше жігіттер мылтығын тастап, кейін шегінді.
— Босат Қакеновты! Ол офицер! — деді Бурнашев Сағатовқа төніп.
— Әй, татар, осы саған не керек? — Бурнашевтың соңынан қалмай бақылап жүрген Құрышпай оның жағасынан ұстай алып, төмен тұқырайтып, доғадай иді. Сәлімгерей бұлқынып көріп еді, Құрышпайдың құрсауынан босай алмады..
— Сақа! — деді Бокин Сағатовтың қасына келіп.— Қакеновты абақтыға апарып жап! Мұнда мен өзім аяқтайын!
— Жарайды, Бокин, кездесетін жер жалғыз бұл емес шығар. Сен де ұмытпа! — деді кетіп бара жатып Қакенов...

Алаш әскерінен жиналған қару-жарақты Тоқаш жігіттерге таратып беріп, қасына он шақтысын ғана ертті де, атаман штабына қарай аттанды. Дүркірей шапқан аттардың тұяғы, ертеңгі ауада жаңғырығып, қаланы басына көтерді. Шошып оянған қала үрпиіп, өре түрегелді. Кім кімге қарсы? Ешкім түсінбейді. Қапал көшесінің көркі — атақты Ғабдулланың көк сырлы қақпасының алдында бір топ адам тұр екен, жанынан шауып өткен Тоқашты қолымен нұсқап, бірдеме деп қалды. Ортадағы

тапал қара жұдырығын түйген тәрізді... Мүйістен иығына шелек артып шыға келген екі әйел сасқалақтап, аттын астына түсе жаздады.

Штабқа жақындай бергенде биік көк үйдің терезесі сарт-сұрт ашылды да, мұртты біреу басын сұқты. Тоқашты таныды ма, іле қайта жаба қойды... Парктен бір топ жастар шықты. Дабырлап, қолдарын бұлғап, сөйлеп келеді. Біреу Тоқашқа айғай салады:

— Әй-әй!.. Тоқта!

— Мынау әлгі Бокин емес пе?

— Ура! Революция!..

Кенет салт атты казак қылышын үйіріп қарсы алдынан шыға келді. Тоқаштың бәйге көгінен қалыспай, құйрық тістесіп келе жатқан құла атты Ораз еді, құрық бойы қалғанда ол тарс еткізіп атып қалды. Қазактың аты омақата құлады. Бұлар тоқтамады, әрі шауып өтіп, штабқа барды.

— Атаманды ұстадыңдар ма? — деді Тоқаш шетте тұрған папахты ұзын қара мұртқа. Ол басын шайқады. Тоқаш ат-матымен кейін бұрылды. Бәйге көк аспанға қарғыды.

— Еріндер соңымнан! — Тоқаш Оразға айғай салды. Тасырлатып тауға қарай шапты. Атаманды қашырып алды-ау осылар. Әккі қасқыр қақпанға түсерін сезген де болар. Тірідей қолға түсіруді ешкім ойламаған, қате. Кісі бөліп, ізін кескен де жөн еді...

Қақпа астынан жүгіре шығып, жарысқан ақ күшік шәуілдеп біраз жер ілесіп барды да, біртіндеп қала берді — ере алмады. Ең артқы жігіт оны қамшымен тартып жіберді білем, қаңқ етіп үні өшті. «Талай ит бүгін қаңсылар!» — деді ішінен Тоқаш.

Қолпаковский проспектісінің басындағы үлкен ағаш үйдің қақпа алдына кеп тоқтады. Тоқаш секіріп түсіп, атының тізгінін еріне арта сап, биік сатымен жоғары көтерілді. Тоқашқа ілесе мылтықтарын кезенген Ораз, Жақыпбек, Абдулла, тағы үш жігіт бірге көтерілді. Есік жабық екен. Мылтық дүмімен Жақыпбек салып-салып жіберді. Аржағынан кәрі әйелдің даусы естілді — кемсендеп:

— Не керек? — деді.

— Аш!

Есік ашылды, кемпір қалтырап, қолы дірілдеп кейін шегінді. Басына салған көнетоз сиса орамалдың астынан

аппақ самай шашы шығып тұр. Бұл — Петровна еді. Тоқаш танымады.

— Атаман қайда?

— Жоқ. Кетті...

— Қайда кетті?

— Әлгі бір әзірде... Қайда кеткенін айтпады.

Қап! Қашқан екен, Тоқаш қасындағы Оразға қарады — пішіні енді қайда барамыз дегендей.

— Жайнақовтың үйіне тарттық! — деді Ораз Тоқаш ойының алдын орап.

— Жақыпбек! Абдулла екеуің осы үйді тінтіп, Жайнақовтың үйіне келіндер! — деді атқа қарғып мінген Тоқаш. Жайнақовтың жаңа үйі — өзеннің аржақ бетінде, орман ішінде еді. Оған бару үшін Пугасов көпірінен өтіп, өзенді жағалай, тауға қарай жүру керек. Ыбрайым бұрынғы ескі үйін сатып жіберіп, соғыстың алғашқы жылдары осы үйін салдырған. Ыбрайым байымағанда кім байиды. Бүкіл Жетісу өлкесінің дауы осының қолынан өтетін. Сонда талай түйені түгімен жұтатын. Губернатордың оң көзі — Жайнақовтың аузынан шыққан сөзі дуалы еді — қолма-қол шешетін. Патша тақтан құлаған соң, «алаш» көсемі атанды. Елден жинаған пұл, ақша тағы да Ыбрайымның қалтасына түскен. Алаш пен Ыбрайымның қалтасы ауысып, ақырында бірігіп кеткен.. Елде тағы үйі бар, қора-қора малы бар. Соның бәрін тастап мырза қайда кетпек?

Тоқаш бәйге көкті тебініп қап, көпірден бір-ақ секірді. Найза бойы көтерілген күннің сәулесі Алатаудың шыңынан шашырап, қаланы күлгін түске бөледі. Шашылған бұршақтай, халық көшеге қаптады. Шауып жүрген салт аттыларға тамашалап қарайды.

Биік сырлы қақпаны Ораз теуіп-теуіп қалды. Ашылмады. Баспалдақты сыртқы есікке көлденең тақтай сап, шегелеп тастаған. Ат үстінде тұрған екі жігітке Тоқаш: «Секір дуалдан!» — деп әмір берді.

Қиіз қалпағын қойнына сұға сап, қанжарын аузымен тістеп, салпы ерін жігіт дуалға қарғып, аттай мінді. Аулаға көз салды да — ым жасап, мылтық сұрады. Жақын тұрған Ораз мылтығын ұстата берді. Осы кезде шынжыр сылдырлап, әрлі-берлі арсылдап жүгірген иттің даусы естілді. Тоқаш атын омыраулатып кеп дуалдан асыра көз жіберді.

Тайшадай сары төбет шынжырын сүйретіп, арсылдап

аулада жүгіріп жүр екен. Салпы ерін өкпе тұстан мылтықпен басып қалды. Ит қалпақтай түсіп, қайта ұмтылды. Өкпеден тиген оққа құласа да, жан бермеді. Ұшып тұрып қайта құлады. Не деген мықты хайуан! Жігіт секіріп түсіп қақпаны ашты. Тоқаш өзі бастап шынылы дәліз арқылы үйге кірді,— аржағынан Бикен қарсы жолықты. Тоқаш аң-таң, не әрі, не бері жүре алмай тұрып қалды. Өңі ме, түсі ме? Қыздың мөлдіреген көк көзінен— үрей, өкініш, өкпе де тапты Тоқаш. Көз ашып-жұмғанша Тоқаш пен қыз талай сырдың басын қайырды. Тоқаштың: қайдан жүрсің? Мұнда неге келдің? Әлде?.. деген сияқты тілге күрмеліп, айтылмаған сұрағын қыз да көз қарасынан түсінген тәрізді. Сыр бермеді.

— Жол болсын? — деді биязы қылықпен қыз, бірінші тіл қатып.

— Ырайым мырза керек! — деді Тоқаш қабағын шытып.

— Жоқ. О кісі елге кеткен...

Тоқаш сынай, тесіле үңілді қызға. Қыздың екі беті дуылдап, бояу жаққандай қызара түсті — ұяты бетіне шықты деген осы екен.

— Шыным! — деді ол үнсіз сұраққа дауыстап жауап қайырып. Тоқаш Оразға қарап, қабағымен «тінт!» дегендей ишара қылды. Қыз жымиды — «Сенбедің ғой, көрерміз» дегендей. Енді Тоқаш беттегі шырмауды сырғыта тастап, қыздың қытығына тие сөйледі:

— Біржола осы үйге көшіп алғаннан сауымысыз? Сондай бір сыбыс тараған еді?

— Сізді жаяу өсекке құлақ қояды деп ойламаған ем. Оған маңыз берсеңіз: жалған дейім! — Қыздың тілі удай. Тоқаш қанын ішіне тартты. Сайқал!

— Кім білсін... Алла тілді ой жасыру үшін жаратқан дейді. Тілімен «сүймеймін» деп, оңашада құшағына кірген әйелді де көргем...

— Ондай еркекке мен де кездесіп ем, алыста емес өзі...

Тоқаш ұтылғанын білдірмей күлкімен жуды...

— Жоқ! — деді қайта оралған Ораз.

— Ыбыш ағайдың шаңырағын ортасына түсіруге кеп ем... Қап!.. Үлгірген екен... Сені ме! — Тоқаштың зілді сөзін қыз да сезді, бұрылып шығып бара жатқан Тоқаш соңынан:

— Қайтып көрер есігін қатты серіппес дейді біздің қазақ, есіңізде болсын, төре! — деді.

Тоқаш жалт бұрылып, сұстана қарады.

— Қатты серіпсем; қайтып көрем дегенім, жауласып көрем дегенім, Бикен!..

Тоқаш қақпадан шығысымен Зәкірдің үйіне тартты. Зәкірден айрылса — естен кетпейтін өкініш болар. Жайнақов өзі қашқанда қызды иесіз үйге қалдырып кеткен. Е, Тоқаш аңғал: Жайнақов дүние қоңыз, жәдігөй емес екен. Өлер жерін білген.

Ашулы Тоқаш атын қамшылап, көк базарды қақ жарып, Зәкір магазиндерінің алдына тоқтады. Жабық — жұдырықтай қара құлып ілулі тұр.

Зәкір атаманның қазақ еліндегі оң көзі. Сыр таситын тілі; жебір, жыртқыш. Зәкір кешегі көтеріліс күндері қазақ баласын аяған жоқ-ты, сермеген құрығы бос кетпеді — талай ардагер жігіттерді өкіре құлатып, жандармның қолына нокталап ұстап берген. Абақтыда отырған қазақ жігіттері көзінің жасын көл ғып, Зәкірден көрген қорлығын жыр ғып айтатын. О, Зәкір, сен бүкіл Жетісуды қан қақсаттың, ақ дегенің алғыс, қара дегенің қарғыс боп, алдыңнан көлденең бір адам өткізбедің. Қисық қарады деп дүре де соқтырдың... Кезек заман!.. Зәкір, қашып үлгірмесең, Тоқаш енді алыс-берісті айырысады...

Сауда көшесінің бұрышындағы жыбырлаған көп терезелі үлкен ағаш үйдің Тоқаш астан-кестенін шығарды. Бірақ, Зәкір табылмады. Тұрсын ханым азарда-безер — құранды аузына алды — кешеден жоқ, балалары мен өзі де түні бойы көз шырымын алмаған.

Тоқаш сенбеді. Әйелдің көзіндегі бадырайған қорқыныш Тоқаштың көңліне секем алдырды. Тоқаш төрдегі қызыл барқыт портьераға аяқ басқан сайын әйел қымсынып, кес-кестеп, алдына түсе берді. Тоқаш ашып қап еді, аржағы есік — Зәкірдің құпия бөлмесі бар деуші еді.

— Кілті қайда?

Тұрсын ханымның тілі күрмеліп, тұрып қалды.

— Ораз! Мылтығыңды әкел! — Ораз жалпақ жаурынымен қаусырма есікті баса итерді. Есік сытырлап, кию кете бастады. Тұрсын ханым байбалам сап: тапа-тал түсте үйге түсу, тонау емес пе! — деп үйді басына көтерді. Оразға екінші жігіт кеп күш қосты. Есік сытырлай сынып, шалқасынан ашылды. Ораз бен жігіт арғы бөлмеге өздерінің салмағымен құлап түсті.

Тоқаштың қолында оқтаулы алты атар, кіріп барып босағада тұра қалды. Жасырынып тұрып бас салса..

Үш қабырғаны түгелдей қызыл шұғамен қаптаған. Еденге масаты кілем төсеген. Бөлме іші шынылы күмбезден түскен сәулемен шағылысып, лағыл тастың түсіне боялған. Қақ төрде үлкен сары ала әбдіре тұр.

Тоқаш мысықтай басып, әбдіренің аржағына үңілді — жоқ. Бұл байлықты тастап Зәкір оңай қашпас. Әбдіре аузындағы бармақ басындай күміс құлыпқа үңілді. Әбдіре аузы да сықап, жымдаса жабылмаған — саңлау бар. Тоқаш Оразға: «Аш әбдірені!» — деді. Екеуі екі жағынан ұстап, әбдіре қақпағын көтерді — ішінде қып-қызыл нарттай Зәкір жатыр. Тұншығудың аз-ақ алдында — бет-аузын тер жапқан. Судан шыққан балықтай екі иығынан дем алады. Ораз бен жігіт желкеден қысып, дірдектетіп суырып алды. Тұрсын ханым өксіп, Зәкірді бассалды.

— Ә, Зәкір ақсақал, әбдірең алтынға толмаған соң, өзіңді сап толтырғың келді ме?.. — Тоқаш мысқылдап күлді. — Издегеніміз осы алтын еді. Алып жүр!

— У, кәлләнді! — деп Зәкір күңкілдей алая қарайды.

— Қысқарт! — Ораз алдына сап алып шықты.

Тоқаш тыста қалған жігіттерді шақырып ал, ең қымбаты заттарды құпия бөлмеге жинатып алды да, есікті тақтаймен шегелетіп, бекіттірді. Аузын құлыптап, кілтін Тоқаш қалтасына салды...

Зәкірді абақтыға жаяу айдады. Еңіреген қатынның, «әкелеп» зыр қаққан баланың көз жасына қайрылып, Зәкір кемсеңдеп, қоштаса бастап еді, жігіттің біреуі мылтықтың дүмімен желкеден түйіп жіберді:

— Кет әрі! Баланы ойласаң зорлық-зомбылық неге жасадың? — Зәкірдің сүмірейген мүсініне, суық күнгі үрпиген әтештей жүндес бет-аузына, қан толған көзіне Тоқаш қайта-қайта көз қиығын тастайды. Өкініш іздейді. Жөк, қасқыр өкінбейді, босатса қарсы шабады...

Абақты алды қара топыр: тұтқыннан босағандар, ағайын, туыстарын қарсы алуға келген қала тұрғындары, абақтыға айдап алып келген офицерлер, бұрынғы полиция қызметкерлері, тыңшылар — бәрі мидай араласқан. Кімнің кім екенін айырып болмайды. Анадай топ ішінде Сақа да тұр — Қакеновты алып келген беті болу керек. Дабыр сөз, жылаған дауыс, қуанышты күлкі — жамырап, шуға айналды.

Абақтының қақпасы жабық, Тоқаш бәйге көкті жанбасқа бір сап, омыраулап қалың топтың ішіне енді.

— Бұл не тұрыс? — айғайлап, Сақаға қол бұлғады.

— Абақты кілтшісі жоқ, кілтті алып қашып кеткен көрінеді.

— Тұтқындар қалай босанды?

— Дуалдан қарғып түсті.

— Осылай тұра бересің бе? Кім басқарып жүр?

Сақаның жауабын естірмеді, қақпа ашылып, жұрт аулаға лықсыды.

— Тұтқынға алынған офицер мен байларды, тыңшыларды алып кіріңдер абақтыға! — деді әскери киім киген ұзын бойлы, таңқы мұрын еркек қатал дауыспен. Апырмау, осыны қайда көрді Тоқаш? Әлгінде Виноградовтың қасында тұрған осы емес пе еді?..

Какеновты алдына сап, Сақа мен екі жігіт аулаға алдымен кірді. Бұлардың соңынан қолын артына байлаған жеті-сегіз офицерді кіргізді. Алып келген әскерлердің ішінде Емелевтің қасында жүретін бала жігіт — Егорка Собуров. Үстінде шинель, иығында мылтық, Тоқашқа қарап ыржия күледі..

Ораз да Зәкірді нұқып аулаға енгізді. Анадай тұрған Какеновты арқа тұтты ма, Зәкір жалт бұрылып, Оразды құлақ шекеден қондырды. Бейқам келе жатқан Ораз сүрініп, тізерлей құлады. Тоқаш алты атарын суырып ал, тұра ұмтылды. Осы кезде жақыннан мылтық даусы гүрсете түсті. Зәкір мұрттай ұшты. Тоқаш оң жағына жалт қараса — таңқы мұрын аспай-саспай, нағанын қынабына салып жатыр екен. Күлімсіреп, Тоқашқа басын изеді.

— Бұған со керек... Кімді ұрады?.. Зәкір-шакал! ¹ — деп таңқы мұрын Тоқашқа жақын келді.

Миы ақтарылып жерге түскен Зәкірді офицерлер ортаға алып, серігінен айрылған бір топ шағаладай шуылдалы да қалды.

— Бұл бассыздық!.. Кәне, атқан кім? — деп Какенов қолымен әуені есіп, Тоқашқа қарсы жүрді.

— Революция! — деді таңқы мұрын қатал дауыспен. Сөйтті де тез қимылмен оларға жонын беріп: — Жүріңдер! — деп Тоқаш бастаған топты абақтының ауласынан алып шықты. Қақпа алдындағы сеңсең малақайлы, қартаң солдатқа «Берік бол!.. Ешкімді шығарып, кіргізбе», — деп әмір берді.

---

¹ Қорқау.

Петр Алексеевич Еремин телеграфтан шықты. Ташкентке Верныйда Совет өкіметінің орнағаны туралы ревком атынан жаңа ғана тілдесіп хабар берді.

Алатаудың шыңына иегін артқан күн бүгін өзгеше жарқырайды. Әуе түп-тұнық. Бәйтеректер бір түн ішінде көгеріп, шешек атқан тәрізді. Таңертенгі хош иісі мұрын жарады.

Еремин жүгіре басып «Бостандық үйіне» келе жатыр. Уәде бойынша серіктері сонда жиналмақ. Патруль ұстап, куәлігін тексерді. Әлде асыға басқан қадамы, ойға шомған түр әлпеті — сезік тудырды ма, әйтеуір, екі рет бөгеді. Қалада мас адамды жүргізбейді. Әр көшенің бұрышында әскер. Кіші Алматыдағы қорғанда тұрған әскер, ұясы бұзылған құмырсқадай бір түнде қалада өрді де кетті.

Әне, бір қатардағы тас көшемен лек-лек әскерлер кетіп барады. Аяқтары дік-дік түседі — жүз аяқ бір аяқтай. Іле Марсельеза әні қаланы күңіrentті.

...Басындар аяқты, жолдастар...

Еремин баспалдақпен көтеріліп, губернатордың кабинеті болған бөлмеге тура жүрді. Бұрынғы генералдың ордасы — сол қалпы: есіктен төрге дейін төселген масаты кілем. Терезелерінде торғын перде. Кабинеттің есігі ашық екен, гуілдеген дауыс коридордан-ақ естілді.

Кабинеттің іші ыс салғандай көк түтін. Темекінің аңы иісі тамақты қырады. Жөтелтеді. Бықыған адам. Петр көбін танымайды: шинельді әскерлермен бірге, шокша сақалды, саудагерге ұқсас біреулер де жүр. Мұндай төңкеріс кезінде жолдан қосылатын — жолбикелер де аз болмас. Бірақ, салғаннан кімді біліп болады. Бөлменің бір бұрышында көк барқытпен жапқан дөңгелек стол жанында әңгімелесіп отырған екі адам Ереминнің көзіне басқалардан бұрын түсті. Кен нықты, сымбатты Тоқаш қыза сөйлейді. Үлкен қара көзі, ашаң, ақ құба жүзіне аса бір келбетті өң тудырғандай. Қияқты қара мұртын саусағының сыртымен сипап қояды. Қою, қиғаш қара қасы ой ырғағымен бірге қозғалып: бірде сызылып, енді бірде сынып түседі. Қасындағы Сақа ынтасын сала тыңдайды.

— Сенің өзің білесің, мен өмірде қорқуды білмеуші ем ғой. Тегі менен де асқан жүрек жұтқан ба, деп қалдым. Шімірікпестен атып салды-ау!..— деген Тоқаш сөзін Петрдің құлағы шалды. Кімді айтып тұр! Петр жақын кеп қолтығынан алып қарсыдағы онаша бөлмеге апарды.

— Атқан кім? Атылған кім?

— Зәкірді атып тастады... Кім дейсіз ғой? Таңқы таунау! Әлгіде Виноградовпен ревкомда бірге тұрған еді... О кім, сіз білмейсіз бе?

Еремін қынжылып, қабағын шытты.

— Бірінші қимыл жасаған кім?

Тоқаш тәптіштеп көрген-білгенін айтып берді.

— Фамилиясы кім дейсің? — деді Сақа сөз қосып.

— Фальковский. Мен өзім де бүгін ғана көрдім,— деді Еремін.— Революционер көрінеді...

Еремін өз көзіне өзі сенбейді, куәлік сұрап, тексерген жоқ. Қағазда не тұр? Іс жүзінде сендірді. Ереміннің аз кідіріп, өз ойымен өзі жеке қалғанын Тоқаш та білгендей:

— Ол бүгін революционер екенін танытқан болды, бірақ, мұндай анархияны сүйетін бейбастақтар аз емес қой...

— Анархист! Зәкірді атқанда ол тәртіп бұзғаны ма? — Сақа да Тоқаш сөзін ұнатпады. Айтыс оты тұтанып кете ме деп қауіп қылған, Петр түйіндей сөйледі:

— Дәлелсіз, сенбеу — қиянат. Менің өз сынауымша революция жолындағы адам сияқты.

— Мейлің...— Тоқаш әрі созбай, тіл ұшындағы сөзді айтпай доғарды. Есіктен Емелев пен сол Фальковскийдің өзі кірді. Басында қызыл шүберекпен төбесін тыстаған папаха, былғары тужурка, мойнына қылыш асынған. Мана үстіне киген киімі басқа емес пе еді?

— Сонымен атаманды қолға түсіре алмадық па? — деді Сақа.

— Жоқ. Атаман түгіл, Жайнақов та табылмады. Менімше бүгін түн қаладан тарайтын жолдардың аузын аңду керек пе дейім... Тығылып қалғандар түн жамыла іннен шығар... Егер маған әскер беріп, тапсырсаңдар, аңдыр едім,— деді Фальковский. Бәрі аңырайып, қиқышойқы рабайсыз ұзын Фальковскийге қарап қалды. Шынында дұрыс екен. Іздеу керек! Еремін өкінішті дауыспен:

— Қапыда қалыппыз: қасқырды інінен шығармау керек еді. Ташкенттің бірінші сұрағы солар болды,— деді.

— Мен айттым ғой, болдың ба? — Тоқаш бет-пішіні: «ал енді кімдікі дұрыс?» деп табалағандай көзі шырағандай жанады.

— Кеше ғана қылышын сермеп аюдай ақырған атаман, түлкідей ізін шатастырады деп кім ойлаған.— Лука мазақтай күлді.

— Жан қадірлі ғой, қайтсін...— деді Фальковский Петрмен бірге күліп.

Тоқаш күлмеді.

— Әлгінде маған бір ой келді: осы баяғы Фольбаумның кебін киіп жүрмесін деген,— деді Бокин төтеден.

— Осы сол шын болды ма? — Сақаның таңырқап білгісі келді.

— Оны мына Тоқаштан сұра! — деді оңашалау тұрған Лука.— Өлді деген Фольбаумды көрден таба алмады ғой. Қабірін ашып табытты көтерсе — өлік жоқ боп шыққан.

— Өтірік көмген ғой...— Сақа терезені ашты. Жуан еменнің бұтағында қарқылдап күліп қарға отыр. Өмірде налымайтын, өмірге мас құстың бірі!..

Еремін әзілден іске көшті. Өзінің ойын серіктерінің алдына салды.

— Ал, қазір бүкіл қаладағы ұйымдардың біріккен мәжілісін ашамыз. Эсерлер де ревкомнан орын сұрайды... Қалай дейсіңдер?

Тоқаш тез қимылмен бұрылып, зілді сөз тастады:

— Маңайға жуытнау керек. Биледі ғой, жетеді!

Еремін күлімсіреп:

— Олардың адамдары әскер арасында да бар сияқты, ең алғашқы кезде бірен-саран орын берген жөн болар... Қалай дейсің, Лука?

Петр Емелевтің жанына келіп, терезе алдына отырды.

Лука ойлана қарап:

— Әуелі өз кісілерімізді мықтап ақылдасып алайық... Бірлі-жарым орын берген де жөн,— деді.

— Дұрыс емес! — Тоқаш пікірін кесіп айтты.— Эсерлерге сену қиын.

Журавлев кірді — толық келген, ақ құба, ат жақты еркек. Ақ сары шашы құстың мамығы тәрізді үлпілдеп, уф десең ұшуға дайын.

— Ал, бастамаймыз ба?.. Жұрт тосуда,— деді ол кірген бетінде.

— Бері кел. Әуелі өзіміз келісіп алайық! — деді Еремін қолын бұлғап.— Тоқаш эсерлерге орын бермейік дейді.. Сен не дейсің?

— Салғаннан қумайық... Біртіндеп...

Тоқаш бөліп кетті. Қою қара қасы түйіліп:

— Онда Ивановты қайта әкел де ревкомға отырғыз! Емелев те көнбеді.

— Іс-міс жоқ, иықтан шауып жіберуге болмас!.. Сен қылышыңды қынабына сұға тұр, досым...

— Дауды қойыңдар! — деді Еремін түрегеліп: — ыңғайына қарай көрейік. Әйтеуір сақ болу деген дұрыс қой.. Мен өзімізден Емелевті, Бокинді, Журавлевті ұсынам.

— Виноградов!

— Еремін!

— Тағы кім?..

3

Ол түні Тоқаш ұйқтай алмады. Қаншама шаршаса да — көзін инемен тіреп қойғандай, бір жұмылмады. Бірнеше күнгі айтыс, тартыс күшіне тиген тәрізді.

Тоқаш бүгін арманының шоқтығынан ұстағандай — қуанышы жүрек кернейді. Күндізгі тас-талқан айқас, жаудың ізін кесу, қала берді, ревком мәжілісі де есіне түсті. Сол уақиғаларды қайта шолып, нені уысынан шығарып алды, неге үлгермеді, соны талдады. Алғашқы түнде, комитеттің жасырын мәжілісінде Тоқаштың серіктері бір нәрсені ұмытқан. Олар — үйді-үйінде ұйқтап жатқан атаманды, алаш көсемдерін естерінен шығарған. Тоқаш кешігіп қалмаса — мүмкін еске салар да еді. Ревком басындағы жолдастарының бұл бірінші қатесі. Екінші қатесі — эсерлерді ревком мүшелігіне бекер енгізді. Ешкім білмейтін Фальковскийді «герой» ғып, тексеру комиссиясына сайлады. Мінезіне қараса — анархист сияқты. Соны кім ұсынды? Тоқаш есіне түсіре алмай қойды. Шіркін, Березовский болар ма еді.

Тоқаш та соған өкінеді. Шіркін, Александр Петрович Березовский арманда кетті-ау! Тоқаш кеш қалды, әйтпегенде... Махмут кеп айтқан түні Тоқаш штабка шабуыл жасамақ ниетпен қалаға барып еді, болды ма: «кейін

кайт та жігіттерінді шынықтыр, бір-екі күнде өзіміз хабар жібереміз. Қамалдағы әскерлердің бір қайнауы әлі ішінде», деп отырып алған жоқ па, жасырын комитеттің мүшелері... Березовскийді кім ұстап берді екен? Махмуттың айтуына қарағанда сол өзі тұрған Весновка жағының тоғышарлары болса керек, білдірмей, аңдаусызда, мойнына арқан тастаған. Березовский үзеңгілес еерік, мейрімді дос еді. Ұстатқан зұлымды табу керек!.. Түнде адамның қиялы шарықтағыш келетіні несі екен? Тоқаштың ойынан ой туып, созыла берді. Ертең митинг болады. Аз болса да ұйқтап алса жақсы болар еді. Тоқаш екінші бүйіріне аунап түсті.

4

Мысықтай басып, Құрышпай ашық терезеден сығалады.

Кен, жарық бөлмеде ешкім көзіне ілінбеді. Күннің сәулесі алтын табақтай жарқырап еденде жатыр. Бұрыштағы кереует әлі жиналған жоқ, бос.

Тыстан Тоқаш кірді. Құрышпайдың бақылап тұрғанын ол байқамады. Үстінде жағасы кестелі ақ торғын көйлегі бар, ылғи мейрамдарда кнетін көйлегі. Осы көйлегін киіп түскен суреті әне, кереует тұсында ілулі тұр. Тоқаш құрым етігін шұғамен ысып жылтырата бастады.

Құрышпай Тоқашқа қызғанышпен қарайды: Тоқаштың сымбатты бойы, тік жүрісі, тез қимылы... бәрі сәнді, бәрі ұнамды. Құрышпай өзінің кейіпсіз екенін де біледі. Қараған адам езу тартып күлімсіремей қоймайды: «мұрны қолағаштай, қып-қызыл, ұшы ағаштың қабығы тәрізді, қыж-қыж. Көзі сығырайған, күлімсірейді де тұрады. Маңдайы қушық. Бірақ, Құрышпай өзінің түрінен ұялмайды, тек күрсініп қана: «мені құдай аямаған ғой!» дейді...

Тоқаш айнаның алдына кеп: сақалын, мұртын қыруға айналды. Сабынын көптіріп, баттастыра бетіне жақты.

— Жетеді, қалыңдығыңа барайын деп жатқан жоқсың? — деп Құрышпай терезеден басын сұқты. Тоқаш сасқанынан күліп жіберді.

— Апырмай, Құреке! Қорқытпай жүрмейсің-ау!

— Қорыққанның әкесін мен түнде көрдім... Ehe-ehc!

— Ия?! Айтшы... Кірсейші үйге.

Құрышпай ауладан үйге дейін дауыстап сөйлеп келеді. Әдетінше үш саусағын бүрістіріп түйген.

— Түнде бір буржуйды ұстап ап, арманымнан шықтым-ау... Қыңқ дегізбедім.

— Не дейді? — Тоқаш алая қарады. Жағына апара берген ұстара, қол қоюға ұмтылған саусақ арасындағы қаламдай шошайып қалды.— Сиқың жаман, бірдемені бүлдіріп жүрме, әйтеуір! — Тоқаш қайтадан қырына бастады. Құрышпай сөзін жалғады.— Түнде үйге қайтып келе жатсам — шамасы сағат түнгі он екіге кеткен кез. Суға қанған қара атандай, екі бүйірінен демін ап, еңгезердей бір мес қарын қара шыға келді. Ағаш арасына тығыла қалдым. Қеле бергенімде тапаншамды суырып ап: «көтер қолыңды!» дедім. Ол селк етіп кейін шегінді. Қасақана білмеген боп:

— Атың кім?

— Кәрден! — деді.

— Ә, әлгі буржуй ма? Жүр... Сені іздеп келемін.

Қалшылдап сүрені кетіп, тілі күрмеліп, ештеме айта алмады. Қараңғыда мені танымай да қалды ғой деймін. Алдыма салып ап, томпаңдатып айдап келдім. «Тезірек!» деп қоям. Ыңқ-ыңқ етеді. Әбден жаны қысылды. Жеті атасынан бері сыбап келем, үн жоқ. Өзен жиегіне ап келдім. Жарға тұрғыздым.

— Ал, иманыңды айта бер!.. Қазір о дүниеге барасың! — дегенім де сол-ақ екен отыра қап, ботадай боздап, аяғымды құшты. Жалынды.

— Сен мені танымаймысың?

— Таныдым ғой. Өзіміздің Құрышжан емессің бе?

Не керек, әбден ит қылып: «Енді қайтып қолыма түспе», деп қоя бердім-ау!

Тоқаш күлерін де, ашуланарын да білмеді. Басын шайқады.

— Сен бұл қылықты таста! Түсіндің бе?

— Е, неге? — Құрышпай шақ ете түсті.— Буржуйды аяйсың ба?

— Олай бейбастақтық жасауға саған ешкім құқық берген жоқ. Буржуй болса сенсіз-ақ жөнін табамыз! — деді Тоқаш қатаң дауыспен.

Құрышпай Тоқаштың мінезін біледі: айтқанына көнбесең — шатақ шығарады. Үндемеді.

— Ал, кетпейміз бе? Халық жиналып та қалған шығар? — Құрышпай әңгіме желісін әдейі бұрды. Екеуі

сыртқа шықты. Тоқаштың қабағы түйілген, үнсіз жүріп келеді. Құрышпайдың түнгі әуре-сарсаңы ұнамаған тәрізді. Мейлі, өз саусағын өзі кесе ме!

Тоқаш бір аттағанда Құрышпай екі аттайды. Адымы қысқа. Көнетоз шапанының етегі желең-желең етеді. Аяғындағы жалпақ табан «американ» сықырлап, «ән» салады. Оны Құрышпай мақтаныш көреді. Құлағын сап, сүйсіне тындайды. Баяғыда бүкіл Жетісуда Ыбрайым мырзаның етігі ғана сықырлаушы еді. Қарашы, көшеде кетіп бара жатқандар бір қарамай өтпейді.

Тоқаш аздан соң жібiгендей болды. Құрышпайға жаңалықты айтты. Петроградтан телеграмма бар: мұсылман халқының жұмысын басқаратын комиссариат бұйрық жіберген көрінеді. Жетісуда кеңес өкіметінің орнағанын тез білген,— деп сөзін аяқтады Тоқаш қуанышты пішінмен Құрышпайға бұрылып.

— Қол қойған Лениннің өзі ме екен?

— Жоқ.

— Ал, не депті сонда?

— Он алтыншы жылғы көтеріліс үшін қазақ-қырғызды қуғындау тоқтатылсын делінген.

Құрышпай қуанғанынан қатар келе жатқан Тоқаштың шынтағынан ұстай алды.

— Уә, сәт!

— Е, Құрышым, екі жыл бойы күні-түні «жарғақ құлағың жастыққа тимей» көксеген арманың емес пе? Бір-ақ күнде орындалды. Көрдің бе?

Құрышпай басын изеді. Біледі: Уақытша үкімет тұсында қаншама айтысып, Қытайда ауып жүрген ерлерді Тоқаш қайтара алмады. Құрышпай әлі өкінеді. Бәкен сияқты жігіттің ағасы, бөтен жерде ұлтан боп жүр...

— Қытайға біреу жіберсек қайтеді? — деді Құрышпай, ой салып: — Қуанту керек!

— Оның дұрыс ақыл. Күн туды — енді өмір біздің қолда... Сен барасың ба, әлде?.. Жоқ. Сен мұнда маған керексің... Кімді жіберсек екен?

Бұлар парктің мүйісін айнала бергенде қарсы алдарынан торы атқа мінген, дембелше қара жігіт кез келді. Ердің қасына артқан балдағы бар. Шамалғандағы мүгедек Ақан.

— Ойбай-ау, мынау өзіміздің Ақан ғой? — деді Құрышпай.

— Тап өзі, шақыр!

Құрышпай барылдаған кең даусымен бүкіл көшені жаңғыртырды. Айғай салды.

Ақан аттан секіріп түсті де, шап беріп балдағын қолтығына қыса қойды.

— Ассалаумалейкүм! — деді қырылдақ даусымен.

— Жол болсын, Ақа! — деді Тоқаш үрейі қашқан туысының бетіне үңіліп.

— Елден келем... Қалада жаңадан өкімет құрылды дей ме?

— Міне! — деді Құрышпай сөзді Тоқаштың аузынан жұлып ап, жұдырығын түйіп, — өкімет біздің қолда!

— Бәсе, Аянбектің дүрілдеп жатқаны, бірдеме білген екен ғой. — Ақан әлдене есіне түскендей мұртынап күлді.

— Мені жіберген Айгүл. Қалада тағы соғыс басталған көрінеді, біліп кел, Тоқаш... — Ақан аржағын айтпай, қолын бір-ақ сілтеді.

— Тоқаш та, Құрышпай да сау-саламат... Айта бар! — деді Құрышпай.

— Айгүлдің дені сау ма? Кеше бір кісіден хат жібергем. Алған екен ғой... Ал, елде тағы не хабар бар? Айекең күжілдеп жүр дейсің бе?

— Сәт комиссарлықты Аянбекке сыйлады.

Тоқаш таңдана қарады Ақанға.

— Я, неге? Сәт Совет өкіметіне қарсы ма екен?

— Қайдам... Баяғы тауда түлкі аулайтын аңшы Аянбек жоқ. Екі аяқты бір етікке тығып, қуырып барады. — Ақан әзіл аралас, мадақтап та қояды. — Сәт елді жинап: «Халайық, мен шаршадым, көрім жақын дегендей, алдымда — кәрілік. Сыйладыңдар — рақмет. Мен де шамам келгенінше өз дәуірімде тырысып бақтым. Енді мына Аянбек тәрізді інілерім бар, тұғырды соған сыйладым», деді. Жұрт шуылдап Аянбектің мойнына мөр салған киіз дорбаны асты... Ертеңінде Айекең «ескі өкімет құлапты. Мен заңды жаңаша жүргізем» деп Қарден байдың жылқысынан лауға төрт семіз алдырды... Соның біреуі менің астымдағы. Тегі, сол Тоқаштың хатынан естіген екен-ау? — Ақан сол жаңа өкіметтің орнағанына сенбей келген екен, енді көзін жеткізсін.

— Аянбек сөзін жұрт қалай ұғынды? — Тоқаш егжей-тегжейін сұрап, халық көкейін білгісі келеді.

— Ел құлағы елу деп, қаладан хабар күтуде. Әркім өзінше би, законшік. Біреуі: «ойбай, большевиктер деген

мал-жаныңды тартып ап, ортаға салады екен», енді біреуі: «кедейдің қамын жеген, әділ өкімет осы болмақ!» деп кеу-кеулеп, бірін бірі іліп-қағып, кейде қызыл кеңірдек болып, жұдырықтасып та қалады. Дәл мен жүрерде Қастектен Төкей ұста келген соң бақалшы Боштаймен жанжалдасып зорға айырдық. Төкей: «Қытайға кісі жіберіп, сүйінші сұратайық» деп еді, Боштай кекетіп: «Сенін жаршыңды шекарада күтіп тұр деген, пішту!» деп ернін шығарғаны бар ма!.. Осыдан ұшынып, үлкен сөз болды. Ел екі жарылды.

— Шіркін, мен болмаған екем, Сібірде аюды қалай үйреткенімді Бошаңа көрсететін. Көптен тісімді қайрап жүр ем!

— Жарайды, Ақа! Сен жүре бер біздің үйге!.. Сені елге ұлық қып қайтарам!

— Аңада бір сайлап, лезде түсіп қап ем, қайдам...— Ақан атына мініп жатып әзіл тастады.

Митингтен Тоқаш, Сақа, Құрышпай — үшеуі бірге қайтты. Әрқайсысының өзінше алған әсері бар. Тоқаш пен Сақа халық санын, кім қалай сөйледі, жұрт жақтырды ма — соны әңгіме қылды.

Құрышпай соңынан еріп, кейінірек келеді. Бір кенет ой тұншықтырып, тынышын алған тәрізді. Қабағын түйіп, ернін дүрдитіп, екі қолын артына ұстап, ырғала басады. Тоқаш пен Сақаның әңгімесін еміс-еміс естиді.

...— Виноградов сөйлегенде тым-тырыс болды — ұшқан масаның ызыңы естіледі. Өзі де әдемі сөйледі. Ойы алақанға салғандай ап-айқын. Тілі қандай жатық, — деді Сақа, даусы көтеріңкі.

Құрышпай мырс етті: «кім қалай сөйлегенін Құрышпайдан сұра!.. Жок, о да сезілті!..» Құрышпай құлағын тағы тікті: — Сен сөйлей бастағаннан-ақ сыбыр көбейді...

Жок, Сақа аңғармапты. Құрышпай алыстау тұрса да бәріне қанық: Тоқаш сөзі түйдектеліп, ойы сығылысып шықты. Халық жүрегіне кілт тапты. Әсіресе, «Кеңес өкіметі халықтың көптен тосқан атар таңы, шығар күні! Міне, бүгін сол таң атып, күн шықты! Жүректі ашып, жайдары жүзбен қарсы алайықшы, жолдастар!..» Құрышпайға Тоқаштың осы сөзі өте ұнады. Сонсоң не деді? Ия...

«Қазақ халқы он алтыншы жылы қанын бостандық үшін төккен! Талай ер жігіттер қыршын жасын осы күн үшін қиып, осы бостандық үшін құрбан қылған.

— Арап! — деді орысшалап, топ ішінен біреу. Құрышпай екінші қатарда тұр еді, дауыс шыққан жаққа жалт қарады:— Бикеннің қасында бірнеше қыз, жігіттер тұр екен. Ішінде Сәлімгерейді де байқап қалды. Құрышпай қайсысы екенін айта алмады, шынтағымен жол сап, ілгері ұмтылды.

— Жігіт болсаң — осындай бол! Өзі сымбатты, өзі сал. Тілі қандай майда — шешен! — деді Бикен қасындағы құрбыларына күліп.

— Сен ғашық боп қалмаса игі едің?

— Бикештің жүрегі тым осал, болса болар!

Ду күлкі... Құрышпай бәріп естіді. Бұл не? Кекесін бе, сыр ма?

Тоқаш түйдек-түйдек ой тастап тұр. Жүзі сұрланған, жар қабағы түйіліп, үлкен көзі Құрышпайға қадалған тәрізді. Құрышпай қолын түйіп, «тағы да сөйле, сөйле!» дегендей басын изеді.

— Байлар бізден рақым күтпесін. Баймен қаспыз! — деді Тоқаш жұдырығын түйіп, Бикеннің қасындағы Бурнашевқа арнағандай.

Құрышпай бұл жолы кімнің айтқанын анық аңғарды: Бурнашав селк етіп, тістене орысшылап айқай салды:

— Провакатор! — деді.

Құрышпай ауыздан сылқита қойды. У-шу. Абыр-жұбыр төбелес болды да қалды. Бірақ, жұрт айырып жіберді...

— Сен төбелесті байқадың ба? Бір-екеуі соғысып та қалды,— деді Сақа. Құрышпай Тоқаш жауабын күтіп еді, ол үндемеді...

Сақа кеткесін, сол түні Құрышпай да өз пәтеріне бармай, Тоқаштың жанына қонды. Ондағысы жүректегі бір күйігін айтпақ еді.

Ақ сары татар, мана, төбелестен кейін: «Бокин шоқынды, діннен безген, Тоқаш немістің шпионы!» деп қала халқына пікір салып тұрды. Сол сөзді ол қайдан алды? Тоқаш үйінің иесі — Эрмиштің кім екенін анық біле ме?

— Ақырын сөйле,— деді Тоқаш Құрышпайға,— қабырға өте жұқа. Ана үй иесі ұйқтаған жоқ. Қазақшаға судай.

— Естісе қайтейін! — деді Құрышпай олқы дауыспен.

— Сен ол кісіні білмейсің... Бұл өзі сағатшы. Шебер адам. Бірақ, өмірді түсінеді. Ондай өсек-аяң тасымайтын адам,— Тоқаш даусын сәл бәсеңдетіп.— Маркс есінде ме?

— Қай Маркс, әлгі көк базардағы етікші жебрей ме? — Тоқаш күлді.

— Жоқ. Мен анада айтқаным қайда: бір үлкен ғалым адам бопты деп?

— Е, ия-ия!.. Әлгі кедейлер өкіметті қолына ала алады дейтін ақсақал ғой?

— Тап өзі!

— Ия?

— Сол Маркстың «Капитал» деген кітабын бірінші рет оқуға берген осы кісі... Өзі саясатқа қатнаспаса да, көп біледі.

Құрышпай қараңғыда сипалап, шақшасын тауып алды да, насыбайын атты.

— Осы кісінің бір қызы бар деп едің?.. Айтқандайын саған айтуға ұмытып кетіппін. Қыз дегеннен шығады-ау... Мен бүгін кімді көрдің десеңші?

— Кімді?

— Тағы да Қарденнің ерке тотысын... Сені құтырта мақтап тұрды. Өтірігі ме, шыны ма? Өзің білесің, жарқыным. Әркімнің атының сыры өзіне белгілі.

Тоқаш жымиды. Құрышпай оны қараңғыда байқамады да.

— Не деді, сонда?

Құрышпай көрген-білгенін баяндап берді.

— Ол қызбен екеуіміздің арамызда үлкен өткел бар. Одан өту қиын,— деді Тоқаш тұспалдап. Құрышпай өзінше жорыды.

5

Ашық күндерде Алатаудың күміс шыңы жап-жақын, қол созсаң жеткендей. Бұлыңғыр күні басын тұман шалып, көзден ғайып болады.

Бүгін де тап сондай — қою, ақ тұман тау аңғарындағы қалаға жылжып түсіп, бүкіл көшені аралап, үйді-үйдің ауласына енді.

Фальковский терезеден қарады. Шарбақтың үстіне қонған ақ әтеш мойнын созып, күшене шақырады. Даусында

ақау бар, дымқыл әуеде басыңқы, қысыла шығады, күй-рығын қысқан бұралқы сұр ит, жер тіміскілеп, терезе алдынан жүгіріп өтті. Күн ерте, әлі көшеде тірі жан жоқ.

Фальковский нығына шинелін іле сап, түнде бітпей қалған хатын тағы қайта оқыды.

«...Верныйға келгеніме міне бүгін он бес күн. Керемет оқиғаның үстіне дәл келдім. Сіздің айтқан шамаңыз дұрысқа шықты...» Хатты әрі оқымай, сырып тастады да, екі қолымен басын сүйеп, терең ойға шомды.

Валентин Робертович тағдыр дегенге сенеді. Бақыт — тап даладағы сағым сияқты, алыстан қызықтырып, көз тартады, еліктіреді, соңынан ертеді, жақындай бергенде әрі қарай жылжи береді, жылжи береді. Валентин асау өмірдің шоқтығынан бір ұстады. Енді оңай айрылып қалатын сылбыр, жасықтың қатарына өзін қоспайды. Қиын сында — ақыл, тар жерде — айла, ерегісте мірлің оғындай тіл табады. Ал, осындай ер адамға бақыт жылы жүзбен бір қарамайды, ыңғай теріс айналып жонын береді. Валентин Робертович бақытты — сұлу қыздай тақпаппар, тағы құстай үркек, түлкідей алдағыш деп ұғарды. Әйтпесе, 40 жасқа келгенше үйсіз-күйсіз, ұшарын жел, қонарын сай біліп, қаңбақтай бүкіл Россияны кезіп жүрер ме еді? Саяси өмір, Балтық теңізіндегі толқыған Петроградтан Азия келді... Генерал Корниловтың інісіне кездесті... Одан Жетісуға қайта оралды... Осыдан екі жыл бұрын қырғыз көтерілісі жайында құпия іспен бір келгені бар еді.. Кіші Корнилов: «Саған Жетісу таныс. Сонда барғаның жөн» деп қайрап салды. «Атаман Малышевқа жолық, түбінде сені өсіретін — сол», деп оған үміт артып хат та жазып беріп еді, ол атаманның шаңырағы ортасына түсіп, жан сауғалап бір түнде жоқ болды. Фальковский ізін де таба алмай қалды — жан қандай тәтті десеңші?

Алдында Валентин Робертович Корниловтың хатын беріп үйінде қонақта болған. Өз буына өзі семіріп Россияның шексіз қиыр даласын алақанымен басып айбар шегіп отырған-ды. Сол үйде бірнеше жігерлі азаматтармен танысып, қайсы бірінің адресін де алған еді. Никольский шеркеуінің епископы — Пимен... Хорунжий Сотников... Бірақ Валентин Робертович адамға сенбейді. Қаншама кіші Корнилов мақтаса да, атаман қазып қойған орға оңай түсті. Жылдар бойы жиған дүнне, байлықтан ай-

рылды да қалды. Аңқау, аңқау... Жан бермек оңай ма. Фальковский аласұрып, түнектен саңлау іздеді. Екі жақ бетпе-бет кеп, айқасып жатқанда аяқ астында қалып қоюға болады. Ниятес серік қарастырды. Ақыры тапты. Валентин Робертович оңашада жүрек түбіне алтындай тығып қойған сырына ұрлана көз тастайды. Онда: патшаны, монархияны жек көретін. Тым тар шеңбер деп есептейтін. «Конституциясы бар ел болса...» деп ибалы ойдың шет жағасын ғана көрсетіп қоятын. Көңіл құрғыр сап таппайды, аңсай береді. Оған елігіп даңғойлана беруге тағы болмайды. Әкесі марқұм айтатын: «Ұятсыз тілден көз ұялады» деп. Тілде сүйек жоқ, бір күні жасырын ойды сыртқа шығарып қойса... Осы жасырын ойы өмір бақи жүрек қалтарысында жатушы еді, өсіп-өсіп, міне, тап кеше Жетісуда болған төңкеріс күні гүлдеп, жарыққа шықты...

Валентин Робертович әу-демде ала бөтен көзге түсті: «Марат!» атанды. Бір кезде ызбарланып, сыңар езуленіп жүргендер бүгін тілектес адамша жымия қарайды. Зәкірдің өлімі — өміріне өріс берді...

Фальковский хатына қайта үңілді: «...мұндағы большевиктердің ұйымы, анада біз топшылағандай емес. Бұлардың арасында ысылған «қырағы» азаматтар да бар көрінді. Мені жақсы қарсы алды. Ревком мәжілісінде революциялық трибунал сайланып, соның қасындағы тергеу комиссиясының бастығына мені ұсынды. Ұлықпын!.. Анада сіз Ташкенттен кететін күнгі кездескен дос бар еді ғой, соны әлі таба алмадым. Жоқ. Сізге тағы да ескертіп қояйын дегенім: осында ойда жоқ жерде ескі «досыма» кез боп қалдым. Оны баяғыда осы Верныйда көргем. Өзі қырғыз, өте қырағы...» конвертке сап, сыртына адресін жазды: «Москва қаласы, ЧК. Поповқа».

Аяндап абақтыға барды. Өткен түні ревкомда: «Абақтыда отырған офицерлерді тексеріп, ашық жау емес, дақбыртпен түскендерін 24 сағат ішінде Верныйдан қуылысын».— деп Фальковскийге тапсырма берген. Не істеді екен? Бұл — үлкен сын. Ойдағыдай шығара ала ма, жоқ па?

Абақты алды толған халық: қыбырлаған ат-арба, қазқатар тізілген шелек. Жақындарына тамақ әкелген қатын, бала-шаға шеттеу тұр.

Фальковский күзетші тұратын үйге кірді. Үстінде сары шолақ тоны бар солдат қолын басының астына төсеп,

столға асыла ұйқтап отыр. Мылтығын қолымен қапсыра ұстап, баурына қысқан. Жақсы тәртіп екен! Фальковский оған жиіркене көз тастады да, тезірек басып қасынан өтіп кетті. Абақты комиссарының кабинетіне барды. Онда да ешкім жоқ. Бұл не қылған иесіз дүние. Офицерлер нағып қашып кетпеген? Абақтының ауласын аралап келе жатыр еді, мұртын құлағына ораған, едірек көз шикіл сары, дік-дік басып алдынан шықты.

— Кім керек сізге? — деді ол.

— Комиссар! — деді Фальковский ызбарлы үнмен.

— Мен! — деді ол жыпықтап.

— Сен болсаң жаман комиссарсың. Ешбір тәртіп жоқ. Күзетшің ұйқтаған... Есіктерің ашық... Бұл не? Сен көптен істейсің бе?

— Бұрын абақты қараушысы едім.

Екеуі кабинетке кірді. Фальковский паңдана басып рұқсатсыз комиссардың орнына отырып алды. Асықпай шылым шекті.

— Сен осы менің кім екенімді білесің бе? Жоқ? Онда мен өкімет жауларымен күресетін тергеу комиссиясының бастығымын. Түсінікті ме? Менің рұқсатымсыз бір адам шығарып, бір адамды кіргізбейсің.

Комиссардың көзі жыпылықтап, реңі қуғыл тартты. Тұрған қалпы басын изей берді.

— Абақтыда неше офицер отыр?

— Жиырма бес.

— Ішінде ащы дауысты қикары бар ма?

— Біреу бар. Өзі қырғыз... Антұрған заңға өте жүйрік.

— Соны алып кел!

— Ләппай! — комиссар жалт бұрылып, есікті серпи жапты.

Бір адам майданда жауынгер емес демей ме? Арқа сүйейтін серік керек. Кім бар, қайдан табады? Мұндайда асығыстық қазылған ормен бірдей. Құлап түскенін сезбей де қалады. Жат адамның жаны қараңғы түнек, одан көз үйренгенше ақ пен қараны айыру да қиын.

Аздан соң абақты комиссары еңкіштеу, ұзын бойлы қазақты алып кірді. Галифе шалбары делдиген, белін жалпақ белбеумен қатты қысқан. Төмен қарап, қырылдап тұр. Пішіні — «ә» десең «мә» деп, шап беріп, бет тырнамақ.

Фальковский салғаннан таныды: баяғы өзі көрген Какенов — пістік мұрын, қысық көз, әлі өзгермепті.

Фальковский жымиып, басын шұлғып:

— Отырыңыз! — деді.

Какенов үнсіз сылқ етіп отыра кетті де Фальковскийге көзінің қиығын тастады. Ұзын қара саусақтары сексеуілдің бұтақтарына ұқсайды.

— Мені танысыз ба? — деді Фальковский жайдары дауыспен.

Какенов басын көтеріп, адырая қарады.

— Шырамытам. Бір жерде көрген тәріздімін.

— Я, көрдіңіз, оған ешбір дау жоқ. Жалғыз-ақ қашан көрдіңіз, мәселе сонда?

— Мұнда қалай түстіңіз?

— Ата жауымның жаласы.

— О кім еді?

— Несін сұрайсыз, әлдеқашан атып жіберетін ит. Бұзық. — Ғабдулла бұлтақтап, дәл басып айтпады.

— Оның ат-жөні бар ма?

— О да сіз сияқты комиссар. Білесіз.

— Комиссар болса әрине білем.

— Комиссар болмай тұрғанда да білесіз.

Фальковский күлімсіреп, шылым ұсынды. «Таныды» — деді ішінен, сөйтті де дауыстап:

— Какенов, сіз оқыған азаматсыз. Бір кезде адвокат боп, заң қызметіне де араластыңыз. Дұрыс қой?.. Ендеше жасырынбақ ойнамай, тура іске кірісейік. Бізге беріліңіз!

— Мен берілмей не қастық жасадым?

— Тегін қамамаған болар...

— Мен айтып отырмын ғой, ата жауым жала жапты деп. Оның ат-жөні белгілі — Бокин. Сізге де онша жақсы дос бола қоймас.

— Әлгі... — Фальковскийдің өзі тұтығып қалды.

— Әлгі он алтыншы жылы орысқа қарсы шыққан.

— Енді түсіндім. Ол бір заман, достым. Қазір өмір басқа — асау аттай алып қашып барады. Шамаң келсе, шоқтықтан мықтап ұста, тулап бір жерде түсіріп кетпесін... Меніңше сіз уақыт дегенді ұғынбапсыз. Уақытты сезбеген адам көшке ере алмай жұртта қалады. Қырғыз аулында көшке ере алмай жұртта қалған адамды көріп пе едіңіз?

— Әрине! — деді Какенов Фальковскийдің ойы қалай қарай жалтарарын аңғармай.

— Олай болса, сіздің де орныңыз революцияда!

— Қалайша? — Какенов іздегені табылғандай жылушырап, Фальковскийдің бетіне үнілді.

— Былай... — Фальковский орнынан тұрып есікті жауып, Какеновтың қасына жақын барып отырды.

Бір сағат өткен соң Фальковский Какеновты абақтыдан шығарып жіберді. Сол кеш Фальковский Никольский шеркеуіне Пименді өзі іздеп барды.

Шеркеуді қоршаған темір торлы шарбак. Есігі жабық. Қалай кірсе екен? Қарғып түсуге болмас — көзге түсер... Жә, бұлай ұзақ тұрудан да пайда жоқ. Фальковский шарбақтан сығалады. Аржағында күбжеңдеген шал — аула сыпырып жүр екен.

— Аш! — деді Фальковский айғайлап.

Ол жауап қайтармады. Сылп-сылп аяғын сүйрете басып, шалдың өзі келді.

— Бұл кім едің мезгілсіз жүрген? — деді ол.

— Аш! Маған Пимен керек. — Фальковский қаһарлы үймен бұйыра сөйледі.

— Пименді іздеушілер көп, бәрін бірдей қабылдамайды. Науқас. — Шалдың сөзі ерніне жабысып, зорға шығарды — тіс жоқ. Фальковский шалға олай-былай түсіндіріп көріп еді, ұқпады — сөз өтетін шал емес.

Фальковский бұрылды да жүре берді. Бұрынғы полиция кеңесіне келді. Қазір мұнда өкімет жауымен күресетін комиссия. Үй сиқы шырайсыз-ақ, едені бес елі кір, терезелерінің көзі сынық. Бұрыш-бұрышта өрмекшінің торы. Кешегі полиция бастығының кабинетіндегі есіктен төрге дейін төселген масаты кілем, жұмсақ диван «құда патшаны сақта!» әнін айтып, сылдырап тұратын алтын сағат — бірі жоқ.

Бұл мекеме бір жыл ішінде екі рет талаң-таражға түскен. Осыдан бір жыл бұрын патша тағынан құлаған күндері қағаздарын жыртып, стол, орындығын қиратып, быт-шытын шығарған, қала берді, осы бір жұманың ішінде — төңкеріс кезінде де тағы да тоналды. Ашулы солдаттар үйдің ішіндегі заттарды мылтықтың ұшына іліп, ойына келгенін істеп баққан.

Фальковскийдің кабинеті қара көлеңкелеу — ымырт жабылған кез. Фальковский қонырау қағып, күзетші солдатты шақырды. Ол есіктен басын сұғар-сұқпас:

— Шам! — деді.

Жақында Фальковскийге орынбасар ғып Жақыпбекті жіберген ревком. «Жергілікті ұлттан шыққан жас қызметкер, төселіп кетер, баулы» деген-ді. Фальковскийдің байқауынша тіл алғыш, зерек жігіт көрінеді. Бар айыбы — беймаза. Дөңгеленіп, қасынан шықпайды. Көрігенді сұрайды, міне тағы келіп, Фальковскийдің ойын бөліп тұр.

— Березовскийдің өлімі жайында тағы да бір дерек таптым.

— О қандай дерек? — Фальковский ұнатпаған пішін білдірді.

Жақыпбек қолындағы бір бума қағазды ашып, төмен тұқырайып:

— Ізіне түсіп көріп едім, тура Никольский шеркеуіне алып барды,— деді.

Фальковский елегізіп, қопандап орнында отыра алмады.

— Я, нақтылы кісі аты атала ма?

— Әлбетте, Пименнің аты жүр ісінде.

— Пимен?.. Шеркеудің епископы?..

Фальковский сәл ойланғандай бурыл қабағын шытты.

Жақыпбекке тағы үңілді:

— Қандай дәлеліңіз бар?

— Әулие-атаның қолымен жасалған тізім болған көрінеді, большевиктерден о дүниеге кімді бұрын аттандырады... Сонда тізім басында Березовский тұрған.

— Бұл да дәлел емес, жалпы жоба... Кәне, тізімінді әкелші!

— Тізімнің көшірмесі ғана бар.

— Көшірме деген дәлел болып табылмайды. Мүмкін, басқа біреу жазған болар... Істі мен өзім жүргізейін. Маған бер? — Фальковский папканы қолына алып, ұзақ ақтарып, әр бетінен тиіп-қашып оқып, үнсіз отыра берді. Жақыпбек аз бақылап тұрды да шығып кетті...

...Қаба сақалды, тіп-тік сырғауылдай Пимен кабинеттің қақ жартысын өзі алды. Аппақ балғын саусағымен мойнындағы алтын кресін ұстап, кабинетке жиіркене кірді. Бақайына түскен қара жібек рясасын аяғандай отырмалды. Кең кеудесін жоғары көтеріп, Фальковскийге тіксіне қарайды.

— Отырыңыз, әулие-ата! — Фальковский орындық ұсынды.

— Мені неге шақырдыңыз? — деді ол зілді.

— Кешірім сұраймын, әулие-ата! Солдат жіберіп, сізге қиянат жасағандай болдым.

Фальковскийдің даусы әрі жылы, әрі бәсең шықты. Әкімдік ызғары да сезілмеді.

— Талай ғаламатты бастан өткізген заман. Соның бірі болар! — Пименнің жуан, күжілдеген даусы кабинетті басына көтерді.

— Әуелі адамшылық парызымнан құтылайын, — Фальковский өтірік күлді. — Сізге сәлем жолдады. Кім дейсіз ғой?

Пименнің көзі бадырайған, қып-қызыл жұқа ерні күбірлеп дыбыссыз дұға оқиды.

— Кім дейсіз ғой? — деді Фальковский тағы да аздан соң. — Қорнилов!

— О, тәңірім! Бұ не жалған? Мені әуре қылмаңыз!

Фальковский тағы күлді — сақ қарт!

— О кісі сізді жақсы білетін көрінеді... Біз сізбен апада бір кездесіп едік, есіңізде ме?

— Балам, сендердің саясаттарыңда діннің жұмысы жоқ... Мені әуре ғып қайтесін.

Пимен сәл абыржыған тәрізді. Фальковский оны сезе қойды. Бұл әрине жақсылық — торға жақын барды деген сөз. Сондықтан да Фальковский тап қазір тышқанмен ойнаған мысықтай, қулығын соза берді. Тоқ етерін айтпай, кейінгіге сақтайды.

— О кісі: «за веру — на крест, за царя — на плаху, за отечество — на штык» баруға дайынмын деді.

Пимен еңгезердей денесімен бұрылып, Фальковскийге тесірейе үнілді. Қаба сақалы желді күнгі шөптің басындай, дір-дір етеді.

— Сіз кімсіз осы?

Фальковский сол күні пәтеріне кеш қайтты. Өзіне өзі риза. Атқан оғы мүлтіксіз дәл тиді. Талай сырға қанып, талай сырды ақтарды. Кім білсін, бұл істің аяғы немен бітерін? Әйтеуір ірі ойынға кірісті. Көнге ақша емес, бас тігілді...

Пимен Жетісу өлкесінде ең ақылы мол, зерек адам болып көрінді Фальковскийге. Саясат өмірін безбенге салып, өлшеп болжап отыр... Ой жүйесі даңғыл қара жолдай ап-айқын. Соңынан ере берсең шаршамайсың. Москваны басып, Лондонға барып бір-ақ тоқтайды. Пименнің

кейбір сөзінен Фальковский сескенип, үрей де жамады. Бірақ, бұның бәрін сақтандыру деп ұқты ол.

Фальковский алдында тұрған бір стакан шайға тиген де жоқ. Әлдеқашан суып қалған. Шамның керосині де таусылып, жыпылықтап тұрып сөнген. Бөлменің іші қап-қараңғы. Фальковский бұрқыратып шылымды тартып отыр, тартып отыр. Ойы да зымырап, көштің соңынан ерген күшіктей, күндізгі оқиғаның соңынан шапқылап, ере береді. Сонымен Пимен сөзін немен түйді? Пимен былай деді: «Жетісуда қаймағы бұзылмаған екі бөлек өмір бар. Бірі казактар — бұлардың көпшілігі ерлерін баурына алып, тулаған, асау аттай осқырып, жаңа өкіметті әлі маңына жолатпайды. Қиқулап, біреу атой салса — бәрі дүрсе қоя бермек. Алдында ор қазылса да керек қылатын емес. Екінші күш — казак, қырғыз өмірі — бұлар кім жылы сөз айтса, маңдайынан сипаса, соның соңынан еріп жүре береді.

Бұлардың белгілі басшылары да бар — бірі патша өкіметіне құйрығын тығып, ит боп үргендер. Ал енді бірі — кеше елді азғырып, бүлік шығарғандар, бұлар большевиктер қауымының ықпалында. Пимен бұларға сенбейді. Пименнің жасырын тізіміне түскен он шақты адам бар. Қауіпті солар көрінеді.

Ол адамның бірін айтпай-ақ Фальковскийдің өзі де түсініп отыр. Оған бұл өзі кіналы. Сол күндері аяды ма? Жоқ, әлде салақсыды ма?.. Айыпталып іс бітіп тұрғанда — Фальковскийдің бір ауыз сөзі оның тағдырын шешуші еді. Енді мынау, жаны қыл үстінде. Бәрі бір-ақ нәрсеге байланысты — тани ма ол, танымай ма?..

Өткен түні ревком мәжілісінде сол казак қайта-қайта Фальковскийге көз тастады. Дәл кетерде қара мұртын ширатып, оқтана тағы бір қарады. Әрине, әрбір уға қарсы дәрі бар демей ме, орыстар. Оған қарсы у — Какенов. Ол «ата жауым» деді. Бұл өмір шахматындағы табылған өте бір қолайлы жүріс...

Жексенбі күні еді. Ұзақ күн қар аралас жаңбыр жауып, кешке таман айыға бастады. Бұлт тарқап, күн көкжиектен жарқырап нұрын төкті. Фальковский шеркеуге бармақ боп, киімін киді. Шеркеуде қазір жұрт тарады. Фальковскийге керегі де осы. Жаумен күресетін орынның адамы елеусіз сырттай бақылау жүргізгені қисынды. Пимен сенімсіз адамның қатарында, оны көзден таса қы-

луға жарамайды. Сондықтан Фальковскийдің шеркеуге барғаны дәлелді де, ерсі де көрінбейді.

Терезеден түскен күн сәулесі шеркеудің әшекейлеп алтын жалатқан бағаналарына шағылысып, көз тартады. Қабырғалар толған — әдемі түрлі-түсті текше тастардан шағып орнатылған құдайдың, періштелердің суреттері.

Фальковский шоқынып, құдайға тағзым жасады. Шеркеудің іші өте көңілді. Төбесі дәл қырлы-қырлы тақия тәрізді. Күмбез. Төбесіне неше түсті көк, қызыл, жасыл бояулармен шым-шытырық керемет суреттер де салған. Әне, топан суы дүние жүзін қаптап, бар әлемді ағызып, жердің жеті қабат астына түсірген. Бұйра шашты әдемі жас жігіт толқынмен күресіп, бір қалқып, бір батып барады. Дария ортасындағы аққан салға жете алмайды. Анда-санда қолын бұлғай, жан ұшыра шақырады. Оған таяу бір қыз қолын ербендетіп суға батып барады, кең дария бетінде көлкіп жатқан ұзын шашы ерекше көрінеді. Сал Фальковскийге жақын есіп келіп қалды. Ескектен ұстаған қарулы қаба сақал Нау атаның өзі!..

Фальковский бала күнінде шеркеуде хорға қосылып ән де айтқан. Сонда осы суреттерге көзі талай қанған...

Терезе алдында әзірейіл суретінің тұсында екі адам тұр. Біреуі — епископтың өзі де, екіншісі — орта бойлы, ақ сары еркек. Жирен мұрты батқан күннің сәулесімен бұрынғыдан да гөрі күреңдене түскен. Хорунжий Сотников осы екен ғой! — деді ішінен Фальковский жақындай беріп.

Фальковский епископтың қолын сүйді. Қолынан ладан¹ иісі аңқып тұр. Фальковский хорунжийге жымия қарап басын изеді. «Сотников — әккі, тіс қаққан; аяғын аңдап басады. Жүрегі — тас, қолы — қылыш» деген кешегі епископтың берген бағасы есіне түсті. Хорунжий көзінің карашығын кішірейтіп, Фальковскийге инедей қадайды. Сынайды.

Хорунжий алғашқы беттегі үрейін басып, көңлі орныға сөйлейді: атаман Аненковтан алған хатының мазмұнын баяндады.

Атаман Аненков Семейден Қапалға қарай бет алған. Талғар, Қаскелең, Қастек казактары да табаққа наны мен тұзын салып, алдынан қарсы шығуға аттарын ертеп тосып отыр.

¹ Ладан — хош иісті май.

— Бұл істі кім бастайды? — деді Сотников.

Пимен жуан даусын қаншама бәсеңдетсе де бос шеркеу жаңғырығып, күңгірлеп кетті:

— Әулие Павел: жыланның басын көтертпей, табанға сап, тілін суырса, қауіпсіз деген. Сондықтан бұл жылан күш алып кетпесін әуелі, тілін...

Осы кезде сырттан тырсыл естіліп, баспалдақпен біреу көтерілді. Сақ құлақ хорунжий қабағымен есікті нұсқады. Епископ екі аттап, алтарьға¹ көтерілді. Хорунжий шоқына бастады. Фальковский есік жаққа сұстана бетін бұрды. Сырттан шеркеудің күзетшісі кірді. Әңгіме бітпей қалды...

6

Жетісудағы алаш кеңесінің бастығы Ыбрайым Жайнақов — бір түнде жоқ болды да, содан ізін таптырмай кетті. Оның бірінші орынбасары Сүгірбай Қарден байдың үйіне паналады. Міне, тығылып, көрінбей жатқанына біраз уақыт болды. Сырт дүниеден Сүгірбайдың еміс-еміс қана хабары бар. Онда да бала-шағадан, басы қатып, үрейі ұшқан Қарденнен боқтық аралас бірдеме естиді, ызалы адам ойын да жеткізе алмайды екен, Сүгірбайдың көкейіне қонарлық, көңіл басатын сөз де айта алмайды. Қарденге қоятын кіна да жоқ: Верный қаласына ағаш тамырындай тармақтана жайылған үрім-бұтағы кесіліп, үзілді де қалды. «Ұясы бұзылды» деген осы. Қарденнің үлкен күйеуі — Зәкірді атып жіберді, кіші күйеуі — Жайнақов туған жерін тастап, бассауғалап, қаңғырып кетті. Үйі иесіз қалды. Еркек бала болса жоқ, қолындағы жалғыз Бикен, оның өзінің басы қатып жүр... Енді Қарден ыза болмағанда, кім ыза болады... Сүгірбай әбден түрткілеп қоймаған соң, Қарден өз білгенін жеткізген болды, онда да: қала өмірін сауда-саттық базар нарқымен өлшеп, сол тұрғыдан ғана бағалайды. Қарден сөзінен бар ұққаны: «базар құрыды», «нан жоқ», «магазиндер жабылды». Саудагерлер сауданы жең ұшынан ғана жүргізеді. Ел арасында аштық күшеюде. Жаңа өкімет күні-түні мәжіліс құрып, астық іздейді. Бірімен бірі қызылшеке боп айтысады. Дел-сал, не істерін өздері де білмейді. Қала халқы аш-жалаңаш. Жаң-жақтағы стани-

¹ Алтарь — дін уағызын оқитын орын.

цаларда не боп жатыр, ешбір хабар-ошар жок, дауыл алдындағы тыныштык сияқты.

Сүгірбай есік-терезесі бекілген Бикеннің бөлмесінде жатады. Күндіз онда Бикеннен басқа жап кірмейді.

Сүгірбай бір оянып, бір қалғып, март айының ұзақ күнінде, сұлқ түсіп жатады да қояды. Тек дәретке ғана тұрады — онда да басына Бикеннің жібек шапанын бүркеніп, ұрланып шығады. Соңғы күндерде жиі шықпастың аймасын жасап — шайды да аз ішті. Бара-бара шай түгіл басқа тағамдар да күндіз көзіне көрінбеуге айналды. Үй іші күндіз онда-мұнда кетіп, бастары кешке бір-ақ қосылады. Ол тамақты істеп ішкенше — түн ортасы да ауады. Қарден кеше бір сөздің ретінде үйінің ішіне тигізе, мысқылдап, күліп те алды: «Біздің туыс, большевиктерден қорыққанынан өмір-бақи ұстамаған оразасын да ұстады-ау!» — деп, Сүгірбай мақұлдап, басын изеді. Күлмеді. Күлкісі құрғыр келмеді. Әйтеуір, соңғы төрт-бес күннің ішінде біраз сылынды: толық сом денесі кішірейіп, киімі олқылдай бастады. Қашып кете алмады. Бір шатасқан адамға қайдағы кедергі үйір тұратын несі екен.

Көше барлай жіберген адамы: «қаладан шығатын жолдың аузын тексермей бір адам не әрі, не бері өткізбейді» деп қайтты. Оның үстіне, «Зәкірді атып жіберіпті» деген хабар тағы дүңк ете түсті. Ұстаса атқаны, дау жок, тірі қалдырмайды. Бокин тісін қайрап жүрген, аямайды... Енді не істейді? Елге бармайды, барса — құл-құтан бас сап, жүндей түтеді... Біржола көзді жоғалтып, Ташкент сияқты қалаға қашып кеткен дұрыс болар. Кеше Қарден: «жата бер, әбден басылсын» деді. Сүгірбай тіптен зерікті. Бүйтіп быж-тыж қор боп кеткенше, атысып-шабысып өлген артық.

Түнекке де көз үйренеді екен. Бикеннің тас қараңғыланған бөлмесі Сүгірбайға жап-жарық. Үлкен терезе алдында рояль. Сол жақ бұрышта кісі бойындай шар айна, оң жақта ақ торғын шымылдықпен қоршалған болыскей кереует, аяқ жағында, есікке таяу — кілем жабылған тақта. Есіктен төрге дейін созылған хорасан кілемі.

Сүгірбай шымылдық ішінде кереуетте жатады. «Есік көруге келген күйеуге ұқсаймын ба, қайтеді» дейді өзіне өзі әзілдеп. Дені сау, жападан-жалғыз жатқан адамның ойына не келмейді — оның үстіне ұйқысы қанып, зеріксе...

Бүгін де солай көп жатты, көп ойлады. Ақырында: «бас

паналайтын жер — Ташкент, соған қашу керек! — деген ойды түйіп, Сүгірбай төсектен қарғып тұрғанда, аржағынан оқыс сыртқы есік ашылды. Сескеніп, тына қалды: жүйке тамыр, домбыраның шегіндей ширатыла тартылған, әрбір дыбысқа жауап қатып, лепіріп тұрады. Құлағын тікті: тық-тық басқан қысқа адым. Кілт сылдырады. Біреу есік аша бастады. Сүгірбайдың жүрегі орнына түсті.

— Бикеш!

Бикен аты Сүгірбайға ой салды — көптен бері іздегені табылғандай. Бұған қашуға көмек беретін адам осы! Бикен соңынан ерген бір топ жігіт, қыз әмірін патша әмірінен кем орындамайтын сияқты.

Жібек көйлегі судырап, хош иісін бұрқыратып, тез қимылды, жайдары Бикен кіріп келді.

— Ағатай, ұйқыдан басыңыз іскен жоқ па? — Сақылдаған ашық дауыс тып-тыныш мүлгіп тұрған үйді басына көтерді. Мұндай шуға аздан бері тотығып қалған Сүгірбай түршігіп, үрпиіп қалды. Үні де шықпады. Оның үстіне тыстан кірген қыздың көзі түк көрмей, Сүгірбайға соқтықты.

Кереуетте басын көтеріп отырған Сүгірбай Бикеннің белінен құшақтай алды. Қыз денесі тығыршықтай, қапқатты, толық. Сүгірбайдың бойы балқып, денесі шымырлады. Көзі қарауытып, санасы күңгірттеніп, толқи берді. Сүгірбай елтіген бойы қызды құшып жібермеді. Алмадай жұп-жұмыр кеудесіне бетін тақады. Қыз ісіне құмарта аймалады.

Бикен сақылдап күліп, Сүгірбай құшағынан босауға әрекет жасады. Ол босатпады...

— Ағатай, ғафу етіңіз, мұныңыз не?

Сүгірбай сақалының түгін қыз бетіне тақап, әурелей берді.

— Қолыма түстің бе? Енді жібермеймін... Ақы бересің бе?

— Тілегеніңізді алыңыз?

— Шын ба?

— Шын. Ағатайына қимаған жиенінің жаны күрсын.

— Садағаң кетейін, Бикешжан. Қазақтан ақылды қыз туса, соның бірі сен бе деп ем? Дұрыс жорыған екем.

Қыз есікті ашып, ауызғы үйден саңлау кіргізді. Бөлме жарықтана бастады. Бикен айна алдына барып, таранып, ұйпаланған шашын түзеді.

— Бикешжан, не жаңалық естідің? Менің құлағым сенсің!

— Какеновты көрдім. Абақтыдан шығыпты. Шыққанына бір жұма!

— О неге мұнда келмей жүр!

— Сіздің қайда екеніңізді білмеген ғой. Өзі есеңгіреп қалған ба дедім.— Бикен рояльдың қасына кеп, қақпағын ашты.

— Оны қайдан сездің?

— Кібіжіктеп, аржағында бірдеме тұрғандай, менімен сөйлесе алмады... «Ағымға ере білу керек» деп бірдемені қоңырсытты. Түсінбедім.— Бикен бір-екі нота алды: тата...

— Бикенжан, қоя тұр осыңды. Шулатпашы! Біреу келіп қап жүрер...

Бикен тағы күлді — қорыққанда қос көрінеді.

— Зәкір жайында не дейді? Өз көзімен көргені анық па екен? — Сүгірбайдың даусы дірілдеп, Зәкірдің атын атауға қорыққандай, сыбырлап сөйледі. Бикен де арқасына құмырсқа жыбырлағандай түршігіп, қабағын шытты. Қараңғыға көзі үйренген Сүгірбай, қыз мұрнының желбезегі кірбің еткеніне дейін байқап қалды.

— Жездемнің өлімін өз көзімен көрмесе керек... Естідім дейді...

Кәрденге абақтыдан хабар жеткізген соның өзі емес пе еді? Тегі Ғабдулла қызға шынын айтпаған. Қызды аяп, ренжіткісі келмеген ғой, Сүгірбай ішінен жорыды да, қызға дауыстап:

— Ыбрайымнан хабар бар ма? Елден кісі қатнасты ма? — деді Сүгірбай.

— Ыбыш жездемнен хабар жоқ... Елден де ешкім қатнаспай жатыр.

Сүгірбай іштей Ыбрайымға қызықты: «Қу, тапал ендігі Шиңжаңда болар!»

— Бокин елге шығып кетіпті, әдейі іздеп барған едім.

— Не дейді? Ол соққанда не жұмысың бар? — Сүгірбай шошып қыз бетіне үңілді.

— Жездемді атқаны шын ба, соны сұрамақ ем.

— Соның саған не керегі бар? Отпен ойнап қайтесің, қарағым. Заман болса қиын.

Бикен рояльдың пернесін тағы да басып-басып қалды. Күңіренген жүрек күйінің ыстық лебі ән сазына араласты.

- Бикешжан, жаңағы уәдені орындайсың ба?
- О қандай уәде, нағашы?
- Ұмытып қалдың ба? Ой-ой, қыз жадына сенбе деуші еді орыстар.
- Е, жаңағы айтқаныңыз ба?.. Қалаңыз?
- Қаласам есебін тауып мені қаладан шығарып жібер. Тек саған ғана сенем. Құдайым саған көрікті де, ақылды да біржола үйіп берді ғой.
- Ағатай, мені асыра мақтамаңыз, қолымнан келмей қап жүрсе...
- Сөзімді бөлме. Мен саған еркекке артпаған қолқаны артам.
- Агажан, осынша сөзді қор ғып қайтесіз. Менің қолымда тұрса,— аспандағы айды да алып берер едім сізге! — Бикен салмақты пішінмен Сүгірбайға бұрылды.
- Жарайды, ендігісін өзің біл: бір әйелдің айласы қырық есекке жүк болыпты, демей ме.— Енді Сүгірбай күлді де, Бикеннің жіңішке, ұзын саусақтарын быртық қолымен қатты қысты.
- Ағатай, менің бір сұрағым бар: осы сіздер Тоқашпен неге өшсіздер?
- Сүгірбай: «асыра мақтап жібергем жоқ па?» дегендей аңырайып, қыз бетіне қарады. Бұл сөзде не астар бар?
- Сүгірбай Бикенді қасына отырғызып, жүрек түбінде жатқан сырды қопарды. Сүгірбай Тоқашты жасынан біледі. Бір ел, бір қалада өскен адам әсте жақын келеді. Әуелгі кезде Сүгірбай Тоқашқа аға ретінде ақыл айтып жүрді. Қызба-айтысқа жаны құмар; лепіріп сөз бермейді. Талай жиында ерегесіп, жанжал да шығарған. Сүгірбай өз басы, мінезін сезген соң бойын аулақ сап, аралары суысып кеткен, оны ол жақсы түсінеді. Қазір, Сүгірбай екеуі өзеннің екі жақ жиегінде тұр. Арадағы судан өтіп, біріне бірі бармайды да, қол да созбайды. Реті келсе — бірін-бірі жардан құлатып, суға батыруға тырысады...
- Бокиннің өмірі ұзақ...— деді Сүгірбай сөзін түйіндеп. Бикен демін ішіне тартып, тына қалды:
- О не деген сөзіңіз?
- Кеңес өкіметі ұзақ жасамайды. Ал, Тоқаштың өмірі соған байланысты.
- Бикеннің жүзі сұрланып, томсарып, аз отырды. Жіңішке кара қасы нәлдей иілді.

Сырттан біреу есік қақты. Бикен Сүгірбайды кілттеп, қонақ үйге барды. Сүгірбай демін ішіне тартып, есіктің тесігінен сығалады. Келген адамның өзінен бұрын үйге құрым етігі кірді. Бикенге жақын барды. Сүгірбай қонақтың түрін әлі көре алмады, тесіктен кеудесі ғана көрінеді. Қонақ қолын созды.

— Бурнашев, сені қашып кетті деп еді ғой, — Бикен күлді, даусы құйқылжыған, көтеріңкі.

Жігіт отырды. Сопақ бет, шегір көз — Сәлімгерей. Сүгірбай салғаннан таныды. Бикенге ғашық жігіттің бірі осы. Аанада сөз саптауынан сезген. Бикен суға түс десе күмп беретіннің өзі. Сүгірбайдың тілегін орындайтын осы болмаса игі еді?..

Сүгірбай тағы құлағын тікті.

— Қашатын мен бе? — Ол сұқ қолымен кеудесін нұсқады.

— Енді кім? — Қыз тағы күлді. Күлкісі жанға тиетін мазақ, кекесін күлкі.

— Мен Тоқаштың басын кеспей, осы қаладан кетпеспін! — деді ол, тістеніп.

«Паһ, мынау бір ер ғой!» — деді ішінен Сүгірбай.

— Жалғыз басын саған беріп — ол ақымақ дейсің бе? — Сүгірбайдың аңғаруынша: қыз кекете сөйлеген тәрізді.

— Оны өмір көрсетер.

— Біреудің сыртынан кіжіну батырлық емес, Сәлімгерей.

Көзіне айтып, тайталасып, өнеріңді іске асыр, жігіт деп сені сонда айтады!

— Басын әкеліп сенің алдыңа салғанда — сонда көрерсің өнерді! — Бурнашев аяғын аяғының үстіне сап, қолындағы қамшысын үйірді.

«Паһ» — Сүгірбай қозғалып орнында тұра алмады.

— Көпірме. Сәлімгерей, жөніңді біл! — Қыз сөзінде келемеж де, оспақ та бар — тілін шаншып алады.

— Күдер үз, тоташ! Оның көздегені сен емес...

— Ерегестірме! Мен тілесем — ертең осы үйде отырады!

«Паһ! Не дейді мыналар!» — Сүгірбай екі көзін бірдей жыпықтатып, есіктен кейін шегінді. Әзілі қалай жаман? Енді бір сәт қыз сиқырлана күлді. Сонсоң күбір-күбір сөз басталды. Сүгірбайдың анық естігені бір-ақ ауыз сөз: «Бүгін түнде!» деді Сәлімгерей. Кездесу ме, жоқ әлде... Бұл арасын Сүгірбай түсіне алмады.

Кәрденнің сегіз бөлмелі үлкен үйінде он екі білтелі аспалы шамдар бүгін тағы жағылмады. Қонақ үйде сән жоқ — суық, қаракөлеңке. Пешке от жағылмағалы бір жұма. Кәрденнің әйелі еліне, Шамалғанға кеткен. Шаруашылықты басқаратын да ешкім жоқ. Бикеннің қолы тимейді, ертелі-кеш тамақ пісіреді, Ыбрайымның иесіз үйін күзетеді, бос уақытында алаш кеңсесіне барады — қала жастары боп күнде сауық-кешіне дайындалып, ән салады. Бикенге өмір өзгермеген сияқты.

Кәрден магазинде түнейді. Қала аласапыран, магазинді біреу-міреу тонап кетсе — миллионға тарта зат бар, босқа ысырап болғаны. Сондықтан да соңғы уақытта Кәрден тым сақ.

Дөңгелек қара тақиясын мандайына түсіре киіп, жеңіл камзолдың төс қалтасынан алтын сағаттың бауын салбыратып қою Кәрденнің әдеті, бұлай киінуді ол баяғыда Нижний қаласына жәрмеңкеге барғанда орыс саудагерлерінен үйренген. Бүгін де сол желегей-желпі қалпында, қасында Какенов бар, үйіне оралды. Екеуінің де аяқ басысы пысық, қимылы тез, әлденеге күйінген тәрізді. Какеновтың киімі де бұрынғыдан өзге — үстінде көнетоз шапан, басында жұқа киіз қалпақ. Бикен оны жақында көрсе де әзер таныды. Әкесі ұнатса да Бикен Ғабдулланы жақтырмайды. Осы мәселе бұл үш адам арасында көптен бері шешілмей келе жатқан жұмбақ. Айтушы — Какенов, шешуші — Бикен де, әкесі — төреші.

Соңғы кезде Какенов басқа бір тәсілге көшкен, көбіне өзімініп, Бикенге сырттан қамқорлық жасап, қорғағансып жүреді. Мұнысы Бикенге тағы ұнамады: «Бикен Ғабдуллаға тиетін болыпты» деп құрбылары осыдан кеп өсек тарата бастады. Бикен Ғабдуллаға «сырттан иемденуді қой» деп аузы барып айта алмады. Бірақ, Бикен де басқа бір тәсілге көшті. Кейде әдейі жігіттермен әзілдесіп, Ғабдуллаға көңіл де бөлмейтінді шығарды. Ондай кезде Какенов шыдамай, шығып кетеді. Бар бітіретіні, Бикенмен әзілдескен жігіттерді қабағымен атып, оңаша кездескен жерлерде ауыр-ауыр сөздерге де келіп қалып жүр...

Какенов үйге кірген бетінде столға тамақ жасап жүрген Бикенді көріп, сілейіп, босағада тұрып қалды. Ондағысы

қыздың назарын аудару — бұл қыз жүрегін ерітудегі көптен бергі тәсілінің бірі.

— Жоғары шығыңыз! — деді Бикен сыпайы, майда дауыспен.

Қыздың әуенді жұмсақ жүрісі, сұңғақ бойы, талдырмаш белі, қос бұрым ұзын қара шашы Ғабдулланың жүрегіне оттай басылды.

Қыз ырғала басып ас үйге кетті де, әкесі қыздың бөлмесіне кірді.

Буыны босап тұрып қалған Қакенов өзіне өзі ренжіді: әрдайым осы, қызды көрсе, әшейіндегі батылдығы жоғалады. Кірпі сияқты жиырылып аузына жөнді сөз де түспейді. Әлде бұл қыздың сиқыры бар ма? Әйтеуір шалғай жатқан бір дүние. Шынында осы қыздың басқа қыздардан несі артық? Шашы ұзын, ақылы қысқа әйел емес пе! Керек десе Қакеновке атқосшысы болып жүрген Буришевқа татымады ма? Ғабдулла осы бір ойға булығып тұрғанда, қатарғы бөлемеден Кәрден мен Сүгірбай шықты. «Мәссаған, безгелдек! Мына кісі қайдан жүр!» — деді Қакенов ішінен, ойынан сергіп. Қарсы жүрді. Қолын алды.

Сүгірбайда баяғы паңдық жоқ. Күбжендеп:

— Паһ, сені де көретін күн болады екен ғой! — деді ол.

Қыз әсерінің шырмауынан босанған Қакенов, екілене сөйлеп кетті:

— Адам өмірі, маған, жіпке тағып, аспаннан салбыратып тұрған өрмекші тәрізді. Тиіп кетсең болғаны — үзіліп түседі... Бұл бір қызық. Бұрынғылар тегін айтпаған ба дейім: «Тірілік деген әурешілік» деп... Тап кеше біреудің қолы өмірімнің өрмегін үзіп жібере жаздады...

— Сен осы ауысқаннан саусың ба? — деді қарқылдай күліп Сүгірбай, өзінің қайда отырғанын уақытша ұмытып.

— Мүмкін, — Ғабдулла басын изеді.

— Ауыспаса да соған жақын! — Кәрден күліп, Сүгірбайдың сөзін мақұлдады, — сен естіген жоқсын, Тілеке, бұл мықтыңның өзі большевик болған көрінеді.

— Қойшы? Бәсе, шатып отырғаны сол ғой! Онда бетіңнен жарылқасын. Сөз сенікі!

— Аспан төңкеріліп жерге түсті. Дүние быт-шыт. Үміт үзілді, сенім жоғалды. Көз қарайды. Осы кезде бір адам қолын созды. Соған мен де жармастым. — Ғабдулла бейнелей сөйледі.

— Осы сен офицер емес, ақын ба деп қалдым-ау! — Кәр-

ден кеңкілдеп, бар денесімен күлді. Ауыр денесі іркілдеп, желіп келе жатқан ат үстіндегі адамдай қопаң-қопаң етеді.

— Ғабдулланың мінезі Алатаудың басындағы бұлт емес пе? Білмейсіз бе, Қәрден? — деді Сүгірбай қабағын шытып. — Бәлсінбей айтсайшы, жақсылығың бар ма, жоқ па?

Бикен кіріп стол үстін жинап, тамақ әзірлей бастады. Қакенов қызға көз қиығын бір төңкеріп еді; Бикен томсырайып, әлденеге реніш білдіргендей.

— О, үстінен түйе жүрсе де мызғымайтын Тілекеңнің терісі жұқарыпты ғой, бұ да қыспақтың зардабы! — Ғабдулла күлді де қала оқиғаларына ауысты. Әңгіме енді кең арнаға түсті.

— Мен өзімізге риза емеспін, — деп бастады сөзін Ғабдулла, — қолдан іс келмейтіні бар — орыстар айтқандайың, «шарбақ құрып не керек?» Бір жыл бойы әлектеніп, құрған өкіметті большевиктер бір-ақ түнде талқанын шығарды... — Ғабдулла ашынғанда шақар да, шешен де, оны Сүгірбай сезгендей күлімсірей тыңдайды.

— Ревкомның жауапты хатшылығына Бокинды сайлаған. Бар өкімет соның қолында. Іздегенге сұраған. Енді ол ондырар ма?

— Жайнақовқа бұрын да тісін қайрап жүруші еді, енді қолына жарық алып түскен... Мұндағы туыстары болмаса, Ыбекене не етпек? Қытай кеткен адамға не істейді, — деді ызалы Сүгірбай.

Буы бұрқыраған бір тегене мантины Бикен столға қойды. Сырлы ожаумен Қәрден әрқайсысының алдында тұрған тарелкаларға салды. Қызыл бұрыш салған шыныны Сүгірбай өз алдына жылжытты... Бикен де майыса келіп, стол шетіне отырды.

— Я, сөзінді бөлме! — деді ынтық болған Сүгірбай.

— Сізді де сұрап қояды дейді!

— Айттым ғой, ол тұрғанда бізге күн жоқ деп. Осы төңіректе оны жақтыратын пенде болмас. — Сүгірбай қарны ашқанын ұмытып та кетті. Алдында суып манти тұр.

— Неге болмасын, ағатай, бар, — деді Бикен сызылып.

Қакенов қасықты аузына апара берген күйінде аңырайып тұрып қалды. Қәрден қызына бұрылып, ала көзімен қарады. Сүгірбайды біреу инемен сұғып алғандай селк етті, бірақ тез есін жинап мырс-мырс күлді.

— Бикежан әдейі айтады. Сөзінді бөлме!

— Кеше алаш кеңесінің атынан қарсылық білдіріп, ревкомға қағаз түсірдік.

— Е, бұл бір тірлік екен! — Сүгірбай қомданып жинақы отырды.

— Ол өзі көрінбейді. Елге кетіпті. Қазір ел іші аштық, халық қырылып жатса керек.

— Болсын. Большевиктерден жақсылық күтетін немелер ғой! — Кәрден быртық қолымен бір мантины аузына жұмырлап тыға салды.

— Е, сонсын?

Қакенов әрі асықпады, мантисын жеп, Бикенге көз қиығын тағы тастады: қыз бұлардың сөзін тыңдамаған тәрізді. Жүзінде қапалы ойдың ізі сезіледі.

— Е, тағы?

— Ревкомда отырғанның бәрі сол неменің ығайы мен сығайы. Не деуші еді? Мұнда дұрыс бір адам бар. Әлі жөнді танысып болғам жоқ. Аана, менің абақтыдан шығуыма да себепші болған сол. Кеше қызметке де орналас деп жабысты.

— Орналасу керек, несі бар?.. Менің енді Жетісуға қашан қайтатыным белгісіз. Боқының ұлы тұрғанда екіғалай. Сен қал! Бірге істес. Менің ақылым сол. Алашты құлатпа!.. Біздің өмір соған байланысты! — Сүгірбай ұзақ сөйледі, бар ақылын айтты.

Сырттан сықыр естілді, біреу қақпа ашқан тәрізді. Сүгірбай сөзін тоқтатып, тына қалды. Бәрі де құлақ түрді.

— Шықшы, Бике! Білші! — деді әкесі тықыршып.

Осы кезде сау етіп, бір топ адам үйге кірді. Сүгірбай сескеніп, артымен өзі жатқан бөлмені ашты. Кәрден орнынан тұра алмай қалды, ауыр денесі икемге көнбеді. Топ алдында Бурнашев, оның соңында — бір көзінің ағы бар кара-бұжыр. Ең артта қалып, есік жапқан Бикен болды.

Қакенов Бурнашевты көріп, күліп жіберді. Реңіне қан жүгірді. Яшайло тізерлеп, иіле келіп Кәрденнің қолын алды.

— Ә, Исмаил! Қашан қайттың? — деді Кәрден бәсең дауыспен. Бірақ, Қакеновтың бір құлағы соларда болды.

— Кеше.

— Ия, ол жақтан қандай хабар әкелдің?

— Бұл қайда барып еді? — деді Сүгірбай Қакеновке. Ол Сүгірбайдың құлағына сыбырлап:

— Контрабандист... Жақында Қытайдан оралды. Ыбекенді шығарып сап келген осы болса керек! — деді.

Яшайло мен Кәрден сыбырға көшті.

— Ыбырайым аман ба?

— Бәріңе сәлем айтты... Кейін! — деп Яшайло жақтырмай тойтарып тастады Кәрденді.

— Бірдеме өткізе алдың ба? — деді тағы да Кәрден.

— Шамалап.

— Не? Апын ба?

Дұнған жауап орнына көзін жұмып, ернін тістеді. Оны Қакенов байқап қалды. Бұлардың әңгімесін Сәлімгерей бөлді.

— Манағы уәде бойынша мына малғұнды әкелдім, — деді Сәлімгерей Яшайлоны нұсқап. — Мұның білмейтіні, бит, жер астында, Сүгірбай ағайды қапқа салып, арқалап, қала сыртындағы үйінді төгетін ұраға апарып тастайды.

Бурнашев сылқ-сылқ күлді. Бикен де еріксіз жымыды.

— Қаладан шын шығарып жібере ала ма? — деді қуанған Сүгірбай.

Бурнашев жалынды көзін қыздан айырмай:

— Бикеннің сөзі маған патша әмірімен бірдей, Яшайло шығарады, мен оған істеткізем, менің тілімді алмаса, алтынның тілін алады! — деп Сәлімгерей тағы Бикенге қарады.

8

Кәрден төңкерістің алғашқы күндерінде жөнді маңыз бермей: «Ертең-бүрсігүні Уақытша үкімет қайта орнар!» деп өзін өзі уататын. Міне табандатқан бір ай ешбір өзгерістің лебі білінбейді. Кәрден абыржи бастады. Әсіресе, анада түнде ұстап алып, қинағаны-ақ жанына батты. Жүрегі неғып жарылмай қалды екен!.. Сондай бір түні жалғыз оқ жалынсын. Ол ол ма? Соңғы күнде тағы бір лақап тарады. Тоқаш байлардың малын тартып ап, кешегі ереуіл шығарған қазақтарға, өзінің серіктеріне таратып бермек деседі. Бұл суық хабар Кәрденнің Сартауқұмдағы қара мақпал жылқыларын, таудағы қойларын, қоймадағы маталарын есіне түсірді.

Кәрден жатпай-тұрмай қам жасады. Елге, әйеліне хабар жіберді: «жылқыны үйір-үйір ғып бөліп құм арасына бақсын. Сонау Балқашқа қарай айдап кетсін» деді. Жер

астында, коймада жатқан асыл маталардың да көзін құртпақ болды. Сүгірбайды қашырып келген Исмаил Яшайлоға салмақ салды. Соның артынан үш күннен кейін, Қәрденді дірдектетіп тергеу комиссиясына алып барды. Үйінің іші білмей де қалды. Мағазиннен ұстап әкелді. Жаман айтпай жақсы жоқ, атып жіберсе туыстары сүйегін де таба алмайды-ау! Ұзын дәліздің іші қапа, ауасы тым тар. Қолқаны атқан бір сасық иіс.

Мылтық асынған солдат Қәрденнің желкесінен итеріп қалды, Қәрден табалдырықтан сүріне атта тәуекел, жолы болады екен... Көңлі орнына түс үмітпен басын көтерді. Қарсы алдында тесірейге Түсі қалай суық — көзі өңменіңнен өтеді.

Қәрден ішінен аллаға сыйынып, бір басып, екі бас лан арбаған қояндай, стол қасына зорға жақында Тергеуші қолын созып, дәуіттің қасында жатқанды көтерді. Қәрден де сол қол созылған жаққа қарды, қалам жанында алты атар жатыр. Жүрегі су ете түсті. Алла! Өмір шынымен біткені

Тергеуші Қәрденнің аты-жөнін қағазға түсірді. қайта сұрал, асықпай жазды. Бармағы қандай үзік, нағыз қаламға икемделген қол. Қәрденнің сөйінша әріптері де торғайдың құмға түскен ізі. Осы бала жігітті Қәрден бұрын бір жерде көрген бірақ есіне түсіре алмады.

— Сіз Исмаил Яшайло деген дұңғанды білесіз: тергеушінің дауысы Қәрденге шеркеудің азандағы рауындай дүңк-дүңк етіп алыстан естіледі. Жүрегі аттан тулап, бар күшін жинады.

— Жоқ!

— Неге білмейсіз? Ол сіздің үйден шықпайды?

— Қайсы бірін біле берейін, шырағым. Біздің үйге жастар көп келеді.

— Сіз мені білесіз бе? — Қәрден бұрын көрген сияқты. Есіне түсіре алмады.

— Шырамытам. Бірақ...

— Осы қаланың баласымын. Ана Ысық-көл көшесінде тұратын Сүлейменді білмеуші ме едіңіз?

— Білгенде қандай. Шек-қарнымыз араласқан тамыр да болғамыз.

— Әкем Кәрден бай ақымды жеп кетті деп зар жылай-тын!.. Қайдам.

— Астағыпралла! — Кәрден жағасын ұстады.— Марқұм қате айтқан болар.

— Әкем әлі өлген жоқ, тірі!

Кәрденнің құлағына дейін қызарды. Андамай сөйлегені-не қапы жеді.

Тергеушінің жұмсара бастаған бет-әлпеті тағы да қату-ланып, қабағын түйді. Кәрден күбірлеп құдайға сыйы-нып, демін ішіне тартты. Аяғы да талды. Бұл хайуан отырғызбаушы ма еді? Жә, Кәрден онша неге үрейлене-ді! Не қылмыс жасапты. Жазғаны бай болғаны. Байлық қылмыс па екен?

Кәрден сылқ етіп бос орындыққа отыра кетті. Жақыпбек адырайып қарады да, тағы тұқырайып жаза бастады. Еріндегі мысқыл тарқамады.

— Сонымен Яшайлоны білмейсіз бе?

— Жоқ!

— Қазір Яшайлоны шақырып әкеп мойныңызға салсам қайтесіз?

Кәрденнің жүрегі үзіліп төмен түскен тәрізді болды. Маңдайынан шып-шып суық тер шығып, көзін жыпылық-тата берді.

Жақыпбек те көзін алмайды. Кәрденнің бет құбылысы-нан жасырын сырын оқығысы келеді.

Кәрден зорға дегенде, күшеніп:

— Сала алмайды! — деді де іштей Яшайлоға лағнат айт-ты. «Құрыдым. Оңбаған дұнған түбіме жеткен екен!»

Жақыпбек есікті ашып, солдатқа тұтқынды алдырды. Яшайло бұқадай тұқырайып, алшаң-алшаң басып кірді де, кабинеттің тап ортасында тұрып қалды. Сүзе қарай-ды. Сақалы өскен. Жүдеген.

Яшайлоның мүліктен айрылып, рәсуа қылғанына Кәрден енді түсінді. Пәле келсе жалғыз келмейді, ала келеді. Сол апшысы қуырылған заман. Жар құлағы жастыққа тимей, түнде ұйқы, күндіз күлкі көрмей жинаған дәулеті бір күнде ысырап болды... Кәрден басын қолымен сүйеп отырып қалды.

— Мына кісіні білесің бе? — деді тергеуші Яшайлоға.

Кәрден тістеніп, қолын қатты жұмды.

— Білем.

Кәрденнің алақаны тершіп қоя берді. Құртты-ау мына топас!

— Қайдан білесің?

— Магазин иесі.

— Үйіне бардың ба?

Кәрден сұп-сұр, жүзін Яшайлоға аударды. Ол тұқырайып жер сүзеді. Ең болмаса бір қарамайды-ау ым жасайтын.

— Бардым!

О, алла! Кәрден аяғының басына қарады. Жұмсақ шегірен мәсінің тұмсығы дір-дір етеді.

— Неге бардың?

— Қызына!

Бәсе, туа білмейді, жүре біледі.— Қытаймен екі ортада бәлен жыл бойы жүргенде де айла керек болған шығар...

Кәрден «уһ!» деп дем алды, жүрегі орнына түсті.

— Қызына барғанда әкесі көрмей ме екен?

— Әкесінің көзінше қызымен сөйлескенді қайдан көрдің?

Жауабы мірдің оғындай — нысанаға тура тиеді...

Жақыпбек сол бетінде Кәрденді үйіне қайырып жіберді де, Фальковскийге «Мата Яшайлоның өзінікі болды» деп қортынды жасады.

Фальковский Жақыпбектің пікірін мақұлдап, ризашылығын білдірді. Бірақ, Яшайлоны шахмат ойнындағы табылған дойбы деп санады.

Келді кезек. Әрі созуға болмайды. Іле Какеновты алдырды. Қолға қаршыға ғып ұстау үшін оның алдынан тор құрды.

— Уақыт қимылды тілейді. Кешендеу өліммен тең.

Ревкомның бұрынғы жандарм мекемесінің барлық қағаз, қатынастарын сұратып алдырғанын айтты.

— Сенің атыңды іздеп жүрген көрінеді. Кім екенін білесіз ғой!

«Әрине, Бокин!» — деді ішінен Какенов, қуарып Фальковскийге жалына қарап.

— Мен дайын. Не айтсаңыз да көнем! — деді Какенов ашынған, бел байлаған адамдай қатаң дауыспен.

— Мен майда-шүйде қағаздар болмаса өзін білетінді жіберткенім жоқ. Саспа! Бірақ, қамсыз да болма...

Фальковский ой желісін бұзып, басқа арнаға түсірді.

— Яшайлоны білесің бе?

— Әбден.

Фальковский қолындағы қаламмен столды тықылдатты:

— О кім? — деді алақанында қардай еріген Какеновке.

— Мылқау қару!

Фальковский қарқылдай күлді. Какенов ұнады: қырағы, алыстан көреді.

Яшайлоны абақтыдан босатып, Қытайға қайта жіберді. Бұл жолы ол матаның ішіне тігіп Құлжадағы Россия консулы Любаға хат әкетті.

Жақыпбек Яшайлоның шыққанын естігенде, қиқандайын деп еді, туған-туыстары, көрші қазақтар тізерлеп отырып алды: мұсылманның баласы, жүре берсін! Кімнің егініне түсіпті. Бәрі де күн көрістің әлегі деген сөз Жақыпбекке қамшы болып, туыстарынан аса алмады.

9

Бірақ Ғабдулла сезіктеніп, осы қаладан кетуге біржола бекінді. Қорқыныш жыландай бақайшағынан жүрегінің басына өрледі — сұп-суық, денені түршіктіреді. Ата жауы көмулі жатқан сырды алса — Жетісуда жер басып жүрудің өзі екіталай. Алдын ала қамтып бір байлауға келу керек. Кешегі Фальковский тұтқа болып, етегімен жауып, бүркеп алып қала ма? Әлде сырт беріп ауызды өзі бірге сала ма?

Какенов қаладағы таныс қазақ, татар, ұйғыр үйлерін аралап ептеп сыр тартты. Қазіргі күн көріс — түлкі қуған тазыдай, ұстасаң — тоқсын, көз жазсаң — онда бұралқы иттей тіміскілеп қалған-құтқанды аңдисың... Какеновтың бұл ашынған сөзі құба жүздегі айғаймен бірдей жауапсыз қалды. Мақұлдап басын изегенімен, білек сыбанып, қылышын кезеп соңынан еретін қазақ табылмады. Қайсысы болсын Сүгірбайдың жолшыбай Ташкенттен жіберген сәлемін айта берді: «Ешқайда тарамандар, Кеңес өкіметінің күні санаулы» деген. Алтыбақан ала ауыз қазақ. Өсектен басқа қолынан не келуші еді... Қашу керек. Ең дұрыс ақыл Сүгірбайдың жолын қуып, Ташкентке тарту. Бірақ, Бикен көне ме? Какеновпен еріп кете ме?

Ғабдулла көше жақтағы сатылы есікті ашты. Дәлізде тұрып құлақ салды. Музыка даусы — біреу рояль ойнайды. Мақамы қандай қапалы! Какеновтың естімеген

әні. Дәуде болса, бұл Бикен. Какенов есікті жартылай ашты: болжағанындай Бикен рояль тартып отыр. Жұқа ақ көйлегінің етегі еденде жатыр. Құлаштай, ұзын қарашашы жыландай иіріліп арқасына асылған. Қыз құлағына күн сәулесі түскен — қып-қызыл. Ғабдулла ақырын басып қасына барды. Қыз байқаған жоқ. Ұзын жіңішке саусақтары рояль пернесінде бебеу қағады. Ән лебізі — майда, нәзік, жан тербейді.

Ғабдулла да біртіндеп елігіп қиялға шомды.

...Орман. Ертедегі көк күмбезді алтын сарай. Өне, баспалдақтан түсіп келе жатқан Бикен — нағыз қосетек, бұраң бел. Басында сәукеле бөрік, үкісі желп-желп етеді. Маржандай ақ тістерін ақсита күліп қолын созады... Ғабдулланың жүрегі лепіріп, аңсап қарсы ұмтылды. Бас сап құшырлана сүйді. Бикен бұрылып ернін тосты — жартылай ашып, құмарлық білдірген тәрізді. Жалынды сыбырмен: «Тоқашжан!» деп шақырып жалынады. Бұл көз ашып жұмғандағы құбылыс, енді бір сәтте өтіп жүре берді. Ғайып болды. Екеуі де шындық өмірге қайта оралды. Алдымен есін жинаған Какенов: «Апырмай, Тоқаш деді ме?» — деді күбірлеп.

Бикен құшып тұрған адамды танып кеудесінен итермелеп, атып тұрды. Үлкен қара көзінде ашу, ернінде жиіркеніш.

— Сізге не болған?

Какенов еңтіге ұмтылып:

— Бикежан, маған сенсіз өмір қараңғы. Айт ақырғы сөзінді!

— Отырыңыз! — деді зекіп қыз.

— Мені қорлама!

— Қызды көріп, ақылынан танып, есінен адасқан жігіт жігіт пе? — Бикен мысқыл тастады.

— Мен саған ақырғы рет келдім: ертең жүрем. Маған жауабыңды бер.

Қыз енді келемеждеді:

— Мекеге жүріп кетпеңіз, офицер жолдас!

— Ташкент жүрем, бірге кетейік. Менің бақытым сенде!

— Мен ешқайда бармаймын, сүйген жігітім бар.

— О кім!.. Тағы әлгі...

— Я, сол Тоқаш!

— Жоқ, жоқ. Сүймейсің! — Ғабдулла айғайлап жіберді. — Жалған сөз! Сүюге қақың жоқ! — Сүп-сүр Какенов төніп ентелей берді. Қыз арбап күліп, кейін шегінді:

— Неге?

— Ол — ата жауың! Бүгін мені, ертең сені атады.

— Соның қолынан өлсем, арманым жоқ!

Какенов сылқ етіп отыра кетті. Сөз таусылды.

Бикен жеңілтек, байдың ерке қызы. Көрсеқызар. Әйтпесе Тоқаш теңі ме еді.

Ғабдулла осы Бикен үшін талай байдың, осы қаладағы саудагерлердің қызынан құр қалды. Ғабдуалиевтің Варшавадан оқып келген қызы анада біреу арқылы ниетін де білдірді. Адамзаттың перизаты — ақыл десең ақыл, көрік десең көрік бар. Соны да осыған теңгермеді-ау Какенов.

Какенов басып кенет көтеріп:

— Байқа, Бикеш! Бүгін өмірдің құны бір-ақ тиын. Не мен, не ол тұрады! — деді де, есікті бір қойып шығып кетті.

10

Жақылбектің: «Березовский мойнына түскен арқаншың бір ұшы Никольский шеркеуінен табылды» деген сөзі Пименге де жетті. Қауыптың төнгенін епископ енді сезді. Атаман Малышевтың үйінде: «Березовский дінсіз, құдайға қарсы, сондықтан шеркеу оған лағнат айтады» деп, бірінші ауызға сөз салған Пимен еді. Кім айта қойды екен? Сол отырғандардың біреуі қолға түсті ме екен.

Көзі ілінсе — шым-шытырық түс көріп, түні бойы қиналып шыққан епископ, таңертең зәресі ұшып, жарты сағат Исаның суреті алдында тізерлеп тілек тіледі. Одан тықыршып терезе алдына келді. Өне телеграф сымына қонған құс, жіпке тізген моншақтай, — қаз-қатар, бірінен-бірі асыра шырылдап, түрлі әнге басады.

Күн де ойнақы мінезбен сәулесін шүмектеп құяды. Биыл көктем ерте түсті — ағаш бұтақтары көгеріп, шешек атты. Құдайдың күні қандай көңілді. Көшеде де шу — ойнап жүрген балалар даусы... Жоқ, балалар даусынан басқа ызғарлы бір үн келеді құлағына. Үн емес, ән... Ән емес, өлім маршы.

Пимен қолымен жүрегін басты — қалай тулайды, аузынан шығып кетер ме екен... Терезеге жабысты. Марш үні есін алып, бойын қалтыратты. Жақындап кеп қалды — әлде өлім бе қойнын ашып келе жатқан. Жоқ, жоқ! Пимен шатасқан, бұл — елес...

Терезе алдынан қара жалау көтерген лек-дек халық өте бастады. Музыка бұрынғыдан да қайғылы, қаралы күйді зарлатып, құйқа тамырды шымырлатады. Дік-дік басқан мыңдаған аяқ, Пименнің үстінен жүріп, басып, езіп бара жатқандай; міне бір қисықтабан күректей етік тура кеп бастан тепті. Пимен селк етіп, кейін шегінді.

Бұл — елес. Епископ ауырған екен. Шу күшейіп, үйдің қабырғасы дірілдейді. Құрғырлар Пимен үйін быт-шыт қып, бұзып кетер ме екен, екпіні қалай ызғарлы...

Пимен өзіне өзі сенбей тағы үңілді терезеден. Мойнына венюк салған бір топ адамның артынан табыт көтерген адамдар, табыт соңында еңіреп бара жатқан әйелдер. Табыт қалай үлкен. Қара шүберекпен көмкерген қызыл мәуіт жапқан. Ақ бояумен қайтыс болған адамның ат-жөнін жазған. Епископ тесіле қарады — алыстан айыра алмады... Екінші табытты тағы да алып шықты... Кімдер екен?.. Музыка бәсеңдеп, тынды.

— Жасасын Совет өкіметі!

— Березовский өлген жоқ!

— Жоғалсын қара ниет құзғындар, ақ генерал, алдамыш поптар! — деген дауыс бүкіл қаланы басына көтерді. Жүздерінде — ызғар, үнінде — қайғы, жоқтау.

Пименнің көзі қарауытып, басы айналып, терезе жақтауына сүйеніп, тұрып қалды. «Алдамыш поптар» деп бұйра шаш тура Пименнің терезесіне қарады. «О, тәңірім, өзің кешіре гөр!» — епископ шоқынып, мең-зең, тұра берді, тұра берді.

Березовскийдің сүйегін тапқан. Жерлемек... Сол түні Фальковский Пименді тағы қорқытты. Кенет жауапқа алдырды. Ревкомда: «Березовскийді өлтірген жауды тап» деп Валентин Робертовичке үш күн мерзім берген. Жақыпбектің қолындағы істе Пимен жайында бір мәлімет бар екен, онда атаман Малышевпен бірге қолын қаңға бояған осы Пимен депті.

Ол ол ма. Қабыр басында бірталай ишара сөздер айтылған. Пимен: «кім не деді» тегіс білгісі келсе де, Фальковский бәрін айтып үлгіре алмады.

Қабыр басында достары кезек-кезек сөйлеп, жылап та алған. Әсіресе, күңірене сөйлеп, өкіре жылаған Еремин мен Бокин.

Ереминді епископтың естуі керек. Ертеден жер ауып Верный келген, Рафиқ бағының бақшашы — агрономы. Атаман абақтыға салып қойған еді, партизандар ұрлап

тауға алып кеткен. Төңкеріс күндері түнде сол мәжілістен қайтып келе жатқанда, біреу оқ атқан көрінеді, қолы таңулы қалпында қабыр басына барса керек. «Березовский Жетісу халқының бақыты үшін өмірін сарп еткен, тайсалмай зұлымдықпен күрескен адал ұлы еді. Қабыры торқа болсын!..» деп еңкілдеп жылап, көзін басады. Жыылған халық қосыла жылайды. Ереміннен кейін Бокин сөйледі. Бұл екілене, жұдырығын түйіп, кекті сөз тастайды. «Александрдың өміріне қастық жасаған сұмдар, біздің арамызда жүруі мүмкін қазір, ізін жасырып, тап осы қабір басына келіп тұрған болар... Жоқ, бізді наныш, ашық ауыз деп ойламасын! Білеміз Березовскийді кім өлтіргенін: бай, поп, атамандар!» деп, атын атамаса да ишара жасайды. Мұның сөзін қоштап, біреулер айғайлап та жібереді: «Құрту керек қас жауларды!..»

— Сізді әдейі алдырдым: былайғы жұрттан жауап алдым, өзара сыр айттым.— Фальковский мұрнын шүйірді. Ал, сізге шеркеуге мен барсам ала бөтен көзге түспейім бе? Түсінесіз ғой.— Фальковский есікті мықтап жауып кеп тағы да сыбырлады: — мен істі әлімнен келгенше созам. Ендігісін өзіңіз білесіз.

— Ұлым, сонда не істемекпін. Рясамның етегін түріп ап, ойдан ойға, қырдан қырға қашам ба?

— Қашу — жол тапқандық емес, әулие-ата, ол әркімнің қолынан-ақ келеді... Не бітіріп жатырсыздар? Хорунжий Сотников қайда?— деп, Фальковский сөзден іске көшті.

— Хорунжий өткен түні келіп кетті. Атаман Анненковты күтеміз бе, жоқ, бастай береміз бе, дейді. Мен оған жауап бере алмадым! — деді Пимен ашылып.

— Тоспайық... Қайта атаманның келуіне жол ашайық. Ол үшін: бізге бөгет жасайтын адамдар бар. Олардың сөзінде салмақ, өзінде атақ бар. Алдымен соларды тиісті жеріне қондырған жөн... Маған үш күн мұрсат беріңіз... Содан кейін «аттан!» деген бұйрықты мен берейін! — Фальковский ақырғы сөздерін сыбырлап, ернімен айтты.

— Хүп, балам!

Жақыпбек оқыс кіріп келді. Фальковский түсін суытып, қатаң дауыспен Пименге:

— Ешқайда кетпеуге қол хат бересіз ғой? — деді.

— Ұлым, қарт адам қайда кетуші еді..

Фальковский Жақыпбекке мойнын бұрып, қолын созды — әкелген қағазына қол қойып тезірек шығарып жібермек. Жақыпбек бір сөзді саусағымен нұқшп:

— Мына бір кісінің аты... Бүгінгі...— еңкейіп сыбырлады ол,— мәліметте пайда болды.

Пимен сақ құлақ, Фальковскийдің ернін жыбырлатып сыбырмен айтқан: «Какенов» деген сөзін естіп те қойды.

Фальковский үнсіз басын изеді де, қоңырау соқты, коридорда отырған күзетші солдатқа: «Пименді шығарып жібер!» деді де, Жақыпбекпен оңаша қалды.

Фальковский Жақыпбектен неге сескеніп, қымсынатынын өзі де түсінбейді. О да әдейі Фальковскийдің жанын қытықтап қайдағы жоқты тауып, жылтындап келе береді. Какеновтың де ізін кескен. Енді бір шамада — Фальковскийді қақпанына түсірер бұл... Әлде Какенов сақтанбай, егес-қиясқа түсіп, өзін сездіріп алды ма...

Какеновпен ойда жоқта, ревкомда кездесіп қап, көшеге бірге шықты. Рафиқ паркін кесіп өтіп бара жатып, атүсті бір-екі ауыз сөзге келді.

— Сүлейменовты, сені қайдан біледі?

— Түс таныс... Бокин құлағына құйып жүрген де!.. Сіз байқаныз: ол Бокиннің қол шокпары.

— Бокиннің не істеп, не қойып жүргенін біліп беретін қолайлы адам бар ма?

Какенов аз кідірді, жадында қалған танысты іздегендей:

— Бар, Махмут!

— О кім?

— Атаман Малышевтың көшірі. Бокин жолдасының қайнағасы. Ұйғыр.

— Атаман... Бокин... Мұнда бір сыр бар екен.

Парк қақпасына жақындағанда Фальковский әңгіме арнасын кенет бұрды. Жақыпбектің Какенов жайындағы өзеурей айтқан сөзін есіне түсірді.

— Онда Бокинді нысанадан шығарма?.. Төбесінен жай түсіретін.— Фальковский ымдап сөзінің аяғын бейнелеп бітірді.— Табу керек. Білдің бе?

— Әрине. Қош!

Екеуі екі айрылды...

Фальковский кеңсесіне келісімен Махмутты алдырды. Махмут төңкерісті онша қуана қарсы алмады. Меңзеп, болашаққа көз жіберді — жұлдызы оңынан туып тұр ма? Атаманмен дәмдес боп, жерден алтын тапты, байыды. Артынан атаман қырғи қабақ болған соң, Тоқашпен бұ-

рынғы достығын сезіп қала ма дегендей, Махмут қуыс-танып, Березовскийді... Жә, ол жайында Махмут өкінбейді, мұсылман қанын төкпесе болғаны, құдай өзі кешірер... Кәкім жасырған мысықтай, со күні Березовский өлімін Тоқашқа жеткізіп, атаманды сатты. «Сатты» деген сөзді Махмут жек көреді. Тоқаштан ол үшін ақы алған жоқ қой, осындай қыршацқы сөздер ауызға қайдан ілінеді екен. Сонда Махмут сол Тоқашқа жеткізген хабарымен кінәсін ақтай ала ма? Ала алмаған күнде жаңа үкімет алдында қылмысты боп табылмай ма?.. Ол қылмысты кім біледі? Загаруля еді, оны партизандар атып тастаған. Атаман болса қашып, Қытай өтіп кетті. Енді кім бар?..

Ой жібін осылай түйіп, көңліне медеу тауып, орныға бастағанда тергеу комиссиясынан екі кісі кеп, түн ішінде дірдектетіп алды да барды. Балтамен долбарлап шапқан сырғауылдай ұзын орыс тіксініп, зәрін төгеді... Келгелі әлі бір ауыз сөз қатқан жоқ. Үнсіз арбап, айбат шегеді. Махмут оңай қолға түспес. Баяғыда кіре айдап Бұқарға барғанда, Әмірдің жеңдеттері тырнағының көбесіне ише жүгірткен: «Стамбулдан әкеле жатқан апиыныңды бер, әйтпесе, су түбіне жібереміз» деп те қинаған. Оған да шыдаған. Махмутты өшіктіре берсе, бір күнде тауға кетіп, бүкіл Жаркент ұйғырларын маңына жинар.

— Сізде алтын көп... Өкіметке тапсырыңыз!— деді аздан соң Фальковский қаламымен столды тықылдатып.

Жеткізген екен біреу. Жұқа жерден ұстады. Махмут басын шайқады.

— Алтын байларда... Мен бай емес.

Фальковский қарқ-қарқ күлді.

— Мен бала емес, «кішіт-кішіт» деп, қолды шошайтса алданып, мәз болатын. Міне, көрдіңіз бе, күректей тісім бар, әлдеқашан шыққан... Сізде қанша алтын бар екенін де білем.

Ол алтынның жатқан жерін, адам түгіл сайтан да таба алмас. Оспақтай бер.

— Сенбесеңіз, тінтіңіз!

— Сөзді доғарыңыз! — Фальковский столды алақанымен салып-салып қалды.— Өкіметке алтын керек. Бермесеңіз — жаусыз. Атамыз!

— Ақтығына жетпей ата берсеңіз қалада кісі қалмас. Біздің күткен үкіметіміз осы ма еді! — Махмут монтанысып, жыпылықтап, бір жағы жалынышты дауыспен жауап қайтарды. Мә, алтын деп, қартайғанда, алланың өзі

- әкеп, алақанына салған дәулетті бере қоймас Махмут!
Алтын үшін жанын құрбан қылуға дайын!
- Фальковский түсін өзгертіп, баяу, жылы дауыспен:
— Махмут!.. Сіз ержүрек, адал адамсыз. Кедей болғаныңыз да мәлім. Алтынды қайдан тауып алғаныңызды да білеміз. Сіздің одан да басқа қылмысыңызды аштық. Махмуттың отырған жері ойылып төмен түсіп бара жатқандай басы айналып, құлағы шыңылдады. Құрыды. «Березовскийді ұстап бергенін ашқан ба?»
- Айтыңыз, тақсыр, қылмысым болса.
- Фальковский тыжырынып:
— Мен «тақсыр» емеспін... Қай мекемеде отырғаныңызды білесіз бе?
- Кешіріңіз... жаңылып... Жолдас начальник! Мен жайында Бокиннен, Тоқаш Бокиннен сұраңыз. Ол жақсы біледі. Большевиктерге көмек бергем!
- Фальковскийдің бет-пішіні қызғылт тартып, іздегенін тапқан адамдай көңілдене сұрады:
— Бокин дейсіз бе?
- Я, Тоқаш Бокин — комиссар, ревком мүшесі. Білесіз ғой?
- Білгенде қандай!.. Онымен жақсы жолдассыз ба?
- Туыспыз, оның жолдасы, ағайыны Құрышпай менің қарындасымды алып отыр.
- Жақсы... Онда біз сіздің күнәңізді кешейік, алтынды да өз жаныңызға қалдырайық. Сіз бізге жәрдем беріп, қызмет көрсетіңіз. Революцияның жауы көп... Олардың бәрін ноқталау керек!
- Қолдан келсе — аянбайын!
- Қолыңнан келеді... қалада кім не істеп, не қойды соның бәрін бізге жеткізіп отыр. Әсіресе, байлар, оқығандар өкімет жайында не сөйлеп, не қойып жүр...
- Болады. Бұл қолдан келеді.
- Және де, сізге бір адамды тапсырамыз. Соның не істеп, не сөйлегенін бақылап, табжылтпай жеткізіңіз...
- Болады... Кім ол?
- Тоқаш Бокин.
- Бокин? — Махмут селк етіп, басын көтерді.— Бокин комиссар ғой? Большевик!
- Бізге бәрібір. Бүгін комиссар, ертең жау. Қімді кім біліп жатыр... Аласапыран! Мүмкін ол ақ адам болар — сынап көз жеткізу керек қой!
- Әлбетте!..

— Ендеше, мына бір қолхатқа қол қойып жіберіңіз! — Фальковский столының тартпасынан тіліктей қағазды суырып ап, Махмутқа ұсынды.

Күн бұрын жазып, дайындап қойған ба шіркін...

«...Құпия сырды шашпасқа қолхат берем» Махмут шімірікпей, арапша иректеп қолын қойды. Фальковский қолхатты қайтадан стол тартпасына сап, кілтін жапты да, түр-қияпаты орныға, салмақтана сөзге кірісті.

Тоқаш жайында қадағалай сұрады. Абақтыдан босанған соң қандай бағыт ұстады, кіммен байланысты? Әлде Жайнақовпен екеуінің арасындағы араздық қиқарлық па? Іштей шек-қарыны аралас дос та болуы мүмкін... Тағы да бір өсек: Бокин Эрмиш деген неміс үйінде тұрған көрінеді. Ол неміс кім?.. Германиямен байланысы жоқ па екен?..

Түн ортасы ауа Фальковский Махмутты үйіне дейін өзі шығарып салды.

11

Махмут ревкомға Тоқашты іздеп барды. Шаңқай түс. Мекеменің алды толған халық. Әрбір ағаш түбінде байланған ат, доғарылған арба. Үйірілген топ-топ ел қазақтары шарта жүгінген, көшеде сылдырап аққан арық суымен беттерін жуып, кепкен ауыздарын шаяды. Махмут қастарынан өте беріп, орталарында отырған Какеновты таныды. Ол шарадай құндыз бөріктінің ұсынған күміс шақшасын алып, алақанына насыбай сап жатыр екен. Махмут сөзінің аяғын ғана естіді: «Бұл рас болса, шоқынды деңіз!..» Кім жайында екен? Азғырып отыр соққан!.. Махмут бұларға соқпай, кенет бұрылды. Какенов аңғарып қап, соңынан айғай салды: — Маха!

Екеуі оңашалау шығып, мұң шертті. Сөзді бірінші қозғаған Ғабдулла болды. Мына отырған сорлы қазақтар Іле, Талғар болыстарынан ревкомға арыз әкелгендер. Бәрі де Боқының ұлынан жәбір шеккендер. Бірін ұрып, біреуінің көзін шығарып, басын жарған. Екі ауыз сөзге келместен, қамшының астына алады екен. «Неге?» — деп сұрасаң, пәлеге қалғаны. Тыр жалаңаш шешіндіріп, жұрт алдында абыройын төгіп, тұрғызып қояды дейді... Бұл не заман? Бостандықтан қазақ халқының күткені осы ма?..

Махмут сенбеді, Қакенов тым сөзуар. Бокин ел қамын жеген азамат. Мына отырғандар біреудің айтақтаған иті болуы да ғажап емес. Сөзінде пәтуа жоқ, тіл сұқ, өмірде шәждеге басы тимеген, таһарат сындырмаған ел қазағына сену де қиын. Шүбә келтірген Махмуттың сөзіне Қакенов өкпелеп қалды. Томсарып, аз мүдірді де бұрынғысынан да өзеуреп, Тоқаштың жер-жебіріне жете тілдеді.

Қакенов Бокинмен замандас, қатар өсті, жақсы біледі. Ол — шоқынды! Өне бір отырған құндыз бөрікті қазақты өлімші ғып ұрған, денесі көк ала қойдай. Бар жазығы: «сен кім?» дегенде, «мен сот едім» депті. Сонда шап беріп: «мә, саған сот!» деп қамшының астына алған...

— Алаш комитеті құлаған жоқ па? — деді Махмут Қакеновтың сөзін бөліп.

— Құлағаны несі? Қазақ халқының мүддесін кім қорғамақ? Бокин бе?

— Ондай шымбайыңа батса, сол комитетке сай... бірдеме демейсің бе, даңғылым?

— Деуге кеп тұрмыз.

— Онда не тұрыс?..

Ревком Губернатор көшесінің бұрышындағы бөренелі ағаш үйде. Кірпіш сатымен жоғары көтеріліп, екеуі тар сенекке кірді. Қарсы есіктің маңдайшасында: «Жетісудың революциялық соғыс комитеті» деген жазу тұр. Қакенов: «Әуелі сен кір!» дегендей, Махмутты итермеледі. Махмут кейін шегінді. Тоқаш айтатын. «Әкеңнен бұрын дар арқанға басынды сұқпа!» деп, сол тәрізді. Махмут ақымақ емес, Қакенов сияқты алашорда бастығынан бұрын кіретін. Және де Махмут Тоқашты іздеп келген-ді, ол елден оралды ма, белгісіз...

Тез-тез сатымен біреу көтерілді. Махмут қараса — қолын таңған Еремін екен. Баяғы қаба сақалын қырған, көк тұқыл. Терең орнатылған тұздай көзі Махмутке күлімсіреп қарады:

— О, Махмут!.. Аман ба? — Еремін қолын қысты да, жедел қимылмен Қакеновке бұрылды.

— Қакенов! — деп Ғабдулла да орашолақ қобал қимылмен Ереміннің саусақтарын қысты.

— Жүріңіздер!.. Кіріңіздер! — Еремін қаусырма есікті сау қолымен итеріп қалды. Ешкім жоқ. Кабинет бос. Еремін бұл екеуін ертіп, түкпіргі бөлмеге алып барды.

— Я, неге келдіңіздер!.. Совет өкіметі ұнай ма?..

Ғабдулла бұрын жауап қайырды:

— О не дегеніңіз?.. Біз де еңбек сіңірдік қой, бұл үкіметті құруға, солай ма, Маха!

Махмут басын шұлғыды.

— Махмутке ұнайтын болар... Сен менің өмірімді аман алып қалуға да еңбек сіңірдің ғой. Әлде, Маха, осықырып жүрсің бе, қызметке қояйық деп ек, неге көрінбейсің? — Еремін әдетінше қулана, бауырына тарта сөйлейді.

Махмут Еремін сөзіне іштей ұйып қалды. Үй сатып алмаған, пәле сатып алған көрінеді. Бір жағынан жұрт өсектейді. Махмут біреуден не тартып, не ұрлап алған жоқ, өз еңбегімен тапқан маңдай терісі, табан ақысы. Ол өз алдына. Бұл үйдің жұмысы тағы көп — көктем кезі, бақшада жеміс екпесе, кім асырайды? Қалтасында соқыр тиыны жоқ. Махмут Еремінге тағы бір сырдың бетін ашпақ боп аңтарылып қалды. Әттең мына сіріңке қара — Какеновтың отырғаны, әйтпегенде, түндегі Фальковский әңгімесінің шет жағасын сездіретін де еді...

— Кәне, кімнің қандай шағымы бар? — деді Еремін. — Бүгін ревком мүшесінен күзет кезегі менікі еді.

Қошамет іздегендей, Махмутке көз қиығын аударып қойып Какенов сөзін бастады:

— Мен Виноградовты іздеп кеп ем, Қаскелеңге астық дайындауға кетсе керек-ті... Алаш комитеті атынан қарсылық білдіре келдім! Тоқаш Бокин ревкомға қандай ұйым атынан кірді екен. Біз мұсылмандар оны уәкіл етіп сайлағамыз жоқ. Әуелгі келісім бойынша — ревкомға әрбір ұйымның қолайлы деген адамы кірмек емес пе еді? — Какенов орысша сөйлегенде тақ-тұқ, тілі таңдайына жұқпайды.

— Бокин большевиктер ұйымы атынан сайланды. — Еремін сезіктенген тәрізді, көзін шұқшитып, Какеновтен айырмайды.

— Ол большевик емес! — деді Какенов жұлып алғандай.

— Оны сіз қайдан білесіз?

— Оның қылығы большевиктерге ұқсамайды. Елді тонап, халықты зәбірлеп, зар қақсатуда.

— Дәлел?

— Дәлел керек болса — есік алды толған ел адамы, сізді тосып отыр.

Ереміннің қабағы түйіліп, қайта жазылды.

— Шақырыңыз!

Қакенов шығып кеткенсін, Еремін Махмутке таңдана қарады.

— Сен мұны қалай ұғасың?

Махмут мұрнын шүйірді.

— Кім білсін... Қызба жігіт еді.

Еремін басын шайқады. Кебеже қарын, сақалы қаудыған жуан қазақ, Қакеновпен бірге, даңғойлана кірді.

— Ұлық осы ма?.. Шырағым Ғабдулла, жеткіз шағымымды мынауыңа. Тесірейген мүсіні қалай сиықсыз еді. Мен дихан, ешкімге зәбірім жоқ қазақ. Әлгі Бокин деген балшайбек кеп, мұрнымды бұзып, тісімді қағып түсірді. Міне, тісім мынау! — қойнынан шүберекке ораған сапсары мұқалған күрек тісті алақанына сап, Ереміннің көз алдына төндірді.— Сен деп атын атағам жоқ. Бар жазығым: қызымды қойныма салмадың дейді... Тірі адам бұған қалай көнеді?

Еремін мұрнын тыжырынып, басын кейін шалқайтты. Тістің түсінен шошыды ма, Бокин қылығына зәресі ұшты ма, әйтеуір, жиіркенгенін, оны бақылап отырған Махмут анық сезінді.

— Мұнда... Мына жерге қойыңыз! — Еремін алдында арам өлік жатқандай оскыра қарап: — Неге ұрды? — деді қазаққа.

Қакенов өз жанынан сөз қоса жеткізді қазаққа:

— Тегіс айт: не үшін? Қалай болды?

Қазақ бөркін біреу жұлып алатындай, баса киіп, сөзін тізбектей жөнелді.

Бокин атарман шаптырып: «Келе жатырмын, сегіз қанат киіз үй тіксің, құлын сойып күтіп алсын. Бүгін түс ауа келемін» дейді. Ауыл боп жан қалмай әзірлік жасап, күтеді, қазан-қазан асылған ет... Саба-саба қымыз... Үәделі мезгіл. Жұрттың екі көзі қара жолда — көріне ме? Жоқ. Қеш... Әлі жоқ. Көз талады. Түн, асылған ет босқа рәсуа болады. Мүмкін келіп те қалар, ауыл киімшен бүрісіп жата-жата кетеді. Таңертең аттың дүрсілі оятады ауылды. Шабарман — қызыл мұрын Құрышпай — есік-есіктен, тесік-тесіктен өткен бұзық, тепсіне келеді: «Тоқаш төренің алдынан шықпайтын сендер кім едіңдер?.. Неге ұйықтайсындар?..» деп қамшының астына алады. Өзі момын, теңдік ала алмаған, азғана атаның баласынан құралған ауылдың көзі шарасынан шығып, есінен айрылып қалады. Осы кезде Тоқаш төре де жетеді.

Қоңыраулатып пар ат жеккен, баяғы жандаралдан кем емес. Қасында сап-сары ала шен таққан ыңғай салт атты орыс. Пәуескеден секіріп түсіп:

— Сен кім? — деген алдынан шыққан қаба сақалға.

— «Мен жаңада сайланған халық соты едім» — дегенде, жұдырықпен ауыздан періп жібергенде күрек тісі опырылып жерге түскен. Осы тісі.— Қазақ көзіне жас алғандай, кемсеңдеп, Еремінге көз қиығын тастады.

Махмут сенбеді: Бокин ондай ұрда-жық емес!

Еремін езу тартып, күлімсіреп мысқыл тастады:

— Ис-міс жоқ, бас сап ұрмаған болар, ақсақал?

Қакенов қазаққа алая қарап:

— Аузыңнан сөзіңді пышыратып... жаңа қызым үшін ұрды дегенің қайда?

Қазақ қалтырап:

— Атама, тегі, түйіліп кеп бүрді, содан тісімді қағып ап, тынды ғой әйтеуір...

— Жақсы. Тісті арызға қосып тастап кетіңіз! — Петр Алексеевич жуан қазақтың қасына кеп: — аузыңызды ашыңыз! — деді. Жуан қазақ сасып, күбжендеп, кейін шегінді. Петр Алексеевич ылтипатпен жуан қазақтың қолтығынан ап, терезе алдына апарды. Ымдады. Жуан қазақ ернін ыржитты — күрек тісінің орны үңірейіп тұр. Петр Алексеевич кір-кір шүберек үстінде жатқан тіске көз тастады, жуан шалдың тісімен салыстырғандай.

Махмут те сезді: бұ қазақтың тісіне ұқсамайды, мына тіс жалпақтау, кішірек...

Қакенов қанын ішіне тартқан — сұп-сұр, жуан қазақты ертіп, шығып кетіп, қайта оралды. Енді ол ұзын бойлы, арық қазақты алып кірді. Белін көк орамал белбеумен екі-үш ораған, жіп-жіңішке, бет-аузы толған түк.

— Мына кісінің де арызы бар,— Қакенов оны алға итермелеп: — айтатын жерің осы! — деді.

Ұзын қазақ қолын қойнына сұғып жіберіп, күмәжнегін ашты да, бір топ қағазға ораған шашты Еремінге ұсынды.

— Сақалым. Боқының ұлы шыжыған күн көзіне жала-наш тұрғызып қойып, ақырында сақалымды жұлып ап, қолыма берді.

Еремін үнсіз бетіне төнді, сақалдың орнын іздеген тәрізді.

— Не үшін жұлды?

Ұзын қазақтың орнына Қакенов жауап қайырды:

— Мен де таңқалам — не үшін десеңізші? Бұл кісінің айтуына карағанда: кешке жақын Бокин отрядымен ауылға сау ете түседі. Мына кісі мал қайырып жүр екен. Бокин үйдің қасындағы үюлі купона шөптің көлеңкесіне көрпе салдырады. Спыр саууга кетіп бара жатқан мына кісінің тоқалын шақырып ап, қасына отырғызады... Жатқызады...

— Жұрт көзінше ме? — Еремни жаралы нығын сау қолымен басып, қабағын шытады.

— Қарбалас кез, жұрт аңғармаған көрінеді.

— Куәң бар ма?

— Мен өзім үстінен түстім. Сен неге келдің деп, атып тастай жаздады.

Еремни шыдамады:

— Шық, айуан! — ақырып ұзын қазақты қуып шықты да, абыржыған Какеновке ақшия төнді. — Сіз осы кімсіз, ақшаға сатылған адвокатсыз ба, жоқ байлардың аузына сөз салып итермелеп жүрген арандатушысыз ба?

Әуелгі кезде Какенов қысылып қалса да, артынан тез есін жинап, кекете:

— Сізді еңбекші бұқара сайлаған жоқ па еді?.. Бұл дихан. Шағымын қабыл алмауға қақыңыз бар ма? — деді.

— Бұл дихан емес, бай!

— Гафу етіңіз, сіз кешегі Фольбаум мен Малышевтан да асып түстіңіз ғой. Қазақ халқы зәбір көрген, бай, кедейі — бәрібір, айырмасы жоқ. Оны білесіз бе?

Махмут зердесіне сап, қызыға тыңдады, — немен тынар екен? Тұрт шайтан, тұрт! Мұндайда екі ортада Махмутке жем түсуші еді. Какенов заңға жүйрік, егес-қиясқа жаны құмар. Еремниді басып, жүрегін шәйін алмақ — қайтып беттетпеудің әдісі. Еремни ашудың орнына басын шайқап, сәл езу тартты.

— Қазақ байлары не айтса соған сенетін мен баяғы губернатордың чиновнигі емес. Ақ пен қараны айыра білеміз. Айтарым: бұл дөрекі істелген іс. Сенбейміз!

— Алаш комитеті Бокиннің бұл қылығына маңыз берді... Аяқсыз қалдырады деп ойламаңыз! — Какенов күш көрсете сөйлеп шығып кетті.

— Бокиннің қай жақта жүргенін білмейсіз бе? — деді Махмут ашулы Еремниге.

— Кеше сол жақтан табандатқан үш адам келді, олардың айтуынша: Бокин әрі Пішпек өткен. Ел іші аштық.

Соған байлардың малын бөліп беріп жүр дейді... Пәтерінен барып біл: қашан қайтады екен...

Махмут ревкомнан тура тергеу комиссиясының бастығы Фальковскийдің кабинетіне барып, өз жанынан бір ауыз сөз қоспай, көрген-білгенін түгелдей жеткізді.

12

Еремин кешке дейін елден жақын поселке, станицалардан келген қазақ, орыс шаруаларын қабылдап, мұңын жоқтап, мұқтажын тауып берді. Жұрт аяғы басылғасын, оңаша қалып, терезені ашты, таза ауа жұтып, дем алды. Иығының жарасы сыздап мазасын ала бастады. Шаршаған екен.

Бокин?.. Петр Алексеевич қолындағы қазақтардың арызын уқалап-уқалап лақтырып жіберді. Сволочь!

Сыртта аттың дүбірі естілді. Біреу кеп түсті... Тез-тез басып жоғары көтерілді... Кірді — Бокин! Кімді ойласа со келеді.

— Сені тосып отырмын, батыр!

— Мені? — Тоқаш таңданған пішінмен Петрдің бетіне үңілді.

— Я, сені... Қашан қайтқаның түгіл, қайда жүргенің, не істегенің бәрі мәлім бізге.— Еремин Бокиннің жүзінен өзгеріс табам ба деп, көз қиығын тастады. Құбылмайды, тұр-қияпаты со қалпы.

— Біреу кеп өсек айтқан болар.

— Орыс «ұры басындағы бөрік жанады» десе...

— Біздің қазақ — «сезікті секірет» дейді.— Тоқаш қайсарлана сөйледі.— Қазақ байларының құлық-мінезі, тәсілі маған мәлім.

Еремин өзі де солай ұққан. Аржағын созбады, басқа ой арнасына көшті.

— Какеновты білесің бе?

— Какеновты білмей... Ол қазір: «Совет өкіметі жақында құлайды. Ұзақ тұрмайды» деп ел ішіне үгіт таратыпты. «Рас па?» — деп менен сұрайды. Алашорданың кеңсесін жабу керек. Елде саясат жүргізуге бөгет жасап отыр...

Бұдан кейін Тоқаш ел жайын суреттеді: аштық жеті басты жыландай ысқырып, ел ішінің үрейін ап, ауыл-ауылды аралай бастаған. Өткен жазда жауын жаумай, егін шықпай қалған көрінеді. Көтерілісте шаңырағы ор-

тасына түскен ауыл біржола күйзеліп, ішерге сусын, жерге түйір тамақ таба алмай отыр. Әсіресе Шу аңғарындағы қырғыз-қазақ шұбырып көшіп жатыр. Совет өкіметіне жау кулактар: «Қалада астық береді» деп азғырып қалаға тоғытқан... Аш туыстарының өлігін көрген қырғыз-қазақ естиярлары күңкілдеп, алашорда үгітіне сене бастағандығы байқалады. Оған орай Какенов ел ішін үркітіп қойыпты. «Совет» десең кейбір ауылда асау аттай осқырады...

Тоқаш ауыл-ауылда тағам беретін асхана ашты. Түрлі тағамды, соғымды бір орынға жинап, асханада дайындатты да, аштарға күніне үш рет тамақ бергізді... Соғым малды байлардан алды. Басқа тағамды орыс поселкелерінен, кулактардан жинады. Дұнған, ұйғыр болыстарында құрылған ұлтшыл «Шура ұл исламның» ақша қорын түгелдей тартып ап, аштардың жабдығына жұмсады...

— Енді мені байлар аясын ба? — деп Тоқаш сөзін бітірді.

Әрине аямайды. Еремін өзі де сенбейді. Тоқаш тым қатал кіріскен. Бұл арыздың бәрі соған қарсы жауап. Асылы — сақтық керек! Бұл ойын Еремін Тоқашқа қайталап жеткізді:

— Сақ бол!... Жаңағы сұрқиялар нендей зұлымдыққа болсын тайынатын емес... Аңадағы мен құсатып бір бұрыштан атып кетіп жүрмесін...

— Қояннан қорыққан егін екпейді, олардан қорқып, халықты аштан қыруға бола ма?! Қалайсыз, жара бітті ме?.. Сол түні сізді көздеген жоқ, нысанасы мен болуым керек.

— Сен не, мен не — оларға бәрібір...— Еремін қолын сілтей...— өйтсе де енді елге шықсаң, қасыңа отряд ал! Ертең ревком мәжілісінде мен де айтайын...

Екеуі ревкомнан шыққанда кеш қарайып, қанатын сүйретіп түн де келген еді...

13

Бикен соңғы күндері Какеновтен үлкен өзгеріс тапты. Бұдан бір ай бұрын Бикенге келіп: «қашайық!» деп жалынып-жалпаятын Ғабдулла жоқ. Соғыс трибуналына тілмәштік қызметке енгеннен бері, аяғын нық басып, сыздана сөйлейді. Ыбрайым Жайнақов бағытын ұстап жүргендей, ол кеткесін, ел арасында ауызға ілініп, алаш

комитетін қолына алды. Бикеннің тағы бір аңғарғаны — Ғабдулла қыңыр жігіт көрінеді. Алған бетінен қайта-тын сықылды емес. Қайта алаш комитетінің маңына жастар жинап, баули бастады. Соңғы күндер сауық кешін қоймақ боп, күнде кешке репетиция жасайды. Гимназия шәкірттері мен Фатима апайдың мұсылманша мектебінде оқып жүрген қыз балалардың басын қосты. Осыдан екі жыл бұрын Фатима апайдың мектебін бітірген Бикен сияқты қыздарды да бауырына тартты.

Екі жездесін бірдей жоғалтып, қаралы болса да, Бикен «Бостандық үйіне» барып көңлін көтерді. Жүрегінің бұрышында тығылып жатқан бір арманы бар. Ол — Тоқаш. Аңсайды да тұрады. Анадайдан болса да бір көрсе мауқын басар еді. Бикен Тоқаштың ұмытып кеткеніне өкпелеп, көңліне кекті зіл де алмайды. Кінә өзінен. Тез берілді — лепілдеген жүрегіне ие болмады. Ал, Тоқаш болса жігіт... Жәнеде, Бикеннің маңы түгелдей онымен ұстасып, жауласып алған. Кешегі марқұм Зәкір жездесі полицияға арыз да жазған көрінеді... Ыбрайым губернаторға өсектеген дей ме, әйтеуір шым-шытырық, қиян-кескі өмір.

Айнаға тағы бір қарады, бүгін өңі құлпырып шешек атқан жазғы гүлдей. Кеше ерте жатып, жақсы ұйқтап еді, тынығып қалса керек. Бірақ көк көзін басқан уайым — ашық күнгі аспанда толқыған көк мұнар тәрізді. Бикен ақ торғын көйлегін киіп, басына көк ала шәлісін сап, тысқа шықты. Көшенің арғы қапталында, өз үйінің алдында тосып отырған Сәлімгерей қарсы жүрді. Қолтығынан ап, «Бостандық үйіне» алып кірді. Алаш комитетінің екі бөлмесі толған жастар: қазақ, өзбек, ұйғыр, татардың қыз-бозбалалары. Бірі билеп, енді бірі күліп, кең бөлмеде суда жүзген балықтай, ерсілі-қарсылы соғылысып жүр екен. Бикенді көріп, оқ түскен қаздардай шу етіп, топ қақ жарылды. Бикенді ортаға алды. Музыканы Бикендей ешкім тарта алмайды. «Бұл Бикен теңі жоқ жорға!» — деп кеукеулеп, рояльдың алдына отырғызды. Бикеннен көз жазып қалмайын дегендей, Сәлімгерей де итере-митере, рояльдың артына барып, қызға қарама-қарсы тұрды.

Бикеннің көк көзі айна тәрізді — әрбір қимыл, ым-жым, шытынған қабақ дірілі де тегіс түседі, қыз түстеп, аңдап қарамаса да, бірін жібермейді, көріп отырады.

Қоршаған жастар құшақтасып, нін тіресе тұр — қосылып ән салмақ.

— Қандай әнді тартайын? — Бикен пернені басаып ба дегендей, саусақтарын қанаттай жазып, клавишаға апарды.

— «Оян, қазақ!» — деді кешігіңкіреп кірген Ғабдулла. Топ «Оян, қазақ!» деп шулап қоя берді.

Бикеннің салалы жіңішке саусақтары пернеде құрдай жорғалады; безілдетіп, бір түйісіп, бір алшақтап жарыса берді.

Басынқы жуан дауыспен Қакенов хор бастады. Жай сөйлегенде даусы ондай жуан емес, әдейі көмейінен күжілдеп айтады. Қакенов мақамын қыз-бозбалалар қағып ап, үйді басына көтерді. Әуелгі кезде бірі қырға, бірі ойға сүйреп, әр дыбыс өзінше тым-тырақай, берекесіз шулады. Қакенов тоқтатып, қайтадан бастатты. Өзі саусағын шошайтып, дирижер сияқты әмір беріп, кезекпен айтқызды. Әуелі жіңішке дауысқа бастатып, сонсоң жуан дауысқа қоштатты. Бар-бар еткен даусының ақауы бар жігітті топтан шығарып жіберді.

— Сенің даусың бұзып тұр, жеке айтасын! — деп Қакенов аздап келемеж де қылды. Жастар оған күліп, мәзмәйрам болды. Тапалдау, қара домалақ жігіт екен, мұу деген жоқ, босаға жақта жеке қалды. Саусағы перие тартқанмен көзі шалып, құлағы естіп отырған Бикен, артына жалт бұрылды. Шамданғаны бет-әлпетінен білініп ақ тұр, томсарып, бұқаша сүзе қарады...

Енді жөнге салдым деген Ғабдулла өзі үзіліс жариялады. Үйіріліп, бір уыс боп тұрған жастар, бұршақтай шашылды. Екі-екіден билеп, дөңгелек айналды. Гимназия шәкірттері қала қыздарына би үйретем деп біріне бірі соқтығысып, құлап та қалды... Бикен музыкадан нәр алатындай құмарта тарта берді, тарта берді.

Рояль жақтағы бұрышта Сәлімгерей бастаған бір топ жігіт өзара шекісіп те алды. Кейбір егес сөздерді Бикеннің құлағы да шалды.

— Осы сурет кімдікі? — деді біреуі Бикенге қарсы қабырғадағы ілулі тұрған шокша сақалды, көзіне пенсеге киген сопақ бетті қазақты нұсқап.

— Білмейсің бе? Ой, қазақ болмай кет. Сен түгіл мына Сәлімгерей де таниды! — деді екіншісі күліп.

— Е, немене, Сәлімгерей саған қолжаулық па? — Сәлімгерей тәніп, өндіршектеп, айбат шекті.

— Рас-ау, Сәлімгерейде нең бар. Білгіш болсаң өзің айтшы? — деді шіңкілдек дауыс.

— Білмейді дейсің бе? Бокин. Тоқаш Бокин! Ха-ха.— Ду күлді. Бикен де күліп жіберді. Бұл күлкінің үстіне Какенов килікті.

— Габеке, мынаны қара. Мынау отырған Бокин дейді. Миғұла!

— Мен мұны хордан тегін шығармаған болармын, дауысына ғана ақау түспеген, мына да түскен екен! — деді Какенов шымбайына батыра тілдеп.

— Немене, Бокин қабырғаға ілуге тұрмай ма? Ол — нағыз батыр! — деді әлгі сөз таластырып.

— Өй, койсайшы! Тіл мен жағыңа сүйенбей! — деді екі-үшеуі барылдақ дауысты ортаға ап, өктемдеп.

— Сыңар езулеме!.. Көрермін!.. Жалғыздың үні шықпас!

— Уай-дай-ай!.. Мынау не оттап тұр! Шығар! — деді зекіп Ғабдулла.

Сол-ақ екен үш жігіт оны сүйрелеп, тысқа алып кетті. Какенов Бикеннің қасына оралды. Бұл кезде Сәлімгерей де қыз құлағына сыбырлап, Какеновты мұқатып жатқан еді.

— Бикен, тағы бір жүрек тербейтін күй тартшы, бүгін көңілім бұзылып, жабырқап... тұрғаным...

— Жанағы жігіт не, бұзып кеткен? — Бикен сақ-сақ күлді.— Әудемге келмей, апшыңыз қуырылып қалды ғой... Әлде Бокин суреті ілініп қала ма деген күдікте жүрмеңіз?

— Бикеш, бұл екеуміздің арамыздағы көптен келе жатқан дау. Кімнің кім екенін сезгендей болып ең... Қайтейін...

Бикен де үндемеді, көңілді күйді безілдете тартып, жастарды қайтадан биге шақырды. Тағы да екі-екіден дөңгеленіп, залда зыр айналды.

Есік шалқалай ашылып, бір топ адам сау етіп кіріп келді. Топ алдында — Бокин, кигені — құм түстес гимнастерка, айқұш-ұйқыш мойынға салынған белбеу, жанында — наған, қызыл шалбар, құрым етік. Қабағымен атады. Бикенді елемейді. Қасындағы еріп жүргендерді де таниды Бикен. Тоқаштың оң жағында тұрған қара торы жігіт — Ораз, оған таяу сопақ бет, мұрты жаңа ғана тебіндеген — Абдулла, ұйғыр, Тоқаштың сол жағында тұрған қою қара қасы тұтаса біткен ұзын бойлы — Сака,

оған таяу — әйгілі Құрышпай, Тоқаштың «атып кел, шауып келі», жұрт солай атайды. Көзін Бокиннен айырмай, бір танауынан күлімсірейді... Бикен әуелгі кезде тамашалап қарады да, сөздің неден басталғанын аңғармай да қалды. Какенов сұрланып, айбат шегіп, ышқына сөйлегенде барып, Бикен ой құрсауынан босанды.

— Сіз кімсіз?

— Мен ревкомның жауапты хатшысымын. Сізге мандат керек пе? — Тоқаш қалтасынан қағазын суырып алды.

— Алаш кеңесін жабуға өткен түні ревкомның мәжілісінде қаулы алынған. Соны іске асыру біздің міндет! — деді Сақа түсіндіріп.

— Бұл Бокиннің қитұрқосы! Ондай қаулы болған жоқ! — деді Какенов, жан-жағындағы жігіттеріне қарап, қолтығына дем бүрке ме дегендей.

— Сөзді доғарып, табан жалтыратқан дұрыс болар, Какенов! — Тоқаш кекеп, бұйыра сөйледі.

— Кәне, қайда қаулың?

— Алашты жабатын өкімет әлі туған жоқ!

— Не деп жабады?

— Бостандық қазаққа да берілген?

— Бокин, әлегінді аулақ әкет! — тұрған қыз-бозбалалар қар лақтырған балалардай тұс-тұс жақтан сөз жаудырды.

Какенов енді нәр алғандай, көтеріліп шаптыға тиісті.

— Біз аш-жалаңаш қазақтар үшін сауық-кешін қойып, ақша жинамақпыз. Бөгет жасамай, бара тұрыңдар. Ертең де күн бар!

— Сіздер ревком қаулысына бағынбаушы ма едіңіздер? — деді Ораз топқа.

— Жоқ-жоқ,— бірнешеуі қатарласа айғай салды.

— Какенов, сіз түсінетін азаматсыз. Алашорданың күні қаран! Енді өкімет билігі еңбекші бұқара қолында. Мына Құрышпай сияқты қу-тақыр кедейдің өкіметі. Таласып қайтесіз?

— Құрышпай дейсің бе? Бұл тесік-тесіктен өткен, талай абақтыда отырған алаяқ емес пе? Олай болса — оңған екен өкіметің?

— Құрышпай абақтыда отырса, елден Какенов сияқты пара алып, қазақтың қанын сорып, патша ұлығына жағынып, жұртты жамандап түскен жоқ. Ел үшін, жұрт үшін!

— Пішту! — деді Какенов қатындарша ернін шығарып.

Құрышпай теріс айналып, бөксесін қақты. Қыздар бақырып, бетін басып, тым-тырақай қаша жөнелді. Бикеннің де дәті шыдамады, ернін тістеп, теріс айналды. У-шу. Біреуі күліп, біреуі боқтап жатыр.

Сәлімгерей бастаған үш жігіт Құрышпайға жабысты: әйтүйіне қарамастан жағадан ап тысқа сүйреледі. Құрышпай төрт тағандап тұра қап, қолын жан-жағына сілтеп-сілтеп жіберді. Жармасып жүрген бозбала жігіттер тырапай аса құлады.

— Тоқтат! — деді Тоқаш қатал.— Какенов, ақырғы рет бұйырам: кеңсені тастап, шығындар! Есікті құлыптап, кілтін қалтама сап, сүргіш мөр басам!

— Шықпайым! Бағынбайым!

— Өз обалың өзіңе! Акты жасап, әскер шақырам!.. Сақа, патруль шақырт!..— Тоқаш стол үстінде бұрышта тұрған машинканы алып, акты жаза бастады. Бикен Тоқаштың қасына келді.

— Тоқа... Мен үшін... Қайтесіз.

— Бикен, жалынба! Не керек қадырыңды кетіріп! — деді сонынан ере барған Какенов. Бикен Какеновтың қыстырылғанына риза болмады. Босқа ушықтырады...

— Сіз, бара тұрыңыз! — Бикен Какеновты кейін қайырды да, Тоқашқа тағы жалынды.— Істі насырға шаптырып қайтесіз? Бұ да қазақтың азаматы ғой...

— Бикеш, мынаған айтыңыз: у-шусыз шықсын! Мен де оны жаптыруға құштар емеспін!

Бикен Какеновке қайта оралып, оны азғырып көріп еді:— көнбеді. Ыршып түсті.

Ораз патруль алып келді.

— Ревкомның жауапты хатшысы Бокинмын! Мына алашорда кеңесінің бастығы Какеновты апарып абақтыға тапсырыңыз. Әріске алынды. Мына актыны қоса тапсырыңыз! — деді Тоқаш. Патруль сөзге келмеді, алдына сап, томпаңдатып, айдап кетті. Қалғандарын Құрышпай өзі-ақ қуып шықты.

Тоқаш алаш мекемесінің есігін өз қолымен жауып, кілтін қалтасына салып алды... Бикен дел-сал, үйіне қайтты. Жолшыбай Сәлімгерейге бір-ақ ауыз сөз қатты:

— Тоқашқа не болды! Өзі отырған ағашының бұтағын өзі кескені ме?

Сәлімгерей сылқ-сылқ күлді.

— Ағаш бұтағында отырған сені мен біз. Ол — кесуші!..

Фальковский Қакеновтың тұтқынға алынғанына айрықша маңыз берді. Екі жеп, биге шығатын кезең: «Алашты» жақтаған қазақтар — бір дойбы болса, казактар екінші дойбы... Епископке жолығып, Талғар, Қаскелең станицаларына сол түні жасырын хабар жіберді...

Ертеңінде аттарын ерттеп, атой күтіп отырған казактар қылышын қынабынан суырып, қалаға шабуыл жасады. Сол түні көше-көшеге белгісіз адам қағаз жапсырып кеткен: «Уа, жарандар!.. Қала бұзықтар қолында. Күнде атып-шауып жатыр. Күн көруден қалдық. Орыс, мұсылман халқының ең жақсы ұлдарының көзін құртып жатыр. Кеше алаш комитетін жауып, Қакенов сияқты демократты жазықсыз тұтқынға алған. Ертең оны атпақ...»

Талғар, Қаскелең казактары бұл қорлыққа шыдамай қылышын қынабынан суырды!

«Көтеріліңдер, құтылайық дінсіз бұзықтардан!..» деп көтеріліске шақырған.

14

Ақ казактар қаланы екі жақ бүйірден қысып, кенеттен басып алмақ болды.

Емелев бастаған бірінші социалистік полк алдарынан кесе-көлденең тұрып, алғашқы қарқынын тойтарып тастады. Беті қайтқан ақтар қаланы қоршап алды, елмен қатнасын үзді. Аш қала ұзақ уақытқа шыдай ма, іштен бүлік шығып, өзінен өзі берілмей ме?.. Жау қаланың жұқа жерін тапқан. Іштегі астыртын тыңшылар жеткізді ме, әйтеуір, казармадағы азық екі күнге жетті. Үшінші күні тамақ әскерге бір-ақ рет берілді. Қауіп-қатер енді күшейді.

Еремін мен Емелев осы жайды ұзақ кеңесті. Ақыры майданнан Тоқашты шақыртып ап, азық-түлік дайындауға жұмсады.

— Бұл іске сенен қолайлы адам жоқ. Қаланы да, ауылды да білесің... Іле жаққа ел ішін аралап, азық-түлік жина! Тап!.. Барлық өкімет қолыңда! — деді Еремін.

Емелев оның қасына он әскер ертіп берді.

— Бұл сенің отрядың... Бүгін кешке дейін бірдеме жет-

кізбесең — хал мүшкіл. Аш солдат соғыса алмас? — деді Емелев қолын қысып.

15

Тоқаш пәтеріне келсе — алдынан хат тосып жатыр. Жалма-жан конвертті жыртып, асыға оқыды.

«Тоқашбай, Боқыұлы!

Сен сатылды. Саған мұсылман халқы лағнат айтады: қайт райыңнан! Құдайды, о дүниені ұмытпа — кәпірмен біріксең ұзақ жасамайсың!..»

Тоқаш үй несі — Эрмиш шалды шақырып алды:

— Мына хатты кім әкедді?

Әлгіде бір бала әкеп, саған «бер» деп тастап кетті. Немене, суық хабар бар ма?

Тоқаш хаттың мазмұнымен таныстырды. Шал басын шайқады.

— Ойланатын жойт. Бұл қорқыту ғой... Сен жалғыз жүресің, қапыда қалма, балам!

Тоқаш езу тартып күлімсіреді.

— Неге?.. Жалғыз емеспін. Қасымда досым Құрышпай бар... Одаң қала берді, мынау патруль емес пе? — Тоқаш терезенің пердесін сырып, көшеде тұрған бір топ салт атты әскерді көрсетті.

— Бұлар да күні-түні қасыңда жүрмес. Сен сияқты адамның әрбір көшеде, үйде, аулада қорғайтын досы болу керек.

Тоқаш бұл сөзге ойланып қалды. Аанада Жүніс те солай деп еді ғой? Шынында Тоқаштың сонынан ерген жолдастары бар ма? Кешегі бірге болған серіктері, бірі — социалистік полктың қатарына еніп, майданда жүр, енді бірі төңкерістің ертеңгі күні еліне қайтып кеткен. Ораз, Сақа, Абдулла үшеуі де әскерде — командир... Жалғыз Құрышпай Халимасының қасында, жайбарақат жатқан. Ешбір қауыпты сезетін емес..., аңғал ба тырың!

Осы ойды толғатқан бойы Тоқаш атына мінді. Осы оймен жолшыбай Құрышпайды үйінен ертіп алды.

— Ал, Құрыш, мылтық кезейтін заман қайта туды. Ертте атыңды.

— Біз революцияның ұлы — не істе десе, соны бұлжытпай орындаймыз. Атым дайын. Революцияның ақсакалы айтқандай: кедей құлдығынан басқа несін жоғалтады?

Аспанда көк ала бұлт. Анда-санда ыдыраған сол бұлттың арасынан күннің сәулесі қисая түседі жерге. Жел жоқ, тымық. Қаланың шетінде Тастақ жақтан мылтық гүрсілі естіледі... Көше-көшеден өтіп кетіп жатқан лек-лек әскер, бірі казармаға дем алысқа қайтып, енді бірі алдыңғы шепке бара жатқандар. Түйдек-түйдек басқан қадамдар. Қысқа, қатал командирдің әмірі.

Тоқаш азық-түлік жинауды қаланың басты саудагері — Бурнашевтан бастады. Ақшасы қалтасына, малы жеріне сыймайды. Астылы-үстілі кірпіш үйі бақшасымен бір кварталды алады. Бүгінде магазинін жапқан, сауданы жең ұшынан жасайды. Соңғы кездері Кәрден екеуі сауданы астыртын жүргізетін сияқты.

Құрышпай аттан секіріп түсіп, қақпаны ашты. Қалғандары ат-матымен аулаға кірді. Бурнашевтың өзі терезеден көрген бе, үйден асыға шығып, қарсы жүрді.

— Қазір он қап ұн, жиырма қара соғым табасыз. Революциялық комитет атынан бұйырам! — деді Тоқаш аттан түспей қамшысымен бүйірін тақап.

Бурнашев дірілдеп, жауап қайыра алмады. Тілі күрмеліп жыпылықтап, кейін шегінді. Көк атқа мінген Тоқаш жан алатын әзірейілден кем көрінбеген тәрізді.

— Он қап түгіл бір қап ұн жоқ осы үйде! — деді Бурнашев есін жиып.

— Сен таппасаң, біз өзіміз табамыз! — Құрышпай қамшысын үйірді.

— Не тұрыс бар? Тінтіңдер! — Тоқаш әскерлерге бұйрық берді. «Ә» десе «мә» деп тұрған сайдақтар кең ауланы, екі қабат үйді лезде астан-кестеңін шығарды. Құрышпай дәл коридордың астынан қазған қойманы тапты. Жермен-жексен — қойма бар деп адам ойлайтын емес. Күрекпен ойып-ойып беткі топырақты лақтырып тастап еді, аздан соң күрек шықырлап темірге тиді. Құрышпай лом темірді салып жіберіп, көтеріп қалды, қойманың аузын жұқалау қаңылтырмен жауыпты. Сіріңкені жағып, әскердің бірі сатымен төмен түсті.

— Не көрдің? — Тоқаш төмен үңілді.

— Ұн... Май... Қазы-қарта... Бәрі бар! — деді ол көтеріңкі дауыспен. Тоқаш адырайып Бурнашевқа бұрылды. Қанын ішіне тартып, ызаға булығып тұр екен:

— Бала-шағамның қорегі. Алуға хақың жоқ! — деді шырылдап қойманың үстіне түсіп. Құрышпай нығымен қағып жіберді.

— Әрі тұр!

Екі арбаға тиіп, бес әскер казармаға ала жөнелгенде Бурнашевтың қатын-баласы еңіреп, көшеге ере шықты. Азан-қазан. Осы кезде Бурнашевтің үлкен ұлы, Сәлімгерей де жетті. Қасында бір көзін шел басқан қарабұжыр Яшайло бар. Сәлімгерей Бокиннің шылбырына жармасты.

— Что за бесчинство! — деді еңтігіп, орысша.

— Мұның аты — революция, соғыс. Кімдікі артық соны тартып аламыз. Көрмейсің бе, қалада бір түйір нан жоқ. Әскер аш! — Тоқаштың езуіне жиналған мысқыл тарқамды.

— Бұл талан-тараж! — деді Бурнашев қарт ащы дауыспен.

— Тоқтат, Бокин, ана көлікті! Әйтпегенде, қантөгіс болады! — деді Бурнашевтың баласы алдыңғы арбаға қарай ұмтылып.

— Кет, былай!.. Жармаспа! — деп Құрышпай барыстай секіріп, қолын қақты.

— Қол жұмсама! — деді қарабұжыр Құрышпайға жармасып. Құрышпай екеуі айқаса түсті. Қарабұжыр да әлді екен, тартып қалғанда Құрышпай шапанының жағасы дыр етіп, аяғының басына жетті.

Құрышпай шықшыттан қойып жіберді, Яшайло мұрттай ұшты. Тоқаш атын тебініп қап, жандарына жетіп барды.

— Тоқтандар!.. Сен білесің бе, тар кезең екенін, ә! — Тоқаш Яшайлоны аттың омырауына алды,— жөніне жүр!

— Кездесетін жеріміз бұл емес... Жарайды! — деді Бурнашевтың баласы Яшайлоны қолынан тартып...

...Тоқаш кешке дейін қаланың басты-басты саудагер, байларын аралап, ұн да, ет те, май да тапты. Бермегеннің жолынан, бергенінің қолынан алды. Кейбіреуі қамшыдан қорқып, қарсыласпай, ұн-тұн жоқ беріп құтылды. Енді бірі таяқ та жеді... Өз ықтиярымен сұрамай әкеп бергендер де табылды.

Әділдің үйінен жаңа аттана бергенде, қарсы тоқал үйден басына орамал тартқан жас келіншек Тоқаштың қасына жақындады.

— Сіз әскерге тамақ жинап жүр деп естідім... Менде бір семіз қой бар. Мейрамға сақтап ек, алыңыз, пожалуыста!.. Әскер ашықпай, әйтеуір жауды жеңсе бол-

ғаны... Менің де ерім майданда! — деді көзінің жасын сүртіп.

Тоқаш риза боп келіншектің қолын қысып, соғыс біткесін, ақшадай, не еттей қойын қайтаруға қолхат берді...

Кеш те түсті. Ұзақ күнге аузына нәр алмаған Тоқаш қарнының ашқанын енді сезді — аузы темір татып, таңдайына қыл жабысқан тәрізді. Қасындағы әскерлері де аш.

Ымырт жабылып, ағаш бұтақтары, қонақтаған құстай, салбырап, мүлги бастаған. Арық та ағысын бәсеңдеткендей, сылдыры баяу... Күнде жұрт орнына отыра, шәуілдеп безек қағатын ит те үрмейді — соғыстан қорқып тығылып қалған.

Үрейлі қала демін ішіне тартып, бір сұмдық күткендей. Қала шетіндегі майданнан да үн жоқ. Әлде дауыл адындағы тыныс па...

Тоқаштың ойы ат аяңының ырғағына сай.

Бүгін түнде казактар шабуылды күшейтеді. Әскердің қарны аш екенін білмеді дейсің бе? Сумандап қала кезген тоғышарлар арасында олардың да адамы бар шығар... Бәрінен де, асты пісіріп, таратып беруге үлгерсе де... Әйтеуір жанталасып жүріп, сегіз мың әскердің бір күніне жететін азығын әзірледі... Тоқаш әр жанға бір қадақ ет пен бір қадақ наннан салды...

Аттарын аяңдатып, Сауда көшесіне бұрылғанын Қарденнің үйін көргенде сезді Тоқаш. Қарсы алдынан тосып тұрған Бикенді көзі шалды.

— Кеш жарық, Бикеш! — Тоқаш атының басын тежеді.

— Батыр, түсіңіз. Қонақ болыңыз! — деді Бикен сүйкімді үнмен.

Жаңа туған жарық айдың сәулесі Бикен жүзіндегі мұңды қағазға басқан мәрдей көрсетті.

Шаршап, сусап келе жатқан Тоқаш түскісі де келді.

— Біз көппіз ғой?

— Пейіл кеңісе — орын да, тамақ та жетеді.

Қыз ибалы қылықпен Тоқаштың тізгініне жармасып, аттан түсірді.

— Түсіңдер!.. Ат шалдырамыз! — деді Тоқаш қасына ерген солдаттарға.

Қақпа ашылды. Бұрын керуен түсетін сарай бос үңірейіп тұр екен. Атқа шөп сап, шалдыруға да болады...

Тоқаш атын Құрышпайға берді де үйге кіріп барды. Көр-

ден жоқ. Әлде малын алады деп қорқып, жансауғалап, басқа бір үйге кетті ме? Кім білсін... Кәрденнің қалада малы жоқ, елде. Оны Тоқаш біледі. Әйтпесе, алдымен осы үйден-ақ бастар еді...

Бикеннің реңіне қан жүгіріп, көлеңке басқан жүзі жадырап, өзгеріп, қайта көкшіл көзіндегі жас, таңертеңгі гүлге түскен шықтай мөлт-мөлт етеді. Жас? Тоқаш жақын кеп, жұмсақ кішкене саусақтарын қапсыра ұстады, дір-дір етеді.

— Бикен, көзіңдегі жас па?.. Түсінбедім ғой...

Тоқаш өз даусын өзі естіді — жылы, сырлы, сазды.

— Жүрегімді қайғы кернеп, құса болдым. Әулиедей бас ұрған кәрдендей таза, қардай ақ деп ұққан сіз — кара жүрек болды деген өсекті құлағым шалды. Соның күйігі...

— Бикен, біз екеуміз жардың екі жақ биік қабағында тұрмыз. Екі ортамызда — шыңырау бар, тереңдігіне көз жетпейді... Одан өтіп, тіл табу бұл өмірде бізге жоқ. Құлағың естіген өсекке сене бер... «Сенбе!» деп айта алам ба?

Бикен сұрланып, екі нығынан демін алып, бекіне сөйледі.

— Тағы бір сұрағым. Зәкір жездемді атқаныңыз рас па?

— Жоқ.

— Бізді неге жек көресіз?

— Зәкір мен Ыбрайым мені неге жек көрді?

Қыз теріс айналып жүре берді...

Лезде екі солдат үлкен сары самаурынның екі жағынан зорға көтеріп, үйге кіргізді. Бұрынғы керуендерге шай қайнататын самауыр керекке жарады. Әскерлерді кең столға отырғызып, Бикен он кісіге шай да құйып үлгірді. Столдағы үйілген таба-таба нан, лықылдаған үлкен табак қуырдақ, тарелке-тарелке майды аш солдаттар заматта жусатып салды. Тағам үстінде бірімен бірі әзілдесіп, күндізгі алған әсерлерін сөз қылып, гуілдесіп отырғанда, Какенов кіріп келді. Сақал-мұртын қырған, иіс су жаққан, абақтыға түсті дейтін емес, таздың күшігіндей, жылмаң-жылмаң етеді.

Тоқаш аң-тан: мұны абақтыдан кім шығарған? Какенов те Бокинды кездестірем деп ойламаған сияқты, селк етіп, кейін шегінді — біреу кеудеден итеріп жібергендей болды. Бикен орнынан тұрып, әдеппен жымып, столға ша-

қырды. Какенов қызға рахмет айтып, басқаларымен амандаспастан кері шығып кетті.

Тоқаш та шыдамсызданып, шайдың артын тоса алмады. Солдаттарды казармаға қоя берді де, Құрышпайды қасына ап, тура Ереміннің пәтеріне тартты.

Тоқаш атына мініп жатқанда, Бикен:

— Келіп тұрыңыз... — деді.

Тоқаш:

— Хош! — деді де атын жанбасқа бір салды: «Келіп тұрыңыз?» — деді ішінен Бикен сөзін кекете қайталап...

16

Петр Алексеевич өзінің бұрынғы үйінде, Рафик бағының қақ ортасында тұрады. Жалғыз өзі. Әйелі мен баласы алыста, Москва түбінде, көрмегелі үш жылдан асып барады. Жетісуда көтеріліс басталысымен әйелі мен баласын әке-шешесіне қайтарып жіберген: кім біледі, қандай заман болатынын. Қасірет шексе — Петрдың жалғыз өзі шексін. Үй ішін бірге жүдетіп, әуре қылу адамшылыққа сия ма?

Міне, соңғы бір жылдан бері хат та алмайды. Қатынас үзілді. Өзі болса жаралы. Тек арқа сүйейтіні бақша күзетшісінің әйелі, мейірімді, ұқыпты әйел. Петр тұрған үйдің астында, жартылай жер астына салыңған екі бөлмеде тұрады ол. Қолы босаса киімін өтектеп, тамағын пісіреді.

Бүгін де ревкомнан кеш оралған еді, сол көрші әйел жылы тамақ беріп, есін жидырды. Жарасын таңып жатқанда Тоқаш пен Құрышпай келіп кірді. Петр Алексеевичтің Тоқашқа айтпақ әңгімесі көп, білгендей келген екен.

Тоқаш бүгін қанша мал, астық жинағанын айта кеп, Какенов жайында сөз қозғады.

— Трибуналға тілмәш боп қызметке енген. Қызметке алған кім?.. Абақтыдан шығарған кім?

Тоқаштың қынжылуы жолды. Петр Алексеевич өзі де түсінбейді кімнің қолдап жүргенін. Әлде... бұл ойын ол Тоқашқа жеткізді. Мана, кешке жақын тергеу комиссиясының бастығы Фальковский ревкомға келіп Бокниді тұтқынға алу жайында келісім сұраған-ды. Елден де, қаладан да шағым түскен: «Ұрады, соғады деген. Дәл бүгін бір ауыз сөзге келмей, Яшайло дейтін жұмысшыны ұрып,

бет-аузын дал-дұл қылған... Басбұзар, анархист! Енді аз уақыт оған ерік берсе — бүкіл халықты өкіметке қарсы қоймай ма» дегенді айтқан.

Бұл әңгіменің ішінде Емелев, Виноградов та қатнасқан. Бірақ ревком көпшілігі, Фальковскийдің сөзіне сенбей, мән бермеген... Осы істі қолдан жасап жүрген біреу бар сықылды. Шағым дегенің жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптаған...

— Яшайлоны ұрған мен! — деді манадан үн жоқ, түн жоқ тыңдап отырған Құрышпай.

— Неге ұрасың?

— Бурнашев деген татар байының тығып тастаған астығын «алма!» деп төбелесіп, шапанымды жыртты. Міне! — деді көктеп қойған шапанның жағасын көрсетіп.

— Байды ұрмасак, әскер бүгін аш қалатын еді... Байды аяп, өкіметтен айрылуға болмайды! — Тоқаштың даусы сәл қалтырап шықты, ашу кернегендей демін жиілетті.

Есік тақылдады. Еремін босаға жақта отырған Құрышпайға қарады. Ол есіктің тиегін ағытты. Аржағынан Махмуттың басы сығалады.

— О, Маха! Кір-кір! — деді Тоқаш үй иесінен бұрын. Махмут әдетінше қолымен жүрегін басып, күлімсіреп сәлем берді.

— Өкімет басында отыратын осы Махандар ғой... Қайдағы Фальковский-Мальковскийді тауып аламыз... Сіз оны білесіз бе? Кім өзі? — деді Тоқаш үзілген әңгімені жалғап.

Еремін нығын көтерді — білмейді. Қайдан келді? Тергеу комиссиясына ұсынған кім?

— Зәкірді атты деп, жұрт көтеріп, қолдан-қолға түсірмейді. «Тергеу комиссиясына қатал, ер адам керек. Оған осы жарайды» деді ғой... Өзің білесің о күні мен жараланып, бара алмағам.

— Кімнің кім екенін айырып алғанша әлі талай өкінерміз! — деді Тоқаш жақтырмаған пішінмен қолын сілтеп. Сөзді осымен доғарып, Махмутқа бұрылды. — Маха, неге келдің?.. «Шаруан» қалай? — Еремін Тоқаштың әзілін ұқты.

— Махмут, сенің үй сатып алғаның рас па осы?

Тоқаш Құрышпайға қарады, ол күліп жіберді. Махмут қызарып ернін дүрдитті.

— Құрысын, үй алмадым, басыма пәле сатып алдым...

Соғыс мынау... Аяқ астында қап жүреміз бе деп қорқам.

— Неге олай дейсің? — Еремін жаңа сыр ашқандай.

— Қаладан ақтарға қашып кетіп жатқандар да аз емес көрінеді.

— Жалған! Қала халқының көбі қару алып, алдыңғы шепте жүр... Бүгін майданда тыныштық... Егер олар енді бір сағатта шабуыл жасамаса, шабуылды біз бастаймыз... Солдаттар тамақ ішіп, әлденсін...— Еремін Тоқашты иегімен нұсқап: — Бокин болмаса, бүгін әскер аш та жатар еді, жігіт!.. Тоқаш, ертеңді ойладың ба?

— Жок. Мен, шепке барып, қолыма мылтық алсам ба дейім...— Еремінше Тоқаштың бұл сөзі қате. Байлар арыз жазды деп өкпелеп, ең қиын кезеңде жауапты істен кейін шегіну — ақылға жатпайды. Тергеу комиссиясының бастығы — Малтекбас. Ақ пен қараны айыра алмайды.

— Сенсіз де мылтық ұстайтындар табылады. Тамақ тауып, асырайтын адам табылмайды. Ертеңді ойла, жақын ауылға шығасың ба, қайтесің...— деді Еремін ойын дауыстай түйіп.

Махмут орнынан көтерілді.

— Неге келіп ең, Махмут? — Еремін сөзін бөлді.

— Жәйша... Амандық білмек ем.

— Қатынасып тұр... шаруаңнан қолың тисе.

Бәрі тағы күлді.

Махмут бұл жолы да тура Фальковскийдің кабинетіне барып кірді...

17

Қасында жүз шамалы жігіті бар. Тоқаш шаңқай түс мезгілінде Бұрындайда ат шалдырды. Аттың тізгінін қосшы жігітіне ұстата беріп, қарағаш көлеңкесіндегі самалға отырды. Арқасын ағашқа сүйеп қойып, ақ кестелі көйлегінің жағасын ағытты. Маңдайын сұртті. Аспан ашық, сонау мұнарланған Алатаудың шыңында шөгіп жатқан бірлі-жарым көк ала бұлт қана көзге ілінеді. Әшейінде таудан соғатын еспе жел де сезілмейді, әуе тұнық.

Тау етегінде жатқан қала көрінбейді, тек зеңбіректің гүрсілі үдей береді. Соғыс әлі жүріп жатыр. Кім біледі, не боп жатқанын? Тоқаш аттанғалы міне табандатқан бес күн. Қаланың батыс жағындағы елдерге барып

әскерлерден азық-түлік жіберді де, түнделетіп Шамалған барған.

Ел де үрпиісіп отыр екен — суық хабар жата ма, лезде жеткен. Әсіресе, Айгүл, екі көзі төрт боп, құлағын қалаға тосумен болған. Үйінің қасына келіп, түсіп жатқан Тоқашты көріп қап, Айгүл бас сап, құшақтап мойнына асылды. Айлы түнде мөлтілдеген қыз көзінің жасы Тоқаштың білегіне домалап түсті. Әйелдің қуанғанда жылайтын әдеті несі екен? Тоқаш бетіне үнілді: күлім қағатын ақ құба жүзінде шырмау бар. Жұқа еріндері жыбырлап, өзек өртеген күйінішін дыбыссыз айтқан тәрізді. Оны Тоқаш ұқты. Аузынан сүйді, сол сөзді тіс арасынан шығарғысы келмеді. «Тірімісін?.. Сені де көретін күн бар екен-ау, Тоқашжан?» деген күйініш сөздер, сол бір салтанатты мерзімнің кейпін бұзатындай көрінді. Жүрек түбіне сайысқан күйік, қапа лезде тұмандай тарқап, өмірді қызықтырып, құмарын арттыра түсті. Бес білтелі шамды жағып, мойнын кигізіп жатқанда, қыз жүзіне Тоқаш тағы да көз тастады. Айгүл бетіне қан тарап, алмадай қызарады... Ернін сәл ашыңқырап, аппақ маржандай тісін ақсита күледі. Не керек, алыста жүргенде, қинала қаққан жүректің құмарын Тоқаш баса алмады. Тек дәл аттанарда сол түні, үй сыртында құшырлана тағы бір сүйді.

Аянбек үйде жоқ екен. Аншы, сері Аянбек, болыстық комиссар екенін ұмытып, ел аралап, құс сап кеткен көрінеді... Кеңсе қызметін хатшы бала мен Айгүл жүргізеді. Елге керек қағаздарды хатшы жазып, Айгүл мөр басып, әкесі үшін қол қояды екен. Болыстық комиссар деген атақ Аянбектікі де, басқаратын — Айгүл боп шықты.

Айгүл әңгімесіне қанған Тоқаш шек-сілесі қатқанша күлді. Айгүл ысылған. Дауды да қолма-қол шешіп, мөрді былш еткізіп баса салатын көрінеді. Кейде Аянбек бір жұма жоғалып, қайта оралғанда, жұрт оған бармай, әдетінше Айгүлге барып, дау-шарын шешеді екен.

Сол түні Тоқаш Айгүлдің тағы бір мінезіне риза болды. Хатшы балаға ауылдағы жігіттерді лезде шақыртып алдырды.

Шайды жиып, Аянбектің төр үйінде кеңесіп отырған еді, жігіттер сәлем беріп, сау етіп кіріп келді. Тоқаш шетінен таниды. Кеше өзімен бірге тауда болған жігіттер де бар ішінде. Төңкерістің ертеңінде: «өкімет орнаттық» деп,

бөркін шекесіне шеките киіп, қамшысын беліне тірен, ауылға қайтқан. Ауылда бұл жігіттерге қызғанышпен, қарады.

Айгүл қымсынып, ауыл қызындай ұялған жоқ, сабырлы мінезбен жігіттерге арнап бір-екі ауыз сөз айтты:

— Тоқаш ағай әдейі сіздерді іздеп кепті. Елім бар, жұртым бар деп қолқа арта келіпті. Ер басына күн туған. Ел ішіне бүлік кірген. Аянбаңдар, тілегім осы,— дегені бар ма, дәл елдің ақсақалы сияқты.

Тоқаш тандана қарап, өз көзіне өзі сенбейді. «Осы шешен қыз, шынымен Айгүл ме?» деп те шүбә келтіреді. О, тоба!.. Әрине, Тоқаш ойына аялдап, сөз арасын іріккен жоқ. Айгүл сөзін жедел іліп әкетті: «Ақ казактар атқа көтеріле мініп, қаланы қоршап, қысып тұр. Егерде олар жеңсе, ауылда бірің қалмайсың, не қырады, не ана, он алтыншы жылғыдай мойныңа қайта құрық тастап, үстіңе аттай мінеді... Өкпеге тебеді. Күн көрсетпейді. Ойлаңдар!.. Аз күн болса да совет өкіметінің жемісінің дәмін таттыңдар. Еркін өмірге ие болдыңдар. Бай қаймығатын болды, жалшы адам қатарына қосылды. Әйел теңдік алды!.. Қалай осыдан оп-оңай айрыламыз? Ендеше, совет өкіметін қорғауға тартынбай тегіс аттанайық. Не басқа жаулық сап, үйде ошақ басында отырайық!..» Тоқаштың бұл сөзі әлі есінде. Нақысына келтіре, қыздыра, жанға тигізе айтқан. Жұрт ұқты да бірауыздан: «Мақұл!» деп аттарын ерттеген.

Тоқаш бұл жігіттерді бір жағынан жақсы да көреді, бір жағынан бұларға онша сенбейді. Төңкерістің ертеңінде қайтып кетіп жүрген жауынгерден не күтсін... Кейбір қалада өскендері, немесе, жұмыс істеп қолына күс түсіргендері ғана әскер қатарында қалып қойған-ды.

Жоқ, Тоқаш маңына топ жимай оңбайды екен. Ол топ кім? Бұлардан басқа, ысылған, бейнет көрген, халық үшін қайғы-қасірет шеккен, Қытайда ауып жүрген ерлер тірек бола алады... Соларға тезірек хабар жіберіп қайтарса...

Аттарын шідерлеп, тұсап жігіттер де Тоқаш маңына оралды. Мұндайда күлдіріп, думан ғып отыратын Құрышпай да болмады, кеше ғана елден жинаған азық-түлікті қалаға алып кеткен-ді.

— Қолымызда сойылдан басқа дәнеме жоқ, аяқ астында тырапай асып жүрмесек осы...— деді бір жігіт, көңілде жүрген қаупын жігіттердің алдына тартып.

— Асылқанның шиде мылтығы бар ғой... Сол жетеді,— деп екінші жігіт күнк ете түсті. Бәрі ду күлді. Әңгімеге Тоқаш та қилікті.

— Баяғы керуеннен тартып алған мылтықтарың қайда, Қытайдан атаманға жіберетін ше? — Тоқаш бірінші жігітке үңілді, сөзін соған арнаған тәрізді.

— Төңкерістің ертеңінде-ақ казармаға тапсырғамыз. Үйіңе қайтсаң, тастап кет деді ғой...

Қала жақтағы қара жолмен біреу құйғытып шыға келді. Отырғандардың назары соған ауды. Кім екен бұл, жүрісі суық?

Әңгіме осы салт аттының маңына қомақталды. Түрлі жоба айтыла бастады:

— Соғыстан қашқан біреу де, тәйір...

— Дәуде болса — Құрышпай! — деді екінші біреуі. Айтқанындай сол боп шықты. Киіз қалпағы маңдайына түскен, терлеп-тепшіген.

— Уай, саған не болған...

— Соғыс емес әуре... Тыным жоқ. Күні-түні сергелден... Ақ казактар Тастақ түбіндегі шепті бұзып, қалаға салды ауызды... Екі күндей ұрыс тоқталып, келісім сөз басталған екен... Ақтар «абактыда жатқан тұтқындарды босатындар, бержағынан біз астық жіберейік» депті. Соған келіспей ме... Ертеңінде біреулер тұтқындарды абақтыдан күн бұрын босатып жіберген.— Ал, ақтар соны пайдаланып, шабуылды қайта бастаған.

— Ойбай, құдай-ай!.. — Екінші жігіт санын бір-ақ соқты.

— Қап! — деді үшіншісі.— Неге ерте босатты екен?

— Әй, насыбайың бар ма? — деді Құрышпай қасындағы шұнақ құлақ жігітті бүйірден түртіп қап. Мүйіз шақшаны етігінің өкшесіне қағып-қағып, насыбайды алақанына үйемелете салды да, көз ілестірместен, ернінің астына ытқытып жіберді.

— Жаңа ревкомде Еремінге жолығып ем, Тоқаш, саған «тез жетсін» деді. Жан ұшырғаным со да... Миға сап қарасам: сен Бұрындайға жетуің керек... Үстіңнен дәл түскем жоқ па? — Құрышпай лепіре сөйлейді...

Жотаның астымен екі салт атты қырындап өте берді. Жүруге бет алып, орнынан тұрған Тоқаш оларды жұрттан бұрын байқады.

— Құрыш, ана бір екеу кім екен?

Бәрі өре түрегелді. Салт аттылар дөң астына қайта түсіп, көрінбей кетті.

— Кәне?

— Кім болса да ұстау керек. Тіл шығар...

Кеу-кеулеп тұрғанда, Құрышпай атына қарғып мініп, тұра қуды.

— Ай, тоқта! Атам!

Жігіттер де тым-тырақай аттарына қарай жүгірісті... Дүркірей шапты. Жан беру оңай ма, олар да зытып барады. Аттары болдырып келе жатқан алыс жолаушы ма, Құрышпай ұзаққа жібермеді. Қуып жетті. Бөгеді. Тоқаш келсе, Құрышпай шақ-шұқ айқасып қалған. Біріне бірі: «Сен кімсің тексеретін?» деп, бой бермей тұр екен. Салт аттының екеуі де орыс, бастарында қызыл жұлдызды шлем, үстерінде шинелі бар — қызыл әскер екенін Тоқаш енді аңғарды.

— Мен — комиссар Бокин. Мынау менің отрядым... Қалада соғыс. Сіздер қайдан келесіздер? — Тоқаш өзін таныстыра сөйледі. — Қуәлік қағаздарың бар ма?

— Е, манадан бері осылай дегенде, сөз өзгеше болатын еді... — деді бірінші әскер.

— Сіз бізді алдап тұрған жоқсыз ба? — деді екінші әскер.

— Алдады десең өзін біл...

— Біз... бізге совет өкіметінің өкілі керек! — деді енді бірінші әскер.

Тоқаш қалтасынан алып ревкомның мүшесі деген документін көрсетті.

— О, енді сендік. Біз Ташкенттен келе жатқан Мураев отрядының барлаушылары едік.

— Мураев? Бізге көмекке жіберілген бе? — Тоқаш асыға сұрады.

— Тап өзі!

— Отряд қайда?

— Осыдан он шақырым жерде...

Тоқаш атының басын қайта бұрды.

— Жүр, баста! Тезірек жеткізі!.. — Сол жерде жігіттерді қасына ертіп, Мураев отрядының алдынан шықты. Ташкент ағайындық істеді. Қысылтаянда қол созды. Дер кезіне тап болды отряд... Жақсылықтың нышаны екен.

Мураев сыған сияқты қара, сұңғақ бойлы еркек екен. Жатырқамай, Тоқашты туысындай құшағын жайып қар-

сы алды. Тоқаштың, кім екенін білуі мұн екен — оңаша шығарып ап қаланың хал-жәйімен танысты. Құрышпайдың соңғы әкелген хабарын естігенде, ол орнына тұрып жылдам бұйрық берді, әскерін атқа мінгізді. Эскадрон бірнеше күн жол жүріп келсе де, әлі тын, жүрістері ширақ. Бір сағат өтпей, жаудың арт жағынан қапылыста кеп тиді. Зеңбіректерін орнатып қойып, қаланың шеткі көшесіне кіре берген ақтарды оқтың астына алды. Есі шыққан ақтар тау жақ қанатына қарай ығысты. Мураев зеңбірек оғын қалқан ғып, атты эскадронды майданға енгізді. Ойысқан ақтарды қуып жеткен атты эскадрон жекпе-жек айқаста қылыштап турай бастады... Бірнеше күн соғысып, қансыраған ақтар қарсыласа алмады, сол бетінде бас көтере алмай қаша берді, қаша берді. Мураевтың отряды ақ казактарды Қаскелеңге жеткізбей тас-талқанын шығарды...

18

Ақ казактардың жеңілуі Фальковскийдің жүрегіне үрей туғызды. Үміт қирады. Енді қайтеді?.. Кеше ревком мәжілісінде Бокин көзін алмады. Сұқтанады... Оған орай Пименнің ісі өсіп, не «босанатын», «не сотталатын» кезі таянды. О күнде, кім біледі, мүмкін ол Фальковскийді су түбіне бірге жіберіп жүрер. Суға кеткен тал қармайды демей ме?

Әулие ата, Құлжаға жол тауып, Любаны түртпектеп, ағылшын «арыстанын» Жетісу жеріне өткізіп жіберсе, Лепсі арқылы келе жатқан Анненковке, болдырған атқа берген сұлыдай тиер еді. Осы ойды Фальковский кезекті тергеуде Пименнің өзіне айтты. Ол теріс көрмеді, екеуі ұзақ кенесті...

Сол түні Фальковский тағы бір адамды қабылдады. Ол — Ғабдулла Какенов. Шайтандай ебелектеп, көз алдынан кетпейтін Жақыпбекке «Какенов өзімізге керекті адам» деп атын атамаса да, шет жағасын сездірді. Какенов те бұрынғыдай емес, революциялық трибуналға тілмаш болғаннан бері тергеу комиссиясының қызметкерлеріне бас изеп, бұрын амандасып, қысылмай, өзін кең ұстайды... Сын көзімен қараған Фальковский: «входит в свою роль» деп іштей жымиып, оған үлкен үміт артады...

Какенов Кәрденнің үйіне елеусіз келді. Байдың үлкен қонақ үйі лық толған қала саудагерлері, ел ақсақалдары, жожа-молдалар. Қақ төрде — сақалы беліне түскен, татар мешітінің имамы, оған таяу, оң жақта — Қастек мешітінің имамы қияқты халфе. Одан төмендеу — он алтыншы жылғы көтерілістің батыры жұқа өңді, көк көз Жүніс, жақында Қожа Ахмед Яссаундың бейітінен оралған көрінеді. Қасында Ұзынағаштың бақалшысы — Боштай бар. Масаты кілем үстіне төселген төрт қабат көрпеден малдас құрған. Біреуі тәспік тартып, енді біреуі сақалын талдап сипап, қақбақыл сөзбен бірін-бірі іліп-қағып, әңгіменің кең арнасына түсе алмай отыр екен...

Аулада бұрқ-сарқ қайнап, төгіліп жатқан ақ бөліскей самауыр, ас үйде — буы бұрқыраған бір қазан ет. Бикен бастаған бір топ әйел ауызғы бөлмеге бірі кіріп, бірі шығып, жабдық жасап жүр. Қонақтардың екі жақ қанатында отырған ағалы-інілі Кәрден мен Әділ, анда-санда, сөз сөне бастағанда, тамыздық сап, үрлеп қояды. Әңгіме қайта қызып, шеңберіне жетеді.

Кәрден сырғып, қасынан Ғабдуллаға орын берді, мұның келгенін елеген пенде де болмады. Оған намыстанған Какенов те жоқ, қайта іштей риза. Бұлардан құрмет күтпейді. Мейлі... Сөзін тындаса жетеді. Кәрден ақсақат ат шаптырып ел адамын жиғанда тегі, бір шешімге келмек қой. Қазақ қамқоры — Алаш кеңесі жабылды. Әйгілі, халық сыйлаған адамдардың мал-мүлкін тартып ап, қайыр сұратып жатыр... Бұған не амал, қандай қайрат керек? Бокин ел сөзіне құлақ қоя ма, жоқ, біржола ат құйрығын кесіп, жауласа ма?

Әңгіме қызып, ұшқары ойлар қылыш жүзінде айқаса түсті.

— Мұсылман басына қара күн туды! Бүгін біз жасырмай, ар-иманымыздың алдында ашық айтуымыз керек, — деп халфе бір түйіп мүдірген кезде, Кәрден оның сөзіне жел берді:

— Сөзіңізге құлдық, халфеке, сіздің әділ жан екеніңізге бүкіл Жетісу атрабы куә. Бірақ, мұсылман халқына қара күн тудырып отырған совет өкіметі болмас. Өз ішімізден шыққан шұбар жылан болар. Әлгі «өзіңнен зорлар шықса, екі көзің сонда шығар» деген емес пе. Қазақ анамыз жалғыз көзді жалмауыз тапқан сияқты.

Кәрденнің тілі удай ашы. Отырғандардың құйқа тамы-

рын шымырлатқандай, кейбіреуі қозғалып орнында отыра алмады.

— Астапыр-алла!.. Тәубе, тәубе!

— Естімеген елде көп!

— Құдай артын қайырлы қыла көр! — Отырғандар жағасын ұстап, шошынады. Тұс-тұстан үрейлі, зілді, зарлы сөздер бірін бірі жалғап, Қәрден ойының кем-кетігін толтырды.

Қәрден бүгін шешен, шешіле сөйлеп, күрделі пікірге жол ашты. Қою, қара сақалын ұстап, тағы да толғанды:

— Осы қалада зәбірлік көрмеген қазақ, ұйғыр, татар, исі мұсылман жоқ. Айтсын, осында отырғандар өтірік деп? — жан-жағына қарады. Қакеновты көзі шалды. Аз кідіріп, Қакеновтен де қошамет күтті. Бірақ, Ғабдулла бой сақтап үндемеді. — Қазақ халқының бетіне шығар қаймағы сіздер. Сәлем жолдап, шақыртқандағы айтар мұңым осы! Не ақыл қосасыздар, сөз сіздердікі!

— Құрметті қонақтар! Мен әңгіменің шет жағына ғана іліндім. Ғапу етіңіздер! Бұл қадірлі үйде Жетісудың әйгілі ұлдарымен кездесем деп ойламаған да ем. — Ғабдулла Қәрденге қарады. Ол басын шұлғып: «айта бер, ерніңнің емеурінен түсінем» дегендей, даусын бір кенеп, сөзін әрі созды:

— Орыстың біріне тиген жоқ. Менің ішім неге ашымайды. Қазақтың, қала берді мұсылман халқының, малын — малдай, жанын — жандай тонап, шыдатпайды. Совет өкіметі солай істе деп, нұсқау беріп отырмаған болар. О жағынан да хабарымыз бар... «Сенсің» деп оның атын атаған жан және жоқ.

— Осы сіздер кімді айтып отырсыздар? — деді Жүніс бір кезде бет-аузы шімірікпестен. Халфе оған тікірейе жалт бұрылды.

— Құлағың керең бе, жараным? Боқының бұзық баласын айтып отырмыз. Дос жылата, қас күлдіре айтады. Оның оң қолы боп жүрген сіздің балаңыз көрінеді, Жүке! — деді халфе тістеніп.

Боштай Жүністің томырық мінезін біле ме, халфеге: «бекер», дегендей, жаратпай қарады.

— Өсек! — деді Жүніс қатал дауыспен. Біреу ауыздан ұрып жібергендей. Қәрден аузын басты. Жүніс сөзін жалғады:

— Тоқашты мен білем: қазақтың қанды, уытты ұлының бірі — халқын сүйеді. Мінезі — өткір, тілі — мінезіне сай.

Кеше он алтыншы жылы қазақ қамын ойлаған жалғыз сол емес пе еді? Оны неге көрмейсіңдер?.. Пыш-пыш өсек. Сенбеймін!

— Әй, сен не оттап отырсың өзін? — Қасындағы қиянқы халфе дір-дір етіп, сәлдесін басынан жұлып алды.

— Мә, саған оттаған! — Жүніс халфені ауыздан шалқайта бір қойды. Апыр-топыр, екеуі айқаса түсті. Ел билеген, өмір көрген кексе адамдарда мұндай жеңілтек қылық кездеседі екен? Какенов іштей қиналса да, тіс жарып тоқтау айта алмады.

— Төбет екен мына Жүніс!.. Ай дейтін әже, қой дейтін жожа жоқ, әбден жаман үйренген. Асып-тасқан. Даңдайсыған!

Мұрнынан қаны дірдектеген халфені бір жігіт сүйеп тысқа алып шықты. Шу басылды. Нұрылла хазірет:

— Жүніс, сенікі — пендешілік! Моллаға қол тигізу құдай алдында күнә. Кешірім сұра! — деді.

— Е, молдаға құдай боқтасын деп пе? Менде не хақысы бар?.. Әркім өз сөзіне ие. Әркім білген жерінен қайтады. Ел боп, бас қосып, ауыртпашылықты көтереміз деп отырғанда, қисық айттың деп тіл тигізуге бола ма?.. Мен бұл жасымда халфе түгіл, жандаралдан да боқтық естіп көргем жоқ... Ал, Тоқаш жайында менің ой-тілегім халфенің ұғымына қайшы... Қарден ақсақал да асығыс айтқан ба деп білем. Ел өсегі — жылан уындай тәнге жайылады. Ойланайық! Тоқаштың өзімен тілдесейік. Не дер екен?.. Балам Сақа, халфе айтқандай жауыз емес. Бір кезде онымен халық үшін қол ұстасып, өлімге басты да қиғамыз. Одан бері бірталай уақыт өтті, кім ол? Қандай жол ұстады өмірден? Маған белгісіз. Соны білуге өзім де құштармын.

Есіктен жорғалап басып, қайта кірген халфе Жүніс сөзінің жалғасын құлағы шалды:

— Инша-алла!.. Оған ешбір күмәнім жоқ... Сенің де мұсылман жолында екеніңе шегім бар, — деді халфе орнына отыра беріп.

Жүніс атып тұрды. Иегі кемсендеп, қолы дір-дір етеді.

— Мынауың тілін тартсын, әйтпесе — мен кетем! — Жүніс халфені саусағымен нұсқап, Нұрылда хазіретке қарады. Хазірет үндemedі. Тәспіғын тартып, отыра берді.

— Тартпаймын тілімді! Бұл Жүністің қазақ баласына жік салмай, бөлектемей жүрген күні жоқ...

Жүніс ләм-мим демеді, қамшысын алып үйден шыға жөнелді. Топта да үн жоқ, сол жақтырмаған қалпында қала берді. Какенов іштей: «кетсе кетсін! — деді.

Қарден ұялғаннан тысқа шығып, Жүністі аттандырып, қайта оралды. Ғабдулла оның құлағына: «Көнбейді. Барсын! Қайта сөзге қонақ бермей бүлдіретін еді» деп мырсымырсы күліп алды.

Жиылған ақсақалдар ұзақ отырды. Шай ішті. Артынан ет жеді, Жүністі жақтырмаса да, сол Жүністің айтқан сөзіне кеп тоқтады. Боқы ұлы Тоқашпайға кісі салып: «Райдан қайтсын, ел ішін жүдетпесін. Ал, егер де көнбесе, ұстасатын жерін айтсын. Бүкіл қазақ баласы лағнат айтпақ!» деген сәлемді жолдамақ болды.

— Райдан қайтпаған күнде, біз оны мұсылман деп, қорғай алмаймыз! — деді халфе етегін желпіп.

Какенов мысықтай басып, ақырын зыта жөнелді.

Қонақтар тараған кезде, Бикен әкесінің қасына келді, жаңа ғана шотты қолына ап, есеп-қисабына кірісе бастаған-ды. Бүгін үйінде болған кеңестің шет-жағасын Бикеннің де құлағы шалған.

— Әке! — Бикен қаншама даусын жұмсартып айтам десе де, дірілдеңкіреп, жүрек толқынын білдіріп қойды. — Осы Тоқашта неңіз бар? Біреудің итеріп салғанына неге көнесіз? Білем, түртпектеп жүрген Кәкеннің баласы да.

— Қарағым, не айтып тұрсың? — деді әкесі шоттан басын көтеріп, аңрайып.

— Аанада, соғыс күндері жұрттың малын тартып алғанда сізге Тоқаш тимей де кетті ғой. Сол жақсылықты неге білмейсіз?.. Жұртты жинап... Баяғы заман бар дейсіз бе? — Бикен әкесінің мінезін біледі, бір туласа, ерді мойнына ап, оқыс тулайды. Сондықтан баса айтып, бетін тойтарып тастамақ болды.

— О жолы мені аяп қалдырды дейсің бе?

Тоқашпен екеуінің арасындағы сырды сезіп, ишара қып тұр ма деген ой Бикеннің ұятын бетіне оттай басты.

— Не демекшісің, әке?

— Қазақтардың малын тартып ап, орыстарға әперем деп, әлгі ревкомда күж-күж етеді дейді. Алдымен мені атапты... Жаны ашығаны осы ма?

— Тіліңізден тартып жүрсіз, әке! Тыныш жүр деп, талай

қақсадым. Какенов дегенге еріп алдыңыз. Ол күнде өсек тасып, араларыңды ушықтырады.

Кәрденде үн жоқ. Тыстан кірген Кәрденнің кіші әйелі де қызына қосылды:

— Жаңағы молда, қожалардан не түседі деп, үйір боп жүрсіз? Басыңа күн туса — бірі қалқан бола алмайды. Боқы ұлы мен Сағаттың ұлдары, сен түгіл кешегі жалыны аузынан шығып тұрған ақ патша, жандаралмен де алысқан... Олар мұқата алмағанда, сендердің қолдарыңнан келмес, шалым... Артын қысқан бай болады демей ме?..— деді, толық келген қара әйел.

Ертеңінде Кәрден Шамалған түбіндегі аулына жүрмек болды. Малды ретке келтірмесе, ысырап боп кетуі мүмкін.

Бикен: «бірге барам» деді. Кәрден қарсылық қылмады. Керегі де болар, ақылсыз бала емес қой...

19

Какенов Кәрден үйінен шығысымен Бурнашевқа барды. Көшені кесіп өтсе болды, аржақ қапталындағы көк терезелі қызыл шатырлы ағаш үй — Сәлімгерейдің үйі. Қақпа ашық, аула ішінде күркеде Сәлімгерей мен тағы біреу отыр. Ғабдулланы көріп қап, Сәлімгерей айғай салды:— Ғабекел!

Жолы болар жігіттің жеңгесі алдынан шықты деген осы. Жанындағысы кім? Какенов жақындай бергенде-ақ таныды — Яшайло. Бұл қайдан жүр, көптен көрінбей кетіп еді?

Сәлімгерей мен Яшайло бұған қарсы жүрді. Сәлімгерейдің әке-шешесі ауладағы флигельде ме, бөлмелерінің есіктері ашық, үй саңғырап бос тұр. Какенов үлкен Бурнашевтың қарындасы Асмамен ашна болса да, Бурнашевтердің үйіне кіргені осы да, бөлмедеп бөлме, ең түпкіргісіне алып барды — тегі Сәлімгерейдің еншісіне тиген тәрізді. Терезені қызыл шұғамен жапқан портьера. Төрт білтелі канделябр тұтас жанған. Үйдің іші жап-жарық. Ортадағы жаңғақ ағашынан жасалған дөңгелек стол басынан қонаққа орын берді де, қайқы бас, шала табанды тоқымалы креслоға Сәлімгерейдің өзі сылқ етіп отыра кетті. Әрі-бері тербеліп, ыңылдап, татар әнінің ма-

камын салды. Жаңа тебендеп келе жатқан сары мұртын шұқылап:

— Сүйінші! — деді Қакеновқа. Әшейінде Сәлімгерей қалжындай беретін, сондай есер қылық па деп, Ғабдулла маңыз бермеді. Бірақ сөзге Яшайло араласты.

— Сізге бір адам сәлем жолдап: «Жетісудың ауа райы қалай екен?» дейді...

Қакенов абыржып, екеуіне жалтақ-жалтақ қарады. Ой-баяу, бұ құрғыр қайдан естіген? Әлде Жақыпбек салып отыр ма?.. Алғашқы толқынды үрей кейін серпілді, ақылы есіне түсті: Яшайло Қытайға барып келген жоқ па?.. Фальковский біле ме екен?

— Рахмет, Жетісу күні ашық! — Ғабдулла көзін алмайды Яшайлодан.

Яшайло пешпетінің өңірін сөгіп таза шүберекке ораулы тіліктей қағазды ұсынды. Сәлімгерей мен Яшайло дос. Сәлімгерей мен Қакенов дос. Енді Қытайдан келген хат арқылы үшеуінің де тілегі ұштасты. Осы түйіннен кейін Ғабдулла көңліне демеу алғандай, хатты асықпай оқыды.

«...Яшайлодан ауызша хал-жайды естірсің. Хабарыңды үзбе... Жетісудың күні қалай? Ашық па?» Ыбырайымның қолы. Аман-есен барған екен.

— Қашан келдіңіз? — Ғабдулла тез қимылмен жақын отырып ықылас қоя тыңдады.

Яшайло Жайнақовты Құлжада, атаман Малышевтың пәтерінде көрген. Баяғы қалпы, жүдеген жоқ, тек мұндағы қалған ағайын-туысын ойлай беретін сияқты. Бикенді аузынан тастамайды. Реті келсе, со жаққа шақыратын да көңлі бар... Атаман да күйсіз емес. Маңына осы Жетісудан, Семейден, сонау Ресейден қашқан-пысқандар тегіс жиналған. («Қашқан-пысқандар» — Ғабдулла іштей мырс етті.) Қол жинап жатқанға ұқсайды. Яшайло сөзін Жайнақовтың тапсырмасымен аяқтады:

— Ата жауы тұрғанда қазаққа күн жоқ. Алдымен содан құтылсын. Сонда мен де елге қайтар едім, — деді «ата жауы» кім? Оны айтпады. Өзіңіз түсінерсіз!

Қакенов түсінді. Ол бүгін де ақсақалдардың талқысына түсіп, сөз болды.

— Кім екенін мен де түсініп отырмын! — деді Сәлімгерей орындықта әрі-бері теңселіп.

— Әй, сен кеше солдатша киініп, иығыңа мылтық асып жүргенің қайда? — Қакенов кекете сөйледі.

— Әне, босағада ілулі тұр... Аңада алдыңғы шепте болып, совет өкіметін «қорғадық». Со да жетпей ме? — Сөлімгерей сылқ-сылқ күлді. «Қорғадық» деген сөзге аса мән беріп, түрлей айтты.

Қакенов кешегі ақсақалдар сөзінің түйінін ғана жеткізді. Боқының ұлына кісі салмақ болды.

— Ең қиыны,— Қакенов бұл екі жігіттің жүрегіне кілт таппақ ниетпен қынжыла сөйледі.— Жұрттың малын тартып ап, қайдағы қашқын, бұзықтарға, орыстың мұжығына бермек дейді.

— Қашқын дейсіз. Шыңжан мен шекара қаратопыр көшкен ел. Баяғы ауған қазақтар қайтып жатыр... Алды елге келді,— деді Яшайло Қакеновтың сөзіне сөз қосып.— Тиыш келсе, бір сәрі, бәрінің аузына су бүркіп қойғандай: «Тоқаш Боқы ұлын білесің бе?.. Қайда екен? Өкімет басында дегені рас па?» деп жар сап, кез келгеннен сұрайтын көрінеді...

Қакеновтың денесі тітіркенді, құмырсқа жорғалаған тәрізді. Елде сойқан енді басталады... Үшеуі ұзақ отырды. Сол түні қол соғысып, уәде байласты, бірі өлген жерде бірі өледі, жан қияр дос болады. Заман солай, бірлеспесе құрып кетеді...

Сақа Пішпекте өкіл боп, Қытайдан ауып келген қазақ-қырғызды бұрынғы мекеніне қондырып, ауылдарда комиссар сайлады. Селолардан азық-түлік дайындады. Осы күндері ревкомнан телеграмма алды: Пішпектің уездік ревкомына өткізіп, уездік партия комитетін құруды тапсырған. Е, бұл, Алматы деген сөз. Енді оңайлықпен Пішпектен кете алмас Сақа... Ренжіді, тулады, не керек, тәртіп. Соғыс әлі біткен жоқ. Партия қайда жіберсе, соған барады. Көнбеске, шара не?.. Бір күн елді аралап жүріп, Глафираны іздеп, ол Тоқпаққа да соқты. Глафираның үйін де тапты. Бірақ, Глафираның нағашысы «Глафира жоқ, Ташкентке кеткен» деп келте жауап берді. Ең соңғы жазған хатында қыз: «...Тоқпақта тұрам... Көңілсіз. Енді аз күн осында өмір сүрсем: не асылып өлем, не қашам. Екінің бірі...» деген-ді. Қашқан ғой. Сақа қамығып, салы суға кетіп, Пішпекке оралды.

Әкесі Глафираны Сақадан қызғанып, қуып жіберсе де, хат жүрек сырын тасып тұрды... Қатынас төңкеріс күндері ғана үзілді. Содан бері Сақаның Глафира ізіне түскені

осы да. Кеш қалған екен. Ертеңінде Сақа Верныйға аттанды — төсек-орнын алып, біржола оралмақ болды. Пәтеріне түсер-түспестен әкесі Жүніс кіріп келді. Сақаның қуанғаны сонша, жуынып кеп сүртініп жатқан ормалын қолынан түсіріп алды. Шоқша сақалы кемсеңдей, Жүніс те құшағын жайып, өзінен бойы ұзын талдырмаш ұлын бауырына қысты.

— Сақажан, тірі көрісетін де күн болады екен-ау! — Жүніс даусы ширақ, жайдары, ұзақ сағыныштың сарыны білінбейді. Сақа да әкесінің үн ырғағына қосылды. Күле сөйледі:

— Ертең келсеңіз, көрісе алмайды екенбіз.

— Апырмау, балам, шешенді ұмытқаның ба? Келсем, екі көзі төрт — не сен, не мен жоқ. Жүдеп-жадаған. Әйтеуір, ағайындар көмектесіп, көз болған. Гүлжан сол үйді алып тұрған!..

Сақа шын қынжылды. Әрине, теріс мінез. Қандай күн туса да шешені ұмытуға жарай ма? Бірақ, абақтыдан алғашқы шыққан жылы, февраль оқиғасынан кейін бір барып, мауқын басып, жатып қайтқан. Содан бері қолы да тимеді-ау. Төңкеріс, одан есті жаңа жия бастағанда ақтар бүлігі киді... Енді мынау Пішпек ауысты. Қызметті тастап кетуге болмайды.

Жүніс ұққан тәрізді. Қайтып бұл жайында сөз қозғамады, тек дәл кетерде: «Жазда шешене сұранып барып қайт» деді. Ұлы уәдесін берді.

Жүністің асығыс шаруасы — ел жайы екен. Бұл әңгімені жаңа ғана бастай бергенде, үйге сау етіп Тоқаш, Ораз, Жақыпбек, Абдулла кіріп келді. Бәрі мәз-майрам шуласты да қалды.

— Сенің қалаға келгенінді мына Жақыпбек терезеден көріпті. «Ағызың біреу өте шықты, қарасам — Сақа» дейді... Содан құстай ұшып, маған жеткені... Жаңа ғана Абдулла кеп отыр еді,— деді Тоқаш қайдан білгенін баяндап.

— Сендерге мен де бір адамды көрсетейін! — деді Сақа артына бұрылып. Бұрышта, елеусіз тамашалап қарап отырған Жүністі нұсқады.

— Мә!.. Жүніс... Жүкең ғой?! — деді Тоқаш ілгері аттап. Құшақтасып, төске төс соғысты.— Жол болсын?

— Сендерді іздеп келдім.— Жүніс ши барқыт пешпетін шешіп, қамшат бөркінің ішінен кара барқыт тақиясын киді.— Шырағым Тоқаш, қазақтың уытты баласы ең, сак

бол. Жауың көп екен! — Бұл сақтық сөзден кейін әлгі бір әзірде болған әңгіменің шет жағасын сездірді. Түстен айтпады. Сақа әкесінің бұл мінезін ұнатпады. Жақын ниеттес адам, ол бас қосқан қазақ халқына жаны ашыған ақсақалдар емес, белгілі кім екені... Бірақ Жүніс пәлен «бүй» деді, түген «сүй» деді, деп атын атамаса да, түсінген адамға өз сөзі ғып біраз сырдың бетін ашқандай болды.

— Осы сен екеуіңе не жетпейді? Тоқаш, саған баса айттам: қазақтың озық туған ардагері ең, не болды, елді шулатып осынша?

Тоқаштың жарқабағы түйіліп, көзін Жүніске қадады.

— Шулағаны қалай, Жүке?.. Ел ішінде аштық. Ана он алтыншы жыл өзіңізге серік болған ерлер де қайта оралып жатыр, не басында лашығы, не аузында наны жоқ. Оларды сорлатып қойып, байлардың аузынан майын ағызып мен отыра алмаймын. Не десе, о десін...

— О да дұрыс. Қадамың қайырлы болсын! Бірақ, ұрып-соғып, зорлықпен жалғыз не бітіресің, жау көбейткеннен басқа?

— Сабыр, Жүке!.. Революция деген миллион халықтың күш толқыны, ығысып жол бермесе таптап, басып өтіп жүре береді. Ол миллионды не сіздің, не менің тоқтату әлімізден келмейді...

— Менің айтарым — жалғыздың үні шықпас. Маңайға дос жинаған жөн, балам. Революция деп мастана беру — ұшқарақтық. Сендер аз, олар көп, ертең қор боп жүрмеңдер... Әр көшенің мүйісінде достарың тұрған күні ғана қорықпай, тыныш ұйқтауға болады...

Тоқаш күлді. Жүніс бұл сөзді анада бір айтқан еді.

— Әй, тәйір-ай, қазақ атам: «Қырық күн атан болғанша, бір күн бура бол» деген. Кәзір жүзін тойтарып тастама-са — пәлен жыл үстем болған байлар кедейлерге ерік береді ме?

— «Көп қорқытады, терең батырады» деген тағы бір мақал бар, оны есіңе алмайсың ба? Он алтыншы жыл біз неге құрымадық? — Жүністің көк көзі шатынай түсті.

— Қазақ кедейлері көп, бірақ байлар ықпалынан әлі шыққан жоқ. Олардан гөрі білекке сенген дұрыс қой, — деді бір жағынан Ораз.

Сақа бұл пікірге қосылмайды. Ертең большевиктердің арқауы болатын, елде байларға қарсы тұрып, социализм

құратын осы қазақ кедейі... Бірақ, Жүніс сөзінде де шындық бар, қапыда қалмау керек. Тоқаш тым батыл... Жүніс пен Тоқаштың жекпе-жек айтысы созыла басталғанда Жақыпбек сәтті бөлді. Ораз, Жақыпбек, Абдулла үшеуінің де солтүстік майданға аттануын сөз қылды. Атаман Анненков Аягөзден Қапалға қарай бет алған. Оның «шабуылын тоқтатыңдар, бар күшті жұмсаңдар!» деген Москвадан, Лениннен телеграмма алған... Ертең қызылгвардияшыл полк соған қарсы аттанбақ. Емелев — майданның қолбасшысы да, Ораз, Жақыпбек, Абдулла саяси жұмыс жүргізетін қызметкерлері... Ертең ерте жүреді. Сақа жақсы оралды. Кім бар, кім жоқ — арманда қалмай қоштасқан да жөн. Тоқаш болса елге шығады. Жеті басты жалмауыз — аштық ел ішін әлі жайпап жүрген көрінеді, оның үстіне Қытайдан азаматтар да қайтып жатыр. Кеше Тоқаш өзі шақырып кеткен, қарсы алмаса бола ма? Фальковский Жақыпбектен есебін тауып құтылған көрінеді. «Әскер ішіндегі өкіметтің жауымен күресесің» деп, Жақыпбектің иығынан да қаққан... Бұлар түн ортасы ауа тарқады.

Алматы тентек өзен. Таудан сарқырап ағып кеп, жолында жатқан үйме тастарға соғылады да, шыр айналып, көбігі шығып, жоғары атылады. Сылдыр-сылдыр — қайда асығады екен?..

Тоқаш жиекте, сандықтай текше тастың үстінде отыр. Көзін судан айырмайды. Аңғырт ойы осы өзен суына ұқсайды. Асығып, өмір ағымын қуып жетіп, кейде озып та кетеді. Өмір зымырап өтіп барады. Күн сайын жас баладай, совет өкіметі нығайып, аяғын тәй-тәй басады. Күн жылға пара-пар. Бүгін таң атқалы Тоқаш талай оқиғаны басынан өткізді. Кеш түскенше әлі нелер оқиға тумас екен?

Бүгін ревком жойылып, оның орнына облыстық атқару комитеті құрылды. Тоқашты мүше ғып өткізіп, ұлт мәселесін басқаратын комиссариатты жүктеді. Тап осы мәжілісте Тоқаштың баяндамасын тыңдады.

Ел ішінің өмірі — қысқы түтеген ақ боран сияқты, ұйтқып халыққа бас көтертпейді. Қытайдан көшіп келіп жатқан ел... Ерсілі-қарсылы ағылып, қашып жүрген ақтар... байлардың өсегі... жеті басты жыландай аштық...

Осы жыланмен күрес тәсілін, өзінің тәжірибесін сөз қылды Тоқаш.

Ереміннің ұсынысымен президиум Тоқашқа алғыс айтып, қайтадан елге жіберді. Елде совет өкіметін нығайтып, кедейлерге теңдік әперуді, ірі бай-манаптардың малын тартып ап, аш қазақтарға беруді, Қытайдан қайтқан елге жәй тауып беруді тапсырған еді президиум... Ертең соған жүрмек!

Бұл бұл ма, кеше өткен күні қанша оқиғаны Тоқаш басынан кешірді. Бірінші социалистік полктің командирі Лука Потапыч Емелев солтүстік майданға аттанды. Тоқаштың балапандары Ораз, Жақыпбек, Абдулла — бәрі де серік боп, Емелевпен бірге кетті. Бүкіл қала боп, қостасып, шығарысып салды... Сол күні кеш Қытаймен шекарадағы жанжалды шешуге, ауып жүрген қазақтарды қайтаруға комиссияның бастығы болып Павел Виноградов та ертең Құлжа жүрмек.

Қашып жүрген ақтар Жаркент қаласына шабуыл жасап, соған Сергей Журавлевті жіберді... Ескі достар бытырап, тұс-тұс жаққа таралды. Енді кім қалды?.. Еремін! Науқас. Тиген оқтан денсаулығына ақау келді. Кей күндері қызметке шықпай, төсек тартып жатып та қалады... Тоқаштың әлденеге көңлі жабығып, мұңайған жүзбен судан көзін алмайды... Су түбінде шалғын қара мұртты, кең нықты, москал еркек пайда болды.

Тоқаш басын кенет көтеріп қараса — өзеннің аржақ жиегінде Махмут тұр. Ыржияды.

— Маха!.. Уа, Маха!

Үн-түн жоқ аяқ киімін шешіп ап, Махмут суды кешті. Шалп-шұлп жүріп келеді... Өзеннің ортасына жете бергенде, аяқ сүрініп кетіп, жалп етті, иірім су ағызып ала жөнелді.

Тоқаш абыржып, ұшып тұрды. Ойпырмау, шынымен суға кеткені ме? Тоқаш етігін суырып тастап, тұра ұмтылды. Шалқалап ағып бара жатқан Махмут су ортасындағы қара тасқа соғылды. Тірі жан ғой, Тоқаш жеткенше, өзі де түрегелді.

— Маха, не болды саған? Мас емессің бе?

Үстінен су сорғалап ағып тұр, ширатылған қара мұрты жаңбыр астында қалған сабақтай, салбыраған. Әшейінде маңына адам дарытпайтын кербез Махаң, сүмірейген, ұсқыны кеткен. Адам аз нәрседен сыналады дейтін Петр

Алексеевич. Бұл сөзге қарағанда Махмут жаны осал да томырық.

Махмут киімін сығып, Тоқаш қасында мұнайған кейіппен отыра берді. Бетінде шырмау бар. Сөзуар, жайдарлы Махмут жоқ.

— Сөйле, Маха!

— Тоқашжан... Сені... өз баламдай көрем.— Махмут сөз таңдап айта алмай, қиналады. Тілінің ұшында бір сөз тұр, бірақ күрмеліп шықпайды. Махмут сөзін қайта жалғады.— Қала ішінде «пыш-пыш» өсек көбейді. «Мұсылмандарды жек көреді, шоқынды» деп те күңкілдейді... Тілің ұшынан шықпасын, мен айтты деме. Әйтеуір, қасың көп...

Тоқаш бұл «сырды» осыдан он күн бұрын естіген. Мейлі, ит үреді, керуен көшеді.

— Маха, оған қынжылма! Мен ондай бұзық емес, көріп жүрсің ғой: қазақ халқынан жақсылығымды аядым ба? Жоқ! Кеше, қолын қазақ баласының қанына бояған Қакенов те жүр жер басып... Ертең тағы да ауылға жүрем. Байлар малын кедейлерге әперем...

— Қалай әпересің? Тартып аласың ба, пәлен жыл жинаған малын?

— Малды өсірген бай емес, малшы-батрактар, Маха! Мына сен... Кәзір кішкене байшікеш қатарына ендің, бұрын қарақасқа емес пе ең. Есінде ме, Қәрденнің малын айдап, жаяу Орынбор, Троицк базарына барғаның?.. Қәрденнен алмақ ақың болса — ертең елге кел... Мал берем...

Махмут үндемеді. Түр-әлпеті жақтырмаған тәрізді. Қабағы түсіп, ерні дүрдиіп, отыра берді.

Тоқаш Қәрден байлығын Махмуттың көз алдына елестетті:

— Қалада екі жерде жеті-сегіз бөлмелі ағаш үйі бар. Көк базардағы жарты көшені алған мата магазині, тері-терсек сататын лапкеге де сол ие. Мал базарының кожасы да сол Қәрден. Бұл Верныйдағы байлығы. Ана Жаркентте, Әулиеатада, Шымкентте, Ташкенттегі магазиндерін қайтесің? Шамалғандағы үйір-үйір жылқы, қора-қора сиыр, тау жайылымдағы сеңсең қой кімдікі? Інісі Әділдің байлығын былай қойғанда, кешегі күйеуі Зәкірдің дүниесі мен Қытайға қашып кеткен кіші күйеуі — Жайнақовтың байлығына сан жете ме? Қәрден тамаққа шыққан бездей, тармақтанып, бүкіл Жетісу өл-

кесіне жайылған... Одан зорлық көрген Махмуттың жаны неге ашиды? Тоқаш түсінбейді.

— Мұсылман ғой?

— Кәрден мұсылманның жаны ашып, саған мүлкінен бөліп берді ме? Ал, сен оған маңдай терінді, тапқан-таянғаныңды неге бөліп бересің?

Махмут мәу деген жоқ. Әңгіме торы үзілді. Тоқаштың ызасы кеп орнынан тұрды: — «Ей, Тоқаш-ай! Кімге сөзіңді өткізбексің?..» Іштей шамданып, үйіне қайтты. Махмут ұқпайды!..

Салқын түсіп, көлеңке ұзарған мезгілде, Эрмиш шал қақпаның алдын сыпырып жүр екен:

— Екі қазақ сені тосып отыр. Ана бақшада! — деді ол. Әдетінше жылдамырақ басып, Тоқаш қонақтарға кеп, сәлем берді. Пәтеріне алып кірді.

— Шырағым, комиссар қазақ Боқы баласы сен боласың ба? — деді қазандай сәлдесі бар, бет-аузы түк-түк, шоқша сақал, шұбар молда.

— Осы кісі!.. Амансың ба, Тоқашпай! — деді пысықша келген қауға сақал қырғыз. Е, әлгі Қалдыбаев екен ғой. Тоқмақта еді, мұнда не ғып жүр? Қырғыздардан алаш тобына атсалысып жүретін осы мен Аралбаев деген еді-ау... Мұның Тоқашта не жұмысы бар екен?

— Шырағым, сізге халық атынан аманат алып кеп едік.— Шоқша сақал молда сөз бастады. Тоқаш қонақтардың әрбір бет тыржыңын, қабақ қағысын бос жібермеді, аңдап отыр.

— Аманат құдай хақы деген, Тоқашпай. Көп атынан келген елші, той атынан сөйлейтін шешенбіз. Жақсы сөз — жарым ырыс. Әуелі жақсылықтан бастайық,— деді Қалдыбаев қапсағай денесімен одағай бұрылып.

— Ия, қазақ қауымының маңдайына туған жұлдызы, төл ұлы көрінесің, шырағым, жолың оңға бастағай да. Атыңды есітіп қуанып, ісіңді естіп қайғырып кеп отырмыз!

Тоқаш көңіліне секем алды: «Қайғырып кеп отырмыз»...

— Не боп қалған екен, молда-еке?

— Халфенің сөзі ақ жүректен шыққан халық мұңы, Тоқаш! — деді тағы Қалдыбаев молданың сөзін бөліп. Тоқаш халфенің бұрын атын естігені болмаса өзін көрген жоқ-ты. Халфенің «тырнағы уытты» дейтін Сәт... Е, осы екен ғой!

— Бүкіл Жетісудың бетіне шығар қаймағы саған қолқа

артады, балам! Басымызды қосып ел қылсын. Қазақ дейтін атымыз, мұсылман дейтін дініміз бар еді, бізді кәпірге қорлатпасын дегенді айтады. Сенен соны тілейді.— Халфе шүйіріле қарады.

— Е, мен қазақ үшін қызмет етпей жүр ме екем?

— Сол қызметің қазақ пайдасына болмай, орыс тілегіне сәйкес дейді.— Халфе сақалын сипады.

— Қате. Жаудың өсегі. Байлардың жаласы!

— Қазақ-қырғыз баласы біріне бірі қас дегенді естігенім осы! — деді Қалдыбаев қыстырылып.

— Екі қазақ бар, Қалдыбаев, оны сіз білуіңіз керек. Кешегі елді, халықты кинаған байлар. Екіншісі — езілген, құл-құтан кедейлер. Соның қайсысын жақтап келіп отырсыздар?

— Екеуін де! — деді молда жұлып алғандай.

— Онда мен сіздердің елшілігіңізді қабылдамаймын!

— Елден, жұрттан асып қайда бармақшысың сонда? — Қалдыбаевтың даусы шыныдай шатынады. Елшілердің мәймөңкені қалдырып, қамшыны тура басқанын аңғарды Тоқаш.

— Ат төбеліндей қазақ байлары ел емес, олардан кетсем, кетіп-ақ қояйын... Қысқа айтыңыз: не тілейсіз менен, халфе? — деді Тоқаш, түсін суытып. Қалдыбаевтың мұрны тыржындап, жақтырмаған пішінмен теріс қарады. Халфе қу жымып жылы үнмен, мәнерлей сөйледі. Уысын ашып, енді қалай түспес екенсің дегендей, дәмелі де.

— Ақылың — дария, жүрегің — арыстан, шырағым, сені халық солай ұғады... Өз халқың, өз елің, туған жерің, тыйышын алып, жіктеп қайтесің... Ақсақалдардың қатты тапсырғаны осы. Біріншіден: қазақ малын тартып алуды қойсын, қазақ кедейленіп, орыс байығанда не түседі. Екіншіден: алаш кеңсенің кілтін қайтарсын деді. Осы екі тілек орындалса — батамызды беріп, ел боп, үстіңе кір жуытпаймыз. Солай емес пе, мырза? — деді қасындағы Қалдыбавтан қошамет күткен халфе.

— Дұрыс, рахмет! — Тоқаш кекесінін халфе түсінбеді ме, жұлып алғандай:

— Е, өркенің өссін. Бәсе... қазақ баласы қазақтан кетуші ме еді,— деді.

Халфе жеңілтек, адымы қысқа, ашуқор сияқты көрінді Тоқашқа. Әйтпесе, үн ырғағын сезуі керек еді. Рахмет

деген сөзді Тоқаш қалай айтты. Ұқпаса, енді соқырға таяқ ұстатқандай ұғындырады.

— Сол сіздерді елші ғып жіберген ақсақалдарға сәлем айтыңыз: қазақтың көпшілігін, бұқарасын аштан қырып, комиссар боп отыра алмаймын. Ондай комиссардың құны бір-ақ тиын. Айта барыңыз: байлар малды еркімен қонсы-қоланына бөліп берсін. Тимейін. Ал, алаш кеңсесінің кілті берілмейді. Ол мекеме жабылған!

— Солай ма? — Қалдыбаев атып тұрды. Дірілдеп: — Ақырғы сөзің осы ма?

— Осы!

— Онда бізден жақсылық күтпе! — деді Қалдыбаев.

— Өз обалың өзіне, шырағым! — деді қосарлана халфе.

— Қорқытасың ба, Қалдыбаев?

— Қорқытам: қайт райыңнан!.. Әйтпесе, тұрысатын жеріңді айт! — Қалдыбаев тісін шықырлатып, Тоқаштың бетіне төнді.

— Тұрысқан жерім — байлардың аулы!

Қалдыбаев кіжініп, үйден жүгіре шықты. Соңынан қысқа адыммен жыбырлай басып халфе де жөнелді.

Тоқаш ұзақ ойланды. Жау қорқытып кетті. Қолынан келгенін енді аямайды. Кімді кім бұрын шалады, сол жығылмақ... Махмуттың бүгінгі қынжылуы осы екен ғой. Бұғып, алған беттен таю революция ерінің арына сыймас. Қайта бұлардың жүзін тойтару керек. Ол үшін — ашық хат жазып, әлеумет сотына сап, әшкерелесе...

Бұл — түндегі Тоқаш ойының түйіні.

Ертеңінде Тоқаш «Бостандық таңы» газетінің редакциясына барды. Редакцияда үй сыпырушы әйелден басқа ешкім жоқ екен. Редактор облісполкомға, хатшысы типографияға кеткен. Тоқаш редактордың кабинетіне кірді де ашық хат жазды.

«Азамат редактор!.. Газетіңіз арқылы осы ашық хатымды жарияласаңыз екен...» Тоқаш тағы бөгелді. Әлденеге елегізіп жан-жағына алаңдады. Күннің көзі терезеден сығалап, еденге әшекейлі ою салады.

«...Бүкіл жұртқа айтам, бар даусыммен айғайлап айтам: байлардың қоканлоқысынан қорықпайым! Еңбекші халықты жақтаудан, алған бағытымнан, ұстаған жолымнан қайтпаймын... Халық кегі теңіздей шайқалып, булығы толқиды. Сол теңізде қалтылдап есіп бара жатқан жалғыз қайық байлардың өмірі...»

Сөзін аяқтап үлгірмеді, сенектен шу естілді. Дабдырла-

ған қатал үн Тоқаш атын атаған тәрізді. Біреулер сатымен жоғары көтерілді. Тоқаш дегбірсізденіп, есікке төнді.

Шинель киген, мылтық асынған бес әскер кіріп келді: алдыңғы қарабұжыр, көзінің ағы бар дұнған, таныс сияқты, бірақ басындағы шлем, шинельден бе, атын есіне түсіре алмады. Оның артында ақ сары татар, бір жақ бетін, бір көзін ақ шүберекпен таңып алған. Жалғыз көзі жарқ-жүрқ ашу атады.

— Сенің фамилияң кім? — деді қарабұжыр.

— Бокин! — Тоқаш орнынан тұрды.

— Айда, жүр! Сені іздеп таба алмай жүрміз. Соғыс комиссары сені алып кел деп бұйрық берді!

«Соғыс комиссары?» Жоқ!.. Бұл мүмкін емес...

Кәне, рұқсат қағазың? — Тоқаш сезіктенді.

— Какое тебе разрешение? — Қарабұжыр Тоқаш алдында жатқан қағазды жұлып ап, ақ сарыға берді де, Тоқашты нұқып қалды.— Жүр, айда!

— Жүр-жүр, айда! — Қарабұжыр Тоқаштың жеңінен тартты!

— Ұстама! — Тоқаш қалтырап зілді зекіді.— Бармаймын!

Үшеуі жабыла түсіп, сүйрелеп сенекке алып шықты.

Таныс адамның көзге түспеуін... Қал, Құрышпай да білмей қалды-ау отрядке жеткізетін. Кеше: «Атты жайып, түске қарай әкел, елге қонаға жететіндей боп аттанайық» деген-ді Тоқаш.

— Алақтама! — деп арт жағынан біреуі мылтықтың дүмімен желкеден түйіп жіберді. Тоқаштың миы аузына түсе жаздады. Етбеттеп құлап барып тұрды.

Пәлеге ұшырағанын Тоқаш енді сезді. Соғыс комиссары жіберсе, бұлар қол жұмсамас еді. Халық көп жүретін көшеден ығысып, қалтарыс, оңаша көшемен алып жүрді.

— Мен бармаймын! — Тоқаш қарсыласты. Осы кезде алдарынан бір топ адам кез бола кетті. Бір үйдің ауласынан шықты ма, мүйісте тосып тұрған ба, келе қоршады.

— Әлгі шоқынды осы ма?

— Ә, әкеңнің... көрдік-ау сенен көресінді.

— Соқ! — біреуі таяқпен салып өтті. Қызыл танау елірген топ апыр-топыр жабыла түсті.

— Туғандар! Мен комиссармын!.. Танымайсындар ма?

— Мә, саған комиссар!

Екі-үшеуі жабылып алып соғып, Тоқаштың үстіне міне түсті. Бірі тепті, бірі ұрды, қолы жетпегені жерді саба-лады.

— Ал өшінді!

— Өтті ғой ызасы!

— Кеше қазақ малын тартып ап, базарға сатқанын көзім көрді.

— Мұсылманды зәбірлеп, малын орысқа берген шоқын-ды осы!..

Тоқаш бұдан әрі топ сөзін аңғара алмады, есі ауа баста-ды. Еттен өтетін алғашқы таяқ екен, аздан соң Тоқаш-тың еті үйреніп алды — кескіледі ме, шімшіді ме, тепті ме, бірін сезбеді. Әйтеуір, шу, кіжінген келте сөз, кейде біреудің: «Өлтіресіңдер ме?» деген аяған сөзі де құ-лағына еміс-еміс ілінеді. Тоқаштың бар әрекеті — ко-лымен басын күркелеп, көзін қорғап бақты. Аш қасқыр-дай құтырған топ талай берді. Кім болса да жау, өшін алды!

— Туыстар, бұ қалай? — Естімейді. Есінен танды... Үй-қыдан зеңгіп ояғандай, есі кірді: арық басында біреу бет-аузының қанын жуып отыр.

— Ойпырмай, өлтіріп жіберуге аз-ақ қалған!.. — деген сөзді құлағы шалды.

— Тоқа!.. Қалайсың?

Құрышпай!.. Тағы кім? Әскер... Өзінің отряды ма? Тоқаш қайда жатқанын, не болғанын енді аңғарды.

— Құрыш, көзім аман ба? — Тоқаштың бір қорыққаны көзі. Соқыр боп өмір сүргенше өліп кеткені артық! Бір көзі іскен, жөнді аша алмайды.

— Оң көзіңді жұм!.. Енді сол көзіңді аш, қара!.. Не көрдің?

— Саусақ!

— О, көресің!.. Атты алып, пәтеріне жақындай бергенде, Махмут жолықты. «Ойбай, сұмдар редакцияға аңдып ба-рып, Тоқашты ұрып жатыр» деді... Тура шаптым... Кел-сем, топ тараған. Мына тұрған орыс солдаттары — пат-руль құтқарып алған. Сені таниды екен...

— Ұрған кімдер? Ұстадыңдар ма?

— Қашып кеткен... Үшеуін ғана тұтқынға алдық. Белгілі байдың балалары... Ақ сары татар — Бурнашев, карабұ-жыр дұнған Яшайло бар ішінде...

Үһ! Сол қолы қозғалтпайды. Сынған ба?.. Сонша қатты ауырады — жанын көзіне көрсетті-ау.

Арба да кеп жетті.

— Ауруханаға алып барыңдар! — деді салт атты. Тоқаш бетін бұрса — Еремин екен!

Еремин дәрігерден рұқсат алып, палатаға кірді. Тоқаштың қолы таңулы, жалғыз өзі жатыр екен. Өңі қашқан, тек ерні ғана күлімдейді. Үлкен қара көзінде толқыған ойдың таңбасы ашық көрінеді. Сау қолын созып, Петрдің саусақтарын қапсыра ұстады, қысты.

— Қалайсың? — Петрдің көңлі бұзылып, аузына сөз де түспеді.

Тоқаштың мінезі өзіне мәлім — аяғанды жек көреді. Бірақ, жаудың қылығына жаны түршігеді. Түні бойы қынжылғаны сонша, ұйқтамай шықты. Қасқырдай талаған. Патруль кез болмаса — өлтіріп тастап, тұс-тұс жаққа тарап кетпек. Сонсоң тап кімнің өлтіргенін? «Ашулы халық аямаған, өшін алған, ұшқалақ болған өзінен көрсін» деп қарсы дау салмақ! Бұл жаудың белгілі қулығы.

— Сол жақ бұғанамды сындырса керек... Қозғалтпайды! — деді Тоқаш.

— Кеше бұл жайында облыстық атқару комитетінде сөз болды... Сұрастырып қарасак: байлар тергеусіз сот құрған... Сенің басқан қадамыңды аңдып жүріп, редакцияға жалғыз барғаныңды көріп қалған...

— Білем кімнің ісі екенін... — деді Тоқаш, — қалай да мені елге шығартпаудың әдісі.

— Сонда кім деп ойлайсың?

— Какенов!..

Петр Алексеевич өзі де солай ұйғарады. Бірақ, жауапқа тарту үшін куә керек... Ана, қолға түскен екеуінен қысып сұраса — айтар да. Зерттеп, қылмыс бетін ашуды Фальковскийге тапсырды. Петр Алексеевич кәзір облаткомның әкімшілік-азамат бөлімін басқарады. Бұл жағына Еремин өзі мұқият болады. Тоқаш қапа болмасын. Аз күнде істің беті ашылады. Қолға түскен екеуі — «бізді соғыс комиссары жіберді» дегенді айтқан екен. Бірақ Еремин телефон арқылы хабарласып еді, ол ешбір әскер жібермеген болып шықты...

— Петр Алексеевич, мен ертен ауылға жүрем! — деді Тоқаш іс-міс жоқ.

— Қой, пожалуыста! Мына халіңмен қайда барасың?

— Жоқ. Кетем. Дәрігер шығармаса қашып кетем!

— Жат. Емдел!.. Баламысың?

— Болмайды. Мен есеп-қисап айырысам.

Еремін шын қауіптенді. Рас — қашып кетуі де ықтимал. Мінезі шақар, бара қырғидай тиюі де мүмкін.

— Ойлан! — Еремін Тоқашқа ақыл салды.

— Ойландым! Байларға рахымым жоқ!..

Петр Алексеевич бұл тақырыпқа енді қайтып оралмады. Майдан жайын сез қылды.

Солтүстікте Лепсі өзенінің жиегінде қан төгіс. Емелевтен телеграмма бар: Анненковтың қолымен жекпе-жек күреске түскен. Күн сайын ең жақсы коммунистер сол майданға аттанып жатыр...

Дәрігер келіп, сыпайы қылықпен, Ереміннің мерзімінен аса отырып қалғанын есіне түсірді...

20

Сәт әлеумет өмірінен алшақтап, қиялданып, үйінде жатып алды. Оқитын кітабы — ескі қиса, «сал-сал» мен «Зарқұм», одан жалықса — кішкене бақшасындағы он шақты түп алма ағаштарын күтеді. Жаңадан бұтақтар орнатып, жер қазады...

Бұл өмірде Сәт не көрмеді? Баяғыда Петроградқа да барған. Мемлекет думасында Бақытжан Қаратаевтың сөзін де тыңдаған... Абақтыда да отырып, ақ патшаны қарғады. Құдай тілегін қабыл қылып, самұрықтың тоңқалаң асқанына да куә болды. Кеше Уақытша үкіметтің тұтқасын ұстап, ел биледі... Соның бәрі қолдың кірі екен. Жуды — кетті. Одан Сәт өміріне не қосты, шашын ағартып, өлімді жақындатқаннан басқа? Дүние — бөк деген осы.

Сәт қолындағы күрегіне сүйеніп, қазған орға үңіледі. Ор?.. «Біреуге ор қазсаң — кең қаз» демей ме қазақ. Қәрден Тоқашқа ор қазып жүр, ол — анық. Сәт үйде отырса да, бәрін біледі. Қаланың сұмдығы, елдің өсегі, түрлі өзекпен Сәтке кеп құйылып жатады.

Қәрден — ку қазақ. Сәттің Тоқашқа сөзі өтетінін біледі, әйтпесе, үйде отырған Сәт Қәрденге не керек? Кеше өзі келіп: «Сәт, қатар өскен құрбы, туыс ек. Заман болса қиын. Қеліп, дәм татып кет!» деп шақырды. Бірақ, Қәрден күйгелек, ойы тілінің ұшында тұрған қазақ емес. Не істесе де, тәптіштеп, байыбына жеткізе істейді. Тоқашты орға жығуын бір жықты. Енді соның ізінен адастырмақ.

Сәт қарағаш түбіндегі орындыққа кеп отырды. Мандай

терін сұртті. Күн шыжи бастады. Бақшаға су жібермесе болатын емес. Шамалғаннан бұрып әкелген арық кешеден бері ақпай қалды, тегі қызы бекітіп тастаған ба. Су үй маңындағы жаңа өсіп келе жатқан қиярды езіп, ағызып жібере ме деген қауіп бар... Сәт аяндап өзен жиегіне барды. Сылдырап ағып жатқан мөл-мөлдір су, аға береді, аға береді... Баяғыда Сәттің ес білген бала күнінен бастап осы Шамалған ағатын да жататын. Сол қалпы. Сәт бозбала боп, бірінші рет ауылда қыздарға қарады, өзен жиегінде, айлы түнде қыз құшақтап, махаббат сезінді. Сонда осы Шамалған күбірлеп, сол түннің хикаясын ағыс үніне қосатын... Кейін Сәт үйленді, дүние жиып, болыстық құрды, сонда да осы өзен — өзен еді... Дүние осы — өзен. Ағады да жатады, ал, Сәт сияқты сорлы пенде, тырбаңдап, тіршілік құрам деп әуре боп, қара тері шығады, ақырында тырапай асады. Әурешілік... Сәт о дүние бар, адам жұмақта тіріледі дегеннің өзіне жөнді сене де қоймайды. Көтерілістің алдыңғы кезінде Қастек қазағы — Жүніспен кездескен. Ол бір қиянқы, шақар қазақ. Өз айтқаны болмаса көнбейді. Сол айтқан Сәтке: «О дүниеге барып, қайтып келген адам жоқ. Кім біледі, — тірілеміз бе, жоқ, осы күйімізде шіріп қаламыз ба?» деп. Сонда Сәт іштей Жүніс сөзін мақұлдаған еді. Молдалар айта береді. Сәт түнде қараңғыда құдайға сыйынып, тілек тілесе де, күндіз күн сәулесі жарқыраған мезгілде, ұмытып кетеді... Күн әсер ете ме, қайтеді?..

Өзен жиегіне Сәттің үлкен қызы Мәлике келді, қасында — Аянбектің қызы Айгүл. Қолдарында шелек. Таң атпай, Айгүл не ғып жүр екен?

Мәлике әкесіне:

— Айгүлді де әкесімен Кәрдендікі қонаққа шақырған көрінеді, — деді су алып жатып.

— Ә, солай ма... — Сәт енді Кәрден ойының үстінен түскендей. Аянбек пен Сәтті Тоқаш найзасына қалқан ғып ұстамақ ол.

Тоқашты қала зымияндарының иттей талағанына Сәт наразы. Бірақ Тоқаштың ел ішіне іріткі сап, байлар малын тартып ап, кедейлерге бергенін Сәт қолтамайды. Өрескел. Өткен күні Қытайдан қайтқан бір жігіт келді, баяғы он алтыншы жылғы көтерілісте — аты шулы мерген болған. Сол Сәтке бір сөз бастаған:

— Тоқаш бізге мал әпереді... Кешегі тізесін су кешкен серіктерін ұмытпаған жалғыз ғана сол... Талайдың жү-

рек жарасы біткен сияқты. Есіпде де жоқ,— деп Сәттің өзіне тигізе сөйледі. Халық бүлдіретін де осындай қаңқу сөздер...

...Шамалған өзенінің аржақ қабағындағы ауыл — Кәрденнің аулы. Сегіз қабат ақ үй — Кәрден байдың шаңырағы. Жазда Кәрден үлкен әйелінің қасында болады. Малды таудағы жайлауға айдап жіберіп, өзі уыз қымыз ішіп, ел дауына араласады. Содан малға қоң біте, Қарқара жәрменкесіне аттанатын.

Соңғы екі жылда ол қалды. Жәрменке жабылды. Енді сауда-саттықты жең ұшынан жүргізеді екен, малды да, матаны да жасырып, Шыңжаңға тоғытып жатыр деген сыбысты Сәт әлдеқашан естіген.

Көптен өз бетімен қадам басып, ел араламаған Сәт, Кәрден шаруашылығынан кем-кетік таба алмады. Сол қаймағы бұзылмаған қалпы. Ортадағы ақ үйдің маны толған қойшы-қолаң жабырлап: біреуі — бие сауған, енді біреуі самауырға от тұтатқан, тағы біреуі — жерошақ басында домалатып қой сойып жатыр, жымырайған қараша үйлердің төбесінен түтін будақтап та шықпайды, тезегі құрғыр тұтанбайтындай, жыбысқылап, жер бауырлай ұшады. Кәрден қолында таяқ, желбегей үй сыртында тұр — екі иығына екі кісі мінгендей, жан-жағына түйіле көз тастайды.

Сәт те келіп түсе бергенде, Аянбек те қызымен келіп жетті. Аянбектің аулы да өзеннің оң жақ қабағында, Сәтке көрші, үш шақырымдай жерде тұрады. Кәрден аулынан да қашық емес, өзенді өтсе тура арғы жағада. Жаз бола бұл үш ауыл өзен жиегіне қатар қонады. Малдарын таудағы алқапқа отарға жіберіп, өздері сауын малмен ғана қалады...

Арбадан екеуі де қатар түсіп, жақын келген Кәрденге сәлем берді... Кәрден үйге алып жүрді. Қонақтардың келгенін естіген Бикен де жүгіре шығып, құрбыларын қарсы алды... Сәттің көзі тесіліп: Бикен ана екеуінен бөйшаң да толық; Айгүл нәзік, жұқа өңді, ішіндегі ең жасы Сәттің өз қызы тәрізді. Шолпыларын сылдыратып, қыздар отау үйге бұлардан бұрын кірді.

Төрдегі төрт қабат патсайы көрпеге малдас құрып, жайлана отырған соң, Аянбек сөзін бастады. Сәт өзінен төмендеу отырған болыстық комиссардан көзін айырмай, таңдана қарайды, кешегі — қыс бойы тауда аң аулайтын

аңшы Аянбек емес, бөтен: сөзі жатық, парасат айыратын ақылға да ие. Заман осы-ау!..

— Қытайдан қайтқан ағайындар бұрынғы өзінің жерін, ата қонысын сұрайды. Талан-таражға түскен мал-мүлкін қайтаруды тілек етеді...— Сәт көз қиығымен байқап қарап еді: Қәрденнің түсі қуқыл тартқан. Тегі Зәкірдің елді талағанын өзі де ұмытпаған болар?

— Олардың қонысы қайда еді? — Сәт әдейі сұрады.

— Мына Қәрден ақсақалдың жазғы жайлауы — Ақшиде.— Аянбек бүкпелемей бетке айтады. Қәрденде үн жоқ. Мал-мүліктері Зәкір ақсақалда. О кісі жазым болған соң қазынаға түсті деп біреуі айтады. Кеше қаладан бір жігіт келіп еді, ол Тоқашқа жолығып, ел атынан арыз айтқан екен. Оған Тоқаш: «Зәкірдің кілті қалтамда, елге барып, әуелі жер мен малдарыңды қайтарам да, қалаға қайтқан соң мүлкінді таратып берем. Со кезде хабарлас» десе керек...

— Тоқаш ақаусыз жазылған ба екен?

— Жазылмақ түгіл мына Сартауқұмда мал бөліп жүр, жақында осы жаққа оралатын көрінеді.— Аянбектің әрбір сөзі Қәрденге түрпідей тиіп отырғанын сезбей ме, әйтеуір, бетің бар, жүзің бар демей турасын айтады.

Қәрден сөз кезегін өткізіп жіберіп, негізгі ойына қайта оралды.

— Сәт екеуіміз замандас ек. Мына Аянбек бізден кіші, кеше қанат астымызда өскен ініміз. Бүгін заман ағымымен ел билеп отыр. Бәрі де өз орнына сыйымды мақтан іс,— деп Қәрден сөзін алыстан орағыта бастады.— Мен ел басына туған бір қауіпті ескертіп ортаға салмақ едім, ағайындар!..— Қәрден ойы аяқталмады, тыстан «Ойбай, өрт! Күйдік!» деген дауыс ауылды басына көтерді. Үйден ата-ата шықты. Ауыл сыртында жарты шақырым жерде лаулаған өрт. Жел жоқ — көде қаулап жанып, жылжып келеді. Әдейі, бірнеше жерден қойған шоқ-шоқ өрттің арасы лезде қосылып, қанатын жая өртенеді.

Қәрден шынжырдан босанған барыстай, айғайды сап, ауылдың апшысын қуырып, өртке айдады. Қоңсы-қолаң бір-бір тіліктей киізді, киіз қолына түспегені терлікті ала, өртке ұмтылды.

Кеш қарая бастаған мезгіл еді, дөң жақты түтін басып, қаратүнекке айналды... Жалпылдап жанған өрттің қызыл жалыны аймақты алтын арайға бөледі...

Үй сыртында тұрған Сәт пен Аянбектің қасына Кәрден оралды.

— Бірлік деген осы... Қайтып ел бол дейсіндер! — деді қынжылып, аузының лебі ып-ыстық, Сәт кейін шегінді, — шын күйінген екен Кәрден.

— Сонда өртті әдейі салды дейсің бе? — деді Аянбек.

— Енді қалай? Жай түскен жоқ... Отты шайтан әкелмесе... Жаңағы өзің айтып отырған Қытайдан қайтқан жігіттер де... Енді кім дейсің?

— Олай болған күнде мен ертең атқа мінем. Бұл тағы да ел ішін өртеу, алалау... — Сәт ашуға басқанын өзі де сезбей қалды... Тамаққа да қараған жоқ, аулына қайтты. Оны еліктеп Аянбек те аттанды. Балқыған бағланның жас еті қазанда желінбей қалды... Бұларға тоқта деп жалынған Кәрден де жоқ. Әсіресе, Аянбек сөзінің тәркіні оған ұнамаған тәрізді. Татулық, бірліктің жылы лебі емес, ызғар сезіледі. Сәт те солай ұқты.

Өрт басталғанда, үш қыз үй сыртындағы дөңге түзге барған-ды. Шүйіркелесіп қайтып келе жатқанда алдарынан өрт тап болды. Не әрі кете алмай, не бері өте алмай, әрі-сәріде тұрып қалды. Бұлар өзенге қарай ойысты, үрейлі үш қыз қолдарынан ұстасып ап, жарды жиектеді. Ауыл тұсына жеткенде Айгүл ақыл салды:

— Әкелеріміз жоғалтып, әуре-сәрсен боп жатқан болар, тура ауылға қайтайық! — Жар жиегінде отырғысы кеп, қипақтаған Мәликенің қолынан тартты Айгүл...

Бикен көкшіл көзін Айгүлге бір қадап, жардан атып шықты. Мәлике сүрініп, құлап қалды. Айгүл оған балаша сақ-сақ күлді. Бикен Айгүлге қызғанышпен қарап, әрбір қимылын бақылап, сын елегінен өткізіп келеді. Қазіргі күлкісі орынсыз болса да, даусы әдемі, құлаққа жағымды тиді. «Тоқаштың ғашық дегені шын ба екен?» Ұзақ күнгі жүрек кернеген осы ой. Бұл қызғаныш ой кеше туды. Аянбек аулына қатнасқан жігіт: «Тоқаш Айгүлге үйленбек, жақында той» деп көптіріп келді. Бикеннен артық Айгүл қандай қыз? Тоқаш ғашық болса, Бикеннен артық болғаны да... Осыдан үш жыл бұрын Айгүлді бір көрген-ді. Бірақ, о кезде қыз жас та, Бикен түстеп қарамаған еді... Бұл өңірде өзінен асқан қыз жоқ деп жүрген Бикенге бұл сыбыс оңай тиген жоқ. Осы бір мазаны алған күндестік әкесіне де ой қостырды: «Сәт те, Аянбек те Тоқашқа жақын адамдар, қонаққа шақырып, араласқан

жөн болар... Қыздарын да бірге шақырайық...» — дегенді. Әрқашан да қызының ақылына ден қоятын, қыз ақылымен санасатын Кәрден, бұ жолы да қарсы болмады. Ертеңінде қонаққа Сәтке өзі барды да, Аянбекке кісі жіберді.

Үшеуі жардан шықса, ауыл көрінбейді, қап-қара түтін. От жарқылдамайды. Өртті сөндірген. Енді бұлар асықпады. Көңілдері орнығып, әзілге берілді. Алдынан екі қадам озық жүріп барып, әсем қимылмен бұралған Айгүл Бикенді шын қызықтыра бастады. Қыпша бел, ақ құба, қара көзді жас қыздың мінезінде — тартымды қылық, сөзінде — наз бар. Бикен сол нәзік қылықты өзінің басынан таба алмай дағдарды.

— Мәликеш, қарашы, анау кетіп бара жатқан сіздің үйдің арбасы емес пе? Бізді іздеп жүргеннен сау ма? — деді Айгүл.

Бикен көзін тікті.

— Рас!

— Шақыр! — Бикен қолын бұлғады.

— Ау... Ау!..

Айгүл қолымен аузын қағып, жіңішке, ойнақы дауыспен айғай салды. Айғай ырғағы күлкіге ауысып, сықылықтай барып тынды. Өрескел жасанды қылық емес. Орынды. Бикен қыз көрмегендей, осынша неге тамсанады? Бикен ән салады, рояльда ойнайды; бір көрген жігітті соңынан бұзаудай ертіп жүре бермей ме?.. Какенов: «Сіздің көзіңіз қазақ қызында жоқ көз, теңіздей толқып, аңсатады да тұрады» десе, Бурнашев: «Уыздай үлбіреген сұлу ернің, «мені сүй» деп құмартады. Қалай қызықпайын» дейтін... Бикен өз қадырын өзі білмейтін де шығар... Айгүлмен скеуін қатар қойса, жігіт көз қырын алдымен Бикенге тастамай ма?

Бұлардың даусы жетпеді ме, әйтеуір, көлік қайрылмады. Ауылға келсе — бұларды жоқтаған адам болсайшы!

Отауға ауылдың қыз-келіншектері тегіс жиналды. Ас артынан қыздар ән сап, сауық құрды. Ауылдың алты аузын айтуға әуелі Бикенге жол берді. Алматы қаратаяқтарының тамсанып, «Шіркін, Бикеннің даусы-ай!» дейтін атағын ел арасына да жайсын... Көрсін, ана күндес қыз, Бикеннің артықшылығын!

«Тел қоңыртай» Бикеннің жүрек сырына үндес ән. «Ізі-ай, жатыр, өзі жоқ, қалқатайдың!» деген шумағын Бикен Тоқашқа арнайды. Сондай «ізді» мына күндес қыздың

жүрегіне де қалдырды ма екен?.. Бикен Айгүлге қызыға көз қиығын тағы тастады. Жүзі нұрланып, құмарта ұйып тыңдайды. Томпақтау ерні сәл ашылған — «қиқу» сап, көтермек боп, оқталып барып, тоқтаған адамның пішіні... Қойшы осы қызды, неменеге әлдеқандай ғып отыр Бикен. Ана отырған Мәликеден несі артық?.. Бикеннің көмейі үйреншікті әнді салса да, ойы бөлініп, Айгүлге орала берді. Ән қайырмасын қыз-келіншектер де коштап, түн түнегін серпіп, жұрт ұйқысын ашты.

Айгүл де зорға отыр екен. Жанындағы жігіттің домбырасын шұғыл қимылмен сұрап алды да, безілдетіп, екі шекке тіл бітірді. Кейде күліп, кейде толқып, қыз-келіншектің еңсесін көтеріп, еркін билеп алды лезде.

Бикен енді Айгүлге зілді көз тастады. Тіптен Бикенмен ол үнсіз таласып, өнер сынасқандай. Пішту! Домбыра тартқан өнер емес...

Бикеннің Тоқашты сүйетінін біле ме екен осы?.. Естісе — сайқалдың өзі. Сыр білдірмейді. Бикен қаншама сыр бермейін десе де, жүрегіне орнаған қызғаныш қыздың бет-әлпетіне сызық сала берді. Айгүлді уысына сыйдыра алмай киналды. Түн ортасы ауа сауық та бітіп, үш қыз қатар бір көрпенің астына жатты...

Бикен Айгүлді құшақтап, жылы сөзбен бауырына тартты. Бикеннің бұл қылығы Айгүл жүрегіне жол ашты.

— Айгүлжан, сенің жақында тойың болады дегені рас па?

Бикенге жабысып жатқан Айгүлдің жүрегі қаттырақ соқты. Шын екен...

— Бұрыннан уәдеміз бар да. «Жақсы күн туса — той жасаймыз» деген... Хабар айтыпты, жақында оралам деп.— Айгүл атын да атамайды.— Әкем әлі білмейді.

— Солай ма?.. Мүмкін Аякең...

— Жоқ, жоқ. Әкем іштей сезеді. Риза. Бірақ, ашып айтып қамыз жоқ.

— Ә... Сен шын сүйесің бе?.. Әлде атаққа құмартып жүрсің бе?

— Ол үшін өмірімді құрбан кылуға бармын. Міне екі жыл, онсыз күнім де, түнім де каран... Соны ойлап жаным күні-түні толас таппайды. Кейде оңашада тілдегісіп, наз да айтып алам...

Бикен кейін сырғыды — қыздан мұндай жауап күтпегенді. Ес-түсін білмей, сүю... Бикен өзінің басындағы ғана қасиет деп ұғушы еді.

— Егер ол басқа қызды сүйсе ше?
Енді Айгүл кейін сырғыды. Қараңғыда үлкен қара көздері нажағай тәрізді жарқ-жұрқ етіп от шашты.
— Сонда мені алдаған бола ма?
— Солай болғаны да.
— Ол кім?..
— Кезінде көрерсің.
— Сіз кімді айтып отырсыз? — деді Бикенге манадан тыңдап жатқан Мәлике.
— Айгүл кімді ұйғарса — мен соны айтам.
— Тоқашты!
— Мен де соны айтам... Саған қаны бір, тағдыры бір қазақ қызы деп ескерткенім ғой... Ол азамат: «шоқынды, орысқа сатылды» деген қалада өсек те бар, бірақ өз басым оған сенбейім... Ал, ана қыз жайында — екеуінің бір түн ұйқтап шыққанына өзім куәмін...
Айгүлдің көзінен аққан ыстық жасы тырс етіп жастыққа тамды. Манадан артық көрініп, бақытқа қолы жетіп жатқан сайқал қыздан Бикен өшін бір алды, кемітті!
— Алдау — ер азаматқа тән қылық. Ұяты Тоқашқа да, қалыңдығы Айгүлге де келмес. Қондырған қызға келер, — деді Мәлике сөз қорытып.
Бикен ернің ауырта тістеді.

Тоқаш Ақшидегі шешесінің үйіне түстеніп, қонаға көрші ауылдағы Аянбек үйіне келді. Жазда Шамалған өзенін жағалай жиі қонған ауыл бірімен-бірі сапырылысып, қатынасып жатады. Тоқаштың келгенін есітіп күтіп отырған болу керек, алдарынан жаяу-жалпылап, бір топ адам қарсы шықты. Топ алдында жақында Минскіден майданнан қайтқан Қастек жігіті Тілеубай, Тілеубайдың қолында қызыл жалау. Мысық құйрық мұртын ширатып-ширатып, едірейтіп қойған. Россия жерінде көргені бар ма, ағашқа қызыл шүберекті байлап, нығына сап, терлеп-тепшіп көтеріп келеді.

Тоқаш іштей бұл қылыққа үлкен маңыз берді: «Бұл мені емес, Совет өкіметін сыйлағаны!» деп ұқты.

— Тоқаш! — деді Ақан балдағымен шегірткедей секіріп алдына келіп. — Біз сені жаңа өкімет деп танып өзіміз арман еткен билік деп алдыңнан шықтық. Айып болмас! Тоқаш аттан қарғып түсіп, кезек-кезек қолдарын қысып, риза болды. Басқа ауылдарда мұндай адал ниетті көрмеп еді Тоқаш. Қайта үркіп, кірпідей тікірейіп қарсы

алатын-ды. Бұл әрине, туған елдің Тоқаш ықпалында екенін сездіреді.

Қанқулап, шулап Тоқашты болыстық ревком Аянбектің үйіне алып жүрді. Тоқаштың қасына еріп жүрген он қызыл әскер де, сол араға аттарын матап, ауылға жаюу аяндады.

Кешкі мезгіл. Таудан ауық-ауық салқын самал соғады. Ауыл абыр-жұбыр. Жекелеу тігілген екі үлкен ақ үйдің ортасында тұрған кең иықты, толық келген кексе еркек, бұларға қарсы жүрді. Балдағын сүйретіп Ақан шыққанда панданып тұрған қайсы? Тоқаш жақындағанда барып таныды. Аянбек екен. Енді түсінді: Айгүл Тоқаштың сәлемін жеткізген де, Аянбек өзін қайыната есебінде үлкен тұтқаны.

— О, Тоқашжан, тірлігіңе, бақытыңа қуанып, шын жүректен туған елің қарсы алады!

Амандықтан кейін Аянбек Тоқаш қасындағы он әскерің кішілеу ақ үйге бөліп кіргізді де, Тоқашты ауыл адамдарымен үлкен ақ үйге апарды.

Тоқаш көзімен Айгүлді іздеді. Көрінбейді. Бұрын ұялмай ашық кездесіп жүретін қыз, жүз көрсетпейді. Тоқашқа бұл жұмбақ сықылды. Әлде қалыңдық атағы ауыл-аймаққа жайылғасын, қымсына ма?..

— Жау зұлымдығының шет жағасын естіп те жатырмыз. Арты оңға бассын... Құртып жіберуге де барған ғой, тегі,— деді Ақан Тоқаштың таңулы қолын иегімен нұсқап.

— Денеңе зақым түскен жоқ па? — Аянбек те осыра қарады.

— Бұғанам сынса керек... Сол қолымды көтертпейді...

— Қім екен? Қолға түскені бар ма? — Ақан тағы да киікті.

— Үшеуін ұстады. Нағыз бастықтары... Қала байларының балалары...

— Біз соның бәрін істеткен мына Қарден деп естідік. Кеше біреулер Қарденнің аулына өрт қойды. Жұрт әбден ашынып алған, тіптен жазықсыз адамдар да күйіп кете жаздады.— Аянбек ойланып, алдында жатқан текеметтің оюына қадала қарап сөйлейді, пішіні — сол текемет оюын сөз ғып отырған тәрізді.

Тоқашқа бұл хабар ерекше әсерін тигізді. Қуаныш пен өкініш, реніш толқыны араласып, булықтырып көңіліне ақау түсірді. Ел Тоқашты жақтайды екен, оған

енді көзі жетті. Бірақ, күрес әдісі — ауыл өртеу ұнамайды, баяғы барымтаның бір түрі. Жоқ, бұлай тап жауымен күресуге болмайды!.. Қуаныш сол — ел санасы ояна бастаған!

— Апатқа ұшыраған үй болды ма? — Тоқаш Аянбекке бұрылды.

— Жоқ... Кәрден өте ызалы.

Аянбектің бұл сөзі Тоқаштың шамына тиді. Ызалы? Ертең малын осы отырған жігіттерге алып бергенде қайтер екен?.. Жарылып өлер әлде? Жігіттер қопақтап, біріне-бірі елегізе қарады.

— Шын болды ма со хабар? — деді әлі де сенбегендей Тілеубай.

— Естіп отырсың ғой... Тоқаш, мен кеше Қытайдан қайтқан жігіттердің біразына жолықтым. Сені сұрайды, — деді Аянбек.

Тоқаш қайтқан қазақтардың мұң-мұқтажына таныс. Азап шеккен, ел үшін жанын пида қылған ерлерді тұған жерінде аштан қыру — оңбағандық. Онда атқа мініп, ел басқарып керегі не? Ана Какеновке жол беру керек...

Бұл ойын Тоқаш отырған елге жеткізді.

— Жақында Құлжаға Жетісудан елші кеткен. Қытаймен екі арадағы дау-жанжалды шешіп, ауып жүрген қазақтарды қайтармақ та. Тек соларды аштан қырып алмайық. Мен аралаған ауылдарда қайтып келген жігіттер бірлі-жарым. Оларға жай таптым... — Тоқаш қою қабағын шытып, қынжыла сөйлейді.

— Өз көзіңмен көр, не керек екен, біл! — деді Аянбек сөзді тұжырып...

Тоқаш та сол ойға ұйыды — өз көзімен көріп, мұң-мұқтажын білмей, алыстан шешуге болмайды.

Қас қарайып, түн де келді көрпесін сүйретіп. Ауыл маңында жылт-жылт еткен жерошақ оты. От басында жабырлаған бала-шаға. Күбір-күбір сөз. «Тәйт!» — деген кенет айғай мен қыңсылаған ит даусы қатар шығады.

Тоқаш түнгі ауыл көрінісін бақылап, есік алдында біраз тұрды.

— Құрыш, сен Айгүлді көрдің бе?

— Жоқ... Өліп барасың ба?

Тоқаш саусағымен Құрышпайдың қырыж-қырыж қызыл мұрнын түртіп қап:

— Білші... Келіп, амандық та жасамады... Дені сау ма

екен?.. Тамақтан кейін маған жолықсын де,— деді де көрші киіз үйге кіріп барды.

Әскерлер карта ойнап отыр.

— Сенікі ше?

— Жиырма бір... көн!

Олар Тоқашты көріп абыржып қалды, картын тығып үлгере алмады.

— Покудин! Кеше мен саған газет бергенім қайда, әскерлер арасына оқы деп?

— Міне, міне, жолдас комиссар! — Иван ішкі қойнынан уқаланған газетті суырып ап, алдына жайды.— Енді оқимыз...

— Қарттан гөрі газетті оқыған пайда емес пе?

— «Бостандық таңы» газеті ме! Мен оқығам. Сіздің «Жауларыма!» деген ашық хатыңыз бар,— деді екінші әскер Вдовин.

— Айтқандайын, кешегі ауылда, бір қазақ қолында шиті мылтығы бар, жолдас комиссар отырған үйді көп торыды. Мен ұстап ап, қысып едім: «аңшы едім» деп құтылды. Бірақ соның мінезі ұнамады...— деді үшінші әскер Чечелев.

— Жырық ерін бе? — деді Покудин газетті Вдовинге ұтата беріп.

— Ия? Сен де көрдің бе?

— Соны мен әлгіде осында көрдім.

— Эге!.. Түнде күзет қою керек! — деді Чечелев.

— Менің туған елім ғой... Сүйтсе де сақ болындар! — Тоқаш шығып кетті...

Тамақ артынан жұрт тарқады, қонақ үйге төсек салуға Айгүл келді. Айгүлдің жүзі сынық, үлкен қара көзінде өкпенің көлеңкесі бар секілді. Бұрынғыдай қуана ұмтылып, құшағын жаймайды.

— Айым!

Тоқаш бауырына қысып, ұзақ сүйді. Қыз қарсылық білдірмесе де, солғын, көңілсіз жауап қайырды...

Ай сәулесі шаңырақтан сығалайды. Түндік ашық. Тоқаш тулаған асау көңілдің тұсауын ағытқандай бүгін алаңсыз, армансыз, жастық әуеніне берілді. Бұрын мұндай әдемі түн кез болғанда бірдемесі ұмыт қалғандай, мәдет ала алмай, асығыс жарым-жарты өткізетінді. Ойы, арманы сонау Алатаудың қиясында шарықтаған қырандай, туған елінің маңайында шыр айналатын.

Тоқаш бүгін өзіне өзі риза. Күмәнді ойларды кейін сырып тастап, қуанышына жол ашты. Беріле сүйді.

— Айтшы, неге жабыңқы отырсың, Айым!.. Сені іздеп, сағынып келдім... Осы жолы ерекше ұрын келдім. Бұрын мұндай сағыныш мені билемеген еді, казір еркімді алып, аңсайым да тұрам. Сені көрсем, сүйсем дейім де тұрам... Әйтеуір, соңғы рет больницаға түсіп шыққаннан бері осы күйге ұшырадым.

— Сенбеймін,— деді Айгүл ақырын, өкпе-назбен.

— Сенбеймін?.. Олай болса ертең-ақ некемізді қияйық! Айгүл Тоқаш бетіне қадала, сынай қарады.

— Маған бір адам сіз жайында жұмбақ тастады... Осымен екінші рет алдымнан шығып отыр. Аңада Құрышты әзіл деп ұқсам, мынау, менің намысымды жыртып отыр.

— О кім?

— Шын ба еді?

...Тоқаш не демек? Өсек емес. Ол бір жастықтың ерке түні. Уәде бұзып арына таңба түсірген жоқ... Бір әдемі түн — түс сияқты өтті-кетті. Қайтып оралған да жоқ, қайтып ойлаған да жоқ. Айгүлжанды Тоқаш ешбір жанға теңгермейді. Қызғаншақ болма, жасыңнан. Осы бір сөзді іштей ойласа да, ақыры айтып та салды... Қыз мәу деген жоқ, бірақ реңі өзгеріліп түс бере бастады. Булыға шыққан күлкіні де ауық-ауық Тоқаш құлағы шалатын болды.

Тоқаш арманын қыз алақанына жайып салды. Ескі дүние — күл-талқан қирады. Бір күнде өмірге жаз шықты. Сол әдемі жайдары жазбен бірге Тоқаш жүрегі де гүлденді. Айгүлді аңсады. Енді қайтып, Айгүлден айрылмасқа уәдесін берді. Тек Айгүл өзі уәдесінде тұра алса?..

Бұдан бұрын талай қилы заман бастан өтті. Түтеген боранда махаббат гүлі шешек ата ма? Және де Тоқаш Айгүл өміріне қызғанышпен қарады. Жазатайым аяқ астында оққа ұшса, жүректен өшпейтін өкініш емес пе? Тоқаш арманына жетуге жастығын әлдеқашан құрбан қылған. Бүгін сол арманына жетті. Енді Айгүлмен тамаша жаңа өмірдің төрінен орын алмақ... Кешегі баста лашық жоқ, ертең жейтін тамақ жоқ, қиналатын кезең өтті бастан. Жарқырап күн туды!..

Айгүлдің де алақандай қарақат көздері айлы түнде қуаныш сәулесін шашады. Жұқа еріндері күлімдеп, бар ұжданымен, сәби таза жастығымен сеніп, сол өмірге

тап осы бір минутте қадам басқысы келеді. Асығады. Ол тілегін Тоқаш та таниды. Мастана бауырына қысып сүйеді. Аймалайды...

Тоқаш: «Әйт, шу!» деп айғайлап, мал қайырған дауыстан оянды. Бұзау мөңіреп, қозы маңырап, ауылды басына көтерген. Азан-қазан. Көзін ашса жанында Айгүл. Шырт ұйқыда. Екі беті дуылдап, балбырап жатыр. Жүзі тұнған — ешнәрседен хабарсыз. Әкесі көріп қойса? Ұят-ай!.. Тоқаш қызықты — құшақтап, сүйгісі келді. Қи-мады. Ептеп тұрды да, ақырын басып, тысқа шықты.

Ауыл малды өріске айдап барады екен.

— Уәй, мәлік келгір!

— Қақ мүйізін! — деп көсе сары шал, қолында сойылы бар жас балаға бұйырып барады.

Мал соңынан еріп, Тоқаш өзен жиегіне келді. Жар-тас түбінде ересектеу келген сопақ бет, ақ құба бала отыр, қолында қармақ.

— Қармағыңа бірдеме ілінді ме, жоқ босқа...— Бала күлімсіреп Тоқашқа аңырая қарады.

— Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа демей ме, ағай. Тегін отырмаған болармын.— Момақан баланың жауабы Тоқашқа ұнады.

— Тегі мұратыңа жетуге аз уақыт қалған сияқты. Бір кезде балық сатып байығанды да көрген ем...— Тоқаш әдейі тиісе, шымбайына батыра сөйледі. Баланың сөз саптауы оңай көрінбейді. Кімнің баласы екен? Тоқаш кейінгі жас өспірімдерді танымайды, соңғы төрт-бес жылда сайдауыттай жігіт боп өскен. Аға сөзіне іні аз мүдірді — жауап іздегендей. Астыңғы ерні салпыя түсті.

— Байлық дейсіз бе, аға?.. Байлықты Қарден байға бердік; бізге қонбас. Өкімет кедейдікі болса байлық сол емес пе? — Қармағы дір ете түсті, балық қапқан тәрізді. Бала оқыс тартып қалды, күмістей жылтыраған шортан сопаң етіп шыға келді. Тулап, қармақта шырқөбелек айналады.

Бала сыңғыраған көтеріңкі дауыспен:

— Аға! — деді Тоқашқа.— Мұндай балық қармағыма бұрын ілінбеген еді. Сіз де ортақсыз. Алыңыз!

Баланың сөзі жатық, жөн-жобаны, құрмет-сыйлықты бәрін түсінетін көрінеді. Тоқаш риза. Болашақ өмірдің тұтқасы осы балалардың қолында. Оқыту керек. Алматыға апарып, қолына қалам, аузына нан берсе — үлкен

адам болуы шексіз. Ел ішін аштықтан құтқарып, Қытайдан қайтқан серіктерін құтты жеріне қондырған соң, Тоқаш осы балалардың қамын жейді...

Тоқаш баламен танысты: жасы он екіде, жетім... Әкесі көтерілісте қаза тапқан; шешесі екеуі ғана. Биыл әбден жұтаған — ең аяғы сауатын сиыры да жоқ.

— Енді немен күн көресің?

— Әне! — деді бала ұсақ қолын шошайтып, — өзен жағалай жиылған бұзау — соны бағам. Ақыма сүт алам. Жақында ортада «қор» ашылады деген еді, үшті-күйлі хабарсыз кетті.

— «Қоры» несі?

— Ортаға бие сауып — қымыз, қой сойып — ауқат берсе керек-ті.

— Оны кім айтты?

— Аянбек!.. «Тоқаш ағай қатардағы ауылдарда «қор» жасапты» деген лақап тараған. Енді өзіңіз келдіңіз ғой... Бірдемесі болар.

Бұлардың әңгімесін, балдағына сүйеніп, шегірткеше секірген Ақан бөлді. Әңгіме енді қызды.

— Сол «қорды» күте-күте көзіміз ағарды. Әйтеуір, үн-жұрғасы түсіп кеткен жұрттың еңсесін бір көтердің. Ал, айтшы, қалай құрдың басқа ауылдарда?

Әуелі Тоқаш өз аулына кешендеу келген себебін сөз қылды. Қатардағы болыстардың халі бұл Шамалғаннан да нашар екен. Халық топырлап, қырылып жатыр — аш, жалаңаш, үстінде лыпа, басында лашық жоқ. Әсіресе, анау қырғыз атрауында Пішпек, Тоқымақ уездерінде, қала берді, Верный уезінің он болысында, Қапал уезінде де аштық халық үрейін алған. Әрбір үйдің табалдырығын аттаса, сегіз басты жыландай, жоқтық ысқырып алдынан шығады. Тоқаш ұзақ уақыт сол уездерді аралады. Қаланың жайы о да белгілі. Астық тапшы. Күнде казактар станицаларынан сатып ап, күн көреді. Жақында «қазақ-қырғыз еңбекшілеріне» деген Тоқаштың үндеуі де жарияланды. Кәзір елде ақ бар, қалаға тоғылғанда шығар пайда не?

Тоқаш ауылдарда тамақ беретін «қор» құрып келеді. Байлардан тартып алған бұзаулы сиыр, сауынды биені ортаға сауып, сүт пен қымызды жұртқа бөліп береді. Қойды да ортаға сояды. Бұл «қордан» тамақ алатын — үйінде бас көтерер несі жоқ, жесір қатын, жетім бала-

лар. Ал, еңбек етуге жарайтындар малдай алып өсіреді...

— Бұл бір жақсылық екен... Мына өзеннің аржағында, Қарден аулына қонсылас Қытайдан жүз шамалы үй көшіп келді. Кеше сені іздетіп, кісі де жіберген екен...— Ақан балдағымен жерді шаңдата түйгіледі.

— Онда мен алдымен сол ауылға барып қайтайын. Сен, Ақан, Аянбекпен бірге Қарден аулына барып, байдың мал-мүлкін қатта. Бір қарасын жасырып қап жүрмесін. Сақ бол!.. Мен келгенше дайын қыл!..

Бұл үшеуі ауылға оралғанда күн жоғары көтерілген-ді. Ауыл жаңа тұрып жатыр. Әскерлер де ауыл сыртында ерсілі-қарсылы жүгірісіп, қан таратып жүр екен.

Тоқаш түскен үйдің сыртында бір әскер күзетте тұр, қолында мылтық, бейсауыт, сезікті адамның біріне аяқ бастырмайды... Ана Қапалда жүргенде, талай байлар кісі жалдап, Тоқашты өлтірмек те болған. Ах, чорт с ними!..

Шай артынан Тоқаш өзі отырған үйге Аянбекті әйелімен, отрядын тегіс алдырды. Айгүл де келді. Түндік жабық. Қерегенің іргесі түрілген. Ашық тұрған қаусырма есіктен қотандағы өмір тегіс көрінеді: жерошақ басында күбжеңдеп сүт пісіріп жүрген әйелдер... Сүйек кеміріп жатқан аш ит... одан әрі қотанда үйездеп тұрған жылқы оқта-текте пысқырып та қойды... Желқомын көтеріп, жүгенін қарына іліп, кезектен қайтқан жылқышы. Бәрі де Тоқашқа бала кезінен қанық көріністер...

Тоқаш сөз бастады:

— Қымбатты Аяке, мен сізбен сонау қатал күндерде дәмдес боп қол ұстасып, залым патшаға қарсы соғыс аштық. Сонда мен сіздің мергендігіңізге, ерлігізге сүйсініп, балаша көзіме жас та алдым. Қала берді, қараңғы түнде шиті мылтықпен жалғыз өзіңіз атаман Малышевтің отрядын селдіретіп, шекарадан өткізіп, талай қазақты аман алып қапсыз... Оны да естідім. Сіз мені де білесіз. Жас күнімнен қолыңызда өстім. Менде бір-ақ арман бар-ды, ол — туған елімнің қолын бақытқа жеткізу еді. Сол күн туды. Енді сонымен бірге өз өміріме де күн туып, қызықты шағым жеткен тәрізді. Жастығым темір қанаттанып, ұя салмақ. Бүгін сол үшін сіздерді жинап отырмын. Заман өзгерді. Сол жаңа өмірдің бірінші қарлығашы мені мен мына отырған Айгүл. Сондықтан ескі әдет-ғұрыптан аттап, қолқа

сап, рұқсат алмақ ойымыз бар. Мына Айгүлді мен сүйем, Айгүл де мені сүйеді... Екеуіміздің осыдан үш жыл бұрын берген сертіміз бар да: «аман қалсақ өмірлік дос боламыз» деген! Сол сертке жеттік... Не дейсіздер бізге? — Аянбектің алқызыл беті қан күреңденіп, қою қара қасы бұрынғыдан гөрі де қарая бастаған тәрізді. Күйеудің өзі «кұдалық түскеніне» ұялғаны ма, жоқ, баласын қызғанып, қысылғаны ма? Кім білсін... Мұртын ширатып, жан-жағына сұқтана қарады. Әркімнің көзінен зіл, келемеж тапқысы келе ме, жоқ болмаса, қуаныш іздей ме?

Тоқаш та Аянбек көзінің ізімен отырғандардың кейлін сынап аралап өтті. Кейбір әскерлердің жүзінде танданғандық, әңгіме мазмұнын ұғынбағандық білінеді. Бірақ, көбі қазақша біледі. Осташкинода қазақпен аралас өскен орыстар. Түсініп отыр.

Аянбек Айгүлді бермейім деп айта ма? Тоқаштан артық жар таба ала ма Айгүл. Тоқаш шын таза махаббатын сақтағанын да сездірген. Қытайға барып Айгүлді аман-есен алып келудің өзі Тоқаш махаббатына куә емес пе? Тоқаш осы бір ойды түйіндей бергенде, Аянбек:

— Қарағым, Тоқаш! — деді, даусы сәл қалтырап шықты. — Мен сенің Айгүлді қадірлейтінін Қытайға келгенде сезгем. Менде де жүрек бар емес пе... Сен бір Алатаудың қиясына өрлеген қырансың. Ел болып, саған ризамыз... (тамағын кенеп қойды) — Айгүлді шын сүйсең, Айгүлдің өзі риза болса — қарсы тілек айтпаймын. Қанатынды қомдап, өрлей бер қияңа. Батамды берем, алла, тек сапарыңды оң қып, бақытты өмір сүріңдер! — Аянбек қызының бетінен сүйді. Тоқаш енді жағалай отырған әскерлерге көз тастады. Соларға сөзін арнады.

— Менің елде де, қалада да жауым көп. Өсек үстімнен қардай жауады. Сондықтан сіздер куә болыңыздар!.. Кәне, Айгүлжан, айтшы өзін, зорлап, маған жар бол дедім бе?

Айгүлдің алақандай қарақат көзі күлімсіреп, ақ құба жүзі қызыл шырайланып, әзілдей сөйледі:

— Менің жүрегімді зорлаған құдай. Саған итерген періште!

— Жақсы... Маған жар болам деп, өз ықтиярыңмен сөзіңді бердің бе, жоқ, әкеңнің ыңғайына көштің бе? —

Тоқаш өз мінезін өзі ерсі көрсе де, келешегі үшін зорлап отыр.

— Жар болам деп ұмтылған жүрегім. Сіз өлген жерде мен де өлем деп, осыдан екі жыл бұрын ант ішкен!

— Жолдас қызылгвардияшылдар, естідіңдер ме? Кім түсінбеді?

— Естідік!

— Куәміз!

— Куәміз — куәлікке жүредүрміз! — деді Құрышпай мен Иван қосыла әзілдеп. Бәрі ду күлісті...

Ат шаптырып, ел жинап, той жасаған жоқ Аянбек. Тоқаш рұқсат етпеді. Заман болса қиын. Халық ашта, — той ерсі. Тек ырымын істеп, ауыл жастары бір күн бас қоссын деген түйін жасады. Айгүлдің тілегі бойынша Тоқаш ат жіберіп, шешесі Ақбалтырды алдырды. Анасының бір ауыз сөзі Тоқашқа ауыр тиді.

— Есітіп жатырмын, Тоқашжан! — деді Ақбалтыр аз кідіріп «естіп жатырмын» деген сөзді нақыштап айтқан сияқты. Тоқаш елең етіп, құлағын тікті.

— Бірақ, менің көкейіме қонған бір адам бар еді. оны жақтырмадың. Өзі келген ырыс еді, аяғыңмен тепкен жоқсың ба.

Тоқаш түсінді — Бикенді ишаралап отыр. Бикен жақсы қыз, бірақ...

— Айгүл сіздің көкейіңізге қонбай ма, апа? — Тоқаш та қу, өзі құрған торға шешесі өзі түссін. Ақбалтыр бұрыннан Айгүлді біледі. Бикеннен бұрын да Айгүлді өзі мақтап жүретін. Ендеше Бикен қай мінезімен ұнап қалды? Жанағы «ырыс» деп тұрғаны — дәулеті де. Ақбалтыр Айгүлдің аты аталған соң сылқ етіп құлап түсті.

— Жәй, әшейін сөз ретінде айтқаным да, құлыным! Құдай өмірлерінді ұзаққа жазсын!..

Ақбалтырдың сөзі аяқталмай, ауыл сыртына пәуескемен біреу кеп түсті. Іле сықылықтаған әсерлі күлкіге, шолпының сылдырына амандық білдірген еркектің келте даусы төтеден кеп қосылды. Өзі таныс, өзі қадірлі қонақтың келгендігі сезіліп-ақ тұр. Тоқаш есікке ұмтыла бергенде, сау етіп бір топ адам кірді. Бикен мен Айгүлдің өкшесін баса Кәрден байдың атқосшысы және кірді. Ақбалтыр абыржып қалды. Біресе Бикенге, біресе Айгүлге жаутандап, екеуіне де қасынан орын

ұсынды. Тоқаш қолын кеудесіне қусырып, окшаулау, сазарып тұра берді. Түсінбейді: Бикен қайдан жүр? Айгүлмен қайдан таныс? Е, кешегі Айгүлге «сыр тастаған, Айгүлдің намысын жыртқан» осы қыз екен ғой... — Апамды естіп, әдейілеп қонаққа шақыра келгенім! — деді Бикен еркелеген дауыспен.

— Рахмет, қалқам!.. Сәлемінді жеткізді,— деді анқау Ақбалтыр. «Сәлемінді жеткізді» дегенді Тоқаш жадына сақтап қалды.. Араларында сөз жүрген. Шешесі мен Бикеннің осы ауылда түйісуі де кездейсоқ нәрсе емес-ау, тегі.

Тоқаш көз киығын Айгүлге аударды. Қап, Айгүлдің көңіліне тағы да ақау түсірді-ау мына Бикен. Қайдан келіп еді!

Тоқаш іштей булығып, тысқа шықты. Әскерлер жатқан киіз үйге қарай аяңдай бергенде, Кәрден байдың атқосшысы қуып жетті.

— Тоқаш төре! Бір ауыз аманатым бар еді, сізге табыс қылмақ!

Тоқаш адырая қарады — несі бар осылардың соңынан қалмайтын.

— Ғапу етіңіз, оңаша бір адамның сәлемін жолдамақ едім.

— Айтыңыз!

— Бикен мына бір хатты сіздің қолыңызға табыс ет деп еді.

Тоқаш қолын солғын созды. Алар-алмасын білмей, екі-ұшты толқып, өзін зорға күштеді. Үйге кірді. Әскерлердің бірі ұйқтап, бірі ер-сайманын жамап, жайбарақат отыр. Ортадағы дөңгелек стол қасындағы сандықшаға кеп отырды да, хатты оқыды Тоқаш. Сөзі жатық, арапша зирек жазылған. Қалада Фатима апайдың әйелдер үшін ашқан «Ғалиясында» оқығандығын хат айтып-ақ тұр. Бастапқы жолдың өзінде ерекше мән бар.

«...Адам өз жүрегіне ие емес екен, Тоқа! Осы сөзді қысылып, әйелдік намыстан безіп, ақырғы рет жазып отырмын, ғапу етіңіз! Мүмкін мені сыртымнан келемеждеп ажуа қыларсыз, мүмкін, «бишара» деп аярсыз да. Бәріне де көндім. Менің көнбей жүрген жерім бар ма? Аанада, қорлап, қайтып бұрылмай да кеттіңіз. Оған өкпем жоқ. Кіна өзімнен. Сізге қарсылық жасауға дәтім шыдамады...

Бүгін сіз «той» жасамақ деген хабарды естігенде жынданып кете жаздадым. Осы күнге дейін жүрек түбінде жылтырап жатқан шоқты біржола сөндірдіңіз! Ес-тұсымды білмей тұра ұмтылып, айғай салам: «Тоқтатыңыз тойды! Құдай қосқан жарыңыз мен!.. Сізге менің ғана хақым бар. Мен ғашықпын!..»

Тоқаш әрі оқи алмады, хатты уқалап-уқалап лақтырып жіберді де, басын ұстап отырып қалды...

Сол күні кеш ауыл сыртында бозбалалар алтыбақан құрды. Тойда болған жастар түгел сонда барды. Ай бірде бұлт астына түсіп, бірде жылжып, бетін көрсетіп, жастар сауығына қулана сәуле шашты.

Бикен Тоқашпен бірге алтыбақан тепті. Сұранған қыздың өзі. Арқанды шырқатып тұрған Кәрденнің атқосшысы іркіп қап, қызды Тоқаштың үстіне құлатты. Бикен сақылдап Айгүлдің көзінше Тоқаштың мойнынан құшты. Тоқаш Айгүл жүзін көрмесе де қандай сиықта болғанын шамалай жорыды. Қыз Айгүлмен екеуінің ортасына от жақпақ. Тоқаш солай ұқты да.

Тоқаш алтыбақаннан түсіп, Айгүлдің қасына барса — өңі қашқан, мұрны қусырылған, көзінде жас мөлт-мөлт етеді, елегізіп тұр.

— Айым! — Тоқаш қолтығынан ұстай беріп еді, қыз теріс айналды...

21

Валентин Робертович пәтеріне түнде кеш оралды. Шаршап, жүдеп қайтты. Соңғы күндері алға басқан аяғы кейін кетіп, жігері құм болды. Шынтақ тіресіп, қатар тұрған серік табылмады. Пименді жасырып Пішпек түбіндегі Беловод селосына жіберген-ді. Сонда ұя салмақ, қазақтардың бұзылмаған шынайы ордасы да сонда.

Хорунжий Сотников Жаркентке аттанған, шекара жақын ғой. Оның кешегі сәлеміне қарағанда қолайлы кісілер де табылып қалған тәрізді. Құлжадағы Любамен де сәтті байланыс жасаған. Аанада Яшайло әкелген хатта Люба адам табылса, оқ та, қару да табылады деп, ишара еткен-ді.

Валентин Робертовичтің үміт артқаны атаман Анненков болатын. Ол алғашқы қарқынынан айрылып қалып, кәзір черкес селосынан бері қарай өте алмай тұр.

Осыған орай Фальковскийдің жүрек түбінде тығылып жатқан үрейі де басын көтерді. Анненковтың жолын тосып жүргенде Бокин желкесін қырғидай қиып түсіп жүрсе...

Аштық қазақ-қырғыздың қолына тағы да сойыл, шоқпар ұстата ма деп те құлақ түріп еді, сезілмейді. Бокин олардың басына лашық, үстіне лыпа, аузына тамақ тауып беріп жатқан көрінеді. Бокиннің үстінен түскен бірнеше арыздарды облыстық атқару комитетінің президиумына салып көріп еді, Еремін деген өндірішкестеп бой бермеді: «жете тексерілсін!» деді. Жарайды, Валентин Робертович жете тексереді, керек болса арыздан қора салдырады.

Есік қағылды. Ой құрсауынан шыға алмай мең-зең боп отырған Фальковский үстіне біреу суық су құйып жібергендей, ыршып түсті. Бұ кім түнделетіп жүрген? Түу, Какенов екен ғой. Жүйке тамыры гитардың шегіндей тиіп кетсең ызылдап, мазаны алады.

— Кешірім сұраймын, Валентин Робертович, өте тығыз шаруа! — деді Ғабдулла кірер-кірместен сәл асығыс, орашолақ қимылмен, жан-жағына алақтап. Фальковский ымына түсінді де, көз қиығымен қатарғы бөлмені нұсқады. Ғабдулла «тілім — тасқа» дегендей алақанымен аузын басты да жақын отырды.

— Бокин сіз жайында материал жинап жатса керекті: «Сен Фальковскийді білесің бе?» — деп ол Сақа Сағатовтан сұраған көрінеді, Сақа — біреуден, ол біреу — Сәлімгерей Бурнашевтан сұрапты! Бурнашев сол сөзді маған жеткізді. Ал, ана біреудің кім екенін Сәлімгерей айтпады.

— Сәлімгерей тұтқында отырған жоқ па?

— Бұл әңгімені ол абақтыдан жазып отыр.

— Абақтыдан? — Валентин Робертович тамағы кеуіп, қырылдап, тілі әрең илікті.

— Менің ақылым бар, көнсеңіз... Ол мынау: Яшайло мен Сәлімгерейдің ісін қысқартып, тұтқыннан босатып жіберіңіз. Саяси қылмыс жоқ, хулигандық қой. Сонсоң екеуін де ауылға жіберейік. Сол әлде-ақ оның жәйін тауып қайтсын...

— Тапқан ақыл!.. Осыған қосымша: сіз де елге аттаныңыз, ол Верныйдың сегіз болысында кедейлерге мал бөліп бергенде, көбіне, өзінің туыстарына, жақындарына таратқан... Базарда сатқан... Істің осылай қисыны

болғаны заңға да сыйымды. О кісі комиссар, атқару комитетінің мүшесі...— даусы құйқылжып, күлкіге қалай айналғанын, Фальковскийдің өзі де сезбей қалды. Екеуі сөзге тұсау салғандай аз мүдірді. Әрқайсысы өз ойының арнасын қуалаған тәрізді. Валентин Робертович өзін өзі тежеп, салмақты ұстауға тырысты. Үрейдің шет жағасын ең арғысы қасындағы Какенов та сезбеуі керек. Сезсе-ақ болды, оның кұты қашады, онда ол — Фальковскийге серік емес...

— Махмутты көрдіңіз бе? Жоғалып кетті...— Фальковский жасанды дауыспен немқұрайды сұрады.

— Естімеп пе едіңіз? Ол Жаркентке кеткен. Ұзын хабардан біржола сонда көшпек!

— Не дейді? — Валентин Робертович таңданған болды.— Бокинды аяп, андығысы келмеген де! Сволочь!.. Ертең соңына кісі сап, ұстатпаса, Фальковскийдің атын басқа қой...

Сол түннің ертеңінде Фальковский Яшайло мен Бурнашевтың ісін қысқартып, абақтыдан шығарып жіберді. Сәлімгерей үйінде қалды да, Яшайло сол күні қазақша киініп, Қерден аулына аттанды.

22

Түн. Ай сүттей жарық. Алыста мүлгіген Алатау. Күбірлеп аққан Шамалған өзені. Өзеннің сол жақ қабағы — көлгір, көк майса. Исі мұрын жарады.

Суға төнген Бикенге су түбінен сұлу қыз қамыға қарайды. Қасында, құлаш созым жерде дөп-дөңгелек ай жатыр. Аспандағы айды құшқан қандай қыз өзі?.. Осындай сұлу, бақытты қызды Тоқаш неге сүймейді екен? Несі артық Айгүлдің? Бикен осы жартастан құлап, суға кетсе ше... Жоқ, әлі ерте. Тірі болса — қыран қолына қайта қонады. Күмәні жоқ... Бикеннің хатына ол жауап қайырмады. Мейлі, Бикен оған да өкпелемейді. Өзінің жүрегін алдына тартты — ойлансын!.. Ана қыз қаншама шаттанып, бақыт жұлдызын қолына ұстаса да, Бикен сол түні оның жанына шоқ салды... Арқаннан құлаған боп, Тоқаштың мойнынан құшқанда, қыз сұрланып, теріс айналды. Шоқ-шоқ!.. Мүмкін тап кәзір Исмаил ол қызды... Әлде Тоқаш екеуін бірдей... Ойбай атама! Исмаил Тоқашқа тимейім деген... Аржақтағы ауылдан үрген иттің еміс-еміс даусы естіледі.

Басқа ешбір дыбыс жоқ. Бикен құлағын тігіп, елегізеді... Яшайло қайтса судан өтер еді... Білінбейді. Қараңғылық қоюлана бастады.

Енді аздан соң Бикен қорқуға айналды. Қасқыр кеп бас салса? Бикен адамның қасқырын жұмсап отырғанда — нағыз бөрінің өзі тілін жалақтатып, көзі қызарып жетіп келсе... Біреуге ор қазба, қазсаң тереңірек қаз! Шөп сыбдырлаған тәрізді-ау? Бикен алақтап жан-жағына қарады. Бірдеме қараяды!.. Сонау жар жиегінде қарайған адам ба, жоқ... Қозғалады ғой... Ляхаула!.. Ойпырмай, шын қасқырдың өзі болмасын. Айдың да, құрғыр тфу, жарықтық айдың да бұлт астына еніп кеткенін қарашы. Жоқ, Бикеннің бұлай отыруының өзі ерсі. Яшайлоны неге тосады? Ол өзі келмей ме?

Бикен жүрексізденіп орнынан тұрды да, ауылға қарай бет бұрды. Оң жағына жалтақтап қарап қояды. О да сонынан еріп, қадамын жылдамдатқан сияқты. Бикен тұра жүгірді. О да жүгірді... Жетеді-ау енді... Бар пәрменімен зырлап келеді... Жетті-ау! Ааа!.. Бикен шыңғырып, айғай сап етпетінен құлады...

Біраздан кейін көзін ашса — отауда жатыр. Шам жағылған, қасында әкесі, Яшайло және молда отыр. Молданың аузы жыбырлап, үшкіріп қояды. Мұнысы несі?.. Ауырып қалған ба?.. Яшайло көзін қысып, ыржияды. Онысы несі?..

23

Қытайдан көшіп келіп, Қаскелең түбіне қонған ауылдан Тоқаш кешірек оралды. Құрышпай мен әскерлері ере алмай көш жер кейін қалды, бұл қайдасын Шамалған деп, қара жолмен тартып келеді... Ойы дауыл күнгі құйындай ұйытқып, булықтырады. Біресе Айгүл, біресе жаңағы ауыл суреті, кешегі серіктерінің кейпі елестеп, көз алдынан тізбектеліп өтіп жатты... Аш-жалаңаш, жүдеу, ауру-сырқау. Өзен жиегінде арбаның астында, ағаш түбінде, көлеңкеде жатыр. Жақын ағайын туыстың ерулігімен күн көруде. Ол еруліктің де бітетін кезі жақын. Сонсоң немен күн көрмек? Өздері сол жатқанына мәз, қуанышты. «Туған жерде өлсек, арман жоқ» дейді. Рухы күшті, мұңаймайды. Шірікін, отан!..

Жоқ, Тоқаш оларды былай қалдырмайды. Ертең-ақ Кәрден байдың малын бөліп береді. Қаладағы Зәкір қоймасының аузын ашып, кешегі көтеріліс күндері таланған өздерінің дүние-мүлкін қайтарып береді. Ол дүниеге Құрышпайдың өзін жібереді, мейлі арба-арба ғып тиеп алып келсін, осы ауылда халық көзінше тара-тады...

Апырмай, жүрегі бүгін бір орныкпады, толады да тұрады. Ас та іше алмады. Айгүл қайта-қайта есінен шықпайды. Әлде бірдемеге ұшырап қалды ма? Айгүл! Ай астында өскен нәзік гүл, Жетісудың көкнәрі. Айналса болмай ма, Айгүлден!

Көкжиек те сүзіліп, таң сәрісі белгі берді. Ай жарқырап бұлт астынан қайта шықты. Жұлдыздар да сөне бастады. Түн салқын. Бәйгекөк басын шұлғып тастап, есіп келеді. Жол аузында қонақтаған құс дыр ете түсіп, атты үркітеді.

Алдынан шабаланып ит үрді. Бұл кезде таң шапағы лаулап бүкіл шығысты өртеген еді. Ауыл шырт ұйқыда. Аттан секіріп түсіп, өзіне тігілген үйге кіріп барды: оң жақтағы ақторғын шымылдық түсірілген. Сол жақта бүктүсіп бір бала жатыр — күндізгі балық аулаған балаға ұқсайды. Айгүлдің немере інісі көрінеді. — Айым!

Айгүл шымылдықты сырып, құшағын жая ма деп еді, ешбір дыбыс бермеді. Қатты ұйқтап кеткен бе?

Тоқаш шымылдықты ашты. Айгүл шалқасынан түскен, шырт ұйқыда. Ақ құба жүзі сәл күнгірт тартқан.

— Айгүл! — Үн жоқ.

— Айкеш! — Тоқаштың денесі дірілдеп, даусы қалтырап, бас салды. Қыбыр етпейді. Тірі жанның белгісі білінбейді. Жалма-жан көрпесін ашып, қолын кеудесіне басты — жүрек соқпайды. Денесі сұп-суық. Тоқаштың қаны толқып басына шапты, көзі қарауытып, басы айналып кетті. Тоқаш өкіре Айгүлдің үстіне құлады...

24

Алатау басына қонақтаған қою қара бұлт батысқа қарай жөңкіле көшіп, ығысып барады, үрейленіп қашып бара жатқан тәрізді. Көздің жасындай бір-екі тамып, жаңбыр тоқтай қалды. Тозаң көтеріліп боранға айналды. Алай-түлей. Шамалған өзенінің оң жақ қа-

бағына қонған ауыл азан-қазан. Дауыл түндікті жел-пілдетіп, есікті жұлқылайды. Жел аз бәсеңдеп, қайта екілене соғады. Шалдардың бөркін, балалардың тақиясын жұлып әкетіп, шыркөбелек айналдырып, ағыл жатқан өзен суына тастайды. Жалаң аяқ, балағын түріп ап, балалар қуып береді. Жеткізе ме?

Екі-үш жерде сырғауылдан жасалған аулаға малды түлік-түлігімен қамап тастаған. Кісінеген жылқы, мөңіреген сиыр, маңыраған қой. Дабұр-дұбыр халық даусы бір сәтте анық сақ-сақ естіледі де, енді бір сәтте күңгірт тартып, гуілдеген шуға айналады.

Кәрденнің сегіз қабат ақ үйінде, алқақотан ақсақалдар отыр. Төр алдында Жүніс. Еттен өтіп, сүйекке жететін сөздер, атқан садақтың оғындай, көздеген нысанасына қадалады. Жүрек толқытқан қайғылы ой қауымды толқытып, ұйытып отыр. Өкпе-арыздың бәрі еске түсірілген.

— Тапа-тал түсте Тоқашқа жау қастық жасайды. Қанжарын сермейді. Жанында тұрған сендер қолын қағудың орнына, мақұлдағандай бас изейсіндер. Сөз болғанда азар-безер танып, қол қусырып, ауыздарыңды қу шөппен сүртесіндер. Ал бүгін бастарыңа іс түскенде — ағайын едік деп қалтырап, шыбын жаны шіркейдей, қоярға жер таба алмайсыңдар! — Жүніс тізерлеп отыр, алдында бүктеулі дырау қамшы, бір саптап, бір сұлайтып көрпеге салады. Көк көзі шатынап, жанжағына төнеді. Тілін Кәрденге сұғып-сұғып алады. — Аңада қалада жиналғанда мен не дедім? Ушықтырма, байқайық дегем жоқ па!

— Кінәміз жоқ, сүттей ақпыз. Құда куә. Ол үшін сізден кек алмасын! — деді Кәрденнің інісі Әділ.

— Сәт қайда? Ол не дейді екен? — Жүніс отырғандарды көзімен бір сүзіп алды.

Атақты байлар, ақсақалдар самсып отыр — үн жоқ. Тер саулаған, жең ұшымен анда-санда бір сыпырып алады. Бәрінің мұңы бір сабақтас. Шара-шара қымызды қағып тастап, аяқ түбін құрғатпайды.

— Сәт келмей қалды! — деді біреуі.

— Хабар жіберіп пе едіңдер?

— Кісі салғамыз. Әдейілеп шақыртқамыз! — деді Кәрден, өңі қашқан, жалтақтап әркімге бір қарайды.

— Сәт келмесе ел бүлінген екен! — деді Жүніс өкінішті дауыспен.

— Ия, Жүке!.. Осыны біліп сізге хабар беріп едік, әйгеуір ел бүлінбесін де! Бұл қу замандағы ең ауыр тілекті, Жүке, сізге артамыз! — деді шешенсымақ күрек сакал бай Иса.

Топты ойға қалдырып, Жүніс тысқа шықты. Тоқашқа жолықпақ. Үй артында атқа мініп жатқан Құрышпайды көзі шалды.

— Уай, Құрышпай!

Құрышпай Жүністі танып, аттан секіріп түсті. Құшақтап, төске төс тигізді.

— Ehe-ehe! Көрмегелі көп айдың жүзі болды...

— Біздің жаққа бір орап соқпайсың ба?

— Ой, Жүке-ай, іздегенім жерден табылғасын, аспаннан не алайын? — Құрышпай қарқылдап күлді.— Мен асығыспын, тағы бір жолыққанда, өзбектер айтқандайын, гәпршәрміз!.. Өзіңіз неғып жүрсіз? Малыңыз азайды ма?

— Әзіліңді қой да, маған Тоқашты тауып бер.

— Ол жана, ана бір шеткі караша үйге кірді.— Құрышпай атына қарғып мініп, қамшылап, шаба жөнелді.

Жүніс караша үйге кірсе, Тоқаш наукас жігіттің қасында отыр. Наукастың сакал-мұрты өскен, сұлық жатыр. Көзін ашып Жүніске қадады. Тоқаш та басын көтерді, малтыққан ойдан жиекке әрең шыққан тәрізді.

— Танисың ба, Жүке? — Тоқаш негімен наукасты нұқады.

Жүніс танымады, көзін сығырайтып есіне түсірді. Жадында жоқ. Бірақ бір көмескі бейне жақындап келіп, қайта алыстап кетеді.

— Көзіңнің еті өскен екен, Жүке, Гейцигтің атын жаралаған мерген есінде ме?

— Ой, бауырым Дулатбек! — Жүніс тізерлеп мандайынан сүйді.

Наукастың кезерген ерні жыбырлап, сөзге әрең икемі келді.

— Шықпаған жан жатады да...

Тоқаш әрі қарай сөйлеуге рұқсат етпеді: — тым әлсіз.

— Міне, біздің кешегі еріміз — өзі ауру, әрі аш. Ортадағы қымыздан басқа қорегі жоқ. Сіздің құда үйір-үйір жылқы, қотан-қотан қойдан сауынға бір мал бермеген. Соған сіздің жаныңыз ашиды. Білем, сіздің сонау Қастектен неге ат терлетіп келіп отырғаныңызды! — Тоқаштың өңі жүдеу: көзі кіртиген, ерні кезерген.

Қалыңдығының өлімі түсін де өзгертіп жіберген сияқты. Екеуі үйден шыға керісті. Жүніс те қызу, басынап сөз асырып көрмеген адам.

— Ашу алдында, ақыл соңында. Қазақ баласының қамын жеген жалғыз сен емес! — Жүніс шапанының етегін артына қайыра ұстап, Тоқаштың кес-кестеп алдына шықты. Бетіне үнілді.

— Қам жегенің жаңағы ма? Кешегі халық үшін кеудесін тосқан ер ішуге сусын таба алмай жатыр. Оны не дейсің?

Тоқаш та Жүніске төнді. Екеуі бірін-бірі арбады.

— Кеу-кеу сөзге ерме, Тоқаш!

— Ермегенде кімді тыңдайын?

— Мені.

— Сен кімсің?

— Ал, сен өзің кімсің?

— Мен кешегі өзіңізге ерген қазақтың жас бала, қатын-қалашы үшін жанын қиған жігіттерді, кедей-бұқараны қорғаймын. Кәзір солардың өкіметі.

— Олардікі емес.

— Енді кімдікі?

— Біздің өкімет екенін әлі көргенім жоқ!

— Көрмесең бүгін көресің.

— Жоқ, ондай қазақ баласын итке талатқан өкіметті көрмей-ақ өлейін. Менің айтпақ сөзім де сол еді. — Жүніс кенет бұрылды.

— Кімнің кім екенін айыра біл, достым. Мұндайда екі кемеңнің күйірығынан ұстаған суға кетеді.

Жүніс екі аттап жалт бұрылды.

— Ақырғы айтар сөзің осы ма?

— Осы!

— Онда мен суға кетсем, сен ұстама. Сен кетсең мен! Кешегі күні бір сапарға аттанып едік, бүгін жолымыз екі айрылды. Қош! Жолың болсын! Кім бұрын қайтады — сәлемді сол алсын.

Жүніс үйге кірместен, сыртта байлаулы тұрған құла жорғасының тізгінін шешті. Тоқаш сонынан ұзақ қарап, тұрып қалды.

Түс ауа мал бөліс басталды. Малды күзетіп тұрған Иван Покудин жан-жағына телміре қарап, бірін мүлт еткізбей, бәрін жадына сақтап тұр.

Аспандағы қара бұлт тарқап, күн жадырады. Дауыл басылды. Үй түндіктері ашылып, жерошақта от та жағылды.

Жиылған халық ауыл сыртында — қорғандағы мал қасында. Таң атқалы қамаулы мал аш, тықыршып тұра алмайды. Бірін-бірі сүзіп, бірін-бірі теуіп, кісінен, мөңіреп, маңырап есті шығарады. Қаракұрық қаптаған кедейлер: жетім бала, жесір қатын, мүгедек — бәрінің көзі аулада. Ентелеп тұр.

Кедейлер тобына қарсы тағы бір қауым тұр. Ішінде Қарден, Үлпершек-бике, Исмаил Яшайло бар. Қарденнің қабағы түсіңкі, өңі құп-қу, бетінде қан жоқ. Бикен қолтығынан демеп, әрең ұстап тұрған тәрізді. Бикенді бұрын көрген адам танымай да қалатын — киімі де бөтен, жұпыны. Екі беті сүлік сорғандай, боп-боз, елегізген, мазасыз мінез байқалады.

Екі топтың ортасында қызыл шалбарлы, құрым етікті Тоқаш. Ол жалаң бас. Қысқалау қара шашы кірпідей тікірейген. Қолында дырау қамшы. Айқай салып, қолын құлаштай сермеп, бұйрық береді. Аула аузында мылтықтарын кезенген тоғыз солдат. Бір адамды Тоқаштың әмірінсіз малға жақындатпайды. Оң жақтағы Аянбек тізім оқып тұр. Аты аталған кедейлер аула аузына барып, өзіне бөлінген малды айдап кетіп жатыр. Үш қазақ малды бөліп таратып тұр.

— Ырысбекұлы Байсерке!

Таяғын беліне ұстаған шал шойнаңдай басып, Бокиннің қасына барды.

— Бір сиыр, бір ат! — деді Аянбек.

Шал қаукелектеп, құдайға сыйынып, жылқының шылбырына жабысты.

— Өркенің өссін! Рұқсат етсең, балам, атты өзім таңдап алайын. Көптен бері жақсы атқа құмар едім. Бәйге торым көтерілісте, оққа ұшқан соң, ат мінген пәнде емеспін.

— Қап! Әттеген-ай! — Қарден тісін шықырлатып қинала өкінеді, бірақ қасындағы мылтық кезенген Покудиннен сақтанатын тәрізді. Әйтпегенде... Тура жүгірер еді. Тағы бір дауыстар:

— Шалыңда кесел мол! Қара өзін!

— Ат бер... Оның үстіне таңдат! Жаман атқа жал біткеннің кері ғой мынау.

— Заман соныкі!

— Арманына жетсін!
— Тілеуің бергір өкімет-ай, айызымды бір қандырды-ау!
— Ей, кезек заман.
— Қарден неғып шыдап тұр екен жарылып кетпей.
— Қотыр лағы шығын болса, зікір сап, бір уыс қыла-тын Қарден, не жаны тұр десенші!
Бұл ара сөзді Тоқаш та естіп тұрған болуы керек, мойнын Бикен жаққа бұрды. Қарден құп-қу, екі көзі аула-да, қолы жайылған, ұшар құстың канатындай делдиіп, ышқына айғай салды:
— Оңбаған Байсерке, не деп аузы барып тұр! Қара бет! Мініп едің, жайлап едің жылқымды!
— Онда ар бар ма? Өз әкесінің кебінің өзі ұрлап сатқан ит!
— Құртты Боқының ұлы! Жетті түбіме!
— Бұған да бір тосу!..
Бір мезетте шал ноқталы мақпалқараны ауылдан жетелеп, алып шықты: жүні жып-жылтыр, жаясы жұп-жұмыр, жер тарпып, пысқырынады. Байсерке атқа қарғып мінді. Мақпалқара мөнкіп ала жөнелді. Шаң бір-ақ бұрқ етті. Соңынан сиырды жетелеп, кемпірі жөнелді.
— Уа, жарады шалым!
— Қысылып-ақ жүрген екен, шіркін!
— Атсыз адам, қанатсыз құс емес пе?
Аянбек тізім бойынша тағы бір кедейді шақырды. Ол да өзіне тиісті үлесін алып, жайына кетті. Тізім оқушы Аянбек тағы біреудің атын атады. Бағанағыдай емес, шу ұлғайып, қозғалыс көбейе бастады. Кедейлердің келте сөздеріне әзіл араласты.
Күн төмен еңкейіп, көлеңке ұзара бастады. Тау жақтан майда жел соғады. Аянбектің де дауысы қарлыға бастады.
— Рақым Байжарыс ұлы, жасы он екіде, әкесі сергелден кезеңде қаза тапқан.
Аянбек жан-жағына қарады.
— Берілсін!
— Білеміз! — Кедейлер тобы шулап қоя берді. Аты аталған бала естімеді ме, көпке дейін көрінбеді.
— Байжарыстың жетімегі! — деді қарлыққан даусымен қайталаған Аянбек. Жұрт ду күлді. Ортаға ырғала басып, бойшаң, ақ құба, сопақ бет бала шықты. Ол айналасындағыларға жаутаңдап жасқана қарады. Тоқаш оны таныды: кешегі балық аулаған бала.

Тоқаш әзілдеп:

— Сен бағана малдың керегі жоқ дегенін қайда? — делі.

— Маған керегі жоқ, бірақ шешеме...— бала күмілжіп, желкесін қасып жерге қарады.

— Төрт қой, бір сиыр!

Ауылдан қойларды маңыратып, мұқыл мүйізді қызыл қасқа сиырды мәңіретіп, айдап шыққанда Рахым қабағының астымен Қарден тұрған жаққа бір қарады. Ол малды бірден айдап кетуге бата алмайтын сияқты. Мұны сезген Тоқаш баланың қасына келіп, басынан сипады:

— Қорықпа, мал да, жер де сенікі! Сенің қолыңнан енді ешкім тартып ала алмайды!

— Қор болып қол-қолда кеткен есіл мал! — Қарден ауыр күрсінді. Бикен әкесіне жабысып, ұшып кететін құстай қолынан ұстап айрылмайды.

— Мейлі жүдемеңіз. Бас садақасы. Қалғаны аман болса...— деп жұбатады әкесін қызы.

Осы мезетте кешкі даланы жаңғырта, дүркіреген дүбір естілді. Ондаған, мүмкін жүздеген салт аттылардың шабысына ұқсайды. Жиналған жұрт елеңдеп, тау жаққа қарады. Будақ-будақ шаң. Қиқу. Бір кезде шаң ішінен бір үйір жылқы көрінді. Тегіс қарамақпал арғымақ. Жылқы соңында Құрышпай, тағы да бір-екі жігіт, қолдарында құрық, бұрқыратып қуып келеді.

— Мынау не жылқы?

— Ойбай-ау, әлгі Қарденнің мақпалқаралары ғой.

— Тыққан жерінен тапқан екен.

— Әй, Құрышпай, ай-ай, жігітсің-ау өзін!

— Сорлатты-ау бәлемді!

Қарден тобы қозғалып, іріктеліп шетке шыға берді. Қарден қызының қолын серпіп тастап, өкінішті дауыспен айғай салды:

— Бұдан да өлген артық. Әкел пышағымды!

Біреулер жұбатып, тоқтатып көріп еді, Қарден оған болмады.

— Елдіктеріңнің ішін... Жалаңаш калдырды ғой. Не істейін! Не қылайын? Жазған құдайым-ай!..— Қарден еңкілдеп жылап, тұра жүгірді.

Жиыннан үріккен асау үйір, аулаға кірмей, дүркірел, тауға қарай қайта тартты. Құрышпай соңынан қуа жөнелді.

— Ұстатпайды, тағы өскен мал емес пе?

— Қара айғырды ұстаса, қалғаны өзі келеді, — деді Аянбек.

Жігіттер жабыла айғырды қуды. Жан-жағынан қама-лап, Құрышпай құрық салды. Айғыр мөңкіп, тіке жоғары шапшыды, бірақ Құрышпай босатпады. Айғыр білек күшін сезгендей кенет тұра қалды. Жетектеді — соңынан бір үйір қарамақпалдар моп-момақан ерді де отырды. Аулаға бірге кірді. Жондары астаудай жылт-жылт етеді. Жаздай таудағы көк майсаға жайылған тағы жылқы ауызбен үрлеп қойғандай.

— Ең семіздерін қалаға жіберіндер! — деді Тоқаш Аянбекке. Дабыр сөздер тағы ұлғайды. Кәрденді Бикен орта жолдан қайырды. Жібермеді. Яшайло да бір жағынан қолтықтап, сабырлық айтты.

Топтан ақсандай басып бір орыс шықты — үстінде көнетоз пальто, қолында таяқ.

— Жолдас Бокин! Мен әдейі Қаскеленнен келдім. Жаз болса мынау. Егін еге алмадық. Шөп те шаба алмай отырмыз. Көлік жоқ. Бір ат беріңіз, — деді ақсақ солдат. Тоқаш Аянбекке қарады:

— Білесің бе?

— Білем. Біздің тамыр.

— Аты-жөнін қағазға жаз да бір ат бер!

Тоқаштың ат үстіндегі Құрышпайға көзі түсті — жетегінде мақпалқара айғыр тұр.

— Бер, мынаны! — деді Тоқаш қолымен айғырды нұсқап.

Құрышпайдың өзі не болғысы кеп тұрғандай, қипақтады, бірақ, қарсы сөз айта алмады. Жұрт көзінше: «маған қалдыр» деу де қиын.

Орысқа қарап айғырдың ноктасын ұстата бергенде. Кәрденнің тобы күңіреніп, кейін серпілді, сескеніп, үрейі ұшқан тәрізді. Тына қап, қайтадан ду етіп шулап қоя берді. Қара айғырды жоқтап өкіре жылаған дауыс, қайғырған үніл, аянышты таңдай қағыс — адамның зәресін алғандай.

— Шіркін арғымақ еді, мынау орыс қор қылады-ау!

— Мұсылман малын кәпірге берді ме?

— Келемеж! Мұсылман қаумына қорлық!

Кедейлер тобында үн жоқ. Бәрі де мелшиіп, қарап қалды. Тек Құрышпай ғана:

— Мін үстіне! Бақытың бар екен! — деді. Шап етіп шоқ-

тықтан алып, орыс айғырға мінді, жан ұшырып Кәрден де жетті.

— Жылқымның ішіндегі құтын орысқа бердің бе, шоқынды!.. Қайран малым! — Еңк-еңк еткен Кәрден тез кимылмен айғырдың шабын семсерімен осып жіберді. Айғыр шұрқырап, құлындағы даусы құраққа шықты. Мөңкіп-мөңкіп, орысты лақтырып тастап, тауға бір-ақ тартты. Ауладағы үйір бірге шұрқырап, шарбақтан қарғып-қарғып, соңынан бірге жөнелді.

Адамға қысылғанда күш қосылады — Кәрденнің қолындағы семсерін үш әскер зорға дегенде тартып алды. Бірақ оған қараған Кәрден жоқ, жылқы айдап келген жігіттің құрығын қолынан тартып ап, қайқайта Тоқашты бастан бір періп, қалпақтай ұшырды. Жақын келген Құрышпайды тобықтан қағып қап, ат үстінен оны да доптай ұшырды. Аянбек тұра қашты, соңынан қуып берді. Жиылған жұрт аң-таң. Әуелі аңғара алмай қалған әскерлер Кәрденді қуып жетіп, қолын артына қайырды. Байлады.

Тоқаш есін жинаса — бет-аузы қан-қан, шашы ұйпатұйпа, Бикен басын сүйеп көмек беріп отыр. Қызда өң жоқ, сөл жоқ, дірілдеп бірдеңе деген болады, бірақ үні шықпайды. Тоқаш Бикенге жиіркене көз тастады да айғайлап, Аянбекті шақырып алды. Тым-тырыс, ұшқан шыбынның ызыңы естіледі. Жұрт ынтыға күтеді тағы не болады дегендей.

— Жаз! — деді ол таңулы қолын қымсына ұстап тыжырынып, бітіп келе жатқан иықтың сынығы бүгін тағы үзілген тәрізді. Қолын қозғалтпайды. Ауырып, жанын шығарады.

Аянбек қарындашты алып, оқтана берді.

— Революция атынан: карсылық қылғаны үшін Кәрден Марқабает ату жазасына бұйырылсын! — Тоқаш даусы қатал, іркілмейді. Жұрт анық, айқын естіді. Екі топта үн жоқ, есеңгіреп қалғандай. Біреу «ах» ұрып, шыңғырып айғай сап жіберді — даусы тыныштықты қамшыдай тілді. Құстың қанатындай дір еткен шу тынбастан ұлғая берді.

Тоқаш ызғармен жан-жағына қарады. Әлде халық ниетін білгісі келе ме? Қасындағы Аянбек тоқтау айтпақ болады. Тоқаш қолын бір-ақ сілтеді. Жан ұшырған Бикен жылап, әркімге бір жалынады, жәрдем тілейді. Ешкім міз бақпайды, сіресіп қапты. Жүректерінің түгі бар

ма? Жоқ, Тоқаштан қорқа ма? Әлде соны жақтай ма? Бикен Тоқашқа барды.

— Тоқашжан, кешір әкемді, бір ағаттық болды?

Тоқашта үн жоқ. Сұрланып, қабағы түйіліп, қолын бұлғап Құрышпайды шақырды.

— Тоқашжан! Күнің болайын,— Бикен Тоқаштың аяғына жығылды.

— Тұрыңыз, Бикен! Бұл жарамайды! — Тоқаш Бикенді орнынан сүйеп тұрғызды.— Революцияға қарсы адам жазасын тартады! — Тоқаш ернін тістеп, теріс айналып кетті.

Бикен күңіреніп, шашын жұлды. Әйелдер қосыла жылады.

— Покудин! — деді Тоқаш.— Құрышпай екеуің жазаны орындандар!

Солдат пен Құрышпай қолы байлаулы Кәрденді ай-түйге қаратпай итермелеп, жар жиегіне ала жөнелді.

Кәрден сүріне басып кемсендей, қызымен қоштасты.

— Қош, балам... Бикем. Кегімді ал!..— деді. Бикен шыңғырып жер бауырлап, шашын жұлды.

Тоқаш жалғыз өзі өзенді өрлеп, жүріп келеді.

Ауыл сергек ұйқыда. Дабыр жаңа ғана басылды. Кейбір үйден әлі де күбір шығады. Күндізгі оқиға ойға сіңген, мүлде кететін емес. Қотанда ыңыранып, күйсеген мал, анда-санда үрген сак төбет.

Ай сүттей жарық. Аспан ашық, жұлдыздар сирек, бірі сөніп, бірі жанады. Майда жұмсақ жел Тоқаш мойнына жібектей оралады. Тоқаш жүріп келеді. Ойы асау аттай тулап, алып қашып барады. Немен тынбақ?..

Итермелеп әкетіп бара жатқандағы Кәрденнің сиқы Тоқаштың әлі көз алдында: жүрісі шапшаң, сүріне басып, алға ентелейді. Неге асығады екен? Өңі қашқан. Көзінде тұтанған отты кек... Әне, шашын жұлған Бикен, ойбайлап, жер бауырлайды...

Тоқаштың жүрегі қысып, алқымына тығылады... Жоқ. Бұл жасықтық. Шаршағандық. Кәрден шіріген емен. Оны кесіп құлатпаса, күн көзін көлеңкелеп, бұтақ өсірмейді. Кәрденге жан ашу — әлсіздік. Кеше Бокиннің өзін өлтірмек болып, пышақ ала ұмтылғанда, жау жүрексізденіп, аяды ма? Қазір кімді кім?..

Бокин жүріп келеді. Ауылдан ұзап кетті. Көңілі орны-

ғып бір арнаға түспейді. Аласұрады. Жұдырығы жұмылған. Тістенген. Көз алдында көк жасыл жердің кілемі. Гүл... Тамаша гүл-гүлдер. Ай жарығымен Жетісудың көкнәрі қанқызыл түстес.

Тоқаштың көз алдында үйілген топырақ. Қабыр. Е, Айгүлдің қабыры екен ғой. Таң қалады. Қалай тапты? Кім итермелеп әкелді? Әлде жүрегі бастап алып келді ме екен? Тоқаш қабырды құшақтап, еңіреп құлап түсті. Айгүлдің өлімі жұмбақ. Не қылған қатал, шым-шытырық өмір еді? Енді қайтып Айгүлдің әдемі, шатты күлкісін көзімен көріп, құлағымен ести ала ма? О, опасыз жалған?!

25

Какенов Қарденнің өлімін кешірек естіді. Сол күні түнделетіп қалаға барды. Фальковский де асыға тосып отыр екен, болған оқиғамен таныстырды. Байдың сүйегін қалаға алып келіпті, ертең жерленеді. Валентин Робертович: «Жеміс пісті, енді ауызға өзі түседі. Тек күр қалып жүрмейік!» деп сөзін тұжырды. Какенов өзі де солай ұққан-ды...

Какенов қала төңірегіндегі әйгілі ел ақсақалдарын, қожа-молдаларды шақыртып, Қарден сүйегіне түсірді. Бұл өңірде келмей қалған екі-ақ адам болды, бірі — Жүніс, екіншісі — Сәт. Алдымен шауып келген Қастектегі халфе «Ой баурымдап!» — ботадай боздап аула толы жұрттың көзін бұлаудай қылды, сонсоң, жарты сағат ясин аятын оқыды... Қала мұсылмандары — дұнған, ұйғыр, татар, қазақ ұлап-шулап байды Қарамолаға апарып қойды. Ас берді, үшін жетісіне созды. Қала күңреніп, Қарденді жоқтады.

Мүйіс-мүйісте: «шаһит!.. Қафір қолынан қаза тапқан!.. Лағнат, лағнат!» деген кекті кіжініс сөздер көбейе бастады. Какеновке керегі де осы — дұнған, татар арасында дінге берілген дуаналар аз емес, солардың намысына тию де... Бокин жайындағы тұтанған өсек өрге айналды.

«Шоқынды, Петроградта шоқынған!»

«Ел ішін зәбірлеген! Қыз басқан! Мал сатқан!»

«Бір орыс қызын алам деп, өзінің қалыңдығын тұншықтырып өлтіріпті!» — деген өсек бірінен бірі асып түсіп, қаланы аралап, қайтадан иесін тапты. Какенов

өз сөзін танымай, басын шайқап, тамсанатын болды. Қала өсегі облыстық атқару комитетіне де жетті. Бұл жөнінде ат салысқан Фальковский мен оның достары — эсерлер болды. Какенов мұртынан күледі, іздегені осы... Әйтеуір, бір шатақ, тығыл-таяң! Ғабдулланың көңлінен шықпай, жүрегінде дерт салған жалғыз ғана Бикен. Әкесінің өлімінен кейін талма ауруға ұшырап, күн ара ұстайды. Жүдеді. Какенов ыңғай аурудың үстіне барып қап, көзбе-көз дидалраса алмай да жүр.

Бүгін тағы да Бикенге барам деп тұрғанда, жаңбыр құйып ықтиярсыз үйінде отырып қалды. Өмір — ойыншыққа айналды. Адамның құны бір-ақ тиын. Қәрден бай өмір бойы тынбай еңбектеніп, дәулет құрып, тиын жинады. Бар күнәсі осы. Байлық күнә болып па? Ақшаның кімге керегі жоқ. Байлық жанның рахаты, өмірдің жұмағы емес пе? Қәрдендер тиыннан байлық жиған адам, сол рахатын көре алмай да кетті. Бокин ғасыр бойы жоқшылық, тапшылық көріп өскен құл-құтанның баласы, іші күйеді, күндейді, жұрттың бәрін де өз қатарына қосқысы келеді. «Жұрттың бәрі бірдей кедей болсын!» дейді. Осыны ойлағанда Какеновтің төбе шашы тік тұрады...

Ғабдулла Қәрден үйіне кешке таман барды. Бикен өзінің бөлмесінде кереует үстінде сұлық жатыр екен. Қасында — Сәлімгерей, немере сіңлісі Ләйлі, үлкен апасы — Зәкірдің әйелі, тағы бірнеше әйел, еркек отыр. Бірі күліп, бірі сөйлеп, қыз көңлін көтеруде. Какеновті танып, Бикен бетін алақанымен басып, еңіреп қоя берді. Ғабдулла тізерлеп, қыздың қолын сүйді. Көзіне жас алды. Көңіл айтты:

— Жасыма, Бикен! Тірі болсақ, Қәкеннің кегін алармыз! — Бикеннің көкшіл көзі, күзді күнгі аспандай, ызғарлы, мұнар басқан. Реңі түсіңкі, ерні кезерген. Кешегі көктемгі гүлдей құлпырған Бикен жоқ. Ғабдулланың жаны ашып, отыра алмады. Жұдырығын түйіп, тістеніп, терезе алдына барып, қалшыып тұрып қалды: ауладағы пеш түтіндеп, бықсып жанбайды. Жаулықты, денелі әйел пешті үрлеп, тұтата алмай әлек. Әуе дымқыл, түтін ұша алмай жер қабады.

Какеновтің қасына Сәлімгерей келді.

— Өз қолымен атқан ба? — Ғабдулла Сәлімгерейге бетін бұрды. «Атты» деген аты болмаса, әлі күнге жайжапсарын тәптіштеп сұрамаған-ды.

— Ішінде болған Яшайло. Сол біледі... Әй, Исмаил! — деді Сәлімгерей кіріп келген Яшайлоға саусағын шошайтып. Яшайло көзін ақайтып, Какеновке иіліп сәлем берді.

— Бокинның байды өз қолымен атқаны рас па? Яшайло қолын бір-ақ сілтеді.

— Қалай атса, солай атсын. Әйтеуір, атқаны рас... — Даусын бәсеңдетіп, Сәлімгерейдің құлағына ернін тигізді. — Бикеннің есіне сап қайтеміз...

— Қалыңдығы үшін үш күн нәр татпады деседі... — Сәлімгерей Какеновке карады. Бұл сөз Ғабдуллаға арналып айтылғанын сезді. «Естідің бе?» дегені... Какенов мүмкін Айгүлдің өлгенін бұрын естіген де шығар?!

— Әй, қойшы, тегі!.. Онда жүрек бар ма! Әшейін сөз де! — Тойтарып тастады да, Какенов Яшайлоның нығынан қағып: — Солай емес пе, Яшайло? Ішінде болған сенсің ғой?..

— Ішінде болды деген сөзді екеуің де қайталап айта-сындар, осында не мән бар? Жұмсаған сендер, барған мен...

Ғабдулла тыжырынып әдейі түсін суытты. Яшайло қорқа бастады. Сезікті секіреп...

— Бізге сенбей тұрсың ба, Яшайло?.. Біз шынын сұрап тұрмыз: қалыңдығы неден қайтыс болды?

— Біреулер: жүрегі жарылып өлді, енді біреулер өзі тұншықтырып өлтірсе керек... Орыс қызын алмақ деседі.

— Мм... Енді түсіндім. Міне, жаңалық осы. Исмаил, өлтіріп жатқанын, сен көзіңмен көріпсің ғой, күні есінде болсын... Жауабыңды әзірлеп ал! — Ғабдулла Яшайлоның үнсіз қолын қысты.

Үшеуі Бикеннің қасына қайта оралды.

— Бикеш, кешегі жазған арызың қайда? — деді Сәлімгерей қызға жақын барып.

Бикеннің екі көзі бір ноқатқа қадалған, шатынап ұясынан шығып бара жатқандай.

— Жыртып тастадым! — деді Бикен салқын үнмен.

— Неге?

— О неге керек?..

Сәлімгерей ыршып түсті. Какеновке таңдана қарап:

— Енді не дейсің?.. Әкесінің қанын кешірген, бит!.. — деп, ашулы Сәлімгерей татаршылап жіберді.

Яшайло езу тартып жымиды да, қонақтар отырған бөлмеге кіріп кетті.

— Намыс деген болу керек, Бикежан! — Какенов даусын жұмсата сөйледі.

— Менде намыс бар!.. Бокиннен кегімді қалай алам, оны өзім білем! — деді Бикен сол көзін қадаған қалпы. Осы кезде ақсақалдар отырған қонақ бөлмеден шу шықты. Какенов жүгіріп барса, опыр-топыр төбелес.

— Е, не болды?

— Шырағым, мына бір ұшпанаң сақалымды жұлып ап, қолыма берді,— деді Шамалғанның бір байы Какеновке. Кәрденнің інісі Әділ Яшайлоға ақырып, кет-кеттің астына алды.

— Шық, бұзық!

Яшайло сазарып, үн қатпайды. «Бәлем сені ме!» дегендей тісін шықырлатып, түйіле қарайды байға. Баяғы мысықтай жұмсақ басып, тілмен алдап, қасымен арбайтын сиқыршы Яшайло жоқ. Ауған, Үнді, Қытайды кезген атақты сиқыршының ибелі-әдебі қайда? Жүзікке жалатқан алтындай түсіп алған ба?..

— Бұ қалай, Исмаил?

— Келсем «Бокин малымды тартып алды»,— деп жылап отыр. Мен айтам: «Онда арыз жаз. Ұрғанын айт!» дейім. Бұл маған: «Ұрған жоқ. Несін жазам» дейді. Неге жалған айтасың, ақсақал, ұрмақ түгіл, сақалыңды жұлғаны қайда. Нанбасаң, мынау сенің сақалың емес пе? — деп бір түп сақал ұсынсам, шу көтерді.— Яшайло қолындағы бір түп сақалды Какеновке ұсынды. Байдың сақалы! Күлкіден қысылған Бурнашев, ернін тістеп, теріс айналып кетті. Какенов сақалды алақанына сап:

— Біле-білсеңіз, бұл сақалды жұлдырып отырған да сол Бокинның ұлы. Ол халықты күйзелтпесе, Яшайлоның сізде несі бар? Жазыңыз!.. Жазғанда малымды алды деменіз: «Жаңа орнаған өкіметті мақтап едім, сен мақтайсың деп ұрды» деңіз!

Манағы Яшайлоға ақырып жатқан Әділ де өзгеріп, Какеновтың сөзін қоштады. Сол түні тексеру комиссиясына үш арыз қатарынан түсті: бірі — Бикеннен: «Мені әйелдікке бермеді деп, әкемді атып өлтірді» деген. Екінші арыз Яшайлоныкі: «Айгүл дейтін қазақ қызын тұншықтырып өлтіргенін көрдім», деп өзін куәға тартқан. Үшінші арыз — сақалы жұлынған байдан.

...Кешкі намазда, халфе уағыз айтты. Ұйғырдың үлкен мешітіне халық сыймай, жартылай тыста, аулада тұрды. Қысқа адыммен жыбырлай басып, халфе имамның қа-

сына барды. Дембелше, бұжыр түсіне онша көңіл толарлық емес. Бірақ, шет жақта байқаусыз тұрған Какенов сөзіне риза болды. Араб сөзін араластырмай жатық, ұғымды тілде сөйледі:

— Мұсылмандар! — Халфенің даусы қатал, ашық екен.— Бүгін намазды кафір қолынан шейіт болған Кәрден ақсақалға бақшылаймыз!.. Кәрден мұсылман о дүниеде жұмақ төрінен орын алады..

Жиылған жұрт: «амин-амин!» деп бата қылды. Халфе сөзін жалғады.

— Кәрден байдың өліміне бүкіл дін мұсылман қауымы күңіренеді. Өкінеді. Жас балаға дейін шырылдап, жоқтайды. Көз жасын көл қылады. Біздің Кәрден қандай еді: қой аузынан шөп алмайтын момын, кісіге зияны жоқ, хұданың құлы еді...— тамағын бір кенеп қойып, имамға қарады — қоштар ма екен дегендей. Ол басын изеді.— Таурықта мұндай уақиға болғанда, бірақ, сол дер кезінде күнәһарлар, өз ғайбын тартқан екен. Естеріңізге салайын: пайғамбардың досы, төрт шаһар жердің бірі — хазрет Ғұмар Мединеден Мәккә келіп, ақшамда намаз оқиды. Бүкіл Мәккә сахабалары жиналады. Намазды орталай бергенде, минареттен біреу түседі. Қолында — екі жүзді семсер. Хазрет Ғұмарға қарсы кеп, жүрек тұсынан семсер сұғады. Бір сахаба тырп етпейді, ләм-мим демейді. Намаз бұзуға ешкімнің хұқысы жоқ. Себебі — хазрет Ғұмар намазды тамам етіп, әлі «амин!» демеген екен. Аздан соң хазреттің есі кіріп: «амин» дейді. Со кезде барып, сахабалар шуылдасып тұра жүгіреді. Абу-бекір софының үлкен ұлы Мұхаммәт, базарға жеткізбей, қуып жетіп, кафірдің басын кескен екен. Біз, мұсылман халқы төзімдіміз. Уақыты жетпей, «аминді» айтпаймыз!.. Бүгін мешіт Кәрден өліміне бата ғып, «амин» дейді!.. Какеновтың желкесінен біреу «уһ» деп демін алды. Жалт қараса — Яшайло. Иығынан бір жүк түскендей, жеңіл қимылмен жалт бұрылып шығып бара жатты...

Петр Алексеевич Еремин болыстық комиссар Аянбектің үйіне түсті. Бокин Қордай жаққа кеткен екен, соңынан ат шаптырып, кісі жіберді — «Тез қайтсын» деді. Ол келгенше Еремин Қарден өлімін тексерді.

Аянбек соңғы жұмада қартайып, әбден біткен. Шашы аппак, бет-аузында қатпарланған ажым. Сақал-мұрты үрпиген. Айгүлдің қайғысы, Қарден уақиғасы есін шығарып, делқұл ғып жіберсе керек. Қарден өліміне өзін де ортақ деп санайтын тәрізді — сөз қосып, тоқтам айтпағанына өкінеді. Еремин болыстық комитеттің кеңсесіне апарып, егжей-тегжейін сұрағанда, тұтығып, тіл қата алмай, жылап жіберді.

— Бұл бір сәтсіз іс. Пәле! Пәле жалғыз келе ме, ала келеді...

Ел ішінде барымтада бірін-бірін соққыға жығады, қан төгеді, ол ерсі емес, ал ату, әсіресе қазақты қазақ ату — кешірілмес күнә. Өшпес қылмыс. Қазақ оқтан қорқады. Аянбекке бататыны осы.

Еремин ауыл адамдарымен жеке-жеке әңгімелесіп сыр тартты. Әсіресе, кедей-батырақтардың ой-өрісін, мұң-мұқтажын сынап, байқады. Бокин жайында пікірлерін білді.

«Бокин — біздің көшеге қаранғы түнде жарқыраған жұлдыз» — деп ақсақ Ақан әшейінде дөрекілеу сөйлесе де, бүгін Тоқашқа ризалығын, мәнерлі сөзбен білдірді. Еремин де дұрыс ұқты — шын жүректен шыққан сөз екенін рухты бет құбылысынан да аңғарды. Ертеңінде Тоқашпен кездескенде Еремин Ақан сөзін есіне алды.

— Халық сені сыйлайды екен, бірақ сен соны көтере алмадың. — Кеңседе екеуі ғана отыр, бөтен адам жоқ. Тоқаш қап-қара, түтіккен, ерсілі-қарсылы тыныс таппай адымдап, демін екі иығынан алады. Еремин болыстың қағаз салған сандығының үстінде, шылым тартып отыр. Көзін Бокиннен айырмайды.

— Жұмбақтамай, тіке, турасын айтыңыз?

— Турасын айтсам: сен қателестің!

— Менің қатем жоқ! Қарденді ишара ғып отырған боларсыз. Олай десеңіз: Қарден өлім жазасына дұрыс бұйырылды.

— Қате!

— Қате емес! — Бокин даусы ащырақ шықты.

Еремін шылымының қалдығын уқалап-уқалап лақтырып жіберді.

— Сенің атуға қақың жоқ! Біле-білсең тұтқындап қалаға айдату керек еді!.. Анархия!?

Тоқаш жұдырығын түйіп, сұрланып, Еремінге шұқшиды.

— Былшыл, жолдас Еремін! Бұл сіз айтатын сөз емес. Ана, қала тоғышарларының өсегі!.. Тапқан екесіз қолжаулықты? Мені тапа-тал түсте көшеде жаралайды, сотсыз өлтірмек болады жау. Ол — ештеңе емес. Менің үйленейін деп отырған қалыңдығымды өлтіріп кетеді — оқасы жоқ. Бай, революцияның жауы, қарсылық жасап, жұрт көзінше комиссарды ұрады — тимеу керек. Өзін қорғап, атса, ол — қате!.. Қ чорту, ондай гуманизмді! Тыңдамайым! Революцияның солдаты жалғыз Еремін емес. Мен де солдат!.. Қәне, айтыңызшы: маған зақым келтірген бай ұлдарына не шара қолданды? Тексеру комиссиясының басында кім отыр, көздерің жете ме? Біз отырған бұтақты кесіп жатқаннан сау ма?

Тоқаш қызарып, булығып сөзін әрі соза алмады.

— Бокин, мен сені жақсы білем. Тар жол, тайғақ кешуде сынасқандай болдық. Бірақ, революционер кіршіксіз газала болуы керек!.. Осыны ұмытпа!

Есіктен Аянбек кіріп, үнсіз Тоқашқа қаладан келген телеграмманы ұсынды. Тоқаш көзімен жүгіріп өтті де, Еремінге берді. Облыстық атқару комитеті Бокинді тез қалаға шақыртқан...

Күн ұясына жартылай кірген шақ. Көкжиектегі шөгіп жатқан өркеш-өркеш бұлттардың шет жағы қып-қызыл, өртеніп жатқан сияқты.

Тоқаш сол лаулап жанған бұлттан көзін алмайды, жалаң бас, қаттырақ басып жүріп келеді. Жүрегі де тал осы бұлттай өртенеді. Өкініш, ыза, қайғы — бәрі қосылып, уытын денесіне жайған; өңі қуарып, қолы қарысып қалған, саусағын да жаза алмайды. Аңшылар әуелі тор құрып, соған қарай аң қуатын көрінеді. Торға түскен арыстан шырмала, шырмала қолға түседі екен!.. Тоқаш та соның кебін киіп жүрмесін? Айгүл өлімі!.. Кәрден оқиғасы!.. Жоқ, Тоқаш өкінбейді. Дұрыс істеді. Мейлі, Еремін: «Қате» десін, бірақ, байларға тізе батырмаса, дес

бермеуі мүмкін. Қазірдің өзінде-ақ, қасқырдай қарсы шабады... Ай-ай, Еремін жолдас! Тоқашқа үңіле қарап, көзінен арам ой тапқысы келеді.

Тоқаштың қайғы, күйігіне кім ортақ? Кімнің жаны ашиды? Өмір гүлі — Айгүлі бір-ақ күнде солды.

Тоқаш зират басына келді: мынау томпиған, жас қабір Айгүлдікі. Тоқаш тізерлеп, қабірге басын иді. Айгүлдің жақсы көретін гүлі — көкнәрді қабірдің басына қадады. Хош, Айгүлі..

27

Құрышпай қалаға кіре бергенде, Тоқаштан рұқсат алып, Халимашына барып қонған еді. Ерте Махмут терезе қақты.

— Не болды, Маха, осынша тарсылдатып? — деді Құрышпай көзін тырналап, ұйқысын бөлгенге реніш білдіріп.

— Е, сені тұтқынға алған жоқ па еді?

— Тұтқыны несі? — Құрышпай әзілдеп тұр ма деп, Махмуттың бетіне үңілді.

— Тоқашты әскерлерімен түнде тұтқынға алса керек, естімедің бе?

— Тоқашты!?! Есің дұрыс па, Маха?

— Мен өзім өткен түні Жаркент жақтан оралдым. Яғни, тергеу комиссиясы шақыртып алдырды... Сонда Тоқашты да алып келгенін өз көзіммен көрдім... Отрядын да түгел қамады. Сен бар шығар деп, Халимаға айтқалы келіп ем.

— Мә, саған безгелдек!.. Ойпырмай, бұл сұмдық екен! Енді не істейміз? — Құрышпай, абыржып Махмутқа жалтақтап қарай берді.

— Тым асқақтап кеттіңдер, шырақ. Нелерің бар еді, байларға тиісіп?.. Ақшаның сатып алмайтын адамы жоқ.

Құрышпай желкесін қасыды. Не деп оттап тұр осы! Қолын орашолақ сілтеп, Құрышпай есікті қатты жапты. Дірдек қағып жүгіріп келеді. Көшеде кез кеп қалған таныстар, танымаған адамдай, теріс айналады. Жамандық жата ма, қала тегіс естіген.

Ай-ай, Тоқашжан-ай! Құрышпай Тоқашты баласындай көретін. Сыртынан қамқор боп, ақыл айтып жүретін. Тоқаш мұның ақылын ала ма, жоқ па, онда ісі шамалы,

тек Тоқаш күлімдеп, қошамет білдірсе, соған риза-ды. Соған да мәз Құрышпай. Кәрден үшін Тоқашты қалай тұтқынға алады? Жауыз екенін білмей ме?

Құрышпайды ана жылы Сибирьге айдатқан кім? Кәрден. Пәлен жыл жазықсыз бейнет шегіп, қорлық көрді тайгада, кім кінәлі оған? Кәрден! Құрышпай ауылда өткір тілді, сері, әнші жігіт атанды. Бірде байқамай Кәрденді сықақтап өлеңіне ілген. Ақыры сол пәле боп тиді. Құрышпай ұры, жылқымды ұрлады деп, ақшаны төгіп-төгіп соттатып жіберген-ді... Кәрден деген кісі осындай да! Кім білмейді оны?

Құрышпай Сақаның пәтеріне келсе, жоқ, Пішпекте екен, әуелгі кеткеннен қайтып соқпапты. Қап!.. Енді кім бар? Оразды іздеді. О да әлі майданда екен. Құрышпай Тоқашты білетін ескі достарынан Виноградовты есіне алып, қалалық Советке барды. Алдындағы хатшысы: «Кұлжада. Жуырда келетін болар» деді. Құрышпай санын бір соқты. Емелев те, Журавлев те соғыста... Жалғыз қалған Еремін. Кеше Шамалған барып, тексерген боп жүр еді, соның өзі болмасын ұстатқан?.. Қой, жақын адам туралы жаман ойлаудың өзі күнә демеуші ме еді? Құрышпай облыстық атқару комитетіне барды. «Еремін де жоқ. Бүгін қызметке шықпады, науқастанып қалмаса?» деп күдік білдірді жалпы бөлімнің бастығы. Құрышпай Еремінді іздеп пәтеріне барды.

Петр Алексеевич басын орамалмен танып алған, төсекте жатыр — қиналған адамның кейпі, маңдай терісі қатпарланған, ерні қисайған. Көзінде реніш.

— Отыр... Қайдан жүрсің? — Еремін қолымен қасындағы орындықты нұсқады.— Қайдағы жоқ ауру менің басыма ұялайды. Кейісем-ақ болды, былтырғы оқтың орны солқылдап жанымды көзіме көрсетеді. Дәрігерлер мұндай ауруды білмейміз, нерві шығар дейді... Ал, не жаңалық бар?

— Тоқашты абақтыға салдырып, жайбарақат жатқаныңыз қалай, жолдас комиссар? — деді Құрышпай тиісе.

— Тоқашты?.. Абақты?.. Қашан?

Құрышпай Ереміннің үрейлі сөзіне құлақ қоймады:

— Сіз не ғып білмедіңіз?

— Не айтып отырсың өзің? Түсіндірсейші, адам сықылды!

Құрышпай өткен түні Тоқашты бүкіл отрядымен тұтқынға алғанын баяндады.

Еремін көрпесін сырып тастап, атып тұрды.

— Қайда барасыз, Петр Алексеевич? Дәрігер жүргізбе деп кеткен! — деді есіктен кіріп келген күтуші әйел.

— Олай болса сіз жатыңыз. Шақыр деген кісіңізді мен шақырып келейін — Құрышпай елбелектеп апшысы қуырылды—бір жағынан Петр Алексеевичке жаны ашиды: өзі ауру, өзі жалғыз, былайша айтқанда жетім, енді бір жағынан Тоқаштың абақтыға түскені жанына батып барады.

Петр Алексеевич екеуіне де үн қатпай, киіне бастады. Оқ тиген сол қолы жөнді иілмейді. Құрышпай сүйеп тысқа алып шықты. Көшеден өтіп бара жатқан арба жеккен қазақты тоқтатып Еремінді отырғызды да, облыстық атқару комитетіне алып барды Құрышпай.

Еремін кабинетіне кірген бетте-ақ құлады. Құрышпай басын сүйеп, су берді... Бекер барған екен. Әй, Құрышпай-ай, жеңілтексің-ау!..

Еремін ернін тістеп, қинала отырып телефонның құлағына жармасты. Тексеру комиссиясының бастығы Фальковскийді шақырды:

— Тез келіп кетіңіз!..— Бетін Құрышпайға бұрды.— Құрыш, мына қатарғы бөлмеге барып отыра тұр!

Құрышпай Фальковскийді шақырғанда-ақ, өзі де ойлаған: «Көзіне түсіп не бар... кеткен жөн шығар» деп. Еремін ойының үстінен түсті. Қатарғы бөлмеге кіріп, есікті сәл ғана жауып, арасынан саңылау қалдырды. Құрышпай Еремінге риза. Жігіт!.. Бәсе, ескі революционер деген осылай қайрат көрсеткені лайықты да.

Кәзір Фальковскийді қысса — бәлем өзі де сасар... Бірақ, Құрышпайдың жобасы дәл келмеді. Фальковскийдің аузы алты қарыс екен. Қелген бетте-ақ Еремін екеуі айқаса түсті. Құрышпай бір сөзін құр жібермей жадына сақтап отыр. Ертең аман-есен Тоқаш шықса, жыр ғып айтпай ма.

— Бокин облыстық атқару комитетінің мүшесі. Комиссар. Білесіз. Облатком мүшесін тұтқынға алу үшін, президиум қаулысы керек. Кәне қаулыңыз?

— Қаулы жоқ. Рұқсатым бар. Прокурордан, трибунал бастығынан және де облатком бастығынан!

— Президиум қаулысы керек, жолдас Фальковский! Кәзір тұтқыннан босатыңыз! Бір минут ұстауға хақыңыз жоқ!

— Жоқ. Босата алмадық!

— Мен облаткомның әкімшілік бөлімінің комиссарымын, бұйырамын сізге!

— Бокин саяси қылмысты, қауіпті жау. Қажет болса Москвадан чскадан бұйрық алдырам!

— Сенбеймін сізге!

— Сіз Бокинді білмейсіз...

— Ендеше мен бұл мәселені президиумға қоям.

— Еркіңіз... Сонда ұялып қап жүрмеңіз. Ескертем!

— Маған сол керек!

Тарс-тұрс есік қатты жабылды. Еремін дауыстап:

— Құрышпай! — деді. Құрышпай кіріп барса, Еремін сұп-сұр, бетінде сөл жоқ, екі иығынан демін алады.

— Естідің бе?

— Естідім... Енді қайтеміз?

— Күресеміз де!..

28

Ереміннің жанжалы Фальковскийдің шатты көңлін бұза алмады. Көптен құрған қақпанға аюдың өзі түсті. Енді оңайлықпен босап кете алмас! Тек істің қиюын таба білуі керек... Ақ жіппен тігіліп, ертең президиумда ақсиып көрініп тұрса — Фальковский құриды.

Алғашқы қадамы сәтті шықты. Жақыпбекті кедергі болған соң майданға жіберді. Қалған қызметкерлердің ішінде ырқына көнбейтіні аз. Сенімсіздерін шет қақпайлап, маңына жуытпайды.

Валентин Робертович бұрыннан заңды жақсы біледі. Он алтыншы жылдар талай істі қолынан өткізген, бірақ ол жайында Валентин Робертович басқаға айту түгіл, өзінің есіне түсіруді шам көреді... Шамданбайды-ау, дәлірек айтқанда — қорқады. Ол бір заман! О кезде Фальковский соғыс прокуратурасының маңызды істі жүргізетін тергеушісі де. Одан кейін эсер партиясына мүше болды, міне, кәзір коммунист, тергеу комиссиясын басқарады. Несі бар?.. Өзін өзі жұрт алдында ақтап, «адал» екендігін көрсете білген жоқ па?..

Бокин халық жауы. Жұртқа осыны қалай сендіру керек? Ең алдымен ол қылмысын мойнына алып, өз қолымен жазса... Қуәлар мойнына салса... Қиюын тауып, президиумға түсірмесе.

Фальковский Еремінмен салғыласқан күні кешке Бо-

кинді тергеуге алдырды. Қалалық абақтыда жеке камерада отыратын-ды. Пенде баласына көрсетпей, «қарақарға» атанған қара күймеге мінгізіп, жасырын алдырды.

Дала барысы енді қайтер екен, бүгін Робертовичтің қайратын мұқап көрсін... Сұқтана қарайды, көзін алмайды, тегі шырамытып отырған жоқ па екен?.. Үстіне қылшық жуытпайтын тыраш, серінің жүні жығылып, уқаланып қалған тәрізді — жүдеу, самай шашы аппақ, «что же, на этот раз ты не уйдешь из моих рук!» — Валентин Робертович Бокинді бұрышқа отырғызып, өзі стол басына кеп, қалтасынан тапаншасын суырып ап, жанына қойды. Бұдыраған қалың қағаздарды ақтара бастады. Бәрі тұтқынның жан-сезіміне тиетін қимыл, ескі әдіс.

— Біз сізді қазақтың маңдайына шыққан жұлдыз деп есептедік.

— «Бізіңіз» кім? — деді жұлып алғандай Бокин.

— Біз — коммунистер.

— Ә... Сіз де коммунист пе едіңіз?

Валентин Робертович селк етіп, жалт қарады — күлімдей ме, қайтеді?

— Менің кім екенімді біледі екесіз ғой?

— Білгенде қандай, тақсыр!

Валентин Робертович қанын ішіне тартып, тістеніп, Бокиннің қасына барды.

— «Тақсыр» дейсіз бе?..— Андаусызда қолының қырымен күре тамырдан шарт еткізіп, салып жіберді — Бокин серең етіп құлап түсті. Есінен танды. Валентин Робертович іштей жымың-жымың етіп, күліп алды.— Саған осы керек!..

Тоқаш аздан соң есін жиды. Басын көтерді. Не болғанын сезгендей күп-күрең боп, булығып, ежірейе қарады. Фальковский сақтық жасап тапаншасын қолына алып үлгірмеді, орындық кеп оның басына сарт ете түсті — аа!..

Тоқаш қашып кете алмады, сенекте күзетте тұрған әскерлер ұстап, кабинетке қайта алып кірді. Фальковскийдің бет-аузын қан жауып кеткен, бір жанбасына қисая құлаған екен, түрегелді.

— Байлаңдар қолын!

Сөйтті де дәлізге шығып, бетін жуып, жарасын байлатты. Қуәларды алдырды. Қара жамылған Бикен бады-

райған көзін Тоқаштан алмайды, өнменнен өтеді. Бір басты... екі басты... Бокинге жақындады...

— Мені осынша бақытсыз қылатын саған не жаздым? Сүйіп ғашық болғаным айып па?

Фальковский тап кәзір сөз мағнасын ұқпаса да, қыздың бет-құбылысынан, қапалы үнінен жүрек қайғысын ұққандай, кейін қыздың не айтқанын сұрастырғанда, сол жорамалдауы дұрыс боп шықты.

— Бикен, сен менің жолымда тұрған жоқсың. Саған өкпем...

— Жок. Сен менің жүрегіме жазылмайтын жара, өміріме кетпейтін дақ салдың. Жастығымды корладың, әкемді атып өлтірдің!.. Бірақ, мен де сенен өшімді алдым: Айгүлді өлтірген мен!.. Мына қолыммен өзім тұншықтырып өлтірдім. Ендігі арманым: сені ешбір әйелге бермей, өз қолыммен жерлеп, қабіріңе күнде барып, бір жылау! — Бикен бетін бүркеп, булыға жылап, шығып кетті... Фальковский де аң-таң, не дерін білмей отырып қалды.

...Фальковский кірпік қақпады, күні-түні Бокин ісінің қиюын жымдастырды. Ертеңінде Ереміннің бұйрығы болуы керек, Бокин ісіне прокурор қилікті. Я, бар айла, тәсілді қолданатын кезең енді келді. Фальковскийге «тақсыр» деді-ау. Танығаны ма?.. Ертең прокурор алдында «сондай адам» деп қоясын ашса? — Бұрын қамтымай болмайды. Какеновпен ақылдасып, «тыңнан куә» іздеп, Махмутқа тоқталды...

— Махмут, сен таза адамсың. Кедей табынан шыққан осы өкіметтің ұлысың... Партияға неге түспей жүрсің? — деді Фальковский алыстан орағытып.

Махмут өзі інге кіре алмай жүргенде, тағы бір қалжуырды байламақ па.

— Түсем ғой...

— Бір мекемеге бастық қып қою жайын облаткоммен де келістім.

Махмутқа шенді кім береді. Алдап отыр. Көзін аяқ астындағы кілемнен алмайды — тозған, түгі түскен ойдым-ойдым таңбасы бар. Тегі Махмут құсап, біреулер аяғымен кілемді түрткілей берген де. Талай сырға куә кілем болар...

— Сен неге үндемейсің?

Махмут селк етіп, Фальковскийге үңілді.

— Дұрыс! — деді Махмут сасқаннан. Не «дұрыс?» өзі де түсінбеді.

— Ал, сені шақыртқаным: әнеугі жазған арызың есінде ғой?..

Махмут басын изеді: «Қай арыз?» Бірсыпыра қағазға қол қойған еді...

— Кәзір прокурор келеді. Сол арызды тексереді. Түсіндің бе?

Махмут салмақпен Робертвичке қарады — осы не айтып отыр? Жабысып соңынан қалар емес. Қайтсе, құтылады?

Фальковский қатаң дауыспен:

— Прокурордың көзінше мойнына саласың.

Махмут жыпықтап: «кездестіріп қайтесің» демекші еді. Аузын ашқанша болған жоқ, Фальковский тағы да қайрады:

— Таяқтың бір ұшын бассаң, екінші ұшы өзіңді соғады. Сондықтан...

— Онымен енді қайтып кездеспейсің, арызды да көрсетпейім, сотқа ғана керек дегенің қайда?

— Қорқақ неме?.. Әлде «алтынды» тапқың келді ме?

Махмуттың басы төмен тұқырайды... Көп кешікпей прокурор келді — ұзын бойлы, түсі суық, мосқал еркек екен. Фальковский аяғының ұшымен тік тұрып қарсы алды. Бума-бума қағаздарды алдына үйді.

— Міне-міне... жүз шамалы арыз. Соның бәрін бір адам жазды деуге бола ма... Мынау сақалдар шарф тоқуға да жетеді... Тістерді — қағып түсіре берген. Хи-хи... Бірінші Петр сияқты сақалға өш болған!.. Ал, осы бір арыздың несі мынау отырған! — деді Фальковский енкейіп, қызыл сиямен жазылған қағазды ұсынып.

Махмуттың маңдайынан тепшіп суық тер шықты.

Екі әскер Бокинді алып кірді. Махмут көзі шаларшалмас тайқып тура қарай алмады. Дәті шыдамады. Тоқаш кешегі досы, сырласы. Қалай беттеседі? Шын болса, бір сәрі-ау... О, құдай!

Тоқаш сырт жағынан отырды. Көзінің өткірін қарашы, желкесін қыздырып барады.

Тілеуің бергір прокурор сөз бастап, бұлттай түйіліп келген қапастық жәйді тарқатып жіберді. Амандық жоқ, прокурор турасынан бастады.

— Бокин, сіз Махмутты білесіз бе?

— Білем. Білгенде қандай... Сырлас та болдық!
Ойбай, құдай-ай, өзін өзі қақпанға түсірді. Онан да білмеймін деп танса, құтылар ма, қайтер еді...

— Махмутқа өкіметті өз қолымызға алып, ел болайық. Соған белсене қатыс дегеніңіз рас па?

Тым-тырыс. Терезеге соғылған араның ызыңы ғана естіледі. Отырғандар демін ішіне тартқан. Бәрінің көздері Бокинде. Махмут әлі де Тоқашқа қарай алмай, қырындап отыр.

— Рас!

Махмуттың көзі шарасынан шықты: есі дұрыс па? Шыдай алмай, Тоқашқа жалт қарады. «Жалған!» — деп айғай сап жібере жаздады. Бірақ, дер кезінде тоқталды, абыржып, сасқан Тоқаш жоқ, салмақты отыр екен.

— Не дейсіз? — Прокурор да шошыды білем, сенбей қайта сұрады.

— Айтқаным рас...— Төніп тұрған Фальковский «уһ» деп отыра кеткені сол-ақ екен, Тоқаш сәл мүдіріп, ойын жалғады.— Жалғыз-ақ бұл осыдан бір жыл бұрын Уақытша үкімет тұсында айтылған сөз. Мені жаппақ боп ақ казактар іздеген түні, елге қашып бара жатып, Махмутқа осы сөзді айтқам!

— Жоқ. Осы жуықта айтыпсыз. Совет өкіметін құлтайық деп атап айтыпсыз! — деп Фальковский өре түрегелді.

Тоқаш қарқылдап күлді де, сыздана:

— «Тақсыр!» — деді.— Өзім құрысқан өкіметті өзім құлатпақ болам, ә?

— Мойныңызға салса қайтесіз?

Махмуттың жүрегі үзіліп төмен түскендей, іші-бауыры түйіліп, дәрет алғысы келді...

Тоқаш аңырып, Махмутқа үңіліп қалды. Бірінші рет назар аударып, Махмуттың неге отырғанын енді түсінгендей.

— Махмут азамат! Бокинды білесіз бе? — деді прокурор сөзге араласып.

— Білем! — деді Махмут әлі де қипақтап, екі ойлы, қай жаққа шығарын білмей.

— Сізге «совет өкіметін» құлатайық деп сөз салды ма Бокин?

Тартыс ширап, шегіне жетті. Тоқаштың тесіле қарағанын басын көтермесе де, Махмут сезіп отыр. Не деу керек? Бас тартса Фальковский ертең құртады. Мүмкін,

сонына жарық алып түсіп, Березовскийді ұстап бергенін де ашар...

— Жоқ. Мұның бәрі жалған! — Махмут басын жоғары көтеріп, Тоқаштың бетіне бірінші рет тура қарады. Тоқаш жүзіне қан жүгіріп, күлкі ойнады.

Фальковский ыршып түсті.

— Мына арызды кім жазды? Мынау сенің қолың емес пе?

— Я, айтқаны шын! — Махмут әуелі Фальковскийге, сонсың прокурорға, кезек-кезек қарады. Прокурор аңтаң, сезімін тұрақты арнаға түсіре алмай әлек болғандығы бесенеден белгілі.

— Осыдан бір жыл бұрын айтқан!

Енді Тоқаш жымыды.

— Арызды жазған кім? — деді прокурор.

— Мен.

— Неге жаздың?

— Зорлады!

Фальковский мен Бокин қатар орындарынан атып-атып тұрды.

— Подлец! — деді Фальковский Махмутқа кіжініп.

— Подлец! — деді Бокин Фальковскийге жеркеніш атып. — Мен сені білем!..

Оңаша қалған соң, Фальковский прокурорға:

— Екінші куә тағы бар... Ол — қыз. Қәрденнің қызы. Содан сұраңыз! — деп Фальковский өз сағатына қарады. — Кешкі алты.

— Бүгін кеш. Ертең... Қазір Бокинді кепілге босатыңыз. Үш адам алады: Виноградов...

— О кісі жоқ еді ғой? — деді жұлып алғандай Фальковский.

— Бүгін Қытайдан оралды. Екіншісі — Еремін. Үшіншісі — Құрышпай Қалдыбаев.

Прокурор шығып кетті. Фальковский телефонның құлағын бұрады да абақтының комиссарын шақырып ап, бұйрық берді.

— Бокиннің жұмысы әлі біткен жоқ. Кепілге шығармаңыз. Сұраған адамға: «Кеш... Ертең ертесімен берейік!» де. Түсіндің бе?.. То-то!

Көшеге шықса — қаракөлеңке. Күн тағы бүркеледі. Аспанда тұтасқан қара бұлт. Алатаудың ақбас шыңы тұ-

манға оралған, буалдыр. Сұрғылт тұман жібектей созылып, қалаға жылжып түскен.

Фальковский шіміркенді, денесі тоңазығандай. «Білем!» деді-ау... Амал-айла керек... Аузы темір татады: таң атқалы тамақ та ішпепті ғой... Қайда барам, қай көшемен жүріп келем деп ойлаған Фальковский жоқ, екі аяғы пәтеріне өзі алып барды.

Үй иесі, етікші шал алдынан шығып: «біреу тосып отыр» деді.

Ауызғы бөлмеде бүкшиіп, басын тұқырайтып біреу отыр, екі қолын аяғының арасына салбыратып түсіріп жіберген, қалпағын уқалай береді. Е, қалқан құлақ кім десе — Қакенов екен ғой.

— Жақсы келдің... Қайдан тапсам деп басым қатып кеп ем... — қалтасынан кілтін алып, өз бөлмесін ашты да, Қакеновты кіргізіп, есіктін тиегін салды.

— Танып кетті! — Фальковский Махмут қылығын Қакеновке жеткізді.

— Уһ... доңыз! — деді Ғабдулла ышқынып, — қылды-ау!.. Енді қайттік?

— Қимылдайтын кезең... Ертең кеш қаламыз! Бүгін түн біздікі! — Фальковский сөзін бөліп, есікті оқыс ашып қап басын сұқты — тындап тұрған адам көрінбеді. Қайта оралды: — ол — былай...

29

Петр Алексеевич сағатына қарады, алтыға жарты сағат қалған. Енді отыз минуттан соң облыстық атқару комитетінің президиумы басталады. Прокурор әлі жоқ. Тоқаш ісі жайында мәлімет беруі керек еді... Қайда жүр екен?

Енгезердей әскер босағадан аспай, рұқсат сұрады.

Сентябрьдің жаңбыры үш күндей құйып, күн бүгін түсте ғана ашылған-ды. Көше батпақ. Аяқ алып жүргісіз. Күректабан етігіне жабысқан балшықты әскер сүртпестен кабинетке ала кірді. Таза еденде баттайып-баттайып ізі қалды. Тазалықты сүйетін Еремін тыржынып, жақтырмады. Аяғын сүртуге ерінген бе? Мінезіне тұлғасы сай — дәл аюдың өзі. Салғаннан Еремінге тиісе келді. «Кеңседе отырып, қағаз көшіргеннен басқа бітіретіні шамалы. Халықты білмейді. Жаны ашымайды — бюрократ!..» деп әуелі Еремінді тілдеп, рәсуа қылды. Ауыр

жұдырығымен столды ұрып, кабинетті басына көтерді. Петр Алексеевич біреу ашуланса, күліп жымиятын әдеті де. Бұл жолы да сыр бермеді. Долының ашуы — өткінші жауындай, бұрқырап өте шығады...

— Сөзіңіздің төркінін таба алмай дағдардым... Баска кісі болмасын іздеген адамыңыз? — деді Еремін оған күлімдеп қарап.

Әскер манадан бері өзінің босқа күжілдегенін енді аңғарғандай, тым-тырыс басыла қалды.

— Мен полктің партия ұясының хатшысы ем. Кеше абақтыдан жазған Бокиннің арызын алдым... Тергеу комиссиясында кейбір адамдар зәбір көрсетіп жатқан көрінеді... Ол біздің партия ұясында тұратын коммунист еді. Ара түсу бізге борыш. — Әскер тамағын кенеп, тілектес пікірін білдірді.

Осы кезде, есікті қағып үш ел қазағы баса-көктеп, ызбарлы кірді. Үшеуі де біркелкі — отыз шамасындағы жігіт. Құрайдай қатқан қап-қара, киімдері көнетоз...

— Еремін кім? — деді сойдақ тісті, ала көз жігіт.

— Мен!

— Біз шығыс, батыс Қастек, Ұзынағаш, Қаскелең болыстарынан түн қатып, ат терлетіп сізді іздеп келдік.

— Міне! — Қойнынан ума-жума, қалың сары қағазды суырып алды. Ана екеуі де қағаздарын қатар ұсынды, — арыз! Бес жүз адам қол қойған.

Еремін қағазды таңдана қолына алып, олай-бұлай сығалап қарап еді, танымады — арапша жазылған:

— Не жайында?

— Бокинді тұтқынға алған. Біз қазақ кедейлері үн қосып қарсылық білдіреміз. Біздің көзімізді ашқан, адам қатарына қосқан сол... Кәзір буржуй басын қайта көтерді. Бокинды әріске алды, стреляют, енді малымызды давай суда деп әлек сап жатыр! Бокинды шығар, түрме сидит нельзя!..

Орысша шала біледі екен, бір сөзді орысша, бір сөзді қазақша айтып ойын зорға жеткізді. Еремін түсінді... Петр Алексеевич сағатына қарады — алтыдан он бес минут өткен. Президиум кәзір басталады. Қазақтар мен солдатты ертіп, облыстық атқару комитеті бастығының кабинетіне енгізді. Шет жақтан орын ұсынды да, өзі бастықтың қасына жақын барып отырды.

Президиум мүшелері, комиссарлар, облыстық қызмет-

керлер толық жиналған. Қалалық Советтің бастығы Виноградов та бар, «алыс сапардан қайтып ем, дем алайын» демепті. Сақалы кеудесіне түскен жұмсақ мінез облатком бастығы — Гречко, сөзге ергіш, адамға сенгіш, көңіл қайтармайтын адам, егес-қияс туса, жаймашуақтатып, тайқып шығады. Дәл баспайды. Мінезі Ереминге мәлім. Тоқаш жайында Фальковскийге аңқау басы, келісім беріп қап, енді бүгін қысылып та отырған болар. Түр әлпеті соған ұқсайды — жадырамай, жұртқа осыра қарайды.

— Күн тәртібінде бірінші — Еремин қойған Бокин жолдастың мәселесі.

Петр Алексеевичтің сол нығы шаншып, мазасын алса да, шыдап бақты. Бокин жайында әуелі Шамалғанда естігенін баяндады. Бүкіл қалың бұқарадан түскен шағымның мазмұнын жеткізді. Елдің, полктың уәкілдерімен таныстырды.

— Байлар өшігіп, соңына жарық алып түскен... Бұлар кімнен күш алды?.. Бірінші алаш бастығы Какеновтен, екінші — тергеу комиссиясындағы Фальковскийден... ал — Фальковский кім? Қайсың білесің? Қәне? Айтыңдаршы? — Еремин көзімен отырғандарды жағалай шолып өтті.— Бәрің де үндемейсіңдер?.. Қайдан келді? Кім өзі?.. Ешқайсың білмейсің! «Зәкір байды атты» деп, тергеу комиссиясын билетіп, өкімет тұтқасын қолына бердік?!..

Еремин әрі қарай бастырмалатып, түйрей сөйледі. Біреулері ауыздарын ашып, таңдана үңіледі. Енді бірі — көршісіне қарап, нығын көтерді. Астыңғы ернін салптитып, іштей жек көріп отырғандары да бар. Мүмкін Фальковскиймен дос та болар. Мейлі, Еремин әдейі солар үшін тісін батыра тіксінеді.

Фальковский алдымен Бокинге заңсыз сот құрған қала байларының балаларын абақтыдан босатып жіберген... Қылмыс таппаған. Алашорда жетекшісінің бірі Какеновты трибунал сотына тілмаш қып алған. Оның кім екенін Фальковский білмей-көрмей отыр ма?.. Бокинды Верный большевиктері жақсы біледі. Мына отырған бастық Гречконың өзі де екі жылдай күрес сапарында үзегілесе келе жатқан жоқ па? Бокин революцияның адал ұлы. Мұнда бір гәп бар. Кеше Ереминге жазған хатында: «Фальковский бір жерде көрген адамым, бірақ, есіме түсіре алмай әлекпін» депті Бокин...

Прокурор кешіге кеп, шет жақтан орын алды. Еремін оған бір қарап қойып, ойын жалғады:

— Прокурор таңертеңнен Бокин жұмысын тексеруде еді, айтсын, кәне, не жәйі бар! — Еремін прокурорға жол берді.

— Бокин ісінің көбі жасанды. Жала! Бүгін бітіре алмадым. Жалпы сөз түйіні — тергеу комиссиясының жұмысы салақ жүрген. Тәртіп жоқ...

Прокурор сөзін аяқтай бергенде, Виноградов іліп әкетті. — Тергеу комиссиясының жұмысын зерттеп қортынды шығаруға үш кісіден комиссия құрылсын! Бастығы — Еремін, мүшелері — прокурор жолдас және...

— Виноградовтың өзі! — деді Гречко.

— Екіншіден, Бокин тұтқыннан босатылсын. Облатком мүшесін рұқсатсыз тұтқындау заңсыздық!.. Мен өзім Қытайдан кеше қайттым. Естісімен прокурор жолдасқа телефон соғып, маған кепілге босатсын дегем...

— Бұйрық берілді. Бүгін шығарады! — деді прокурор сөзін нықтап.

Елден келген қазақтар қуанышты пішінмен біріне-бірі қарады. Полк партия ұясының хатшысы кепкесін жымыра ұстап, түрегелді...

30

Тоқаш көзін торлы терезеден айырмайды. Тұңғыық ойда — дария кезген жалғыз қайықтай, ағып барады. Шек жоқ. Алыста қарайып жиік те көрінбейді... Кеше ғана талпынып, қолын созған өмірдің асқар белесі, бүгін көз алдынан ғайып болды...

Абақты түні үрейлі-ақ: зым-зия қараңғы, жым-жырт — тірі жанның үні естілмейді. Анда-санда, шақыр-шұқыр ашылған камера есігі жүрегін тітірентіп, құйқа тамырын шымырлатады. Ең болмаса, дәлізде жүрген абақты қараушысының жүрісі де сезілмейді.

Тоқаштың көз алдында торлы терезе. Әрбір тордың тесігінен ашынған, қанталаған қызыл көздер сығалап, зекіре қарап тұрған тәрізді. Өне біреу түксиген қисық көз, аумаған Кәрденнің көзі. Шұқшия қарағаны Какеновке ұқсайды.

Тоқаш кірпік қақпайды. Көз алдында буалдыр тұман. Одан әрі тұңғыық, түпсіз шыңырау сияқты елес. Осы

өмірдің шыңырауы емес пе екен? Тоқаш зымырап барады, зымырап барады. Қашан түбіне жетіп, быт-шыты шығады?..

Міне, абақтыға түскеніне бір жұма — еш хабар жоқ. Тыстан, бостандық өмірден саңылау да көрінбейді. Құлақ керек, көз соқыр. Бостандықта не боп жатыр? Достары қайда, неге болыспайды?

Тоқаштың жүрегі алқымына тығылады. Демігеді. Бұл абақты Тоқашқа он алтыншы жылы сегіз ай отырғанда жеңіл тиген еді. Кәзір неге үстінен зілдей басады! Әлде, о кезде қасында шынтақ тірейтін, сүйейтін достары болғандықтан жеңіл тиді ме? Әлде шешесінің анда-санда әкеп берген тамағы нәр боп, қуат берді ме? Жоқ! Шешесі баласынан әлі де безген емес. Кәзір де тамақ әкелер еді, естімеген де. Ендеше себеп не?

Он алтыншы жылы Тоқаштың жауы бетпе-бет, қоян-қолтық алысты. Кімнің қолына түскенін Тоқаш жақсы білді. Ал, бүгін өз қолымен құрған өкіметінің абақтысында отыр. Кім түсірді? Адам өзіне өзі қас бола ала ма? Тоқаш оң істейді — оған теріс деп жала жабады. Қасіреттің ауыры осы екен!..

Камераны ұрып, сындырып тысқа шығып, көшедегі ағылып жатқан халыққа айғай салып, мұңын айтар ма еді! Білекті сыбанып тастап, ақиқат үшін күреске түсер ме еді?

Тоқаш біреу ине пісіп алғандай атып тұрып, қайта отырды. Абақтының түні қалай ызғарлы? Бұл — түн жапан тұзде қара түнектен шыға келген қасқыр сияқты. Сескентіп, үрейді алады. Бұл өлімнен қорыққандық емес, қайта өмірді сүйгендік. Мақсатқа жете алмай, іріп-шіріп өлу — қорлық.

Тоқаштың көксегені осы революция емес пе еді? Ендеше Тоқаш бұған көнбейді. Әлі де болса күреседі. Революция үшін өлсе арманы жоқ. Фальковский деген кім? Ол өкімет емес, тергеу комиссиясының бастығы ғана. Революцияға көлденең жолдан келіп қосылған жолаушының бірі ғана. Тоқашты Жетісу халқы жақсы біледі. Әлде, Тоқаштың алған бағыты теріс пе? Шын қателескен бе?

Тоқаш қатты күрсініп, тар камерада бір-екі аттап қайта отырды. Ойы даладағы көштей тізбектеліп, көз алдынан өтіп жатты. Әнс, қырдан өте алмаған түйедей, өткен өмірдің бір кезеңі шегіншектеп, жібін үзіп тоқтай

қалды. «Фальковский... Шынымен сол Марков пе? Жок, ол емес. Ұксамайды...»

Тоқаш өзімен өзі сөйлейді. Күбірлейді. Тоқаш осы Фальковскийді бір жерде көрген сияқты. Қайда көрді?

...Дәл революцияның алдыңғы кезінде Тоқаштың тергеуін екі-үш күндей бір офицер жүргізді: ұзын бойлы, таңқы мұрын, шадыр көз... Талай қинаған еді, айуан!.. Тоқаш сонда жалтарды: мойнына алса-ақ:—атады. Сонда сол Столяровты қатты қадағалап сұраған еді. Әлі есінде... Ұзақ түн. Екі тергеуші екі жақтан Тоқаштың апшысын қуырып отыр. Шадыркөз Тоқашты үшбұрышты орындыққа отырғызып, екі қолын салбыратып қойды. Қан саусақтың басына құйылып, быртып ісіп кетті. Қан толған тамыр солқ-солқ етеді. Шаншиды.

Түн ауа:

— Столяров кім? — деді Шадыркөз.

— Білмеймін!

— Неге білмейсің? Мына адрес сенің қалтана қайдан түсті?

— Ол ма?.. Ол жол-жөнекей танысқан адам. Петроградта Нева өзенінің жиегінде кездескен ем. Ұмытып та қаппын!

— Адресін неге алдың?

— Ол фотограф еді.

— Жалған! — Шадыркөз столды жұдырығымен түйіп жіберді.

— Шынынды өзің айт! Жеңіл тиеді!

Тоқаш басын шайқады. Шадыр жалма-жан ұшып тұрып періп жіберді — мұрнынан қан бұрқ ете түсті.— Айта-сың ба?

Тоқаш жиіркене қарады. Басқа не дәрмен? Қолда кісен, Шадыркөз бір қағазды тағы оқыды: Столяров бір мың тоғыз жүз бесінші жылғы ереуілге қатысқан... Енді не дейсің? Тағы жалтарасың ба?

— Ол маған өмір тарихын айтқан жоқ.

— Ә... Солай ма?.. Ол сені социал-демократ ұйымына тартқанда өмірін айтпаған болар?.. Мына қағазды танысың ба?

Тоқаш таныды. Столяровтың қол таңбасы. Пochтадан ұстаған екен, Тоқаш басын шайқады — танымаған пішін білдірді. Шадыркөз бұған дауыстап оқыды: «Істің бағыты қалай? Күніне бір адамға өз ойыңды ұғындыра білсең соның өзі үлкен табыс. Ерінбе!.. Дауыл жақын, алыс

емес!..» Ал, Бокин мырза, сөйле!.. Бұл не дауыл? Мүмкін түсіндірерсіз?..

Тоқаш тағы жалтарды:

— Түсінбедім!.. Менімше ол ғылым, тәлім-тәрбие туралы айтып отыр.

Шадыркөз есіре күлді:

— Мен саған әкенді танытайын! — Тағы қинады. Бұл жолы күре тамырдан қолдың қырымен ұрды. Тоқаш есі ауып құлап түсті. Шадыркөз құдды жын қуған баксы: күркілдеп, зікір салады:

— Кәне, сен өзіңнің түйе емес екендігіңді дәлелдеші! Сонда мен сенің сөзіңе сенейін!..

Тоқаш орнынан тағы атып тұрды. Кешегі Фальковскийдің кекесін сөзі: «Ә, солай ма?.. Өзіңді түйе емеспін деп дәлелдеші, мен сонда саған сенейін» — дегені осы өткен суретті жаңғырықтырмай ма? Шынымен сол Марков болғаны ма? Сақалын қырып тастаса — нақ өзі емес пе?

Тоқаш камерада ерсілі-қарсылы жүрді. Бір... екі... үш... Қайта бұрылды. Неғылған тар камера... Тоқаш ойы тап бүгін сол камера сияқты тар арнаға түскен, шығалмайды, қайталап, қазыққа байлап қойған аттай айнала береді. Баяғы ой желісіне қайта соғады.

— Сол күнгі офицер, бүгін совет қызметіне кіріп, арам ниетін жүргізуі мүмкін бе? Тоқаш есіне бұл жора бұрын неге түспеген. Мүмкін Тоқаш абақтыға түспеген де болар ма, қайтер еді... Тоқаш бірінші көргеннен-ақ осыны ұнатпаған еді. Сезген екен. Әйтпесе, өз қолымен құрған үкіметі Тоқашты неге отырғызады?..

Сабыр, Тоқаш, сабыр! Әлде қате жасаған боларсың? Кәне қатенді санашы, Тоқаш!

«Кәрденді аттын» — деді бір дауыс. Тоқаш жан-жағына жалт қарады. Ешкім жоқ. Тек баяғы абақтының қара түні. Тоқаш сезді: жүрек түкпірінен шыққан дауыс болды.

Кәрден — бай, саудагер. Революцияға қарсы адам. Кеше қазақ халқы бостандық үшін күресіп, қырылып жатқанда, патшаға тыңшы болып, көмек берген. Бекболатты ұстатып, дарға астырған да Зәкір мен осы Кәрден. Тоқаштың үстінен пәле тауып, көрсеткен де сол. Ендеше, Кәрденді атқан қате боп санала ма?

Анада Еремін не деді? Сол оқиға болған күні Шамалғанға облаткомның тапсыруымен Еремін келді. Ол:

«Қате, өз қолыңмен атпай, үкімет орнына тапсыру керек еді» демеді ме? Онда сол Еремін сөзі дұрыс болғаны ма? Жоқ. Революция аянышты білмейді! Жауды аяу — өзіңді өзің жау қолына ұстап беру. Тоқаш ондай тайқактыққа бармайды. Тоқаш мұны қате деп санамайды.

Тағы қандай қатесі бар? Байларды ұрды. Малың тартып алып, кедейлерге әперді. Кеше Фальковский шіріп кеткен бір сары тіс пен бір топ сақалды алдына жайған жоқ па? «Тегінде сақалды біреуден қырқып алған болу керек — тым келте, шолақ. Ал тіс ше? Кәрі кемпірдің тісі тәрізді сарғайып кеткен. Әбден мұқалған!

Тоқаш бұл «айыпты» да мойнына алмайды. Қате де емес. Тоқаш байларды ұрғанын жасырмайды. Ұрды. Әйтпесе малың ықтиярымен кедейге беруші ме еді?.. Тағы да қандай «қылмыс» жасады?.. Басқа жоқ сықылды. Онда абақтыға неге жапты? Кім жапты?

Тоқаш жұдырығын түйіп атып тұрды. Тырнағы алақанына кірш-кірш батады. Жүрегі аузына тығылады. Айғайлап жіберді:

— Аш!

Үн жоқ. Есікті тепкілеп, соғып-соғып қалды. Қарсы камерадан дыбыс естілді. Біреу сөйлегендей. Күңгірт.

— Аш!

Тірі жан жоқ. Абақты қараушысы ұйқтап қалған ба? Қанша уақыт өтті екен?.. Түн ортасы ауған сияқты...

Тоқаш қайта отырды. Достары қайда? Павел Виноградов, Петр Еремін, Сақа Сағатов... Шынымен олар да жау өсегіне сене ме екен?

Әлде Жүніс дұрыс айтты ма? «Сен, Тоқаш, көшіңнен озып кеттің!» деді ол. Сол шын ба? Қешегі көтерілісте бірге болған серіктерің қасында болса — Жүніс сондай сөзді айта алмас еді. Оларды қалай да тегіс Қытайдан тез қайтару керек. Қайтқандарын бауырына тартып үкімет жұмысына икемдеу керек. Жоқ, Тоқаш бұ да қате деді. Тағы бір дауыс, сен елде жүрген кедей-батрактарды ұмыттың, соларды баурыңа тарта алмадың. Бірақ соған уақыт бар ма?.. Солтүстіктен ашылған майдан анау! Сергиопольдан әскерін қаптатып келе жатқан атаман Анненков!

Тоқаш ұзақ түнде кірпік қаққан жоқ. Көрер таңды көзімен атқызды. Тоқаштың өмірінде бір-ақ өкініші бар. Оны өзі сезінеді. Ол — Үлпершек-бике. Тоқаш оған әділетсіздік жасады. Әкесі үшін қызын жек көрді. Қыздың

шын жүрегін алдау-арбау деп ұқты. «Бикен шын сүйсе, әкемді атты деп арызды неге берді?» — деген дауыс тағы да құлағына келді Тоқаштың. Ығы-жығы, қалтарысты сезікті ойлар, аумаған таудағы қаратөбенің үңгірі. Бір кірсең — шыға алмайсың!

Бикен әкесінің алдында балалық қарызын өтеген болар? Не Какенов пен Бурнашев айдап салған шығар. Кім білсін... Жоқ, Тоқаш бәрібір Бикенді сүймейді. Оны Айгүлмен қатар қоюға болмайды.

Айгүл... Тоқаш жүрегінде шешек атқан гүл еді. Арманда кетті! Я, Айгүл демекші. Соңғы кезде Айгүл өлімі туралы сыбыс хабар да шықты. Сол рас болды-ау. «Өлтірген Яшайло көрінеді» — деді Құрышпай жақында. Қайдан естіген екен? Тоқаш сол сөзге көңіл бөлмеді. Апырмай, бұл ой бұрын неге жадына келмеді екен? Қап!.. Тоқаш булығып, дем ала алмады. Жүрегінің соққаны өзіне естілді. Көзіне қан толды!.. Қап!.. Таң сарғайып ата бастады. Торлы терезеден бозарған таң сәрісінің ақтаңдақ сәулесі түсті. Бір кезде дәлізде бірнеше адамдардың даусы естілді: бәсең дауыс, шолақ, келте сөздер. Дүбір. Келе жатыр,— бір-екі адам емес, бірнешеу. Кім болды екен? Әлде босатайын деп келе ме? Мұнша неге ерте? Кеше Еремін, Виноградов, Құрышпай — үшеуі кепілге алмақ деп еді. Солар ма екен? Таң атпай... Олар емес сияқты. Аяқ басыстары тым асығыс... Сөздері шолақ, шапшаң, сыбырлай ма қайтеді? Бұлар кім болды екен?.. Шықырлатып камераның кілтін бұрай бастады. Тоқаштың екі көзі есікте, жүрегі дүрсілдеп, аузына тығылды. Есік жұлқына ашылды...

31

Бір көзін қара шүберекпен таңған әскер алдымен кірді. Оның соңында жұқа өңді еркек, сақал-мұрты қойдың жүні тәрізді — ұйпа-тұйпа. Одан әрі Тоқаш алдыңғы екеуінің қалтарысынан жөндеп көре алмады.

Ақсақ:

— Тоқаш Бокин, киін! — деді қолындағы бір қағазға қарап.

— Неге? — Тоқаш көңліне секем алды: — таң жаңа ғана атқан жоқ па?

Осылардың бәрін шырамытады, бірақ дәл басып тани алмай тұр.

— Соғыс прокуроры жауапқа шақырады! — деді қаба сақал. Таныс дауыс... қайда көрді?

— Сенбейсің бе?.. Міне пропуск!

— Айда, пошли!

— Уақыт кетіріп, ес жоқ-ау сенде! — деді қазақша арг жағынан біреу. Бұ да гүжілдеген таныс дауыс. Тоқаштың жүрегі мұздай бастады — тегін адамдар емес. Ақсақ Тоқашты итермелеп, дәлізге алып шықты.

— Сіз мені бермеңіз, мыналар әскер емес! — Тоқаш абақты қараушысына сөз тастады.

— Жап аузын!

— Жолдастар! — Тоқаш айғай сап үлгірмеді, біреуі аузын басты, енді бір-екеуі көтеріп ала жөнелді.

Таң атқан... Көше жарық. Тыста, қақпа алдында жегілген пар ат. Тоқаш түсінді — жаудың ақырғы қастығы. Жанталасып, арбаға мінбей бақты. Алысты. Ақсақ жекпе-жек келіп қап еді, доптай лақтырды. Төртеуі жабылды. Ораманмен аузын байлап, арбаға көтеріп салды. Үстінен баса отырды... Шауып ала жөнелді...

Қайда апарады?.. Қыршын жастың үзілген кезі осы ма? Арманына жетпей қор болғаны ма, Тоқаштың дем алысы тарыла бастады.

— Әй, хайуандар!.. Адамша өлтіруге болмай ма? Мен қашпайым... Босат!

— Тұншығып қап жүрмесін. Босат!

— Бізге керегі бұл емес қой! — деп біріне-бірі ақыл салды. Қолын байлап, аузына шүберек тығып, орталарына отырғызды. Жұрт көзіне түспеу үшін басына шәлі жапты. Тегі әрбір қимылға дейін күн бұрын ойлап қойған тәрізді. Қарсы бір екі адам келе жатыр... Тоқаш таныс па деп көз тастап еді, көре алмады. Арбада отырғандар дабдырлап, бірі қарқылдап күліп, бірі екілене сөйледі.

— Күйеу қайда?

— Алға озып кеткен... Қазір неке қиямыз!

— Қалың малға қанша төледің?

— Ха-ха...

— Бір адамның құны деседі.

Тоқаш енді анық түсінді. Бейнелеп отырғаны Кәрден болу керек.

Пар ат тауға қарай тартты. Шырт ұйқыда жатқан қала сезбейді. Ерте оянған бірлі-жарым шалдар бақшасымен әлек. Көз қырын да тастамайды. Қалада күнде

жанжал, күнде шу. Әбден ығыр болған да. Қайсы бірін біліп жатыр халық. Әйтеуір, өздеріне тимесе жарады. Тоқаш жалғыз екендігін енді ұғынды. Өкініш! «Әрбір көшеде жақтайтын, қорғайтын адам болу керек» деген кім еді? Көшін тастап, ілгері жүріп кеткен екен Тоқаш. Халықтың ортасында өскен Тоқаш серіктерін қасына ертуі керек емес пе еді? Қытайға кеткен серіктерін іздеймін деп мұндағы кедейлерді ұмытты ма? Отряды қайда?.. Кеше Иван хат түсірген-ді: «Солтүстік майданға жүріп барамыз. Қош!» деп. Тоқаш жалғыз болған жоқ. Халқы бар, достары бар... Тап жауы айласын асырды. Шіркін, Алматы қандай әсем еді... Таңертеңгі ауа тұнық — мөп-мөлдір, жұта берсе, жұта берсе... Адам тояр емес. Көшенің екі жағы сыңсыған көкпенбек зәулім ағаш — аспанмен тілдеседі, ұшы сүп-сүйір, найза тәрізді. Қаланың көркі. Өне, тау шыңына шоқиған алтын күн, қаланы да, ағашты да жасыл, қан күрең түрлі түске бояйды. Көк түс, қазақта жастық түсі. Өмірің көгерсін демей ме?

Тоқаш өмірі сарғайып, үзіліп түскен жапырақ. Я, сентябрь айының бүгін он тоғызы. Жапырақ неге сарғаймаған?..

Міне, пар ат бәйгіге қосқандай, пәрменімен ағызып келеді, тау құшағын жайып, кейін шегіне береді. Әлде жау жаман ниетінен қорқа ма? Жоқ өлім бәйгі тікті ме? Жоқ, Тоқаш өлімнен қорықпайды. Бірақ, арманы көп. Артта қалып бара жатқан ісі көп... Мұның ісін кім аяқтайды? Сақа ма? Ораз ба?.. Тым ертерек келді-ау, осы өлім!

Арба Алатаудың қойнына кірді. Қош, асқар биік! Тоқаш көңлі, қиялы Алатаудың шыңына талай ұя салған еді...

Медеу байдың дачасына жетпей, арба жолдан бұрылып, Алмасайдың үңгіріне келіп тоқтады. Түсе-түсе қалды. Алдарынан бір топ кісі шықты. Ішінде Ғабдулла Какенов, Әділ — Кәрденнің інісі, тағы да шоқша сақалды біреу, Тоқаш шырамытады. Е, молда, анада үйіне келген халфенің өзі екен ғой.

— Міне қалыңдық! — деді қаба сақалды күліп Какеновке. Сөйтті де жапсырған сақал-мұртын жұлып ап, Бокиннің бетіне төніп, қарқылдай күлді:

— Күйеу жолдасыңды танысың ба? Танысың ба? Танымасаң — Сәлімгерей Бурнашев!

— Аузынан тығынын ал! — деді Какенов әмірлі дауыспен қарабұжырға. Е, Тоқаш мұны да таниды. Егескен жау алмай қоймас — Исмаил Яшайло. Оның қасында тұрған ақсақ Қихтенко. Қаланың қанішер бұзығы. Жалдаған екен. Қарабұжыр білегін сыбанып жіберіп дөрекі қимылмен Тоқаштың аузынан тығынын суырып алды. Сол тұрған бойында бәрі жерге отыра-отыра кетті. Тоқаш жанында Яшайло ғана қалды.

— Сен, Боқының ұлы, кәпірге сатылып, шоқынғандықтан біз шарифат сотымен жаза бұйырамыз! — деді халфе қолындағы құранның бетін ашып.

— Менің сотым сендер емес, халық! — Тоқаш жиіркеніш атып, тай-таласа жауап қайырды. Іштей бекінді: «Өлер жер осы. Тайынба, мықты бол, Тоқаш!»

— Халық уәкілі мына біз! — деді Какенов даусы қалтырап, көзі шатынап.

— Сендер азғынсыңдар!.. Абақтыдан ұрлап әкеп, жұрттан жасырып өлтірмексіңдер, ә?.. Мықты болсаң халық алдында, ашық сотқа түсіңдер!

— Әй, мынаны үрдіріп қоюшы ма едіңдер? — деді Бурнашев кіжініп.

— Жап аузынды! — Қарабұжыр сылқ еткізіп, ауыздан бір салды. Тоқаштың мұрнынан қан сау ете түсті.

— Тұра тұр, тиме! — деді ақырып халфе.— Боқы баласы Тоқаш, о дүниеге аттанар сапар алдында мұсылман қауымына кір. О дүниеде қиналмайсың!.. Бишара, қайтесің қарсыласып, алланың жазуы осы!

— Бұл зұлымдық бүгін болмаса ертең, ертең болмаса 40 жылдан кейін ашылады!.. Ішіне сыймай, осы тұрғанның біреуі өзі айтады. Мына Бурнашев өзі-ақ айтар әлі мақтаныш қып... Менің айтатын иманым сол — Какенов деген халықтың жауы, патша өкіметінің тыңшысы. Талай қазақты «галка», «қара» деген атпен қан қақсатып, зар жылатқан...

— Ұр! — деді Какенов қарабұжырға. Ол пәрменімен періп жіберді — Тоқаш екі тісін қанмен бірге түкірді.

— Тоқтат! — деді тағы да халфе! — Боқы ұлы, құдайдың құлы екеніңе шек келтіресің бе?

— Халықтың құлымын!

— Пайғамбардың үмбеті екеніңді түсінесің бе?

— Қазақтың үмбетімін, молда. Қазақпын!

— Апырай, бірәдар-ай, осыған неге уақыт өткізесіз? —

деді Какенов ыза кернеп.— Онан да, Фальковскийдің кім екенін біле ме екен, соны сұра!

— Қилікпе, шырағым!.. Шарифат солай дейді. Мүмкін жадында жоқ шығар... Есіне салу менің міндетім!

Тоқаш халфе сөзін естіген де жоқ. Көз алдында бір-ақ адамның бейнесі кетпейді: ол — таңқы мұрын, шадыр көз. Ол — адамның бөрісі.

— Шейітпісің, сүнәтпісің? — деді халфе тағы да жақын келіп.

— Революционер, коммунистпын! — Тоқаш бар дауысымен нығыздап айтты.

— Соқ! — деді Какенов шыдамай. Қарабұжыр екі жеңін сыбанып, талтаңдай басып, келе бергенде, Тоқаш баспен дәл иектің тұсынан қойып жіберді — қарабұжыр қалпақтай ұшып түсті. Какенов пен Бурнашев, Кихтенко бірдей жүгірді.

— Тфу! — Тоқаш қанды аралас түкірігін Какеновтың бетіне жапсырды.

— Қап, мынау қылды-ау! — Бурнашев пышағын суырып ап, ұмтыла бергенде, бет-аузы қан-қан есін жиған Яшайло, Бурнашевті итеріп жіберді.

— Өзім өлтірем, әрі тұр?

— Яшайло, тоқтат! — деді манадан үн-түн жоқ отырған Әділ қолын көтеріп.

— Әуелі үкім шығарамыз?.. Кәне, қандай жаза бұйырасыздар?

— Кескілеп өлтіреміз! — деді Какенов.

— Тірідей өртейік! — деді Бурнашев.

— Үкімді халфе айтсын! — деді Әділ.

— Кескілеп өлтіруді шарифат көтермейді. Денені қорлау боп табылады. Күнә... Өргенсін! — деді халфе.

Сонша болмады, күн бұрын есептеп, дайындап қойған екен, ақсақ бір шелек керосинді Тоқаш үстіне төнкере салды. Исмаил сіреңкені тартып қалды. От лап ете түсті. Қызыл жалынға оранған Тоқаш аспаннан салбырап түскен алтын адамдай, ұзара жанып, көкке созылды.

Алатаудың шыңынан найза бойы көтерілген күн жарқырап, Тоқашқа төнді. Күн сәулесіне шағылысқан жалын сайға тігілген қызыл жалаудай желбіреді...

Ақбалтыр қалаға күн бата кірді. Атқосшысы ересек бала — Рахым, болдырған атын шу-шулеп, жүргізе алмай әлек. Ақбалтыр жаулығының самайынан шыққан ақ шашын қолымен сырғып, үрейлі көшеге тесіле үңіледі. Талай келіп-ақ жүр осы қалаға, бірақ, үйренбей-ақ қойды, қарайып қалады. Көшелері біріне бірі ұқсас. Рахымға: «былай жүр, былай жүр» деп жол нұсқаған болады, үйретсе де, өзіне өзі сенбейді — дұрыс па?

Таң атқалы дәм де татқан жоқ. Суыт жүрді. Жан түршіктіріп, есті алған суық хабар асықтырып, ат шалдыруға да мұрсат бермеді. Ана жүрегі жарылып кетуге бар — лықылдап аузына тығылады. Кейде дауыстап, кейде іштей зар жылап, еңіреген ана, жасын тия алмайды. Бір сұмдықты сезініп келеді...

Құрғыр, Құрышпайдың үйін таба алмады-ау. Қай көше еді? Өткен-кеткен адамдардың әрқайсысынан бір сұрайды — Құрышпайдың пәтерін білесің бе? Біреулері басын шайқап өте шығады, енді біреулері жолаушының ат-жөнін сұрап, жаны ашиды. Кеш болса түсті. Түнде кемпір мен бала қайда қонады?

Мүйістен салт атқа мінген құндыз бөрікті бір қазақ анадайдан ойқастап өте берді. Ақбалтыр дауыстап қолын бұлғады. Ел қазағы көрінеді, мүмкін білер... Атының басын бұрды. Ойбай-ау, әлгі Нұрмағамбет қой, осы әлгі Қытайға қашып кеткен Ыбрайым мырзаның немере ағасы емес пе?

— Е, жол болсын, бәйбіше? — деді көңілді, көтеріңкі дауыспен Нұрмағамбет. Езуіндегі сыздаған кекесін бе? Солай-ау, тегі.

— Қалаға келеміз, шырағым. Менің балам Тоқаштан не хабар білесің? — Ақбалтыр асыға күтеді жауапты. Нұрмағамбет сылқ-сылқ күліп, аяғын үзенгіге шірене тірейді. Қамшысын ерінің қасына сүйеп, көзін шұқшитады.

— Ойбай-ау, бәйбіше-ау, естімеп пе едіңіз?.. Балаңыз алыс сапарға аттанған... Осыдан бес күн бұрын Петерборға шақырып әкеткен... Ренжімеңіз, ол жалғыз сіздің балаңыз емес, ел баласы ғой...

— Илаһи, айтқаның келсін, қарағым... Бір суық хабар естіп, суыт жүріп кеп едім. Лепесің жақсы екен.

— Ауылға қайтып жүре беріңіз... Құрышпай дегенді

қайтесіз. Естуімше о да қалада жоқ сияқты... Біздің ауыл мына тұрған Борылдай... Жүріңіз!

Ақбалтыр енді сезіктенді. Бір ұртында қан, бір ұртында май бар ит-ау, тегі. Сөзінің нұсқасы ұнамады. «Ауылға қайт» дейді, неге?

— Жоқ, шырағым, әдейі келген соң, бір дерек ала кетейін де! — Ақбалтыр сөзі көңліне жақпады ма, «мейлің!» деді де, атын санына бір салып кете барды.

Ақбалтыр атты айдатып, тағы бір көше ілгері басты. Енді алдынан киіз қалпақ киген, еркек кездесті — дұнған ба, ұйғыр ма, құдай білсін. Кеудесін ашып тастаған, адымдай басып, тоқтап қалды.

— Шырағым, Құрышпайдың пәтерін білесің бе?

— Құрышпайың кім?

— Тоқаштың жолдасы.

— Тоқаш?.. Әлгі шоқынды ма?

— Тек. Не шатып тұрсың. Менің балам ондай емес! — Ақбалтыр кезерген ернін жалап, тағы да ащы сөз айтуға ұмтылды.

— Есің шыққан кемпір екесің... Балаң жоқ, енді сүйегін де таба алмассың!.. Оған бүкіл қала қарсы. Жазаға ұшыратқан орыс әскерлері... Өзіңе зақым келмесін, қайтып жүре бер!

— Тілің улы екен, қастық жасағанның бірі сен емессің бе, зұлым? — Ақбалтыр еңіреп, ботадай боздады. Қарғады.— Жапан түзде жалғыз қал! Жақсылық көрме!.. Лағнат атсын сені!.. Құдай мендей зарлатсын!

Киіз қалпақ зытты. Ақбалтырдың даусына біраз адамдар да жиналып қалды. Ымырт жабылды. Қараңғылық қоюлана түсті.

— Не болды, шеше?

— Кім керек еді? — деген сөздерді естіп барып, Ақбалтыр есін жинады.

— Адасып жүрміз, шырақтарым. Құрышпайдың үйін таба алмай жүрміз.

Әңгімеге терезе жауып жүрген қарт килікті.

— Немене, тағы Бокинді жоқтап жүрген біреумісің?

Жүрегі шайылып қалған ана, азырақ кідіріп, жауап қайырды.

— Оны қайдан білдің, кәрия?

— Бүгін екінші күн, елден шұбырып кеп жатқан қазақтар бәрі де Құрышпай дегеннің пәтерін іздеп, Бокинді сұрайды.

— Қайдан келген адамдар екен, даңғылым?

— Тоқмақтан, Қапалдан, Қастектен, Іледен... Толып жатыр, әйтеуір... Сол Құрышпай жаңылмасам осы көшенің басында... Әлгі қолағаштай қызыл мұрын жігіт қой?

— Тап өзі, атам тегі!

— Ендеше осы көшемен жүре бер... Тау жақтан санағанда, оң қолындағы екінші үй!

Ақбалтыр рахмет айтып жүріп кетті. Мына шалдың сөзі ырымы жақсы екен. Бәсе, Тоқашты жоқтайтын ұл да табылар. Қайран, ардагер! Бар арманы мандайынан иіскеп, өз қолымен жерлей алмады-ау. О, дүние жалған! Уһ!..

Рахым секіріп түсіп, әлгі кәрия нұсқаған үйдің терезесін қақты. Толықтау, қара торы әйел жүгіріп шықты — Халима Ақбалтырды танып, бас сап көрісті. Зарлаған екі әйелдің даусы қаланы күңіретті. Үйден леклек адам шығып жатыр, шығып жатыр. Бірінен соң бірі кеп, Ақбалтырдың қолын қысып, көзіне жас алады. Құрышпай балаша жылады, өксігін баса алмай, сілейіп арба жанында тұрып қалды. Есінен танған ананы үйге көтеріп апарды. Жаңа ғана аттан түсіп отырған Аянбек Ақбалтырдың басын сүйеп, мандайына суық шүберек басты... Аздан соң шәй беріп, жолаушылардың есін жинады...

— Тағдыр солай, біреуге ерте, біреуге кеш. Өйтсе де, мандайға туған жұлдыз еді, сыймады, ерте кетті. Жастығын қимаймыз, ерлігін жоқтаймыз. Бағымыз ашылмаған қу табан кедей едік, сақтай алмадық! — деді Құрышпай мұңайып.

— Я, мынау отырған Аякең де, екі бірдей баладан айрылып, құр сүлдері... Әйтеуір, арты қайырлы болсын! — деді аузын кемсендетіп ақсақ Ақан. Ақбалтыр Аянбекке көз қиығын тастап еді, құп-қу, шөлмектей жүдеген. Қапалдан келген екі мосқал еркек Ақбалтырға көңіл айтты, бұлардың сөзін Іледен келген іздеушілер іліп әкетті. Бірінен соң бірі Тоқашты еске түсіре, ойда жүрген арман сөзін айта берді, айта берді.

Әбден шаршаған, күйзелген Ақбалтыр, көбінің сөзін жадында ұстай алмады. Әйтсе де, бәрі де Тоқашты жоқтап, ат салыса келгендер... Кешегі Тоқаштың қиын күндерде қарлығаштай ауыздарына су тамызған, көзін ашқан азаматтары екен.

— Ел айрылғанда, ер өлгенде қадірлі. Тоқаш кәді-

рін тірі күнінде ұқтық па? Бай-манап, молда-саудагер; арам құзғындар бірлесіп жоқ қылды. Біз соған не қайрат, не күш көрсетіп отырмыз? — деді Қастектен келген Тоқаштың ескі досы Қырбай.

Жастар жағы дабырлап, дауыс қосты:

— Елден қол жинап кеп, қаланы шабу керек.

— Тас-талқанын шығарып, тамтығын қалдырмасақ біздің атымызды өзге қойсын!

— Үйдай-ай! Той өткесін, қылышыңды... шап!

— Сабыр, жігіттер, сабыр! Онсыз да жау жазаларын тартып жатыр. Екібасты жау Қакеновты кеше абақтыға отырғызды. Тексеру комиссиясының бастығы — Фальковский орнынан алынды. Бақылауда. Мәселе өш алуда емес. Жау жазасын алмай кетпейді. Мәселе Тоқашты жамандап, өсекке іліндірген. Оған жала жапқан. Сол жау таратқан өсек қалада аяқ алдырмайды. Жүргізбейді. Гәп осында!.. — Құрышпай аз мүдіріп, жастыққа сүйеніп жатқан Ақбалтырға көз тастады: көзін жұмған, үнілеген өксік лебі сондай ыстық, оттай шарпиды.

— Жау Тоқаштың өлмейтін ісін жасырмақ. Жақсы атын өшірмек! Өлімнің қапысы да, салмағы да осында! Құрышпай сөзін ақ құба бала Рахым іліп әкетті.

— Жоқ, Құрышпай аға, Тоқаш ағайдың ісі өлмейді. Ел аузы дуалы!.. — Отырғандар айбат шеккен Рахымға таңдана қарады.

Ертең ерте Құрышпай Рахымды ертіп облыстық атқару комитетіне, Еремінге алып барды. Кеңсе толған адам. Бәрі түрегеп тұр. Құрышпайдың алдымен көзіне түскені — Сақа, Ораз, Виноградов. Ортасында — Еремін. Түстері суық. Қиналып шешім таба алмай тұрған адамның сиқы. Құрышпайды көріп, Сақа тура ұмтылды. Бас сап, құшақтап, көзіне жас алды. Ораз да кеуде соғысты.

— Я, Құрыш, ағайдан айрылдык! — деді Сақа, зіл-зарын осы бір-ақ ауыз сөзге сыйдырып. — Телеграмманды кеше алдым. Өткен түні кеп, шыға алмай жатырмын... Қайран, ер-ай!

— Мен де түнде оралдым!.. Сақа, сенің Пішпектен соққан телеграмманды алғанда майданда жүр едім... Жүрек толас таба алмай, сол сағатта аттандым. Қапыда қалдық. Арман!..

Құрышпай Сақамен де, Оразбен де қоштасып, кешке өз үйінде кездеспек боп айрылысты...

Көшеге шықса шаңқай түс. Құрышпай Рахымды ертіп, өзен жиегіне барды. Құрышпай күнде екі-үш рет Алматы өзенінің жиегін қыдырады. Токаштың сүйегін іздейді. Жұрт өсегі бойынша басарықта, Құмдан маңында өлтірсе керек-ті.

Өзен жиегінде, Пугас көпіріне асыла, суға төніп, біреу тұр — қара сәлі салынып, қара шапан жамылған әйел. Бұлар оның қасынан өте берді. Әйел күбірлеп, өзімен өзі сөйлеседі. Құрышпай бетіне үніліп еді, теріс айналды.

— Міне әлгі Бикен осы!.. «Жынданыпты» дейді шын болса! — Мүсінсіз қара тұлып қыбырлап ұзай берді... Құрышпай мен Рахым соңынан ұзақ қарап тұрып қалды...

1956—1958 жыл. Алматы.

МАЗМҰНЫ

Бірінші бөлім	3
Екінші бөлім	75
Үшінші бөлім	246

Шашкин Зейн.
ТОҚАШ БОКИН. Роман.
Алматы, «Жазушы», 1967.
416 бет.

Зейн Шашкин

ТОҚАШ БОКИН

роман.

(на казахском языке)

Издательство «Жазушы» г. Алма-Ата, Коммунистический пр., 105.

Редактор К. Узакбаева. Художник В. Векслер. Худож. редактор Э. Полякова.
Техн. редактор С. Лепесов. Корректор М. Рзагалиева.

Сдано в набор 18/1—1967 г. Изд. № 63. Подписано к печати 26/IV—1967 г.
Бумага тип. № 2. Формат 13,0 п. л.—21,84 усл. п. л. (Уч.-изд. л. 23,5).
Тираж 50000 экз. Цена 81 коп.

Заказ № 180. Полиграфкомбинат Главполиграфпрома Госкомитета Совета
Министров КазССР по печати, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.

250-00

74

Биыл баспадан Ұлы Октябрь революциясының 50 жылдығына орай мына романдар қайта басылып шығады:

Ғ. Мүсірепов

„Қазақ солдаты“

С. Мұқанов

„Ботагөз“

Ғ. Мұстафин

„Дауылдан кейін“

С. Шаймерденов

„Инеш“

М. Қаратаев

„Даладағы дабыл“

Ә. Нұрпейісов

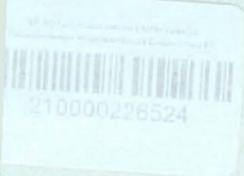
„Күткен күн“

Т. Ахтанов

„Қаһарлы күндер“

Х. Есенжанов

„Көп жыл өткен соң“

ҚАЗАҚ СОБЕТ РОМАНЫНЫҢ КІТАПХАНАСЫ

